॥ श्रीरामजी ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालावि ॥
॥ स्तरः ॥

॥ श्रीमाधवाचार्यविरचितः ॥

॥ श्रीकाशीनिवासिना श्रीगोवर्द्धपालिते
न वहुरसिकजनमनोविनोदाय ॥ ॥

श्रीकाश्यां
॥ स्वकीयहरिहरयन्त्रालये ॥
मुद्रितः
सं० १९४४ श्रावणशुक्ल १५ बुधे ॥

जैमिनीयन्याय माला विस्तरस्य ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १॥ युक्तिं मानवतीं वि
दन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक् आसेहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्ला
घ्यातिदेशोन्नतिः। नित्यस्फूर्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो॥ जा
गर्ति श्रुतिमत् प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः॥ २॥ यद् ब्रह्म प्रतिपाद्य
ते प्रगुणयत् तत् पञ्च मूर्ति प्रथां तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्री
बुक्कणक्ष्मापतिः। विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन् मूर्तिस्त्वनुग्राहिका ते
नास्य स्वगुरोरखण्डितपरं सार्वज्ञमुद्योतते॥ ३॥ इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य
सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः धौम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजा निमे
र्गौतमिः। प्रत्यग् दृष्टिररुन्धती सहचरो रामस्य पुण्यात्मनो यद्वत् तस्य
विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः॥ ४॥ स खलु मायणजी वात्मजः स
र्वशास्त्रविशारदः। अकरोत् जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्री बुक्कभूपतिः। कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति ॥
माधवमादिशत्॥ ६॥ स भव्याद् भारती तीर्थयतीन्द्रचतुराननात्। कृपा
मव्याहतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत् ॥ ७॥ निर्माय माधवाचार्यो
विद्वदानन्ददायिनीम्। जैमिनीय न्याय मालां व्याचष्टे बालबुद्धये॥ ८॥
॥ न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेका
र्थगर्भं देवता नमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति। वागीशाद्या इ
ति॥ इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थ परिपालनाय पालके
स्वामिनि विद्यमानं महिमानमनुस्मारयति। युक्तिं मानवतीमिति श्र
त्र चिकीर्षित धर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपा
द्या अर्था ये च नीति शास्त्रोक्ता राजधर्मास्ते सर्वेऽप्यस्मिन् भूपतौ उ
पलभ्यन्ते। नीतिपक्षे युक्तिर्योगः सन्धिः। सा च युक्तिः मानवती। मानः स
त्कारः चतुर्षु सामभेददानदण्डेषु उपायेषु प्रथमः उपायः। वैरिणो बु
द्धिभेदो द्वितीयः उपायः। एताभ्यां दानदण्डा वप्युपलक्ष्येते। एतैश्चतुर्भि
रुपायै विशेषेणार्थ्यं धनं भजति प्राप्नोति। एतावता शत्रुक्षयः कथितः।

अवशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालन प्रकारः प्रतिपाद्यते। आप्तेषु अमात्या-
प्रभृतिषु पुरुषेषु अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो नान्यस्य इत्येवमू-
हापोह कुशलः। राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिण भागे
उपवेशनीया एते च भृत्या वामभागे इति क्रमं करोति। तत्र तत्र ग्रामे
षु अधिकृतान् पुरुषान् उचितबुद्धि प्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः। समुद्र
पर्य्यन्तत्वेनातिबहुलस्य देशस्य उन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसम्पत्तिः।
सा च परराष्ट्रनिवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते। इदं कर्त्तव्यमिदं
नेत्येवं कार्य्याकार्य्यविषया स्फूर्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः।
सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात्। गतो विनिवारितः सतां तपस्विनाम् आबा
धो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः। देशान्तराधिपतीनां राज्ञाम् एतद-
धीनत्वे नापरप्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः। जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भो
गमूर्तित्वेनायमीश्वरः। यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषय
त्वेन श्रुतिमान्। यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तरहस्यार्थानुष्ठान
रूपत्वेन श्रुतिमत् भवति। सोऽयंश्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः। एवंविधो बु
क्कणभूपतिः अन्तःपरमेश्वरध्याने बहिःप्रजापालने च नित्यं जागर्ति
। यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिषु अयं कुशलः तथा सर्वज्ञाव
तारत्वात् धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः
। ते च अध्यायार्था उपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यन्ते। राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपप
त्तिकं प्रकटयति यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना। सर्वास्वपनिषत्-
सु प्रतीयमानं यत् परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारतिरो
धानानुग्रह लक्षणपञ्चकृत्य सिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदे
वसद्यो जातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा।
प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते। तत्र तासु मूर्तिष्वयं भूपा
लः स्थितिमूर्तिं धत्ते। तस्या मूर्तेरात्मनि लसत् विद्यातीर्थमुनिः कृत-
स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्तिरित्युच्यते। यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं
परं ब्रह्म यस्मात्त्यागभोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिर्यस्माच्च श्रीविद्या-
तीर्थमुनिस्तदात्मनि संनिधाय प्रकाशते। तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ
उत्कर्षेणाविद्वदङ्गनागोपालमविवादेन प्रतिभासते। उक्तगुणोपेत-

स राज्ञो मन्त्रिणां नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशंसति।इन्द्रस्याङ्गिरस इति। चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः।स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः॥९॥ सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्तो धर्मः पूर्वं व्याख्यातः। इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः॥ ग्रन्थमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनात्मोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते।प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम्। जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥१॥
जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः। पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम्।न्यायमाला संगृह्यत इतिग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा। तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति॥ एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः॥ श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते॥२॥
॥चत्वारोऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित्॥ यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः॥३॥ एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः। तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोहितुं शक्यते। अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित् बहवः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति। अतो बहुत्वाद् बिभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्त्तव्या। तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावं स्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति। सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः। मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत्॥४॥ श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यते नाम। सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्तेरर्वागेव समाप्यते।ननु सहस्रद्वयमतिक्रामति।भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा-

पूर्वमासीत्। क्रियमाणेन त्वनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां
बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदघ्नपुष्करिण्या समा भविष्यति। यद्य-
पि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति तथापि न सर्व-
त्र विद्यते। यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशयसारसंग्रहात्र श्लोकपाठमा-
त्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते। अतो न क्वापि गतार्थत्वं शङ्कनी-
यम्। सङ्गतिं व्युत्पादयति॥ शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्रिधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत् सङ्गतिरूह्यताम्॥५॥ शास्त्रस-
ङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः। सा च शास्त्रा-
दीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या।
शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति॥ धर्मो द्वादशलक्ष-
ण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञ-
काः॥६॥ अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहो बाधश्च
तन्त्रञ्च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्॥७॥ लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां
लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेत-
स्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः। प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः
क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयाः। प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादा-
दिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्। द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः। तृती-
ये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। चतुर्थे गोदोह-
नस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम्। न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः
। पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः। षष्ठे कर्तुरधिकारो नान्धा-
देरित्यादयः। सप्तमे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचने-
नाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। अष्टमे
सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवता-
त्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेऽतिकर्तव्यतैव।
नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः। नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं नि-
र्वपामि इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्यचरावग्निपदपरित्यागेन
सूर्यपदप्रक्षेपेण सूर्याय जुष्टं निर्वपामि इत्येवमादिरूहः। दशमे
कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोपइत्ये-

वमादिर्बाधः। एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठिते-
न प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पशोरूप-
कारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादि
प्रसङ्गः। पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति॥

विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम्॥
प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्॥८॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम्। अर्थवा-
दो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः। तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षय
ति। चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम्॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः॥
प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः॥९॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पाद आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसद्भाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातु
भेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्र-
माणापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः॥

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः॥
अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः॥१०॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां म
ध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे
निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्प
रविरोधसदसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीना-
नि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता॥
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः॥११॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षाद्ध्यानयनस्य प्रयोजि-
केत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीयेत्वप्रधानम्। वत्सापाकर-
णं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्ण
मयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसू-

य गतज्जघन्याङ्गास्वघूतादिचिन्ता० ॥
श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्धने ॥
श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥१२॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेययागेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेनैकादश्यमित्यादिवृद्धिः। अदाभ्यग्रहचित्रिण्योरनावृत्तिरित्यादिवृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ॥

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठपादेष्वमी स्थिताः ॥१३॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रियाअस्ति। योऽस्ति स च पत्न्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्। दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रैक्यनियमः। काम्यकर्म समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम्। अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत्। इडाद्यर्थनाशे सति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्। ज्योतिष्टोमस्यैकादश्यो दीक्षाः। द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादिनिरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव। सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे पित्रादिकं न देयम्॥ महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः। अष्टमे लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः। स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोक्तपनिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम्
नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥१४॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः। द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः। तृतीये

ऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः। चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः।

स्पष्टलिङ्गात्तथा स्पष्टात् प्रबलादपवादतः
अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः॥१५॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद्यथा॥ सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः। तद्यथा। वाजिने हविः सामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम्। शीघ्रं तद्बुद्ध्यनुत्पादनात्। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद्यथा। आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदैवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलञ्च द्विदैवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासनात्। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः। चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते॥

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः।
नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः॥१६॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पाद उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः। तत्र प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरुपोद्घातः। सवितृत्रिवृत्पूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिक ऊहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः।
ग्रहसामप्रकीर्णानि तन्त्रञ्चाष्टपादगाः॥१७॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद्यथा। स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपास्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोप

स्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद्।
यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यः। तथा
विकृतिरूपे भूनाम्न्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम्। त
तो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे
नक्षत्रे ष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीय
न्त इत्यादिः समुच्चयः। पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। सचाग्रयण
पात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे सा
म तृचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे पश्वङ्गेषु
हविर्भेदः। गृहमेधीयमपूर्वं कर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचा
रः। अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरा
त्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः॥

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः।
आवापविस्तृतिश्चैका दशाध्यायस्य पादगाः॥१०॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये त
न्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चि
तम्। चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः॥

प्रसङ्गस्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने॥
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः॥११॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः। सौ
मिकवेदेरुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादिविचारः। द्वितीये सवनी
यपशोस्तन्त्रित्वम्। नतु सवनीयपुरोडाशानाम्। विकृतिस्तन्त्रिणी।
न प्रकृतिः। अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात्। नतु प्रकृतावेवेत्या
दिविचारः। तृतीये त्वग्वाससोः समुच्चयः। आघारगतानामृजुत्वसन्त।
तत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन। यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादि
कं समुच्चयाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्पं इत्यादिकं प्राधान्येन। या
ज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्ति
तम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या
अर्थाः संगृहीताः ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्त।

तत्पादेषु विचार्य्यन्ते। तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह॥

उपोद्‌घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः।
तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत्॥२०॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः। ननु सन्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः। तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह॥

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते॥
पादानान्तु तमत्रैव लेशाद्वच्मि न पादयामहे॥२१॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते। प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्दृष्टान्तपत्त्या पादान्तरेष्वपि तत्सोत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति।

विधिः साक्षान्मितिर्धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः॥
वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः॥२२॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात् प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः। अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यनन्तरभावित्वम्। स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादोत्तरभावित्वम्। नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वात् पूर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम्। अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परं क्रम उन्नेयः। इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति॥

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथा चान्तरसङ्गतिम्॥
उद्देशाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम्॥२३॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति। तद्यथा। प्रथमाध्यायप्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षी कृत्वा तत्सद्भावः प्रतिपादि

नः। नस्याधिकरणस्य धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः। प्रमाणविचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः। विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः। यथैतत् सङ्गतित्रयमूहितं। तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसङ्गतिरूहनीया। सा चानेकरूपा आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। प्रासङ्गिकसङ्गतिरुपोद्घातसङ्गतिरपवादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपा। तासामाक्षेपादिसङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये॥
पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्॥२४॥

तदेतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते। प्रथमाध्यायेप्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः। अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः सम्भवादिति तद्युक्तिः। द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्वपक्षः। लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः। तया युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधिसम्भवेन हेतुना विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम्। तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वात्प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे नस्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते। तथा द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते। पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं वर्णितम्। तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वात् वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसङ्गतिः। सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्य्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गज्ञानमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे। धर्मसापेक्षत्वं साधितम्। तत्र प्रथमाधिकरणमुपो

द्घातः। सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः। प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम्। द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पूर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते॥ सेयमपवादसङ्गतिः। अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीया। इत्थं सङ्गतीर्व्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति॥

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः॥
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः॥१॥
अर्थधीहेतुनाधीते र्लौकसिद्धावघातवत्॥
नियामकं नचैवातो वैधारम्भो न सम्भवी॥२॥
दृष्टे पूर्ववदस्त्वत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम्॥
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः॥३॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम्। तदेतस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्य्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते। अपरे त्वेवमाहुः। अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते। अर्थज्ञानञ्च विचारमन्तरेण नसम्भवति। ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः॥ इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति। तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः। किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते। किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति। नाद्यः। विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः। अध्ययनत्वात्॥ भारताध्ययनवत्। इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात्॥ न ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः। अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात्॥ यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनावश्यं कर्त्तव्य इति नियम्यते। तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना निय

म्यत इति चेत्। न। वैषम्यात्। अवघातनिष्पन्नै रेव तण्डुलैर्वान्त
रापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः। नान्यथा। तता-
दर्शपूर्णमासापूर्वमवघातस्य नियमहेतुः। अत्र तु लिखितपाठ-
जन्ये नैवार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्ना
स्ति। अतो द्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वै
धत्वं नास्ति तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्। स्वर्गायाक्षर-
ग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्या
येन कल्पनीयः। स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषादिति सूत्रेण विश्व
जित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफलं
युक्त्या स्थापितम्। तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्। वि
नापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता। कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्
स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति। एवञ्च सति वेदमधीत्य स्नायादिति-
शास्त्रमनुगृह्यते। अस्मिञ्छास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोर्नैरन्त
र्य्यं प्रतीयते। तत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुलए
वाधिवासः कर्त्तव्यः। तथा सति तन्नैरन्तर्य्यं बाध्येत। तस्माद्विचार
शास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्रा-
च्च धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। यदुक्तं
लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति। तत्तथैवास्तु। नियमविधित्वं तु न-
वारयितुं शक्यम्। यथा दर्शपूर्णमासजन्य परमापूर्वमवघातनिय-
मजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम्। एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजा-
तं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति
। नियमादृष्टानङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। न च विश्व
जिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम्। दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात्। अत एवोक्तम् लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-
परिकल्पना। विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति। नन्वेव-
मपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसम्भवा
द्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत्। न। ज्ञानमात्रसम्भवेऽपि निर्णय
स्य विचाराधीनत्वात्। अक्ताः शर्करा उप उपदधातीत्यत्र घृतेनैव-

न तैलादिरित्ययं निर्णयो व्याकरणेन निगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति। विचारशास्त्रं तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति। अतो विचारो वैधः। वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न त्वानन्तर्य्यम्। तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः।
तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः॥४॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना॥
तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम्॥५॥
स्वतःप्राप्तार्थबाधस्य विवक्षानपनोदनात्॥
विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारभ्यतां ततः॥६॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत। तमध्यापयीतेत्यध्यापनं विहितम्। न चात्र नियोज्याभावः। आचार्य्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितेनात्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजनत्वात्। एवञ्च सत्याचार्य्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः। श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते। ततोऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ। विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः। विचारशास्त्रं विषयः। अवैधं वैधं वेति संशयः। तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः। विधेयमाचार्य्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीत किं वा पाठमात्रम्। नाद्यः। अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः। पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न सम्भवति। आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः। तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा। निर्णयो विचारस्य फलम्। सोऽपि विषयवद् दूरापेतः। अतो विषयप्रयोजनाभावाद्

विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। मानाध्यापनेनार्थावबोधः प्रयुज्यताम्। तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणेर्व्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्तदवस्थ इति चेत्। न विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन बाधो माभूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः। वेदे तु कुतो न विवक्षितार्थत्वम्। विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः। तन्निर्णयः प्रयोजनम्। ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन न बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्। द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति॥

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः॥
मानेन वाथवोपेतः स्याभ्यामिति विचिन्त्यते॥७॥
लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम्॥
मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्त्तनात्॥८॥
चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम्॥
अत एव प्रमाणञ्च चोदनैवात्र नो कुतः॥९॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः। अत एवाहुः मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति। सजातीयविजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यगतः कश्चिल्लोकप्रसिद्ध आकारो लक्षणम्। तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनाबुद्धौ जातायां प्रमातृमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति। तद्यथा। सास्नादिमती गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्य यं गौरिति चक्षुषावगच्छति। एवञ्च सत्यलौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणम्। तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः। कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः। न तावदत्र प्रत्यक्षं संक्रमते। धर्मस्य रूपादिरहितत्वात्। अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम्। प्रत्यक्षानुमानमूलश्च शब्दस्य सङ्गतिग्रहः। ततो ल्युत्पत्त्यभावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्त्तते। त

स्माद् धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्। चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः। तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति। तेनार्थत्वे सति चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति। अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्रह्मणि सैन्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः। तद्व्यवच्छेदाय चोदनागम्य इत्युक्तम्। तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्मण्यतिव्याप्तिः। तद्व्यवच्छेदायार्थ इत्युक्तम्। यद्यपि श्येनस्य शत्रुवधः फलं न तु नरकः। तथापि तस्य वधस्य नरकहेतुत्वात् वधद्वारा श्येनोऽनर्थः। न चैवमग्नीषोमीयपशुहिंसाया अपि वधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम्। तस्याः क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात्। यतश्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्। अत एव गम्ये धर्मे विधिवाक्यं प्रमाणम्। यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मस्तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः सम्भवति। तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः॥
सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा॥१०॥
सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः॥
मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः॥११॥
हर्षहेतु हेतुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि॥
दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि॥१२॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते। अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते। उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्नवेदार्थमाचष्टे। ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता। अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति। किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव वेदार्थ इति। तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः। व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति। पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारजन्यं भ्रातुर्हर्षमनुमाय बालो हर्षहे

तो पुत्रजन्मनि संङ्गतिं प्रतिपद्यते। ततो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। पुत्रजन्मवद्धर्महेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः। गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम्। तस्मात् कार्य्यरूप एव वेदार्थ इति। तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति।

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम्॥
एतत् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक् परीक्ष्यताम्॥१३॥
मानोपदेशात्मे यस्य सिद्धत्वान्न किं परीक्षया॥
मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षापेक्ष्यते कुतः॥१४॥
स्पष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥
आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा॥
वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत् परीक्षणम्॥१५॥
चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता॥
अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम्॥१६॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते। चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये परीक्षा। तदेतदयुक्तम्। कुतः। वेदार्थस्य प्रधानत्वे नादौ परीक्षणीयत्वात्। प्रधानभूतो हि वेदार्थः। पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात्। प्रमाणन्तु तद्बोधनाय प्रवृत्तम्। नतच्छेषतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः। प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम्। निरपेक्षत्वात्। नहि स्वतः प्रामाण्यवादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति। प्रमेयन्तु सापेक्षम्। मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात्। तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते। अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः। अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याश्रयासिद्धेः। तदेवमधिकरणत्रये श्रुतपादनाय भाट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः। अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते॥ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा
अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता॥१७
वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ॥
अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता॥१८॥

अक्षं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयावभासकत्वम्। ताव
दविवादम्। धर्मश्च प्रमेयः। असन्दिग्धाविपर्यस्तत्वे सति बुध्यमान
त्वात्। घटादिवत्। तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते
ब्रूमः। धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति। प्रत्यक्षस्य वर्तमान
मात्रविषयत्वात्। यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमानादीनां
कैव कथा। क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्र
वृत्तिः। तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अबोधको बोधको वा न तावद् बोधको विधिः॥
शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः॥१९॥
समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसम्भवात्॥
बोधकस्य विधेर्मानत्वमनपेक्षतया स्थितम्॥२०॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति। तथा विधेरपि नास्ति प्रामा
ण्यम्। शक्तिग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम्॥
शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते। धर्मस्त्वलौकिकः। अतस्तत्र
शक्तिग्रहणं दुर्घटम्। तस्माद् विधेरबोधकत्वान्न धर्मे प्रामाण्यमि
ति प्राप्ते ब्रूमः। यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र।
मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात्
कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य
सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते। तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेते
त्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां
विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते। तस्मादबोध
कत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति। न च संवादाभावादप्रामाण्यम्। सम
नन्तरभाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात्
अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योति

ष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत। एवं तर्हि स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमा न्नास्ति क्वापि संवादाद्यपेक्षा। तस्मादबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं नापह्नोतुं शक्यम्॥ष ष्ठाधिकरणमारचयति॥

विध्यादिरूपोयःशब्दःसोऽनित्योऽथाविनश्वरः।
अनित्यो वर्णरूपत्वात् वर्णे जन्मोपलम्भनात्॥२१॥
अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णस्य नित्यता॥
उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौनजन्यते॥ २२॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते। वर्णसमूहश्रवणानन्तरमिदमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते। तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित् स्फोटनामकः पदार्थो विषयः सचनित्यः।स एव शब्दो नतु वर्ण इति। तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते। वर्णेष्वेवैकार्थावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धेरुपपत्तेर्वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पना निरर्थिका। तस्माद्वर्णानामेव शब्दत्वम् वर्णाश्च प्रतिपुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते। तस्मादनित्यः शब्दः। तस्य च कारणदोषसम्भवाद्विधेरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ।बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवेमे गकारादयो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते। तद्बलान्नित्या वर्णाः।नच वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्ना व्यर्था इतिशङ्कनीम् । तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्। एवं सतिपुरुषभेदादुच्चारणभेदा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादिभेदैश्चोपेतान् ध्वनिविशेषानुत्पाद्य चरितार्था भविष्यन्ति। तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्यप्रामाण्यम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता॥
पृथक् सङ्गत्यवीक्षाया मनपेक्षत्ववर्जनात्॥२३॥
वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे सङ्गतिःपृथक्॥
गृहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः॥ २४॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूप

तथा नित्यत्वाद्वर्णपदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति। तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम्। ततो नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। लोके गामानयेत्यादि पदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते। वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम्। तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम्॥ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ॥
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥२५॥
समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम्॥
तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता॥२६॥

काठकं कौथुमं तैत्तिरीयकमित्यादि समाख्यानम् तद्वेदविषया लोके दृष्टाः। तद्धित प्रत्ययश्च तेनप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतमित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते। किञ्च। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्। वाक्यत्वात्। कालिदासादिवाक्यवदिति। प्राप्ते ब्रूमः। अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन समाख्योपपद्यते॥ कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते। तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्तोपलभ्येत न चोपलभ्यते। अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः। तस्मादपौरुषेयो वेदः। तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम्। इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥

॥ द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता॥
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवासौ तत्र विद्यते॥१॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षा परिक्षयात्॥
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः॥२॥
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः॥

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता॥३॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयेते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम
इति विधिः। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधाव
ति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः। तत्र विधिवाक्यगता वायव्या
दिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधति। अर्थवा
दशब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते। क्षिप्रगामी वायुः स्वो
चितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्य्यं प्रयच्छतीत्युक्ते रामायणभा
रतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रतीयते। नत्वनुष्ठेयं किञ्चित्। अत एक
वाक्यत्वाभावान्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्
पदैकवाक्यता। वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते। विधिवाक्यं तावत् पुरुषं
प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते। अर्थवादवाक्यञ्च फलवदा
र्थावबोधपर्य्यवसितावध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपे
क्षते। ततः पुरुषार्थपर्य्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या
समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते। यतः क्षि
प्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता। ततः प्रश
स्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः। तस्मादर्थवादो ध
र्मे प्रमाणम्॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह॥

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत्॥
सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ॥४॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः। अतो वायव्यमालभेतेत्येवमर्थवादोक्त
हेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते। ततः सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पू
र्वपक्षः। विमतं कर्मानुष्ठेयम्। फलप्रददेवतोपेतत्वात्। राजसेवादिवदि
त्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते। तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्य
स्यानुमानान्तरसापेक्षत्वं स्यात्। नत्वेवं विवक्षितम्। किन्तु फलप्रददेव
तातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते। तथा सति प्र
शस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्य्यवसानादेक
वाक्यता लभ्यते। नत कुतः सापेक्षत्वम्। तस्माद् विधिः प्रमाणमिति
राद्धान्तः। द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम्॥
यूपौडुम्बरतां स्तौति स्तौति वा नह्विधिस्तथा॥५॥
चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपौडुम्बरताफलम्।
ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत्॥ ६॥
अस्त्वौडुम्बरत्वस्याविधानात् कस्य तत्फलम्॥
अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः॥७॥

इदमाम्नायते। औडुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उडुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्या इति। अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते। उडुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्जमाप्नोति। ततो यूपस्यौडुम्बरत्वमूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः। अत्रावरुद्ध्या इति तादर्थ्ये चतुर्थी। तया फलत्वं गम्यते। धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात्। न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते। अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलम्। किमविहितस्यौडुम्बरत्वस्य उत विहितस्य। नाद्यः। अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात् फलानुत्पत्तेः। द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः। नाद्यः औडुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ्प्रत्ययाश्रवणात्। द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः। न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि। अथोच्येत। विधिना यूपौडुम्बरत्वं स्तूयते। तत्फलं चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत। ततः फलविधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव। अत्रैव गुरुमतेनपूर्वोत्तरपक्षावाह।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात्॥
नप्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः॥८॥

ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रतिभासते। लिङाद्यभावादर्थवादत्वम्। अतः सन्दिग्धत्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। एकवाक्यत्वलाभेनार्थवादत्वं निर्णीयते अतः प्रमाणं चोदनेति राद्धान्तः। तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

तेनह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः॥
हिता श्रुता हेतुनातः शूर्पादन्यच्च साधनम्॥९॥

शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्प्यते ॥
अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका ॥१०॥

इदमाम्नायते। शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति। अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वेनान्वेति। हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद् यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते। ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्। तृतीयया तदवगमात्। पिठरादीनां त्वानुमानिकम्। अतोऽसमानबलत्वान्न विकल्पो युक्तः। ततो हेतुर्व्यर्थः। स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता। तस्मात् स्तुतित्वे नान्वयः। चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ ॥

मन्त्रा ऊरुप्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः॥
यागे भूत पुरोडाश प्रथनादेश्च भासकाः॥११॥
ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः॥
न तद्भानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वरमदृष्टतः॥१२॥

ऊरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः। तस्यायमर्थः। भोः पुरोडाश। त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरेत्येव मादृशो मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति। न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्। पुरोडाशप्रथम लक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात्। ऊरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम्। नैतद् युक्तम्। अर्थ प्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणवाक्ये नाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु। अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने॥
न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्ति तरद्यतः॥१३॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात्। वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येतेत्युभयोर्विरोधादप्रा

माणएवं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। नायं विरोधः। प्रबलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः॥

इति माधवीये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे॥
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीय पादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति॥
अष्टकादि स्मृतेर्धर्मे नमानत्वं मानता थवा॥
निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता॥१॥
वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता॥
विप्रकीर्णार्थ संक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता॥२॥

अष्टकाः कर्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं नधर्मे प्रमाणम्। पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्। विप्रलम्भकवाक्यवत्। अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः। नहि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्थी स्यात् तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। विमता स्मृतिर्वेदमूला। वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात्। उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। नच वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात्। तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम्॥

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तर पक्षावाह॥
नमा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वाद्यांजना इति मन्त्रगीः।
तन्त्रस्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मानसम्भवात्॥३॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम्। तच्च श्राद्धं स्मार्तम्। नहि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे। तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात्। अनुमानञ्च दर्शितम्। तस्मादसौ मन्त्रो धर्मे प्रमाणम्॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः॥
अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत्॥४॥

औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥
विरोधान्मूलवेदस्याननुमानाच्च मानता॥ ५॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते। तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्य्यते। औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये॥ ति सापूर्वन्यायेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते। न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति। अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम्। तस्माद् विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम्॥ अत्रैवमतान्तरमाह ॥

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वाव्याघातदर्शनात्॥
अमात्वे शङ्किते वाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते॥ ६॥
परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद् वेष्टनस्य तत् ॥
अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः॥ ७॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम्। अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्य तेर्मूलमित्युच्यते। तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम्। तथापि परप्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न सर्ववेष्टनम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वैसर्जनाख्यहोमीयवासो ग्रहणसंस्मृतिः॥
प्रमा न वा श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत्॥ ८॥
दृष्टलोभैकमूलत्व सम्भवे श्रुत्यकल्पनात्॥
सर्ववेष्टनवद्बाधहीनाप्येषा नहि प्रमा॥ ९॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहितः। तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृंश्चाहतेन वाससा संच्छाद्य वाससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनिबध्य जुहोति। तस्मिन् वाससेवं स्मर्य्यते। वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्य्युर्गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत् प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते। ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। कदाचित् कश्चिदध्वर्य्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह॥

तन्मूलेवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति। दृष्टानुसारिणीचे यं कल्पना। दक्षिणाया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात्। तथा। सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपन्नावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते। अतो बाधाभावेऽपि मूलत्वे द्वाभावान्न प्रमाणम्। चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति ॥

आचान्ते नेत्यमा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ॥
वेदं कृत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः॥१॥
आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः॥
धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता॥११॥

क्षुत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम्। यदा तु मध्येक्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति॥ तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते। आचान्तेन कर्त्तव्यमिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम्। कुतः। विरुद्धत्वात्। वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वा प्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते। वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम्। वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः। तयो र्मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्य्यात्। तदा श्रुत्युक्तं तेरन्तर्य्यं विरुध्येत। तस्माद् वेदवेदिस्मृतिवदाचमन स्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। वेदवेद्यादि॥ श्रुत्युक्त पदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः। क्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः।स च पदार्थानुपजीवति। तत उपजीव्य विरोधात् क्रम एव बाध्यते। नतु क्रमेणाचमनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम्॥ अस्मिन्नेव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार। तत्र। प्रथम विचारं दर्शयति ॥

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः॥
न धर्मो नहि पूतं स्याद् गोक्षीरं श्वदृतौ धृतम्॥१२॥

ब्रह्मचर्य्यमहिंसां च परिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति। श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः। तस्मात् शाक्यस्मृति र्धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शा

कासम्बन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात्। तदीयग्रन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः
तस्मान्न सा धर्मे प्रमाणम्। विचारान्तरं दर्शयति॥

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता॥
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता॥१३॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति।
चेत्। न। वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवत् वेदमूलत्वात्।
अतएव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि।
सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः। श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं
धर्मे प्रमाणोपन्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम्। पञ्चमा-
धिकरणमारचयति॥

यवादिशब्दाः किं ह्यर्था नो वार्य्यम्लेच्छसाम्यतः।
दीर्घशूकप्रियंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः॥१४॥
यत्रान्या इति शास्त्रस्य प्रसिद्धिस्तु बलीयसी॥
शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते॥१५॥

यवमयश्चरुर्भवति। वाराही उपानहावुपमुञ्चत इति श्रूयते। त
त्र। यवशब्दमार्य्या दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे। म्ले
च्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनौ। तथा सति लो
कव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्य्यम्लेच्छप्रसिद्ध्योः समानब
लत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः।
शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी। प्रत्यासन्नत्वादवि-
च्छिन्नपारम्पर्य्यागतत्वाच्च। शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एवं श्रूय
ते। यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते। अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ती
ति। इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते। नतु-
प्रियङ्गुषु। तेषामितरौषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात्। उपानद्
विध्यर्थवादश्चैवं भवति। वराहं गावोऽनुधावन्तीति गवाम-
नुधावनं शूकरे सम्भवति। नतु कृष्णशकुनौ। तस्माद्दीर्घशूका
दिर्यवादिशब्दार्थः। अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार। तं
च म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते। आर्य्यास्तु वृक्षे। तत्राविशुद्ध व्यव

हारस्यार्येषु मम्भवाहृक्ष एव पीलुशब्दार्थः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमा
ह॥ यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत्॥
नशास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात्॥१६॥
स्पष्टोऽर्थः॥ अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति॥
यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः समानवा॥
इतराचारवन्मानममानं स्मार्त्तबाधनात्॥१७॥
स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च॥
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा॥१८॥
केषुचिद्दक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति। सोऽयमा
चारः प्रमाणम्। शिष्टाचारत्वात्। होलाकाद्याचारवदिति चेत्। न। स्मृ
तिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। तथा च स्मृतिः। मातुलस्य सु
तामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं
चरेदिति। न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात् समब
लत्वमिति वाच्यम्॥ होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वे
दानुमापकत्वायोगात्। नहीदानीन्तनाः। शिष्टा मन्वादिवद्देशका
लविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्त्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टा
चारो मूलवेदमनुमापयेत्। शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वा
पि देशविशेषे कालविशेषे च यं कञ्चिदपि होलाकाद्याचारस्य
मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम्। तस्मात् शिष्टाचारेण स्मृ
तिरेवानुमातुं शक्यते। ननु श्रुतिः। अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया
प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते। अत एवाहुः। आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा
स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्। तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते
। तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याभ्युपेयम्। तत्रैवापरं वर्णक
मारचयति। लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समन्वतः।
उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः॥१९॥
त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः
। वाक्यशेषाद् ऋक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्प
वमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादी

नामृचां नवकमर्थः। तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थ निर्णये लोकवेदयोः समान बलत्वादुभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्या विति चेत्। मैवम्। लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रेगुण्य मर्थवादवाक्ये स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैय। धिकरण्यादेकवाक्यत्वं नस्यात्। अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां। नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः। षष्ठाधिकरणमारचयति॥

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्योवाम्लेच्छरूढितः॥
कल्प्यस्त्वार्य्येष्वसिद्धत्वादनार्य्याणामनादरात्॥२०॥
ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति॥
पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थतानतः॥२१॥

आर्य्याः पिकादिशब्दं नक्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते। म्लेच्छास्त्वनप्रमाणभूताः। तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत्। मैवम्। आर्य्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये। म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात्। कल्प्यमानादव्यवस्थितादर्थाद्वरं म्लेच्छरूढिः। यत्रेदृश्या अपि रूढेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः। तस्मादनार्य्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः। नेमशब्दोऽर्द्धवाची। तामरस शब्दः पद्मवाचीत्येवं द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह॥

अर्थाबोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना॥
मैवं म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्बोधादविरुद्धया॥२२॥
स्पष्टोऽर्थः। सप्तमाधिकरणमारचयति॥
अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमावा न कृत्रिमाः।
श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम्॥२३॥
पुंनामतोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः॥
तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्त्तृताम्॥२४॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रा। दिग्रन्था निगमनिरुक्तषडङ्गग्रन्था मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः॥ धर्मबुद्धिजनकत्वात्॥ वेदवत्। नच मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवै षम्यमिति शङ्कनीयम्। उत्पन्नायाबुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण।

निरपेक्षत्वात्। मैवम्। उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात्। बौधायन सूत्रमापस्तम्बसूत्रमित्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते। न च काठकादि। समाख्यावत्। प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम्। तद्ग्रन्थनिर्माणकाले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात्। तच्चाविच्छिन्नपारम्पर्येणानुवर्त्तते। ततः कालिदासादिग्रन्थवत् पौरुषेयाः। तथापि वेदमूलत्वात् प्रमाणाम्। अत्रैव गुरुमतमाह॥

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्य्यतोक्तेः श्रुतिर्नमा॥
नकल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणा दुर्बलत्वतः॥२५॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह। सर्वासु तिथिष्वमावास्या कर्त्तव्येति। श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव तिथौ तत् कर्त्तव्यतां ब्रूते। ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत्। मैवम्। कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम्। किन्तु प्रयत्नेन साधनीयम्। न च तत् साधयितुं शक्यम् पौरुषेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्त्तुरुपलम्भेन च साधितत्वात्। अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलत्वात् न श्रुतेरप्रामाण्यम्। अष्टमाधिकरणमारचयति॥

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात् साधारण्यमुताग्रिमः
देशभेदेन दृष्टत्वात् साम्यं मूलसमत्वतः॥२६॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम्। कुतः। देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात्। होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते। वसन्तोत्सवो होलाका। आह्नीनेबुकादयो दाक्षिणात्यैः॥ स्वस्वकुलागत करञ्जार्कादिस्थावरदेवतापूजादिकमाह्नीनेबुकशब्देनोच्यते। उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैः। ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति। सोऽयमुद्वृषभयज्ञः। एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते। तस्मादव्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत्। मैवम्। तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य —— सर्वसाधारणत्वे ततेषामपि सर्वसाधारणत्वात्। अत्रैव गुरुमतमाह॥ प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ परे॥

अर्थाबोधादमात्वं चेन्न सामान्यानुमानतः॥२७॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिर- पि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या। तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्य ते। ये पुरुषाः कञ्चित् कालं प्राच्यां निवसन्ति त एव कालान्तरे प्र तीच्यां दिशि निवसन्त उपलभ्यन्ते तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्था- बोधादप्रमाणं श्रुतिरिति चेत्। मैवम्। अनुष्ठानसामान्यस्य मूल श्रुतिकल्पकत्वात्। अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थबोधादनुमि ता श्रुतिः प्रमाणम्। नवमाधिकरणमारचयति॥

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन॥
नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात्॥२८॥
साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः॥
इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः॥२९॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्नादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः प्रयुज्यते। त दनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावी गोणी गोपोतलि केत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। तत्रेदृश एव शब्दः साधुर्नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति। तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति। ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश इति न तावद्वृद्धव्याहारो नियामकः तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात्। नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामि- का। तस्या निर्मूलत्वे नाप्रमाणत्वात् न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूल म्। अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तद- नुसारेण प्रयोक्तॄणामभियुक्तत्वसिद्धिः। तत् सिद्धौ तत् प्रयोगमू लतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम्। तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयो र्नियम इति प्राप्ते ब्रूमः। साधूनेव शब्दान् प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दा नित्यस्ति नियमः। उभयत्र क्रमेण गुणदोषवादिनो वेदवाक्ययोः श्रवणात्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च काम- धुग्भवतीति गुणवाक्यम्। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै ना- पभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति दोषवाक्यम्। यथा प्रयोगनियमस्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः। गवाद्या एव साध वो न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे। व्याकरणस्य नियामकत्वात्॥

न च निर्मूलत्वम्। पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्यो क्तम्। तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरणपरम्परानादित्वादनुपालम्भ इति व्याकरणप्रामाण्यं साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम्। तथा चाथर्वणिका आमनन्ति। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्यद्ब्रह्मविदो वदन्ति। परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति। सोऽब्रवीद्वरं वृणे मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते। तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत॥ इति। व्याकर्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः। तस्मात् साधूनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम्। अत्रैव गुरुमतमाह॥

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात्
अमानत्वेऽदन्त्यनिर्णीति राप्तोक्तव्याकृतेर्बलात्॥३०॥

अश्वमालभेतेत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे॥ स्वं धनम् तद्रहितं दरिद्रमालभेतेत्यर्थो भवति॥ तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम्। ततः संशयादप्रामाण्यमितिचेत्। न। व्याकरणानुसारेणाशू व्याप्ताविस्यस्माद्धातोरौणादिके व प्रत्यये कृते ताल व्यनिर्णयात्। तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम्। दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवात्र तौ॥
रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा॥३१॥
वर्णैकत्वात् पदैकत्वं क्वाचित्कीरूपभिन्नता॥
प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम्॥३२॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ। कुतः। रूपभेदात्। पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते। आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः। वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते। प्रयतं पुरुषं त्मनेति॥

ब्राह्मणा इति लोके। वेदे त्वन्यथा पठ्यते। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यास इति। अर्थभेदोऽपि स्फुटः। उत्तानावै देवगवा वहन्तीति श्रूयते। मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति। वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः। न याच श्रूयते। देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थमिति। तस्माल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः। य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः। तथाहि वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम्। यथा प्रयोक्तॄणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम्। तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्य बाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम्। त्वतादेवास इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः। नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतपदैक्यमपोढुं शक्यम्। अन्यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत। पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यम्भावि। अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वरूपा हवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्तिः सम्भवति। उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः। अस्तु वा तथा वहनम्। तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव। तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः॥ द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

व्यक्तिर्व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात्॥
व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते॥ ३३॥
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता॥
क्रियापर्य्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम्॥ ३४॥

व्रीहीनवहन्ति। पशुमालभेत। गामानय। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः। कुतः। अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरन्वेतुं शक्यत्वात्। नत्वाकृतिरवहन्तुमालब्धुमपनेतुं वा योग्या। नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः सम्भवति।

अनन्ता हि गोव्यक्तयः। अतीतानामनागतानामनेकदेशवर्त्तिनां गवामियत्ता या अनवधारणात्। किञ्च। शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो॥ गोशब्दः कृष्णाव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत्। तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत्। एवं तर्हि व्युत्पत्ति काले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितम्। किञ्च। गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत्। तस्मादाकृते रेवाभिधेयत्वम्। यथाकृतावघहननादिक्रिया न पर्य्यवस्येत्। नर्हि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया। किञ्च। श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेवसादृश्यप्रतियोगितया कार्य्यान्वयो दृश्यते। तस्मादाकृतिः शब्दार्थः।

अत्रैव गुरुमतमाह॥

गवादिचोदना तो सा जातिव्यक्त्यो रनिर्णयात्॥
आनन्त्य व्यभिचाराभ्यांनव्यक्तिरिति निर्णयः॥३५॥

स्पष्टोऽर्थः॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारो मतमारचयति॥

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा॥
विध्यर्थवादमन्त्रां शेष्वनन्तर्भावतो नमा॥१॥
अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते॥
नामत्वे नान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतःप्रमैव तत्॥२॥

उद्भिदा यजेत। विश्वजिता यजेतेत्येवं समाम्नायते। तत्रोद्भिदादि पदं न धर्मे प्रमाणम्। कुतः। प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात्। तथाहि विधिः साक्षात्प्रमाणम्। अर्थवाद मन्त्रौ तु विध्यन्वयेन। तत्र न तावदुद्भिदादि पदं विधावन्तर्भवति। विध्यर्थ रूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणेऽतिकर्त्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात्। नाप्यर्थवादत्वम्। स्तुतिबुद्धेरभावात्। नापि मन्त्रवत्। उत्तमपुरुषादीनां मन्त्रलिङ्गानामभा

वात्। तथाचोक्तम्। उक्तमामन्त्रणास्यन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः। मन्त्रप्रसिद्ध्यभावाच्च मन्त्रत्वैषां नयुज्यत इति। अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः। अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पये त्वामन्त्रणम्। उर्वीचासि वस्वी चासीत्यस्यन्त रूपम्। इषे त्वोर्जे त्वेति त्वान्तरूपम्। आदिशब्दे नाशीर्देवताप्रतिपादनादयः। एवमादिष्वनन्तर्भावादमानमिति चेत्। नविध्यंशे करणेऽन्तर्भावात्। यद्यपि लिङ्पदेन सह समानपदोपात्तो यजिर्धात्वर्थः करणम्। तथापि तस्य यजेर्नामत्वे नोद्भिदादिपदमन्वेति। तस्मात् प्रमाणम्। द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्वेऽस्य निरुक्तितः॥
ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थगुणचोदना॥ ३॥
फलोद्देशात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्न्यपि॥
नामत्व मुचितं यागसामानाधिकरण्यतः॥ ४॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्ते नोद्भित्पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात्। दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्। अर्थोच्यते। दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः। उद्भिच्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति। तन्न। रूढ्यभावेऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः। उद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः। नचात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम्। पशूनां गुणफलत्वात्। यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्। तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु। यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते। तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम् तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः। पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्य्यादिति। तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति। उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्य

ते। एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति चेत्। मैवम् सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात्। उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्य्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते। गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात्। यदि खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्यमुच्येत। तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। दध्ना जुहोति। व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासम्भवाद्गत्या गुणत्वमाश्रितम्। सोमेन यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता। उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम्। प्रयोजनन्तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार एव। मह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिष्वनेनाहं यस्य इत्याख्यानोपायो लघुः कश्चिदस्ति। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। अत्रैव गुरुमतमाह॥

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत्॥
निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता॥५॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः। नचास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते। ततो लौकिको मासगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः। तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते। तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्चोदनाया इति चेत्। मैवम्। पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौत। यागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत्॥
चित्रस्त्रीत्वगुणौ रूढे स्त्रीषोमीयके पशौ॥६॥
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः॥
स्यान्नाम पृष्ठाज्यवहिष्पवमानेषु तत्तथा॥७॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते। तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः। किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्चाभिधत्ते। ततो तपृ

र्वन्यायेन नामत्वम्। तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः। चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ। तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत। तथा चोक्तम्। प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नत इति। अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते। तदा गौरवं स्यात्। तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति। चित्रत्वञ्च तस्य विलक्षणाद्रव्यद्वारेणोपपद्यते। दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि। तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम्। यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात्। उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यम्। एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत। अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। लिङ्प्रत्ययस्य चानुपादकत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत। तस्माच्चित्रापदं नामधेयम्। यथा चित्राशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम्। एवं हि श्रूयते। त्रिवृद्बहिष्पवमानम्। पञ्चदशान्याज्यानि। सप्तदशानि पृष्ठानीति। अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते। सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि। तत्रोपास्मै गायता। नर इत्याद्यं सूक्तम्। दविद्युतत्या रुचेति द्वितीयम्। पवमानस्य ते कव इति तृतीयम्। ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम्। तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते। तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वात्। बहिःसम्बन्धाच्च। नखल्विदं स्तोत्रमितरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्य औदुम्बर्याःस्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते। किन्तु सदसो बहिःप्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते। तस्य च बहिष्पव

मानस्य त्रिवृन्नामकस्तोमो भवति। तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अयमर्थः। सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्य्यायैः कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमे पर्य्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्र ऋचः। द्वितीये पर्य्याये मध्यमाः। तृतीये पर्य्याये चोत्तमाः। तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी। हिंकरोति गायतीत्यर्थः। सेयं यथोक्तप्रकारेण गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः। अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति। एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती। तयोः परिवर्त्तिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। पराचीभिरनुक्रमेणाम्नाताभिरित्यर्थः। कुलायिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति। या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव। द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः। तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः। तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम्। त्रिवृच्छब्दस्येदृशं स्तोमस्वरूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम्॥ ॥

उत्तराग्रन्थे बहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि। अग्न आयाहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम्। आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम्। आयाहि सुषुमा हि त इति तृतीयम्। इन्द्राग्नी आगतं सुतमिति चतुर्थम्। तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्य्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। तन्निर्वचनं च श्रूयते। यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आज्यत्वमिति। तेष्वाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति। तस्य स्तो-

मस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकसूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम्। तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तावुत्तमायाः। सोऽयं पञ्चदशस्तोमः॥

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तरग्रन्थे त्रीणि माध्यन्दिनपवमानसूक्तान्याम्नाय तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि। तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम्। कया नश्चित्र आभुवदिति द्वितीयम्। तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयम्। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति चतुर्थम्। एतानि क्रमेण रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयसामभिर्माध्यन्दिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। स्पर्शनात् पृष्ठानीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या। तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः सोऽयं सप्तदशस्तोमः।

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन सम्मताः। यदि बहिष्पवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः तदा प्रत्युदाहरणे गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि। तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाधारयतीत्यमू॥
विधेयौ गुणसंस्कारौ वाहोस्वित् कर्मनामनी॥८॥
अग्नये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिर्गतोऽनलः॥
गुणो विधेयो नामत्वे रूपं नस्यात्सरद्दष्टते॥९॥
संस्क्रियाघारमाघारयतीत्युक्ताद्वितीयया॥

आघारेऽत्याग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥१०॥
अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम् ॥
चतुर्गृहीतं वा कोऽक्तं द्वितीयाया स्त्वियं गतिः ॥११॥
नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ॥
साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाशङ्क्यः क्रियात्वतः ॥१२॥

अग्निहोत्रं जुहोति। आघारमाघारयतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य।
कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्य स्वरूपमेव न सिध्ये
त्। ततोऽपि देवतारूपो गुणोऽनेन तद्विहोमे विधीयते। आघार
शब्दस्य घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षरद्घृतमाच
ष्टे। तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्य्यत्वं प्रतीयते। तच्च सं
स्कृतं घृतमुपांशुयाजे द्रव्यं भवति। तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ
गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योति
रग्निः स्वाहेति सायं जुहोति। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद् देवता न विधेया। ततोऽ।
ग्निसूर्य्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य क
र्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम्। योगश्च बहुव्रीहिणा
दर्शितः। चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य्येत्यनेनैवा
ज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरद्घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाघारश
ब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम्। यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं दि
शमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा सन्तत्या घृतं क्षार्य्यते तस्य
कर्मण एतन्नाम। ननु नामधेयत्वे सत्युद्भिदा यजेत ज्योतिष्टो।
मेन यजेतेत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्
निहोत्रेण जुहोत्याघारेणाघारयतीति तृतीयया भवितव्यम्।
नैष दोषः। अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वे
ऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाघारमिति द्विती।
यया युक्तत्वात्। न चात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादा
विव संस्कारः शङ्कनीयः। व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राघारशब्दयोः॥
प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात्॥ तस्मा

दर्विहोमाघारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाजयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ नभवतः। किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनी।

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

श्येनेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति श्रुतो गुणः॥
विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः॥१३॥
श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया॥
न चित्रावद्वाक्यभेदो रूढेश्चैवमनुग्रहः॥१४॥
यथा वै श्येन इत्युक्त्या ह्युपमानोपमेयता॥
नैकस्मिंस्तेन गौणत्वादस्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता॥१५॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्वरूपमपि नसिध्येत्। ततः सोमयागे नित्यसोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते। तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढिरभ्युपगता भवति। न च गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः। चित्रत्वस्त्रीत्ववद्गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते। एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्ये नोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते। तस्मात् पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम्। सन्दंशेनाभिचरन् यजेत। गवाभिचर्य्यमाणो यजेतेत्यत्र सन्दंशगोशब्दयोर्नामत्वं श्येनशब्दवद् द्रष्टव्यम्। यथा संदंशेन दुरादानमादत्ते। यथा गावो। गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयभावाभिधानात्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः॥
नाम वा गुणता तत्र योगाद् गुणफलद्वये॥१६॥
साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तत्र ता॥
त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात् तत्र नाप्यं फलं प्रति॥१७॥
उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं त्रिकं यजेः॥

उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥१८॥
त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ॥
वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥१९॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते। अन्नवाची वाजशब्दः। तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यम्। तच्चात्र गुणः। सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात्। ननु गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। मैवम्। सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकाराद्वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसम्बन्धः। ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्य्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति। फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वम्। ततः कथमुभयसम्बन्ध इति चेत्। नायं दोषः। यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसम्भवात्। यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः। प्रत्ययेन भावनोक्ता। तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं गम्यते। तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम्। न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते। अतः साधारणस्य यजे रूपाभ्यां युगपत्सम्बन्धे सति यथोचितसम्बन्धविशेषः पर्य्यवस्यति। एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्य्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा। यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्। तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। यजतेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात्। उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम्। उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम्। तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः। उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः। फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते। फलमनूद्य य

जिर्विधीयते। फलं प्रधानम्। यजिरुपसर्जनम्। फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः। यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः। तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ। अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शाब्दोपाधिकौ। ज्ञातस्य कथनमनुवादः। अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः। फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे। एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्य्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते। तथा यागस्य। वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्य्यालोचनायां यागफलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकञ्च पर्य्यवस्यति। ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्यते। ननु तर्हि माभूत् तत्रोभयसम्बन्धः। पृथक् सम्बन्धाय यजिरावर्त्त्यतामिति चेत् न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। द्रव्येण यागं कुर्य्यादित्येकं वाक्यम्। यागेन फलं कुर्य्यादित्यपरम्॥ तस्माद् वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः। किन्तु यथोक्तं द्रव्यं॥ निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्मनामधेयम्। सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ॥
नामाग्निहोत्रवन्नैवं नामत्वे देवता नहि॥२०॥
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिता देवता विधिः॥
देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्र यथाग्निहोत्रशब्दोऽग्नये होत्रमत्रेत्यसुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम्। तथाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत्। मैवम्। नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात्। अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते। इह तु तादृशो मन्त्रोऽस्ति।

आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति। अग्निर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थेन द्धितस्योत्पन्नत्वात्। नच द्रव्यदेवतयोरुभयोर्गुणयोर्विधानाद् वाक्यभेद इति शङ्कनीयम्। कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात्। तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते। अत्र गुरुमतमाह॥

यदाग्नेय इति प्रोक्तं नमानं विध्यसम्भवात्॥
इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः॥२२॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः॥
जात्यर्थावा शास्त्ररूढेः सेस्युःसंस्कारवाचिनः॥२३॥
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः॥
विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः॥२४॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिर्लुनाति। आज्यं विलापयति। पुरोडाशं पर्य्यग्निं करोतीति। तत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात् पील्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्योक्तत्वाद् यूपाहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत्। मैवम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात्। यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते र्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः॥ संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद् देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते। बर्हिरादाय गावो गता इति। क्रय्यमाज्यमिति। पुरोडाशेन मेमाता प्रहेलकं ददातीति च। तस्माज्जातिवाचिनः। प्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना। संस्कारेणास्तरणसिद्धिः॥ अत्र गुरुमतमाह॥ ॥

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत्॥
जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तद्युक्ता चोदना प्रमा॥२५॥
स्र ष्टोऽर्थः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥
प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु॥
तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रबलत्वतः॥२६॥
अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः॥
योगः स्यात् क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्व्याकरणाद्भवेत्॥२७॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। प्रोक्षणीरासादयेति। तत्र प्रोक्षणीः श ब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। कुतः। स र्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनो च्यमानत्वादित्येकः पक्षः। लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्वे जिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्स्वप्रयोगाद् बर्हिरादिशब्दवज्जा तौ रूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। नच प्रकर्षेणोक्ष्य न्त आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः। रूढेः प्रबलत्वादिति पक्षा न्तरम्। तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः। अन्योन्याश्रयत्वात्। विहि तेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः। तत् प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽ नूद्याभिमन्त्रणादिविधिरिति। नापि जातिपक्षो युक्तः। उदक जातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमक्लृप्तत्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात्। ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रू ढो न भवति। योगस्तु व्याकरणेन क्लृप्तः। सोपसर्गाद्धातोः क रणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात्। तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौ गिकः। घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम्॥ ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥
रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्णनम्॥
आद्यौ पूर्ववदन्त्योऽचिरजातेनवनीतवत्॥२८॥
अग्निचयने श्रूयते। निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति। तत्र निर्मन्थ्य शब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये बर्हिरादिशब्दवल्लौकि

कवैदिकसाधारण्याद्भिज्ञातो रूढिरित्येकः पक्षः। प्रोक्षणीशब्दवद्रूढेरक्लृप्तत्वादरणिनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम्। लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पङ्कजादिशब्दवदाश्रयणीया। आधानकाले निर्मन्थ्य गार्हपत्ये नित्यं धृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः। सद्य एवालौकिकमन्थनेन जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते॥ यथा पुराणनूतनयोर्घृतयोर्नवनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते। तद्वत्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके॥
वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा॥२९॥
नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः॥
अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु॥३०॥
अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम्॥
अविधित्वेऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु॥३१॥
इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी॥
निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः॥३२॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि। वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति। तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशकपालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम् मारुतं सप्तकपालम्। वैश्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावापृथिव्यमेककपालमिति। तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते। वैश्वदेवेन यजेतेति। तत्राग्नेयादीन् यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते। तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्। तर्हि गत्यभावात् तेषु देवता विकल्प्यन्ताम्। नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदेवता-

योरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिवाक्ये विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेत इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते। न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां पंचस्य व्यवहर्त्तव्यत्वात्। नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा। आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वम्। अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम्॥ तथा च ब्राह्मणम्। यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते॥ अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः। विश्वेदेवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः। तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम्। अत्र गुरुमतमाह॥ गुणनामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत् ॥

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात्॥३३॥

स्पष्टोऽर्थः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

यद्द्वादशकपालेष्टं वैश्वानर्यां अनन्तरम्॥

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वास्तु तिः॥३४॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत्॥

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणास्तर्हि फले त्वसौ॥३५॥

वाक्यैकत्वमुपसंहाराद् विध्यष्टं तत् तु बाध्यते॥

नानागुणविधौ तस्मादृशद्वारेशिसंस्तुतिः॥३६॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते। यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति। यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति। यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति। यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति। यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति। यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति। पूत एव स तेजस्व्यन्नाद

इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता। इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः। नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः किन्तु पुरोडाशद्रव्यपरः। द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः। एवमेवाष्टाकपालादिशब्दा अपि। तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत्। एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम्। न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यम्। ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः। अयमप्यनुपपन्नः। बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः। न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात्। तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशी द्वादशकपालः स्तूयते। अत्र गुरुमतमाह ॥ ॥

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये॥
अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात्॥३७॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति। उत्तमपुरुषाम्न्त्रणाद्यभावान्न मन्त्रत्वम्। अतोऽष्टाकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत्। मैवम्। स्तावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः॥
सामानाधिकरण्ये न स्यादेकस्यान्यनामता॥३८॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते॥
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः॥३९॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्र प्रक्रियेत सः॥
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः॥४०॥

इदमाम्नायते। यजमानः प्रस्तर इति। तत्र यजमानस्य प्रस्तरश ब्दो नामधेयम्। प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम्। कुतः। उद्भिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः। गुण विधिरित्यपरः पक्षः। तत्रापि यजमानकार्य्ये जपादौ प्रस्तरस्या चेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति। प्रस्तरकार्य्ये स्रुग्धार णादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते। एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्य्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रु तौ यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति। न चात्र पूर्वन्यायेन स्तु तिः सम्भवति। अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयज मानयोरंशांशित्वाभावात्। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता। ऊर्जोऽवरु ध्या इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न। क्षिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचि द्गुणकर्षस्याप्रतीतेः। तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते। ब्रूमः। गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं नयु क्तम्। गुणपक्षे त्वयं प्रहरणस्य प्रस्तरकार्य्यत्वाद् यजमाने प्र हृते सति कर्मलोपः स्यात्। तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमान शब्देन स्तूयते यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्य्या दिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते। तथा यजमानगुणे न यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। ए वं यजमान एककपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यम्॥ ॥

॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥ ॥

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः।
द्वारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे॥ ५१॥

इदमाम्नायते। आग्नेयो वै ब्राह्मण इति। अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभे दादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम्। नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते। आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धित स्य सूक्तहविर्विषयत्वान्न ब्राह्मणः सूक्तम्। नापि हविः। अतः सम्बन्धवाचितद्धितान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते। यद्यपि ब्राह्मणो नाग्निसम्बन्धः तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो

ब्राह्मणो विद्यते। तथा चापि ब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चि-
दर्थवादे समाम्नायते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स
मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत। तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छ-
न्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम्। तस्मा-
त्ते मुख्याः। मुखतो ह्यसृज्यन्तेति। तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः।
एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः॥
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत्॥४२॥

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तद्यूपेऽप्यस्ति। घृताक्तस्य यू-
पस्य तेजस्वित्वाध्यवसायात्। तत आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते
। एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वा-
द्यजमानशब्देन यूपः स्तूयते ॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम्॥
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादोऽथवास्तु तत्॥४३॥
स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्य्यनिषेधनम्॥
अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना॥४४॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः॥
तस्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्वयोः॥४५॥

इदमाम्नायते। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इ-
ति। तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न सम्भव-
ति। पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरभावात्। ततः पशुकार्य्यनिषेध-
रूपो गुणो विधीयत इति चेत्। मैवम्। अजादिपशुविधिवैय-
र्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घ-
टादिपदार्थमभिधत्ते। तस्मिन् घटादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्य-
। नास्ति। सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुषु अस्तीत्यनेना-
भिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन
लक्ष्यन्ते। पूर्वत्र यजमानकार्य्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वम्। आदि-

न्यवर्त्तेऽजस्त्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम्। तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा। इह तु पशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च। द्विप्रकारा हि प्रशंसा। वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः। स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः। गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम्।

अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः सम्पन्नाः। ईदृशी गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिः फलम्। तस्माद् पशवो वा इत्ययमर्थवादः। अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः। अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणम्। असत्त्रं वा एतद्यदच्छन्दोममित्यपरमुदाहरणम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति। ईदृशः साम्नो महिमा। छन्दोमशब्देन चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोभिर्गीयमानत्वात्तेषां विष्टुतिः साम। ब्राह्मणे द्रष्टव्या। अतः सत्त्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसत्त्रं भवति। ईदृशश्छन्दोमसाम्नां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम्।

॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः॥
विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणो विधिः॥४६॥
आख्यातेनाभिसम्बन्धादविध्यन्तरयोगतः॥
लिङ्गप्रकरणप्राप्ते मन्त्राणां विध्यसम्भवात्॥४७॥
नानूद्येष्टकाधानं विदध्यात्स्तोष्यते यतः॥
यथा सृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः॥४८॥
एकया स्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे क्वचिन्न हि॥
सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः॥४९॥

अग्निचयने श्रूयते। सृष्टीरुपदधातीति। सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा॥ यासामिष्टकानामुपधाने विनियुज्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते॥

सृष्टिनामासूपधाने मन्त्र इति विगृह्य तद्धानासूपधान इत्यादिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात्। सृष्टिशब्दोपेताश्चोपधानमन्त्रा एकयास्तुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः। ब्रह्मासृज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते। कुतः। उपदधातीत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात्। न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति। विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धोऽवगम्यते। विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः। तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते। किन्तु तान् मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते। सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः। यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः। यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात्। तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दः प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात्। तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः। ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः। एकयास्तुवत। प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात्। बाढम्। तथापि द्वितीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं सादृश्यमस्ति। यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमता तथात्रापीति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्ग· भूमतः॥
अत्रैकमन्त्रगो लिङ्ग·समवायो विशिष्यते॥५०॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति॥ पूर्वपक्षः। लिङ्ग·प्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः। एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः। पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम्। इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृल्लिङ्गमाम्ना-

यते। अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि छत्त्रिणो गच्छन्तीति वत्तत् सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते। तदेवं यजमानकार्य्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः।तथा चोक्तम्। तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः।षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिते ति॥ ॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥ ॥

शर्करा उपधत्तेऽक्ता स्तेजो वै घृतमत्र किम्॥
तैलादिनाक्तिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम्॥५१॥
तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात्॥
अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्बलित्वतः॥५२॥
सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ नहि॥
घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात्॥५३॥
अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमपेयुषी॥
बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम्॥५४॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते। मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः। ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः। कुतः। अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात् प्रबलत्वात्। तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः। स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम्। प्रथमश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम्। अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम्। अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वान्नमुख्यः। चरमश्रुतत्वात् सञ्जातविरोधी। ज्ञातार्थानुवादित्वात्॥ प्राप्तार्थः। तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः। विधिवाक्येन किमञ्जनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा। नाद्यः सामान्यस्यानुष्ठेयत्वात्। न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात्। ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते। नतु तेन सह विरुध्यते। अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नां

स्तौति चेत् न विधेरुन्नेयत्वात्। तेजो वै घृतमित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते। स्तयोरु विधीयत इति न्यायात्। तेन विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति। तस्माद् घृतेनैवाञ्जनम्॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

स्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ॥ ॥
आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वाव्यवस्थिताः॥५५॥
व्यवस्थापकराहित्यात्स्रुवाद्या अव्यवस्थिताः॥
व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्रूपेण व्यवस्थितिः॥५६॥

स्रुवेणावद्यति। स्वधितिनावद्यति। हस्तेनावद्यतीति श्रूयते। अत्रावद्येष्वाज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी स्रुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः। कुतः। व्यवस्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत्। मैवम्। शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात्। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्। कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति। कट आसीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधायेति। वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थोऽञ्जलिवच्चिच्छिद्रसंयोगो न भवति। तादृशेऽञ्जलौ सक्तूनामवकाशाभावात्। अतः सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतोऽञ्जलिर्गृहीतः। एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः। छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः। संहतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या व्यवस्थिताः॥२०

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला
विस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य च
तुर्थः पादः। समाप्तश्च
प्रथमोऽध्यायः॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥

प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय ईरितम् ॥
मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते॥१॥
अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभावः उपपादितः॥
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥
विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ॥
प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम्॥१॥
फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः॥
लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम्॥२॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम्। विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि। कुतः। अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात्। अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्येवेति चेत्। सत्यम्। तथापि प्रधानान्वयो॥ लभ्यते। फलं हि प्रधानम्। पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेकस्य तथैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात्। तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते। पदान्तरन्तु तच्छेष तयान्वेति। ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत् पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यस्मु पदान्तव्यानि। तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्रिकद्व्यापत्तिरिति चेत्। मैवम्। उद्भिदा यजेत पशुकामः। श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वे तान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात्। तस्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम्। नच धर्मभेदचिन्ता प्रस्तुता परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम्। अपूर्वस्यैव धर्मत्वात् ॥ ॥ द्वितीयवर्णकमारचयति॰॥ ॥

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत ॥
द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्दे तद्धपूर्वधीः॥३॥
क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन नहि युज्यते ॥
भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते॥४॥
धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत्॥
सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना॥५॥
धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्तिनः॥
द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका॥६॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यम्। श्येनेनाभिचरन् यजेत। चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि। तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ। सुवर्णशब्दो गुणवाची। श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ। तैरेतैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति। कुतः। द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसम्भवात्॥ यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि॥ फलवत् साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति। ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः। क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते। पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वादर्शनात्। अतो भावनावाचिना यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते। ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्या वा। न तावद्धात्वर्थः। तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः। न द्वितीयः। धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत्। मैवम्। सर्वधात्वर्थसम्बद्धरूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात्। तदुक्तमाचार्य्यैः। धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते। तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यत इति। अन्यैरप्युक्तम्। सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः। अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति। पचतीत्युक्ते पाकं करोतीत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति। तत्र पाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः।

सिद्धस्वभावः। करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गाद्युपेतः साध्यस्वभावः। तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञ्प्रत्ययादयो विहिताः। तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः। स चाख्यातप्रत्ययार्थ ओदनोत्पत्तेरनुकूलः। ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापारत्वात्सि अनेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनापक्षा अप्युक्ताः। प्रयत्नो भावनेति चेत्। न। रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गः। स्पन्द इति चेत्। न। मानसत्यागरूपे यजतावव्याप्तेः। उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत्। शब्दभावनायामव्याप्तिः। न हि शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्पन्दः प्रयत्नो वास्ति। लिङ्लेट्लोट्तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना। सर्वाख्यातगतार्थे भावना। तदुक्तम्। अभिधाभावनामाहुरन्यामेमेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते॥ इति। किञ्च। स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः। किन्त्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम्। तस्मादस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला। तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला। तस्यां च फलभावनायां। प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् प्रकृत्यर्थः करणम्। न तु द्रव्यादि। तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात्। साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सञ्छक्नोति फलं साधयितुम्। द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्टएवोपकारः। द्रव्यादिनिष्पादितेन साधुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्मा कृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभिधीयते। सर्वधात्वर्थानुयायित्वात्। अतो न। भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम्। अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत्। न। प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात्। अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम्। अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति। अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः॥ भिन्ना

सु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्तनां नाम। नैतावता
प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति। तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपा
च्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यै वाख्यानप्रत्ययवाच्या भावना तथा
सति यजेतेत्यत्राख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति। तत्र किंभावये
त् केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागे
न भावयेदग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य।
भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणा
त् प्रकरणाम्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्या
तस्यैव प्रपञ्चः। भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते॥
सा सर्वापि शब्दभावनाया भाव्या। विधायको लिङादिः करण
म्। अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता। सेयशब्दभावना
लिङादिभिरेव गम्यते। अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्य
त इत्युक्तम्। तस्यान्त्वार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कर्मो योगा
दवगम्यते। प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या। तथा च श्रूयते
। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। चित्रया यजेत पशुका-
म इति। तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्य-
भिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययात्वाद् भावार्थपदादपूर्वं ग
म्यते। चिन्ताप्रयोजनन्तु। पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभा
वः। सिद्धान्ते तु तत्सद्भाव इति॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अपूर्वं सदसद्भावसंशये सतिनास्ति तत्॥
मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः॥७॥
क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गं हेतुत्वकल्पनम्॥०
विरुद्धं मानान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम्॥८॥
अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते॥
अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम्॥९॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव पदं प्र
त्यायक तच्च यजेतेत्याख्यातान्तभावार्थपदमिति तदनुपपन्न
म्। अपूर्वसद्भावे मानाभावात्। यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां-

करणभावनयोरभिधानात्। अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत्। न। शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम्। तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम्। तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते। किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम्। नाद्यः। यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न द्वितीयः। मृतयोर्दम्पत्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात्। अतो मानान्तरविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः। कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेत्। न। यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गीकारात्। न ह्युद्यमननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति। यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत् तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु। शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम्। औष्ण्यव्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकारात् यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते। तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तर्यात्मन्यनुवर्तताम्। तस्मादस्त्यपूर्वम्। तद्विशेषस्तु सम्प्रदायसिद्धयागप्रक्रिययावगन्तव्यः। तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरित्थं दर्शिता। प्रथमं तावत् फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते। यागेन स्वर्गं कुर्यादिति। कथं विनश्वरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्युच्यते। कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति। तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम् ———

———

———। फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वं चेति। येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वम्। अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः। पौर्णमास्यामपरः। तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वारम्भायोगात्तदार-

म्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम्। तयोरेकैकस्या रम्भायैकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नलक्षणव। र्त्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि। तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेण निष्पत्तेरङ्गानांचानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवादङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि। तत्र त्वयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनि। ष्पत्तौ व्याप्रियन्ते। तद्द्वारेण फलापूर्वे आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते। एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाणीत्येकरूपेणोत्थे भावेन स्वीक्रियन्ते। अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रियावगन्तव्या अत्र गुरुमतमाह॥ ॥

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाण्वात्मसंश्रिता॥
यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत्॥१०॥
मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङादिना॥
अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्य्यमस्त्यतः॥११॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिधेयते तन्नास्ति। कुतः। अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः। नच यागनाशात् कथं फलसि। द्धिरिति वाच्यम्। नहि यागक्रिया सर्वात्मना नश्यति। किन्तु। सूक्ष्मरूपत्वे नादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तर्य्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः। तेनयुक्तम्। उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात्। नच नियो। गेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः। वैदिकलिङादीनां तदभिधायक। त्वात्। ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्ति॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते नवा॥
यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा॥१२॥
दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः॥

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृद्दृचः॥ १३॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। व्रीहीनवहन्ति। तण्डुलान्पिनष्टीति। तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके। विहितधात्वर्थत्वाद् यजत्यादि धात्वर्थवत्। विपक्षे विधिवाक्यवैयर्थ्यरूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः। तुषविमोकचूर्णत्वयोर्दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्धत्वेन तादर्थ्येऽवघातपेषणयोर्विधिर्व्यर्थः स्यात्। तस्मादस्त्यपूर्वमिति। प्राप्ते ब्रूमः। दृष्टफले सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम्। यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः। तत्रहि क्रियाप्राधान्ये तद्द्रव्यपारतन्त्र्याभावा-दपूर्वसाधनत्वक्रियाया युक्तम्। इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या व्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपरतन्त्रोऽवघातो द्रव्य एवातिशयं कुर्य्यात्। न त्वपूर्वं जनयति न च विधिवैयर्थ्यम्। नखनिर्भेदादिना तुषविमोकसम्भवेऽप्यवघातेनैवासौ कर्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात्। तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम्॥ अत्र गुरुमतमाह॥

द्वितीयां सक्तुवद्भङ्क्त्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया॥
साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः॥ १४॥

सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय सक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते। तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरिणामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगेऽन्वेत्विति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। तत्र होमेन सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति। भस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासम्भवात्। तत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम्। इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते। वितुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसम्भवात्॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

संमार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता॥
गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत्॥ १५॥
गुणत्वं नहि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत्॥

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः सम्मार्जनमाम्नायते। स्रुचः संमार्ष्टीति। तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म। कुतः। गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च। सूत्रकारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक् सूत्रयामास। तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि। यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत। तस्य। द्रव्यप्रधानत्वात्। यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि। द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति। यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेष्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम्। कुतः। तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात्। द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः। यूपं तक्षत्याहवनीयमादधातीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते। व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम्। प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम्। एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः तथा संमार्जनेन जुह्वादिषु कञ्चिदतिशयं न पश्यामः। अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। स्रुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता। कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात्। क्रतुसाधनत्वेन च स्रुवां युक्तमीप्सिततमत्वम्। अतः प्रधानभूताः स्रुचः। तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति। यदि स्रुक्षु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्। तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ॥
दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥१७॥
स्तुत्यर्थत्वे स्तौति शंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ॥
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥१८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रउगं शंसति। निष्केवल्यं शंसति। आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति। प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी ॥

आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ। अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम्। प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्। तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम्। कुतः। तुषविमोकवद् दृष्टार्थलाभात्। पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। स्तौतिव्याप्या देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्त्तनं स्तौतिशंसति धात्वोर्वाच्योऽर्थः। यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि। तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति। यदा तु गुणाद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः। तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात्। लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते। तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात्। यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः। तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात्। ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत्। पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थे पर्य्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थौ बाध्येत। ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम्। तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत्। ततोऽपूर्वमस्तु॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

वेदांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम्॥
विधायकं न वान्येन समत्वात्तद्विधायकम्॥२९॥
यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः॥
आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणि॥३०॥

अयं मन्त्र आम्नायते॥ देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सहेति। अयमर्थः। गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति। तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम्। तथा मन्त्रगतमपीति चेत्। मैवम्। यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात्। सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते। न तु विधायकत्वम्। यच्छ

र्ह्वादेरित्यादिशब्देनोत्तमपुरुषामन्त्रणादयः। बर्हिर्देवसदनं दामी त्युत्तमः पुरुषः। अग्नीदग्नीन् विहरेत्यामन्त्रणम्। एवं ब्राह्मणोऽपि यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्युदाहरणीयम्। तस्मादाख्यानस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः। किन्त्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः। ततो न मन्त्रगताख्यानस्य विधायकत्वम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम्॥
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात्॥ ३१॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम्॥
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते॥ ३२॥

आधान इदमाम्नायते॥ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति॥ तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात्। विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः। मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः। एवमपि पदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत्। मैवम्। याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात्। तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति॥ उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः। अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः॥ इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः। अग्न आ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः। अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः। अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः। अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः। पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः॥ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत। लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्य्यैर्दर्शितः। ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं या

न्ति विपश्चित इति। तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम्॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणे न्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ॥
नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥ २३॥
मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ॥
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्॥२४॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्॥ पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः। भागान्तराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि। हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो। विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति। तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः। तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनम्। अमेध्या वै माषा इति निन्दा। वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा। तद्व्यचिकित्सज्जुहवानि मा हौषमिति संशयः। यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति विधिः। माषानेव मह्यं पचतेति परकृतिः। पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः। यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम्। मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। तथाहि। इन्दवो वामुशन्ति हीति हेतुः। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनम्॥ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा। अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः। कपिञ्जलानालभत इति विधिः। सहस्रमयुता ददिति परकृतिः। यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्पः। इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्। न। इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः। इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्। न। राजा चिदां भगं भक्षीत्याह। योषारक्षाः शुचिरसी।

त्याहेत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न। यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः। तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा नहि॥
मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात्॥२५॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति। असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्तेति। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च। एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः। मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत्। मैवम्। याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात्। न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते। तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम्॥ दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति॥

नवसौ मयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते॥
पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः॥२६॥

इदमाम्नायते। अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः। त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः। ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना। तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः। साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात्। अध्यापकप्रसिद्धेर्ह्यृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च संकीर्णम्। देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः। न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति। तद्ब्राह्मणे सा

वित्यर्चैन्मृक्तेन व्यवहृतत्वात्। एतत् साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञा-
य किञ्चित् साम यजुर्वेदे गीतम्। अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशि-
तमसीति। त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि। तथा गीयमानस्य
साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते। तस्मान्नास्ति लक्ष-
णमिति चेत्। न। पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात्। पादबन्धेनार्थ-
बन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः। गीतिरूपा मन्त्राः सामानि।
वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि स-
ङ्करः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः॥
यजुर्वोच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता॥२७॥
परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः॥
तल्लक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम्॥२८॥

प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय। अग्नीदग्नीन् विहर। बर्हिः स्तृ-
णीहि। इन्द्र आगच्छ। हरिव आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः।
परसम्बोधनार्था मन्त्रा निगदाः। एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुः सा-
मभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः। कुतः। पादगीत्योर्ऋक्सामलक्ष-
णयोरभावात्॥ प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदे-
न यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः। उपांशु यजुषोच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभे-
द इति प्राप्ते ब्रूमः। बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकास्त्वन्तरित्य-
त्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा।
तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्या-
यननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः॥ ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचति ॥

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ॥
ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता॥२९॥
विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम्॥
तस्माद् वाक्यैकमेतेन यजुरन्तोऽवधार्य्यते॥३०॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र वाक्यानि भिन्नानि-
भवितुमर्हन्ति। कुतः। एकत्व नियामकस्य दुर्बोधत्वात्। अर्थैक्यं-
वाक्यैक्ये प्रयोजकं स्यादिति चेत्। न। एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः। प
दसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद् वाक्यभेदः
स्यादिति चेत्। मैवम्। यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं
वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वात्। द्विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तेऽ
तिव्याप्तिः स्यात्। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुसेवं क
ल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान
इति। अत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचित
च्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति। अतस्तद्व्यव-
च्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते। न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति। पूर्वसमूहस्य-
सदनकरणमर्थः। उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम्। स्योनं।
समीचीनम्। सुसेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यम्। मेध सारभूत पुरोडाशेत्य
र्थः। अत्र द्वयोः पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धम्। तदे
कार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते। एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। भगो
वां विभजतु। पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन संमत
योः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यै
कत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम्। प्रकृते त्वग्नये
जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो
भवति। एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थः। एतेन त्वेकवाक्य
त्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे॥
असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात्॥ ३१॥
छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे॥
अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः॥ ३२॥

इषे त्वोर्जे त्वेति श्रूयते। सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः। कुतः। अ
स्यादृष्टार्थत्वेनैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात्। न चोरुप्रथा-

स्वे त्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति। क्रियापदाभावे।
न तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। इषे त्वेति छिनत्ति। ऊर्जे त्वे
त्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखायाश्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ॥
ततस्तदनुसारेण छिनद्मि। अनुमार्ज्मीत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते
सत्यनुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः। इष्य
माणायान्नाय भोः पलाशशाखे। त्वां छिनद्मि। ऊर्जे रसाय बलाय।
वा त्वामनुमार्ज्मीत्यर्थभेदः। एवमायुर्यज्ञेन कल्पताम्। प्राणो।
यज्ञेन कल्पतामित्यादौ क्लृप्तिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायु
रादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात् क्लृप्तीर्वाचय।
तीति क्लृप्तिबहुत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः॥ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

याते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम्॥
तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः॥ ३३॥
वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम्॥
अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः॥ ३४॥

ज्योतिष्टोम उपसद्धोमेष्वेवमाम्नायते॥ याते अग्नेऽयाशया तनूर्व
र्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्॥
स्वाहा। याते अग्ने रजाशया। याते अग्ने हराशयेति। अयमर्थः।
अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्रस्तनवः। तास्वा
द्या येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा। गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये लोहेऽव।
स्थिता। तया तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीरहत्यादिमहापा।
तकं च हतवानसीति। तथा च ब्राह्मणम्। उग्रं वचो अपावधी
त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहेति। अशनायापिपासे ह वा उग्रं।
वचः। एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वच इति। तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः
संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः। द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमु
चितो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः। न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभा
गस्तयोरन्वेतुं योग्यः। तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः।
वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया। तत

स्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते। यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्पनीयादध्याहारात् संनिकृष्यते। तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणान्यस्य शेषिणी॥
चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षत्वतो नात्रानुषज्यते॥३५॥
करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति॥
मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते॥३६॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते। चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनातु। देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति। तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते। कुतः। निराकाङ्क्षत्वात्। नहि चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्येनयोः शेषिणोः सम्पूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते। क्रिया च पुनात्वित्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका। तया क्रियया संबद्धः। शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षोऽपि यथान्वेति। तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति। तस्मादस्त्यनुषङ्गः॥ ॥ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥
गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति नवोपरि॥
सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत्॥३७॥
नदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि॥
नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्य्यप्यनुषज्यते॥३८॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। सं ते प्राणो वातेन गच्छताम्। समङ्गानि यजत्रैः। सं यज्ञपतिराशिषेति। अयमर्थः। भोः पशो। तव प्राणो वातेन बाह्येन वायुना संगच्छताम्। तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्। यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति। तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात्। प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति प

दस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वे न संनिहितत्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासद्भावेन क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्क्षानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनुषङ्गः। ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः॥ ॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालावि
स्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥ ९ ॥

ददातियजतीत्यादौ भावनैका पुनान्यथा ॥
आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः॥ १॥
धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः॥
उत्पत्त्यैकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावनामिथः॥२॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्य्यायधातुनिष्पन्नाख्यातानि यजति ददाति जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम्॥ तानि चैवं श्रूयन्ते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। दाक्षिणानि जुहोतीति। तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम्। न च धातुभेदाद्भावनाभेदः। तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम्। तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम्। न हि बहूनां धातूनामुपर्य्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते। नापि व्याकरणे धातुसमूहादेकमाख्यातं विहितम्। तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते॥ अत्र गुरुमतमाह॥ ॥

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत्॥
धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात्॥ ३॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः। किन्तु शास्त्रभेदचिन्तेति गुरोर्मतम्। तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य॥ नियोगस्यैकत्वाद्धातूनां नियोगवाचकत्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकमिति पूर्वपक्षः। प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्धात्वर्थोऽनुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽभेदस्य वारयितुमशक्यतया नियोगानुसारि शास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता॥
धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः॥४॥
अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे॥
विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता॥५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। समिधो यजति। तनूनपातं यजति। इडो यजति। बर्हिर्यजति। स्वाहाकारं यजतीति। तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत। तस्मादाख्यातेनैकप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्य्यमिति चेत्। मैवम्। यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात्। कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात्। अथोच्येत। समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते। ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति। तन्न। तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात्। न तावदत्र देवताविधिः चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात्। नापि द्रव्यविधिः। तृतीयान्तत्वाभावात्। ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम्॥ यत्तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तदसत्। तेषां विधायकत्वात्। यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते। तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम्। अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यज

तीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते। सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः॥विधित्वेचपूर्व।
वाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानयोगात्तनूनपा
दादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते। नन्वेवं सति संज्ञाभेदा
त् कर्मभेदः संपद्यते नत्वभ्यासात्। तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिक
रणेन संकीर्य्येत। मैवम्। वैषम्यात्। अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् व
क्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञा
याः कर्मभेदहेतुत्वम्। इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगते
षु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित् संज्ञायां अन्याः
संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते।
तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥९

एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीरितम्॥
कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम्॥ ६ ॥
कर्मान्तरं स्यादभ्यासान्नैवं द्रव्यं हि देवता॥
वार्त्रघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते॥७॥
वार्त्रघ्नीत्याज्यभागाङ्ग·व्यवस्थोक्तेर्न देवता॥
पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा॥८॥
अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम्॥
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके॥९॥
विद्वद्वाक्यविधौ विध्याहतिराग्नेयकादिना॥
विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः॥ १०॥

इदमाम्नायते। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते। य एवं विद्वानमा
वास्यां यजत इति। अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते। न तु प्रकृ
ता आग्नेयादयः षड् यागा अनूद्यन्ते। आग्नेयादयश्च कालसंयु
क्तास्तस्मिन् प्रकरण एवमाम्नायन्ते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा
वास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रुतामग्नीषोमावाज्य
स्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्त्विति। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमे
कादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति। ऐन्द्रं दध्यमावास्याया
म्। ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति। एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्ने

यादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वेसति पूर्वाधिकरण
न्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते।नच कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः।
ध्रौवाज्यसद्भावात्। अतएवोक्तम्। ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मा
न्त्रवर्णिकी। रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथक्त्वपेति।सर्वस्मैवा
एतद् यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं
श्रुतम्।देवताया मान्त्रवर्णिकीत्वमित्यमुत्र तव्यम्। तस्माद्वार्त्रघ्नी
पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति। वार्त्रघ्नी वृ
धन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणी विधीयेते। तत्राग्नि
र्वृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्रघ्नो मन्त्रः। त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं
राजोत वृत्रहेत्यपरः। तयोरुक्तावग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते। एव
मनन्तराम्नातयोर्वृधिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावा
स्यादेवते। आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवद्यागान्तरमत्र विधीयते।य
द्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विद्व
द्वाक्यमनर्थकं स्यात्। नकेवलं तदानर्थक्यम्। किन्तु पौर्णमास्यां पौ
र्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येतदपि व्य
र्थं स्यात्। न चैतत् कालविधायकम्।यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवा
क्यैरेव तद्विधानात्। कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति। तस्मात् कर्मा
न्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। आस्तां तावद् द्रव्यम्। देवता तु विधित्
सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते। वार्त्रघ्नवृधन्वत्योराज्य
ज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात्। हौत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरा
वाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाम्नाय प्रयाजानन्तर भाविना ॥
ज्यभागयोः क्रमेण वार्त्रघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चाम्नाते। लिङ्गं चापि।
विषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते। ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्य
भागविषयत्वमवगम्यते। यत्तु वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं
तल्लिङ्गक्रमक्लृप्तयोराज्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्य
वस्थामाचष्टे। ननु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति। अतो रूपरा
हित्याद् विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति। किं तर्हि पूर्व
प्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति।नच
कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः

तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात्। न चानुवादो
व्यर्थः। समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात्। तत्सिद्धौ च दर्शपूर्ण
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया
द्विवचननिर्देश उपपद्यते। यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामित्या
दिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम्। कालविधानासम्भवेऽप्येकैक-
स्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात्। आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीया
णां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः पौर्णमास्या-
मित्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते। एवमितरत्रापि। ननु वि-
द्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्। तस्य
यागविधायकत्वाभ्युपगमात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्या
नि तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति-
चेत्। न। तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसम्भवात्। प्रतिगु-
णं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत। आग्नेयादिवाक्यानां विधाय
कत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः। तस्मादाग्नेयादि
वाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम्। किञ्चानुवादत्वमनभ्युप
गम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधा
नभावो न सिध्येत्। तथाहि समिधो यजति। आघारमाघारय
तीत्यादयः केचिद्विधय आम्नाताः। यदाग्ने॥ ॥
योऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता
अपरे। तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य
जेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः। दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम्। विद्वद्वाक्यवि
हिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासम्भवात्
सर्वेषां च फलसम्बन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्समप्राधा-
न्यात् प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात्। तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्या
दिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात्। अनुवादपक्षे तु त्रि
कयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदायद्वित्वेन द्वि
वचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यम्। प्रयाजादी
नां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः। तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥
उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽथवा विधिः ॥
विष्णवादिवाक्यैर्विस्पष्टविधेरस्यानुवादता॥ ११ ॥
जामितोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ॥
सत्यर्थवादो विष्णवादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्त्रतः॥ १२॥
इदमाम्नायते। जामि वा एतद्यज्ञस्य। क्रियते। यदन्वञ्चौ पुरोडा॰
शावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशुयष्टव्योऽजामित्वाय॥
प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्या
वजामित्वायेति। तत्र विष्णवादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदा
यस्यानुवाद इति चेत्। मैवम्। आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वय॰
तैरन्तर्ये क्रूतस्याजामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्

पुरो॰
डाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सितम्। न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं
विधेयं विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते। पूर्ववाक्ये तु तत् प्रतीयत इति
विधायकं तद्वाक्यम्। न चात्र यजतीति वर्तमानापदेशः शङ्कनी॰
यः। पञ्चमलकारस्याश्रयणात्॥ अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुण
स्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टं कर्मणा उपांशुयाजनामकत्वम्। स
त्येवं गुणद्वयविशिष्टं कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवा
क्यमर्थवादः स्यात्। न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिःशङ्क॰
नीयः। समाधातव्ये न जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधा
नेनोपसंहाराच्च।जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावा
क्यस्यैकत्वप्रतीतेः। न खल्वेकस्मिन् वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति।
न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः। ध्रौवस्य तद्द्रव्य
त्वात्। नापि देवताया अभावः। नानाशाखास्पूपांशुयाजक्रमे पठितै
र्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीय
मानत्वात्। तस्माद् यजतीत्येतद्विधायकम्॥ ॥
पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥
अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ॥

अस्पष्टत्वात्तु दध्यूर्ध्ववाक्ये नोक्तमनूद्यते ॥१३॥
गुणप्रसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दृष्टा विशिष्टता ॥
रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः॥१४॥
इदमाम्नायते। अग्निहोत्रं जुहोति। दध्ना जुहोति। पयसा जुहोती-
ति च। इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति। ऊर्ध्वमाघारयति
। ऋजुमाघारयति च। तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहित-
स्य कर्मसमुदायस्यानुवादः। आघारवाक्यं चोर्ध्वादिवाक्यविहि-
तस्यानत्वे तद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम्। कुतः। द्रव्यदेवतालक्ष-
णस्य यागरूपस्याभावादिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं दध्यादिवा-
क्येन गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म। नाद्यः। अग्नि-
होत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्य
चिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भवात्।
द्वितीये विधिगौरवं स्यात्। तच्च सत्या गतावयुक्तम्। अतोऽग्निहो-
त्रादिवाक्यं कर्मविधायकम्। तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्ये लभ्यते। दे-
वता तु मान्त्रवर्णिकी। आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये ॥
षष्ठाधिकरणमारचयति ॥
यजत्यालभती एतावनुवादौ विधी उत ॥
गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ॥१५॥
नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः॥
ग्रहणं सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया॥१६॥
सोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्रैन्द्रवायवं गृह्णाति। मैत्रावरुणं गृ-
ह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि। एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रू-
यते। तत्र हृदयस्याग्रेऽवद्यति। अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्या-
दीन्यपि श्रुतानि। तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यै यागा विधीयन्ते। इन्द्रवा-
य्वादिप्रातिपदिकैर्देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीय-
मानत्वात्। एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः
सोमेन यजेतेत्यनेनानूद्यते। तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं
श्रुतम्। अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते। तदनुवादेन।

पश्वालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते। तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति। न चात्र पुरोवादोऽस्ति। सोमेन यजेतेत्यनेन प्रतीयमानस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतेः। नहि ग्रहणं यजनं भवति। नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः। सोमलता। न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु रसमिति शङ्कनीयम्। धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृतत्वात्। तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते। ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवात् यजत्यालभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते। ग्रहणवाक्येषु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते। अवदानवाक्येष्व पशुसंस्कारः॥ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैकमुत भिन्नता॥
एकत्वं सकृदाख्यानात् संख्या त्वत्या प्रयाजवत्॥१७॥
आख्यानमात्रं नो मानं संख्यापा बहुकर्मता॥
आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः॥१८॥
पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत्॥
विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः॥१९॥
बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता॥
रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता॥२०॥
देवतासङ्गतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः॥
बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा॥२१॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते। तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम्। किन्तु सकृदेवाम्नातम्। ततएकमिदं कर्म। त्रित्वसंख्या तु तस्यैवकर्मण आवृत्त्या नेतव्या। यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम्। नाद्यः। वाक्यांशस्य पद

मात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात्। द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषिते नाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते। प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चत्वसंख्याव रुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादम्। इहत्वेनद्विधि तः पूर्वं कर्मणः एकत्वख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम्॥

तदेतद् वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते। कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात्। इदं त्वत्रोदाहरणम्। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति। अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम्। तत्तो द्रव्यैक्यादु देवतैक्याञ्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म। । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता। न तु पूर्वोदाहृतत्रि त्वसंख्येव क्रियागता। तस्माञ्च कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजाप तिदेवताविशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीया विभक्तिबहुवचने। तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्ते रेव तावत् तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति। कुतः। पश्चाद् भाविनो बहुवचनस्यान्वयः। एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धि तान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं स मर्थ्यते। तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम्। बहुत्वविशे षः सप्तदशेति निर्दिश्यते। तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः। एवं स त्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामेकादशिनपशुगणविकृति त्वमुपपद्यते॥ ॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥ ॥

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक्॥
गुणः सहस्रदानाख्या ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते॥२२॥
अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत्॥
संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया॥२३॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रद

क्षिणेन यजेतेति श्रूयते। अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोममेष ज्योतिरि-त्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणो गुणो विधीयत इति चेत्।न प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन च्छिन्नत्वात्।न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। सन्निहितवाचि नैतच्छब्देनातीतसन्निहितस्य यागामिसन्निहितस्यापि परामर्श-सम्भवात्। आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः।स च ज्योतिः-शब्दोऽतीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वात् नूतनं किञ्चित् कर्मा-भिधत्ते। ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः। तथात्रापि संज्ञया कर्म भिद्यते। विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्ट-व्यः॥ ॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

गुणः कर्मान्तरं वास्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति॥
गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः॥२४॥
आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम्॥
गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम्॥२५॥

तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिनमिति श्रू-यते। घनीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा। जलं वाजिनम्। तत्रामि-क्षाद्रव्यभाजो विश्वदेवा उक्ताः। ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते। वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः। तानतूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते। तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्ये-ण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिशि-ष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्ति-शिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरता-मापादयति। ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मा-न्तरम्॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वान्यत्तु पूर्ववत्॥
निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः॥२६॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते। तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात्।

कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते। यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते। तथा दधिद्रव्येणेति चेत्। न। वैषम्यात्। यथा वैश्वदेवो याग आमिक्षागुणावरुद्धः। तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम्। प्रत्युत निर्गुणत्वाद्गुणमाकाङ्क्षति। तस्मादयं गुणविधिः। एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम्। पयोदध्यादीनां सर्वेषामनुपात्तशिष्टतया समबलत्वादेकेकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेर्व्रीहियववद्विकल्पः॥ ॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यद्दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्पृथक्॥
गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः॥२७॥
मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म फलाय तु॥
गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते॥२८॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते। तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म। न त्वत्र गुणविधिः। कुतः। इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य। धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत्। मैवम्। कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात्। गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात्। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च। गुणमात्रं तु फलाय विधीयते। यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः। धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेत्। न। अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसामहि ॥
रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये॥२९॥
रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः॥
रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः॥३०॥
साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता॥
तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले॥३१॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम। कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते॥ एतस्यैव रेव

तीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति।
अस्यायमर्थः। अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्
नामकः। स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत् स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते॥
अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्था
रूपत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते। प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमान।
स्योपरि यज्ञायज्ञीय साम गीयते। तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य स
माप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते। तच्च प्रकृतौ यज्ञायज्ञा वो।
अग्नय इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते। अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस
कामेन वायव्यास्वृक्षु तत् साम गातव्यम्। तच्च प्रकृताविवेकविं
शस्तोमयुक्तम्। पशुकामस्य तु रेवतीर्नः सधमाद इत्यादिषु रेव
तीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति। तत्र रेवतीनामृचां वारव
न्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति॥
विधीयते। एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्याव
र्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात्। यथा पूर्वाधि
करण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः। तद्व
दिति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। दध्नो होमजनकत्वं तच्छास्त्रे
ण बोधनीयम्। तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फलसम्बन्ध।
एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः। इह तु रेवत्यृगा
धारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधन।
त्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः। तेनाप
शुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते। एत।
च्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयो।
॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

दृष्टस्त्वस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम्॥
निधनान्यपि हीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम्॥२२॥
फलान्तरं किं दृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते॥
सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते॥२३॥
फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति॥

सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्ता विवर्धने॥३४॥
नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया॥
नियमेऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते॥३५॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत।सर्वं वै कामाः सौभर इति समाम्नाय पुनः समाम्नानम्। हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति। सौभरं नाम साम विशेषः। निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरूपेतस्य साम्नोऽन्तिमो भागः। तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते। कुतः। हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात्। तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति। तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते। ततः सौभरस्य हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः। तदुभयमेलनान्महती। वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः। सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते। ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम्। अथोच्येत। नूतनफलान्तराभावाद्धीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति। तन्न। फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात्। तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते। तस्मादयं निधनविशेषनियमः।नविधिः॥ ॥इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥ ॥

॥द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

रथन्तरं साम सोमे भवेन्नद्द वृहच्च नत्॥
ऐन्द्रवायव शुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः॥१॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः॥
गायत्र्यादियुतात् पूर्वादन्यद् व्यावृत्तितो गुणेः॥२॥
सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके॥
ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम्॥३॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्र-
वायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्। यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्। यदि
जगत्सामाग्रयणाग्रानिति। तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधन
को यागो विधीयते। तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे
रथन्तरबृहज्जगत्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि॥
अभि त्वा शूरेत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम्। त्वामिद्धि हवा-
मह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत्। जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं
जगत्। ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्थ्याग्रयण
उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते। दारु-
पात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति॥ सोमयागस्य रथन्त
रसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः। बृह
त्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः। जगत्सामोपेतत्वपक्ष आग्रयणः प्रा
थमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः। तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गा
यत्र्यादिसामोपेतः। तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः की
र्त्यन्ते। तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र-
विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादि
त्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते॥
समर्पिते तस्मिन् यथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते। न च रथन्त-
रादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति। तस्य प्रातः
सवनादौ गायत्र्यादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोग
स्यापि सद्भावात्। किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत्। रथन्तरबृहज्ज
गतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः। रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे वि
कल्पिताः। तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते। एवमित
रत्रापि। तस्माद् गुणविधिः। ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्यो-

षां सोमयागानां प्रकृतिः। न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति। अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्साम्नेति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं। विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम्। वाढम्। तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः। आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम्। किन्त्वन्ये नविहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्॥ ॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु॥
विप्रक्षत्रियविड्भेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे॥४॥
विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वानुवादगीः॥
व्यत्ययाय त्रयाणां च राजत्वात्प्राप्तिरस्ति हि॥५॥
न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः॥
अप्राप्तप्रापणं तस्मात् रथन्तरतुल्यता॥६॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा। ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा। वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा। मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा। बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेति। तस्यामेवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्। यदि राजन्य ऐन्द्रम्। यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। तत्र यथा पूर्वाधिकरणे ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम्। एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीये स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूद्यते। द्वितीयस्थाने त्वैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः। वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः। ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवा

दोषउक्त इति चेत्। न। तयोरपि राज्ययोगहेतुकृतराजशब्दार्थत्वा दिति प्राप्ते ब्रूमः। राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः। न तु। राज्ययोग स्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्ति- निमित्तम्। राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्यय विशेषविधानात् ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राजशब्द उप चारितः। तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्रा प्यते। ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात् तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात् तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत्। मैवम्। अन्तरवेष्टौ तदसम्भवेऽपि राजसूयाद्बहिः प्रयुज्यमानायाम वेष्टौ तत् सम्भवात्। तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृक यथोक्तगुण विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथन्तरादितुल्यत्वम्। यदि- शब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्यु ज्ञेयम्॥

॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वसन्ते प्रिय आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम्॥
अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये॥७॥
अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात्॥
कॢप्ते आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः॥८॥
लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्तिकल्पनम्॥
कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते॥९॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। ग्रीष्मे राजन्यः। शरदि वैश्य इ ति श्रूयते। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। ग्रीष्मे राजन्यम्। शरदि- वैश्यमिति च। तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयो ऽनूद्यन्ते। न च तेषां प्राप्त्यभावः। क्रत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या कॢ प्तत्वात्। नह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां वि- द्यां च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति। अग्निश्च नाधानमन्तरेणा स्तीति। ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति। विद्या चोपनय नपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्प यतीति तत्प्राप्तिरिति चेत्। मैवम्। लौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपा

ठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीना मप्राप्तेः। तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानो पनयने अत्र विधीयेते॥ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ॥
कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये॥१०॥
गुणास्यास्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ॥
गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नामतत्॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेते ति। तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य लोके प्रसिद्ध्य भावादुद्भिदादिवद् यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत्। न। दा क्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात्। तच्च शब्दनिर्वचनाद् वाक्य शेषाच्चावगम्यते। तथा हि। अयनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्येमे दा क्षाः। तेषामयनमिति तन्निर्वचनम्। दक्ष उत्साही पुनःपुनरावृ त्तावनलस इत्यर्थः। तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणश ब्दार्थः। तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दा क्षायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावा स्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते। ततो दध्यादिवत् प्रसिद्धार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुण विधिः। न तूद्भिदादिवत् कर्मनामधेयम्। एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दो हौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्र स्थायीयः। तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः। तथा सति प्रकृ ते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते॥ ॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्य्यं चरुं तथा॥
निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरुप्तयोः॥१२॥
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी॥

फलार्थे अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह॥१३॥
श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामाग्ने ये चरविप्रभे॥
चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः॥१४॥
फलहानेर्न तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत्॥
द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवाप्या यागतार्थिकी॥१५॥

अनारभ्येदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च। तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्। ईषामालभेतेति। चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति च। ईषा शकटगतो लाङ्गल दण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः। तस्या आलम्भः स्पर्शः। तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते। तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यता सम्भवति। तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते। चरुः स्थाली। सा च निर्वापस्याश्रयः। निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्य्यवत् प्रभासम्बन्धात् सौर्य्यत्वम्। भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते। तस्माद् गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः। न हि फलपदयोर्नित्यवत्श्रुतयोः सम्भवत् प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वायुक्तम्। तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते। तत्रापि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्य्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः। भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत। ब्रह्मवर्चसकामः सौर्य्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः। द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्त्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेत्। अनुवाद इति ब्रूमः। तत् प्राप्तिस्त्वार्थिकी। निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः। तस्माद् यागविधिरिति राद्धान्तः॥ ॥

॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद् यजिः॥
स्पर्शः स्याद् देवताहीनत्वात् संस्कारः प्रायपाठतः॥१६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते। वत्समालभेतेति। तत्र विमतो। वत्सालम्भो यजिः स्यात्। प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्। वायव्यालम्भवदिति चेत्। न। देवतारहितत्वेन तद्वैषम्यात्। किञ्च। अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः। तत्प्राये पठितत्वात्। इतरसंस्कारवत्। तस्मादयं स्पर्शमात्रविधिः॥ ॥

॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ॥
यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः॥१७॥
यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः॥
किन्तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम्॥१८॥

अग्नौ श्रूयते। नैवारश्चरुर्भवतीति। चरुमुपदधातीति च। तत्र नीवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते। न चात्र देवताया अभावः। बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः। उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः। स्विष्टकृद्वदिति प्राप्ते। ब्रूमः। यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद् देवताया मपेक्षितायां। वाक्यशेषबलाद् देवताक्लृप्तिः। इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः। तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पर्य्यग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ॥
यागो गुणो वा यागः स्यात्त्वया व्यवधानतः॥१९॥
प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमतूष्णोत्सर्गशब्दतः॥
गुणं पर्य्यग्निकृत्यास्य वक्त्युत्तरनिवृत्तये॥२०॥
न दृष्टा परिसंख्यात्र चोदकात् प्राग्विधौ सति॥
पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तोपकारतः॥२१॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमाम्नातम्। पर्य्यग्निकृतं पा

त्नीवतमुत्सृजतीति। तत्र पर्य्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्र-
व्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नीवन्नामकदेवतासम्बन्धस्य च प्रती
यमानत्वादयं यागविधिः। एवं सति पर्य्यग्निकृतपात्नीवतशब्द
योरव्यवहितान्वयो लभ्यते। सिद्धान्ती तु पर्य्यग्निकृतमुत्सृजती
त्यन्वयं वाञ्छति। तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः। तस्माद्वायव्यप
शुवद्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वा
यव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा। इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीव
तशब्देन प्रत्यभिज्ञायते। तमनूद्य पर्य्यग्निकृतशब्दान्वितेनोत्
सृजतीत्याख्यातेन पर्य्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते। न च
प्रकृतिगतस्य पर्य्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वाद
नर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम्। उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्रयो
जनत्वात्। नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात्। सा च दोषत्रयदुष्टा॥
स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः। पर्य्य
ग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत। अन्यार्थो निषेधः स्वी
क्रियेत। चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्येरन्। मैवम्। पर्य्य
ग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्या
या अनङ्गीकारात्। कथं तर्हि तन्निवृत्तिः। आर्थिकीति ब्रूमः।
चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्त्तते। प्रत्यक्षोपदेशस्य शी-
घ्रबुद्धिजनकतयाकल्प्यातिदेशात् प्रबलत्वात्। तथा सत्युप
दिष्टे वाङ्गे निराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरित-
नान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते। न चानेन न्यायेन पर्य्यग्निकरणात् प्रा
चीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम्। विधीयमानस्य पर्य्यग्निक-
रणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत् क्लृप्तो
पकारं पर्य्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात्। प्रकृ
तौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः क्लृप्त इत्यत्रापि तादृ
शस्यैव विधानात्तत् पर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति। एवं च।
सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्य्यग्निकरणविधावर्थसिद्धउ
परितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते। तदेवमत्र गुणविधिः॥ ९ ॥

॥नवमाधिकरणमारचयति॥

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम्॥
यद्वा यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः॥२२॥
ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद् विधिश्रयोः॥
गुणोऽनयोस्तस्य वाक्ये ज्योतिष्टोमाभिगामिता॥२३॥

अनारभ्य श्रूयते।एष वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति।परा वा एतस्यायुः प्राण एति योंऽशुं गृह्णातीति च। तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते। अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः।न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः।ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीयविध्यन्तातिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः।भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम्।ते च नामनी ग्रहयोरेव स्याताम्।न तु यागयोः।गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात्।यजतिस्तु व्यवहितः।नाप्यंशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति।तस्माद् ग्रहयोरेवात्र विधिः।ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः।ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात्। यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्सम्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम्।अत एव सोमायादाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते। अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रकरणिकं विनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम्।तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः॥

॥दशमाधिकरणमारचयति॥

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः॥
लिङ्गेन यागनामत्वाद् यजिना चानुवादतः॥२४॥
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद् रूढेराधानवच्चितिः॥
संस्कृतिः संस्कृते वह्नावग्निष्टोमो विधीयते॥२५॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते। अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेणेत्यादि।अत्रा

ग्निशब्दो यागवाची। स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात्। तच्च लिङ्गमेव श्रूयते। अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति। षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्तीति च। यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम्। नर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु। अग्निमग्निष्टोमे नानुयजतीत्य। । तस्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्याद् पांशु। यजतीतिवद् यागनामत्वम्। अथोच्येत। अनुशब्दस्याग्निशब्दे न्वयाद् यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति। तथाप्यग्नेः। पुरोयजने सत्य ग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति। देवदत्त मनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात्। तस्मादग्निं चिन्वीत इत्यत्राग्निनामको याग आम्नातेन विधीयते। चिनोति स्विष्टकाभिरग्निं चिन्वीत इति वाक्य प्राप्तस्य चयनस्य सोमयाग विकृतित्वप्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे। रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गा स्किल्प्याद् याग वाचित्वाद् बलीयसीति न यागनामत्वम्। न चात्र याग रूपमस्ति। द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः॥ अतोऽग्निमादधीते स्युक्ताधानवदग्निं चिन्वीत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः॥ न च संस्कृतस्य नियोगाभावः। अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात्। तस्मात् संस्कारविधिः॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत् कर्म वा गुणः॥
अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते॥२६॥
उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात्॥
अनेकस्य विधेश्चान्यत् कर्म प्रकरणान्तरात्॥२७॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रं जुहोति। मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेत्। मैवम्। किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्ता उपसदोऽपि। नाद्यः॥ उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां तत्काले विधातव्यत्वात्। न द्वितीयः। प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः।

ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः। कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्। प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः। न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्। असंनिहितत्वात्। अयनं त्वेतत् प्रकरणम्। अयनमारभ्याधीतत्वात्। का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत्। प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेषा शङ्का भवति। सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता। तथा सति। स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति। अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते। ननूपसन्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते। ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात् कर्मभेदः। न प्रकरणभेदादिति चेत्। न। वैषम्यात्। उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनम्। मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम्। द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम्। मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम्। परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बलयति। ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम्॥
कर्मान्यद्वा फलं भानात्॥ पूर्वन्यायाप्रवेशनात्।२८।
मा भूद्भिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः॥
अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्ष्यते॥२९॥

अनारभ्य श्रूयते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इति। रुक्कामस्तेजस्कामः। अत्रेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमाग्नेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधीयते। कुतः। वाक्ये नाग्नेयफलसम्बन्धस्य भासमानत्वात्। न चापूर्वोक्तमासाग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम्। वैषम्यात्। तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम्। इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति। कुतोऽप्रकरणान्तरत्वम्॥

किंच मासो ऽ नुपादेयः। अग्निहोत्रानुसारेण सम्पादयितुमशक्यत्वात्। फलं तूपादेयम्। दार्शपौर्णमासिकाग्नेयानुसारेण। तेजसः कामयितुं शक्यत्वात्। तस्मात्। फलविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिरस्त्येव। स एवात्र कर्म भिनत्ति। नचात्र वाजिनन्याये नकर्मभेदः। अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभयत्रैकविधत्वात्। यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रे कर्मभेदहेतुः। तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चो ऽस्तु॥ फलं च मासवदनुपादेयम्। अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात्। कामना च विषयसौन्दर्य्यज्ञानात् स्वत एवोत्पद्यते। न तु विधिश्रवणात् सम्पद्यते। यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः। यदि वा न्यायैक्यम्। सर्वथा तेजस्कामेष्टिः। कर्मान्तरम्। काम्येष्टिकाण्डपठिते ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेवन्यायो द्रष्टव्यः॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यजेत समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया॥
अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदो ऽथवा गुणः॥ ३०॥
विध्युपादानयोरैक्याद् देशादेरनुपत्तितः॥
आवश्यके कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः॥ ३१॥
देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्येकता तयोः॥
पुंशब्दयोर्व्युत्पत्तित्वात् पुनरुक्त्या त्वनूद्यते॥ ३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायन्ते। समे यजेत। पौर्णमास्यां यजेत। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। अवेष्टिप्रकरणे फलमाम्नानम्। एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति। आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः। सच दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नातः। शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति। तत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अनुष्ठेयत्वादनुपादेयाः। अत एव न विधेयाः। उपादानविधिशब्दयोः पर्य्यायत्वात्। ततः कर्म

विधिरित्यवश्यमभ्युपेयम्। तत्र प्रकरणिनो दर्शादेः पूर्वविहितस्यै
वैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभे
द इति प्राप्ते ब्रूमः। देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह।
तेषां सम्बन्धो विधीयताम्। स च कर्मवत् पूर्वं न विहित इत्यप्रा
प्तत्वाद्विधिमर्हति। यदुक्तमुपादानविधिशब्दौ पर्य्यायाविति त
दसत्। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं विधानम्। तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापा
रः। अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम्। तच्च कर्मविषयः पुरुष
व्यापार इति महान् भेदः। योऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोऽपि दे
शादिसम्बन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति। स
मिधो यजतीत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासम्भवात्॥
पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैषम्यम्॥ ॥

॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽग्न्यसौ॥
दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वानुवादगीः॥३३॥
अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शेऽस्तौ द्विः प्रयुज्यताम्॥
एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्तैन्द्राग्नसंस्तुतिः॥३४॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती
ति कालद्वये विहितम्। तदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भव
तीत्येकस्मिन् काले पुनर्विहितम्। तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्ष
णेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः। तथा सत्याग्नेययागस्य दर्श
काले द्विः प्रयोग इति चेत्। न। प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे स
त्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात्। न चानुवादो व्यर्थः। विधे
यैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात्। यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भ
वति तथापि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति। इन्द्रसहितोऽग्निः
समीचीनतरः। तस्मादैन्द्राग्नः कर्त्तव्य इति विधेयस्तुतिः। प्रया
जवैषम्यं तूक्तमेवानुसन्धेयम्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वि
तीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा॥
कालत्वात् कर्मधर्मोऽतः काम्यस्यैकः प्रयुज्यताम्॥१॥
नकालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः॥
काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद् यावज्जीवप्रयोगतः॥२॥

बह्वृच ब्राह्मणे श्रूयते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र। यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः। तेन कालसम्बन्धश्च प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोतीत्यनूदिते कर्मणि विधीयते। तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वाभावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्य्यवस्यति। स च काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः। सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहुयात्। स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यावज्जीवमित्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मादयं काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः। किन्तु लक्षकः। वाच्यार्थस्तु कृत्स्नजीवनम्। —— —— । नच जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यम्। तस्य पुरुषधर्मत्वात्। तस्य पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते। न चात्र कर्मभेदः। तद्धेतूनां शब्दान्तरादीनामभावात्। नचाभ्यासस्तद्धेतुः। निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुतेरभावात्। अतः प्रयोगभेदः पर्य्यवस्यति। जीवनस्यात्र निमित्तत्वात्। सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धम्। नच जीवननैरन्तर्य्येण प्रयोगनैरन्तर्य्यापत्तिः। सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात्। तस्माज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नौ॥ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥ ॥

शाखाभेदात् कर्मभेदो न वा कर्मात्र भिद्यते॥
दृष्टं काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम्॥३॥
ग्रन्थद्वारादिनात्वे ते युज्यन्ते भेदहेतवः॥
रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते॥४॥

काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्माम्नातम्। तत्र शाखाभेदात् कर्म भिद्यते। कुतः। भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलम्भात्। काठककाण्वादिको नामभेदः। कारीरीवाक्यान्यधीयानाः केचिच्छाखिनो भूमौ। भोजनमाचरन्ति। शाखान्तराध्यायिनो नाचरन्तीति धर्मभेदः। एकस्यां शाखायामधीता इषे त्वेत्यादयो मन्त्राः पलाशशाखाच्छेदादयः क्रियाश्च शाखान्तरेऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः। एवमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहार्य्याः। नह्यल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्त्तुं शक्यम्। तस्माच्छाखाभेदेन कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। रूपाद्यभेदादेकं कर्म। आग्नेयाष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुषव्यापारश्चैकविधः। दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामाप्येकम्। स्वर्गकाम इति फलसम्बन्धोऽप्येकः। तस्मादभिन्नं कर्म। पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा सङ्गच्छन्ते। काठकादिकं ज्योतिरादिवन्न कर्मनाम। काठकेन यजेतेत्यश्रवणात्। काठकमधीत इति प्रयोगाद् ग्रन्थनामेत्यवगन्तव्यम्। भूभोजनादिरध्ययनधर्मः। पुनरुक्तिरध्येतृभेदान्न दुष्यति। अल्पायुषापि शाखान्तरस्योपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठानं शक्यते। तस्मादनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

॥ समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः॥

तृतीयोऽध्यायः॥

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम्॥
बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते॥

॥अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम्॥

॥तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

अशाब्दो शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतितः॥
क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसम्भवात्॥१॥
गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्यसौ॥
व्युत्पत्तिसम्भवात्तत्र शाब्दता स्यात्क्रियादिवत्॥२॥

यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपादितं शेषत्वं तदशाब्दम्।कुतः।केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात्।व्युत्पन्नो हि शब्दः।प्रत्यायकः।व्युत्पत्तिश्च न शेषशेषिभावे क्वचिद्दृष्टा।लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात्।अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत्।मैवम्।अन्वये शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात्।नहि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः सम्भवति।द्वयोर्गुणयोः परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात्।एवं द्वयोः प्रधानयोरपि।अतो व्युत्पत्तिसम्भवात् क्रियाकारकतदन्वयो यथा शाब्दः।तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः।तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः॥ ॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात्॥
पारार्थ्यं शेषता हेतू रूपं तेनोपलक्षितम्॥३॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते।तथा हि।शेषत्वं नाम किमविनाभूतत्वं प्रयोज्यत्वं वाविध्यन्तविहितत्वं वा।नाद्यः।षड्यागानामविनाभूतानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात्।न द्वितीयः।पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात्।न तृतीयः।

विध्यादिविहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्त विहितत्वाभावात्। तस्मान्नास्ति शेषतायाः स्वरूपम्। नापि हेतुरस्ति। विमतः शेषः। एवंत्वादिति कस्यचिद्धेतोरनिरूपणादिति। प्राप्ते ब्रूमः। विमतः प्रयाजादिः। शेषः। परार्थत्वात्। भृत्यादिवदिति हेतुःसुनिरूपितः। अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दृष्टान्तेऽपि परार्थः शेष इति। लक्षणस्यादृष्टत्वात्। तेन लक्षित आकारः स्वरूपम्। न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्कर्यम्। आकारभेदेन तद्भेदात्। दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः। इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्षणम्। तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपेविद्येते॥ ॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

किंद्रव्यगुणसंस्कारमात्रे शेषोऽथवा फलम्॥
पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावादेयौ मतभेदतः॥४॥
शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह वादरिः॥
पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः॥५॥

स्फ्यकपालादिकं द्रव्यम्। अरुणिमादिको गुणः। अवघातप्रोक्षणादिकः संस्कारः। एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वं स्वर्गःफलम्। तत्कामी पुरुषः। दर्शपूर्णमासौ कर्म। न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति। उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावादिति बादरेर्मतम्। पारार्थ्यं तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयोऽपि शेषा इति जैमिनेर्मतम्। तथा च त्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते। कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्। फलञ्च पुरुषार्थत्वात्। पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति। तत्रोपकारित्वमति व्याप्तम्। प्रधानभूतेऽपि स्वामिनि गर्भदासोपकारित्वदर्शनात्। तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यसिद्धान्तः॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

श्रुता व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्कर्यगामिनः॥
व्यवस्थिता वा साङ्कर्यं फलापूर्वेण सङ्गतेः॥६॥
अवान्तरापूर्वसत्त्वात्साक्षात्तेनैव सङ्गतो॥

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥७॥

व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः। आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः। सान्नाय्यधर्मा दोहनातञ्चनादयः। ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण सङ्गच्छन्ते। अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात्। एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात्। फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्मा यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं जनयन्त्येवेति साङ्कर्ये प्राप्ते ब्रूमः। आग्नेयादयः षड्यागा भिन्नक्षणवर्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति। ततस्तज्जननसमर्थान्याग्नेयादिजन्यानि षडवान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि। तेषु पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम्। प्रत्यासन्नत्वात्। फलापूर्वन्तु तेन व्यवहितम्। एवमाज्यधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वेणैव साक्षात् सङ्गतिः। तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते। ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम्। तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्कर्यम्। अथोच्येत। तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव सम्भवात्तेष्वेवावघातः। न त्वाज्यसान्नाय्ययोः। एवं विलापनमाज्य एव। दोहनादिकं सान्नाय्य एवेति। बाढम्। दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सङ्कीर्येरन्नेवेति चेत्। नैवम्। व्रीहीन् प्रोक्षति। आज्यमवेक्षत इत्यादि द्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात्। श्रुतिश्च प्रकरणाद् बलीयसी। तस्माद् व्यवस्थिता धर्माः ॥ ॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः साङ्कर्यं वा व्यवस्थितिः॥
यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समन्तेनात्र सङ्करः॥८॥
वाक्यस्योद्धननादेः स्याद्वैयर्थ्यं सङ्करे सति॥
अनुवादोत्थायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत्॥९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च

शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति। स्फ्यशब्देन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते। अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम्। शम्या मुसलाकारकाष्ठम्। तत्र व्रीह्यादिद्रव्ये ष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्कर्ये निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्यं निराकर्तुमशक्यम्। येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्याञ्चित् क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात्। नह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः। स्फ्येनोद्धन्ति। कपालेषु श्रपयति। अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति। शूर्पेण विविनक्ति। कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति। शम्यया दृषदमुपदधाति। उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति। दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत। व्यवस्थापक्षेऽपि सम्बन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत्। न। उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादत्वात्। न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम्। बहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात्। न चान्यतरं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम्। यज्ञायुधानि सम्भरतीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात्। तस्मादवघातादिसंस्कार इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि॥ ॥

। षष्ठाधिकरणमारचयति ।

क्रीणात्यरुणयेत्येतत् सङ्कीर्णं वा क्रयैकभाक्॥
क्रयेणानन्वयात् क्रीणाः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा॥१०॥
द्रव्यद्वारा क्रये योगात् तद्भागे चान्वयः पुनः॥
साक्षात् क्रये गुणस्यार्थाद् द्रव्ये संनिहिते त्वसौ॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति। तत्रारुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे। गुणिनि विषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे तद्व्युत्पत्तेश्च।

तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रती-
यते। तच्चानुपपन्नम्। अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत् क्र-
यसाधनत्वासम्भवात्। ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन।
प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम्। प्रकरणञ्च ग्रहचमसा-
द्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति। न चानेन न्यायेन पिङ्गा-
क्ष्येकहायनीशब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम्। तयोः
शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात्। पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्या गोः सा पिङ्गा-
क्षी। एवमेकहायनी। यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेष-
णभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम्। तच्च युगपत् प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशि-
ष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति। न चेतरद्रव्यमितरद्रव्ये।
निवेशयितुं शक्यम्। अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वे-
तुं योग्यत्वात् तेषु निवेश्यते। तत्रैषाक्षरयोजना। अरुणयेत्येतत्
पृथग्वाक्यम्। तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि साधनद्रव्याणि
सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते। यानि ज्योतिष्टो-
मे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्त्तव्यानीति। तस्मा-
द्गुणः सङ्कीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्यमूर्त्तो गुणस्तथापि हा-
यनवदक्षिवच्च गोद्रव्यं व्यवच्छिनत्ति। तच्च द्रव्यं साधनमिति त-
द्द्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति। एवं सति वाक्यभेदो न भवि-
ष्यति। ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्वारा। गुणवाचिनः श-
ब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात्। मैवम्। गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रु-
त्या साधनत्वमुच्यते। तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्था-
पत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते। तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमप्य-
वच्छिद्यतामिति चेत्। न। तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन।
तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः। तर्हि वा-
ससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्त-
दवच्छेदोऽस्त्विति चेत्। न। तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात्। नहि त-
त्राग्निहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्र-
व्यविकल्पो विधीयते। अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्या-

त्राविधानात्। ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविषयः।न हि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः। तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थापत्त्या परस्परावच्छेदकत्वे नान्वयः।तथा सत्यारुणयविशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्य्यवस्यति। तस्मादारुणयगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते॥ ॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलः
एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात्॥१२॥
प्राधान्यात्तद्गतात्वृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम्॥
नहि धीवाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम्॥१३॥

सोमे श्रूयते। दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति।दशापवित्रं वासःखण्डः तत्र यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपादेय पशुगतमेकत्वं विवक्षितम्। तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यम्। किञ्च।ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जातेः संस्कार्य्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन्कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति।तस्मादेक एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः।ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते। ग्रहंप्रति गुणः सम्मार्गः।प्रति प्रधानञ्च गुण आवर्त्तनीय इति न्यायेन यावन्तो ग्रहाः सन्ति ते सम्मार्जनीयाः।एवं निश्चये सति सम्मार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अबुभुत्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम्। अथोच्येत। नेदमुद्देश्यगतम्। किन्तु स्वयं विधेयमिति।तन्न। वाक्यभेदापत्तेः। ग्रहं सम्मृज्यात् चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः।पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतःपशुः।नहि प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्न्यायोऽस्ति। ततइयत्ताया बुभुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति वैषम्यम्।न च जातिः संस्कार्य्या। तस्या अमूर्त्तत्वात्। ततो जातिद्वारा द्रव्यलक्षको ग्रहशब्दः।तत्र चावृत्तिरुक्ता। तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः॥ ॥अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चमसादिच संमृज्यान्नो वा नस्यास्ति मार्जनम् ॥
एकत्ववद् ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥२४॥
अबाधोऽत्रादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ॥
चमसादौ च संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥२५॥

ग्रहमित्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम्। तथा प्रातिपदिकार्थस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा सम्भाव्यते। ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वाद् ग्रहाणामिव चमसानामपि सम्मार्गेण सोमरसैकनिर्हरणप्रयोजनसम्भवाच्च चमसादयोऽपि संमार्जनीया इति प्राप्ते ब्रूमः। एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वाच्च विवक्षितम् ॥ अदुष्टं तु ग्रहत्वं कुतो न विवक्ष्येत। ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः। न च विषयापेक्षया तत्कल्पनम्। ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात्। तस्मान्नास्ति संमार्गः॥

॥नवमाधिकरणमारचयति ॥

भवेत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ॥
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥२६॥
आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ॥
ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ २७॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ॥
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना॥२८॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते। सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति। तत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम्। सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात्। प्रकरणाच्चैवमनुगृह्यते। यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न सम्भवेत्। तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत् षोडशिपात्रं तस्मिन्नदउन्मानं प्रथमं संयुज्य तद्द्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तदशारत्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात् संबध्यते। तस्य च यूपस्य पश्वङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति। तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम्। यद्यपि वाजपेययू-

पशब्दयोरानन्तर्य्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया सा-
क्षाद्यूपसंबन्धाभावात् पशुव्यवधानमभ्युपेयम्। वाजपेयस्ये-
ति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिध-
त्ते। देवदत्तस्य नप्तेतिवत्। यत्तु सप्तदशारत्निवाजपेययोरानन्त-
र्य्यं यच्च प्रकरणं तदुभयमविरुद्धम्। पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपे-
याङ्गत्वाङ्गीकारात्। किञ्च। पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्ष-
णीयम्। सिद्धान्ते तु नासौ दोषः॥ ॥ ॥ ॥

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राखिलस्य तत्
किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्त्तृयुतं भवेत्॥१९॥
प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि॥
मिथः संबन्धराहित्यान्नैवं तेऽपि समत्वतः॥२०॥
कर्त्तृयोगाददोषश्चेत् समानेयं समाहितिः॥
ततः प्रयाजसान्निध्यात् तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते। अभिक्रामं जुहोतीति। तत्रा-
होमकाले यदेतदाहवनीयमभितः संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमा-
सकर्त्रा संबध्यते। न तु प्रयाजमात्रकर्त्रा। कुतः। अभिक्रमणस्य क्रि-
यारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चे-
त्। मैवम्। क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धासम्भ-
वात्। अथोच्येत। अभिक्रमणं कर्त्तृकारकेण साक्षात् संबध्यते। त-
द्द्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति। तदेतत् समा-
धानं प्रयाजसम्बन्धेऽपि समानम्। अतः सन्निधिबलात् प्रयाजक-
र्त्रा संबध्यते॥ एतदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति॥

यद्वा बलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः॥
दर्शादिप्रक्रियाधीने क्रमणे स्यात्तदङ्गता॥२२॥
अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः॥
तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गतद्द्वारा दर्शशेषता॥२३॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयौ। पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्य-

त्। प्रयाजसंनिधितोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात्। प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वभिक्रमणं निविशत इति पूर्वपक्षः। समिधो यजतीत्यारभ्याम्नानमवान्तरप्रयाजप्रकरणम्। तन्मध्येऽभिक्रमणमाम्नातम्। तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदष्टत्वादभिक्रमणं प्रयाजमात्रे निविशत इति राद्धान्तः। अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते। प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताथवा॥
दर्शाङ्गता प्रक्रियैषा वान्तराऽस्त्विहाग्रिमः॥२४॥
लिङ्गादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः॥
विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः॥२५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातम्। नवके निवित्संज्ञकानामग्ने महानसि ब्राह्मणभारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्। दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः। एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुत इति। तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात् सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत्। न। निविद्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात्। न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगमात्। आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महानसीत्यादिभिर्निविद्वाक्यैरपेक्षितसाहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते। अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते। निविद्भिर्न्यवेदयत। तन्निविदां निवित्त्वमिति। ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत्। सत्यं नाम। नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः। ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम्। निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविद-

ङ्गत्वं स्यादिति चेत्। न। पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभात् संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत्। न काम्यसामिधेनीभिर्व्यवधानात्। नच काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया। सन्निधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात्। तस्मादत्र प्रयाजन्यायाभावाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम्॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ॥

यज्ञेऽखिले प्रकरणादाधानेऽन्वितमस्तु तत्॥२६॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवाव्तिष्ठते ॥

नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञेऽखिले भवेत्॥२७॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं चाम्नायते। तस्माद्वारणो वै यज्ञावचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयाद् वैकङ्कतो यज्ञावचरः। स्यान्जुहुयादेवैतेनेति। यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः तत्र वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणबलादाधाने प्रथममन्वेति। एतेन पात्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत्पात्रं निविशते। अस्ति हि पवमानहविषामाधानाङ्गत्वमातत् प्रकरणे पाठात्। कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्यस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यदित्यस्मिन्ननुवाके त्रीणि हवींषि निर्वपतीत्यादिना तानि विहितानि। ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाजपेये साक्षादसंभवात् तदङ्गपशोरङ्गे निविशते। तद्वदिदमपीति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम्। तथा पवमानहवींष्यपि। यदाहवनीये जुहूति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात्। तस्मादग्निसंस्कारत्वेन। समानानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः तथा सति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावाद् वैकङ्कतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद्विनियुज्यते॥ ॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

वार्त्रघ्नी पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे॥

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः॥२८॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः॥
क्रमाद् वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता॥२९॥
न मुख्ये सोमसक्तोऽस्ति नाधारत्वादिकालयोः॥
दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद् व्यवस्थितिः॥३०॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति। तत्रेदं वार्त्रघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाम्नातम्। उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद् विधिरवगम्यते। तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वम्। न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रघ्नी। त्वं सोमासि सत्पतिरिति सौम्या द्वितीया वार्त्रघ्नी। अग्निः प्रत्नेन मन्मनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती। सोम गीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्या द्वितीया वृधन्वती। तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोर्यागयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोऽनुवाक्यात्वं कथञ्चिद् भवतु। सौम्ययोस्तु तन्न सम्भवति। सोमदेवताया अभावात्। न ह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते। किञ्च। पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते। तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न सम्भवति। कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम्। किञ्च। प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः स चाज्यभागयोरङ्गयोः क्रमः। न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः। तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्। किन्त्वाज्यभागाङ्गत्वम्। ननु तत् क्रमेणैव लब्धम्। तत्राप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः। सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते। बाढम्। तथापि वार्त्रघ्नीयुगलं पौर्णमासीकाले वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम्॥ ॥ ८ ॥

॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

हस्तौ द्वाववने निक्ते स्तृणात्युलपराजिकाम्॥
दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले॥ ३१॥
तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्क्रमात्क्रमात्॥
लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता॥ ३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। हस्ताववनेनिक्ते। उलपराजिं स्तृणातीति। वेद्यामास्तरीतुं सम्पादितं स्तरणलम्ब उलपराजिः। तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोर्नैरन्तर्येण पठितत्वात् क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत्। मैवम्। अवनेजनं हस्तसंस्कारः। संस्कृतौ हस्तौ सर्वानुष्ठाने योग्या। वित्येतादृशं सामर्थ्यं लिङ्गम्। प्रकरणञ्च दर्शपूर्णमासयोः। स्फुटम्। अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः। अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः। स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः। मुष्टी करोति। वाचं यच्छतीति। तदनन्तरमेवेदं श्रूयते। दीक्षितमावेदयतीति। आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः। अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति। अत्र मुष्टीकरणवाङ्नियमाभ्यां हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं लिङ्गम्। तेन क्रमो बाध्यते॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चतुर्धा कार्य्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम्॥
चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाग्नेयमात्रगम्॥ ३३॥
उपलक्षणतानाग्नेये युक्तातः सर्वशेषता॥
अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्याग्नेयता ततः॥ ३४॥
नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात्॥
तेनैकस्मिन् पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः॥ ३५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। आग्नेयं चतुर्धा करोतीति। तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नाग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते। ततस्त्रयाणां शेष इति चेत्। मैवम्। तद्धा

ग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धमात्रे विहितः। किन्तु देवतासंबन्धे। अ-
ग्निश्च केवलो द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता। ततो देवतैकदे-
शेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य
एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते॥

॥इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्याय
स्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
देवसदनं बर्हिर्दामि गौणमुख्ययोः॥
तल्लिङ्गमर्थयोर्मन्त्रं नियुङ्क्ते मुख्य एव वा॥१॥
शब्दार्थत्वाद् द्वयोस्तत्र युज्यते विनियोजनम्॥
प्रथमावगतत्वेन मुख्ये तद् विनियम्यते॥२॥

बर्हिर्देवसदनं दामीति लवनप्रकाशको मन्त्र आम्नातः। तत्र।
लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनायमन्त्रो लवनक्रिया
यां विनियुज्यते। लवितव्यं बर्हिर्हि द्विविधम्। मुख्यं गौणं च। मुख्यं
कुशकाशादि दशविध दर्भरूपम्। गौणं तु तत्सदृशं तृणान्तर-
म्। तस्मिन् बर्हिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद् गुणयोगेन प्र
वृत्तत्वात्। तथा सति मुख्यवद्गौणस्यापि शब्दार्थत्वे न दर्भस्य तृ
णान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। मुख्यस्य
शीघ्रप्रतीतत्वे न मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं विलम्ब
प्रतीतिकगौणापेक्षां न करोति। तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो
नियम्यते॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऐन्द्र्या निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति॥
प्रकाश्ये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्योऽस्तु पूर्ववत्॥३॥
एकस्य गौणता ध्रौव्ये मन्त्रस्यैवानुवादता॥
गौणतातोऽग्न्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते॥४॥

अग्निचयने निवेशनः सङ्गमन इत्यादिका काचिदैन्द्री समाम्नाता।
तस्याः तत्राई इन्द्रो न तस्याविति पठ्यमानत्वात्। तन्मन्त्रविषयो-

ब्राह्मणं चैवमाम्नायते। निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हप त्यमुपतिष्ठत इति। एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्य मानो मन्त्रोऽर्थं प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति मुख्यश्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः। तत्रेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात्। गौणस्त्विन्द्रो। गार्हपत्यः। तस्यैश्वर्य्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रस दृशत्वात्। तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः। इन्द्रगार्हपत्य शब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वे न विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र एवेन्द्रशब्देन वह्निं लक्षयिष्यति। ततो गार्हपत्यप्रकाशनेसमर्थमेव मन्त्रमैन्द्र्येति तृतीया श्रुतिर्गार्हप त्योपस्थाने विनियुङ्क्ते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

हविष्कृदेहीत्यामन्त्र्य त्रिरवघ्नन् समाह्वयेत्॥
विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वावघातके॥५॥
ऐन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्ति ह्वयान्यथा॥
पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्वयते रुपचारगीः॥६॥
त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यं प्राप्तेरभावतः॥
हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्वयतिस्तथा॥७॥
विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता॥
नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्वर्हिर्न्यायेन मुख्यगः॥८॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। हविष्कृदेहीति। त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति। देवा नामर्थे या हविः सम्पादयति सा हविष्कृत्। तामेनां संबोध्याध्वर्य्यु रेहीति ब्रूते। तथा चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते। हविष्कृदेही त्याह य एव देवानां हविष्कृतस्तानाह्वयतीति। तमिमं मन्त्रमुच्चा र्याध्वर्य्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः। अनेन वाक्येन। मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते। नत्वाह्वाने समर्थो नत्ववघात इति चे त्। न। तस्यावघातलक्षकत्वात्। यथा पूर्वोदाहृतायामैन्द्र्यामृचीन्द्र

शब्दो गौणः। नहृदेहीति पदं मन्त्रगतत्वे नावघाते गौणं भविष्यति
। अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रूयमाणमवघ्नन्तीति प
दमनर्थकं स्यात्। प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रित्वस्य च।
विधौ वाक्यभेद इति चेत्। न। त्रित्वस्य प्राप्तत्वे नानुवादकत्वात्।
कस्याञ्चिच्छाखायामयं मन्त्रकाण्डे त्रिवारमभ्यस्याम्नातः। आ
ह्वयतिपदं त्वेहीति वदवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रू
मः। त्रिरभ्यासस्यानित्यवत् प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति। कस्या
ञ्चिच्छाखायां द्विःपाठात्। कस्याञ्चित् सकृत्पाठात्। अतोऽसौ
नित्यवद् विधीयते। न चावघ्नन्तीत्यस्य वैयर्थ्यम्। तस्य काल
लक्षकत्वात्। कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत्। न। कालस्य।
प्राप्तत्वात्। न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन् काले भवति। त
तोऽर्थप्राप्तः कालः। आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्न वि
धेयम्। नह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते। मन्त्रव्या
ख्यानं चोदाहृतम्। तत्रायं वाक्यार्थः सम्पन्नः। अवघातकालेय
दाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः कर्त्तव्य इति। अत एव शाखान्तरे वि
स्पष्टमाह्वानानुवादे नाभ्यासो विधीयते। त्रिराह्वयति त्रिःसत्या
हि देवा इति। एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्या
त्। लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते। नावघाते। न चैन्द्रीन्यायोऽत्र
प्रसरति। तृतीयाश्रुत्यसंभवात्। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्रोक्तेन
तु न्यायेन मुख्य एवाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगः। न त्ववघा
तरूपे गौणाह्वाने। तस्मादाह्वानशेषो मन्त्रः॥ ॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

उत्तिष्ठन् प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा।
शृणुत ब्रतमित्येवं पठन् वाचं विमुञ्चति॥८॥
मन्त्रो विधेयो कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः।
विनियोज्यो न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ॥९॥
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते॥
अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कालो विधीयते॥१०॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति। उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहरेति। तथा व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति। तत्राग्नीध्रं संबोध्याग्निविहरणादि प्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते। तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विसोके व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्र पूर्वोक्तावधानशब्दवदुत्थानविमोकशब्दौ काललक्षकौ। तत् कालयोरवधानकालवदर्थप्राप्त्यभावेन विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ। न तूत्थाने वाग्विमोके च। अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासम्भवादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो विधीयते॥ ॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः॥
अङ्गाङ्गिता वा स्यात् कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात्॥१२॥
प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात् तदन्वयः॥
संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः। तस्मिन् मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्याम्नानात्। प्रस्तरो दर्भमुष्टिः। तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः। तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत् पदं कालं लक्षयति। होत्रा मन्त्रेऽस्मिन् पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत्। न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः। पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवदत्रान्वयाभावात्। अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते। पुरोडाशसेवया वृद्धोऽग्निः स्वस्मिन् यजमाने वा तेजोबाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः। न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः। सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्यन्तमन्वयाभावः। मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवान् स्मारयति। प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः। अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्म

न्त्रो विनियुज्यते। ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम्। न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः। यजिधातोरश्रवणात्। तथा सति देवताना मन्त्राभावात् तद्द्वारापि नान्वय इति चेत्। मैवम्। देवतानां सद्भावात्। अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते। यदि प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुः। तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मन्त्रस्य लभ्येत। ततो देवताकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति। तस्माद् देवताद्वारास्यैवान्वयः॥ ॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद् विभज्य वा॥
समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि॥२४॥
दर्शपूर्णिमयोर्देवाननुसृत्य विभज्य ताम्॥
आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागो नाम निरूच्यते॥२५॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया। याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात्। ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेत्। न। लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात्। तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवतास्थाने कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामिति। भागान्तरे तु दर्शदेवतास्थानम्। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति। इन्द्र इदं हविरजुषतेति महेन्द्र इद हविरजुषतेति च। इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः। तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागावस्तत्तत्काले व्यवतिष्ठते। सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः। सूक्तं वक्तीति तद्व्युत्पत्तेः। यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम्। एवं वक्तीत्यर्थः। अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्। अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह याश्च देवतास्ता अरीरधामेति वा वै तदाहेति। अरीरधाम। आराधितां सुष्टानकुर्मेत्यर्थः। तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात्॥
काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा॥२६॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्वशादमूः ॥
अकाम्यास्वपि संचार्य्या याज्याः सर्वत्र कामिनः॥१७॥
समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम्॥
अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्ये कृतास्ततः॥१८॥

काम्येष्टय स्तत् काण्डे क्रमेणाम्नाताः। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालंनि र्वपेद्यस्य सजाता वीयुरित्यादिना। सजाता ज्ञातयः। वीयुर्विगता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः। इन्द्राग्नी रोचनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्या नुवाक्याः क्रमेणाम्नाताः। तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमि ति याज्ञिकानां समाख्ययावगम्यते। तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्ड योः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यव स्था क्रमेणाक्रियते। मन्त्रगतं त्वैन्द्राग्नलिङ्गं काम्यायां नित्या यां चैन्द्राग्नेष्टौ तेयाज्यानुवाक्ये विनियुङ्क्ते। लिङ्गं च प्रबलमि ति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र लिङ्गेन क्रम समाख्ये बाधितुं शक्येते। उपजीव्यत्वात्। इन्द्रादिदेवतास्वरू पमात्रप्रकाशनं लिङ्गस्य। न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गि भावः। ततः समाख्याबलान्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः सम्बन्धी वगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते। विशेषत स्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथम इति क्रमादवगम्यते । नन्वैन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्नमन्त्रो नवैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो वि शेषो लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत्। न। लिङ्गस्य साधारण्ये क्रमा पेक्षणात्। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवानिति द्वितीयेष्टिरपि। तत्रेन्द्राग्नी पठितौ। मन्त्रकाण्डेऽपीन्द्राग्नी। न वति मित्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्यानुवाक्यायुगलमाम्नातम् । नहि तत्र क्रम मन्तरेण निर्णेतुं शक्यम्। न च क्रमेणैव तत् सिद्धे लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम्। क्वचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्था पकत्वात्। ऐन्द्राबार्हस्पत्येष्टिरेकैवाम्नाता। यं कामयेत राजन्यम नपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नंश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुंनिर्वपेदिति। यं राजपुत्रं जायमानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य

च काम एवं भवत्ययं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातश्च शत्रून् मारयन् संचरेदिति। तद्राजपुत्रार्थीयमिष्टिः। मन्त्रकाण्डे तदिष्टिक्रमे याज्या पुरोऽनुवाक्ये इन्द्राबृहस्पतिदेवताके द्विविधे आम्नाते। इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलम्। अस्मा इन्द्राबृहस्पती इत्यादिकमपरम्। तयोः प्रथम युगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुग्मं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम्। तस्मात् क्रम समाख्या सहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते ॥ ॥

॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

आग्नेय्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः।
उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥१९॥
साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः॥
विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिर्विनीयताम्॥२०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति। तत्राग्नीध्रनामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कया चिदृचा दाशनयोग तयाग्नि संबन्धिन्या कर्त्तव्यम्। अग्निर्देवता यस्या ऋचः साग्नेयीति साधारणोक्तत्वविशेषस्या प्रतीतेरिति चेत्। मैवम्। क्रतु प्रकरण पठितानामाग्नेयीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवावगतम्। कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नीध्रोपस्थानरूपोऽयमिति बोधयत्वयं विधिर्विशेषमात्रे संक्रामतीति लाघवम्। अप्रकृतानां क्रतूपयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम्। तस्मात् प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम्। एवमैन्द्र्या सदो वैष्णव्या हविर्धान मित्यत्र सदोहविर्धाननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम्॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वभक्षणगाम्युत ॥
ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते॥२१॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलोऽस्तु सः॥
अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथा लिङ्गं विभज्यते॥२२॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्। अत एवाम्नातम्। अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्तीति। तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति। मन्त्रश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समाम्नातः। तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितम्। न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणसम्यग्जरणानि चोदितानि। न चाविहितेषु मन्त्रो विनियोगमर्हति। समाख्या तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया। तस्मात्। कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि। तद्व्यतिरेकेण भक्षणासम्भवात्। अतस्तेष्वनुवाको यथा लिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः। तत्र भक्षेहीत्यारभ्याश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सघ्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति। एहीत्याह्वानस्य बाहुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात्। नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति। शोभनं चक्षुरहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्षिषीयेत्यभिधानात्। हिन्व मे गात्रेत्यादिर्मा मेऽवाङ्नाभिमतिगा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति। गात्रप्रीणनेनाधोभागे नाभ्यतिक्रमणनिषेधेन च तद्वगमात्। जरणं नार्थाक्षिप्तम्। तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चेत्। न। जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात्। न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः। सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात्। मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षया मीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति। तस्माल्लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्त्तव्यः॥ ॥

॥दशमाधिकरणमारचयति॥

मन्द्रेति वसुमच्चेति द्वयं तर्पणभक्षयोः॥
विभक्तव्यमुत शेषं तृप्ति संयुक्त भक्षणे॥२३॥
लिङ्गाद्विभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः॥

लिङ्गस्यासम्भवे वाक्यशेषात् सर्वोऽस्तु भक्षणे॥२४॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तो भागो हृष्टाया अश्वरुचिमभिभवन्त्याः सोमं सेवमानाया जिह्वाया स्तृप्तिं प्रकाशयति। वसुमद्गणस्येत्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः। तत्र पूर्ववल्लिङ्गेन विभज्य विनियोग इति चेत्। मैवम्। न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते। किं तर्हि भक्षणात्तु निष्पादिनी हि सा। तथा सति कस्मिन् व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येत। ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवाद् भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशभागो भविष्यति। उपयुक्तश्च तत्रायं॥ भागः। तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजननात्। तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके॥
केवलेऽन्यत्र वोहाच्च सर्वत्रोत यथाश्रुतम्॥२५॥
ऐन्द्र एव समर्थत्वात् तूष्णीमेवान्यभक्षणम्॥
ऊहो वान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्त्यूहो भक्षभेदतः॥२६॥
इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात्॥
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम्॥ २७॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः श्रूयते। तत्रेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति। तथा सत्यस्य मन्त्रस्यैन्द्रप्रदानशेषभक्षण एव समर्थत्वात्तत्रैवायं मन्त्रो विनियुज्यते। न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे। तस्मादमन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः। इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रावरुणपीतस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति। नन्वाग्नेययागस्य प्रकृतित्वात्तद्गतेन स्याग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते। इह तु कर्मैक्यान्नोह इति चेत्। न। कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्यूहितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः। तत्

पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात्। आद्युदात्तं चैतत्पदमाम्नातम्। इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्युदात्तम्। तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते। इन्द्रेण। पीतः सोमो यस्मिन् सवन इति विग्रहात्। सवनपरत्वे सत्यैन्द्रभक्षण एवेति नियन्तुमसमर्थत्वात् सर्वभक्षणेष्वनूहेनैवायं मन्त्रप्रयोक्तव्य इति राद्धान्तः॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

ऊहपक्षे यदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके॥
ऐन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते॥२८॥
सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते नरा॥
इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः॥२९॥
उन्नीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः॥
अत इन्द्रस्य सिद्ध्यर्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह॥३०॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्षस्तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते। मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय ऋत्विजो होत्रकाः। तेषां च सन्ति चमसाः। पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः। तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम्। चमसान्मैन्द्रत्वा होतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः। अनन्तरं चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका अनुवषट्कारे जुह्वति। तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति। ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्र त्वा वृषभं वयं इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति। पोता मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति। एवं हुत्वा पश्चात् सोमो भक्ष्यते। तस्मिन् भक्षणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः। तदानीमिन्द्र मित्रावरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः। कुतः इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य शेष

स्येन्द्र संबन्ध राहित्यात्। पुनरुक्तौ तस्यैवान्यार्थत्वं। न पूर्वस्येति चेत्। न। उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पाभावात्। प्रदानकालेतु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते। तस्मादिन्द्र संबन्ध राहित्यान्नैन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः माभूत् संकल्पः। तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादियागार्थमेव। न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्र यागार्थत्वं संभवति। तस्मादुन्नीतो मित्रावरुणादि संबद्धशेष इन्द्रसबद्ध एवेत्युभय भक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽप्युप लक्षणीयः॥ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

हिदेव शेष आदित्य स्थाल्या आग्रयणाभिधाम्॥
स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नी वतस्य ग्रहणे सति॥३१॥
तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते॥
उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम्॥३२॥
अन्य आग्रयणात् पात्नीवतो नैतस्य विद्यते॥
आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते॥३३॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः। तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति। पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति। तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नीवतो गृह्यते। तस्य पात्नीवतस्य भक्षणे इन्द्रवाय्वादयः उपलक्षणीयाः। पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। यदुपांशु पात्रेण पात्नीवत माग्रयणाद्गृह्णातीत्याग्रयण पात्रस्यापादानत्व श्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत् संबन्धेऽपेते सति पश्चात्पत्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति। तथा सत्यन्यत्वमितस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वाकाङ्क्षा नास्ति। पुनरभ्युन्नीतस्तु सोम ऐन्द्र शेषेण संसृष्टः। तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मैत्रावरुणादीना मिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम्। तस्मात् पात्नीवतः भक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सह पत्नीवता त्वष्ट्रा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ॥
सह त्वष्ट्रा पिबेत्युक्तेर्दैवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते॥३४॥
सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्दनात्॥
चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते॥३५॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्ट्राप्युपलक्षणीयः। कुतः। त्वष्टुरपि तद्देवत्वात्। तच्च होममन्त्रादवगतम्। अग्ना ३ इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥ स्वाहेत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं श्रुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्ट्रा देवेन सहेत्यभिधानात् पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम्। ततः पत्नीवत्त्वष्ट्रपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः। पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते। न तु पातृत्वम्। असंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात्। न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोढृत्वादर्शनात्। आस्तां मन्त्रः। विधिबलात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत्। न। पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः। तस्माद् देवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

पत्नीवन्नस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी॥
लक्ष्या न वा याज्ययोक्ते दैवत्वादुपलक्षणम्॥३६॥
एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना॥
अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम्॥३७॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्नामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते। पत्नीवतस्त्रिंशतं। त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति। अनुष्वधमनुप्रदानम्। अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतां देवत्वम्। अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत्। न। यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव तद्देवत्वात्। त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम्। तस्मान्नोपलक्षणम्॥ ॥

॥ षोडशाधिकरणमारचयति ॥

सोमस्याग्र इति प्रोक्तानुवषट्कार देवता ॥
लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा॥३८॥
प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ॥
उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि नतथा॥३९॥

सोमस्याग्रे वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते। तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽग्निर्देवता। न च त्रयस्त्रिंशतामिव वन्हेरदेवतात्वम्। मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपानृत्वाभिधानात्। तस्मादग्निर्लक्षणीय इति चेत्। न। प्रकृतावलक्षितत्वात्। ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः इतरे विकृतिरूपाः। तथा ह्यैन्द्रस्य सोमो गृह्यते मीयते च। तेनैन्द्रे ष्वेव सोमः। अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रे ष्वेव। अनैन्द्रा। अधर्मकाः। धर्मसाकाङ्क्षा श्चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम्। गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते। तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः। कुतः। ग्रहणे तदुद्देशाभावात्। इन्द्रस्तूद्देश्यत्वादुपलक्षितः। एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोप लक्षणं न्याय्यम्। तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वा चिन्तान्तरत्रयम्॥
ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तत्सम्भवात्॥४०॥
सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः॥
अविकारेऽप्यनूहोऽतोऽनैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम्॥४१॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रं भक्षणमित्येवं रूपः प्रथमः पूर्वपक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रयमभिधीयते। अनैन्द्रेषूक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसम्भवादस्तूह इति चेत्। न। अनैन्द्राणां विकृतित्वासम्भवात्। सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गम्। नतु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम्। स एव सोमः सर्वप्रदानेष्व-

भ्यस्यत इति सर्वाणि समप्रधानानि। अत ऐन्द्राग्नाममैन्द्राणांच प्र कृति विकृतिभावासम्भवान्नास्त्यत्रोहः। इन्द्राय त्वा वसुमत इत्या दिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु। तेनात्र न प्रकृतिविकृतिभावः सि ध्यति। तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्रविषयत्वादैन्द्रेष्वम न्त्रकं भक्षणम्॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादि भक्षणम्॥
ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्वसम्भवात्तत्समन्त्रकम्॥४२॥
न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रगम्॥
मन्त्रोऽयं तु न मिश्रार्हस्तस्मादेतदमन्त्रकम्॥४३॥

यदेतदैन्द्राग्नं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम्। तत्रेन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात् स मन्त्रकं भक्षणमिति चेत्। मैवम्। नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवता धिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासम्भवात्। अथ पीतश ब्देन दानं विवक्ष्येत। तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति। न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ। किं त्विन्द्राग्नी उद्दि श्य। तस्माद्दानं मिश्रविषयम्। मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्र कं भक्षणम्॥ ॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः॥
छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तयोक्तितः॥४४॥
द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकछन्दास्तु न क्वचित्॥
नानाछन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता॥४५॥
सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम्॥
तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः॥४६॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते। गाय त्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकछन्दो युक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्र इति चेत्। मैवम्। बहुछन्दोयुक्तेऽपि बहु व्रीहेः समानत्वात्। एकवारं परित्यज्य गायत्रं छन्दो यस्येति वि ग्रहसम्भवात्। एकछन्दस्कस्तु सोमो न क्वाप्यस्ति। तस्मान्नाना

छन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः नान्यत्र । तदेवं कृत्वा चिन्ता त्रयं समाप्तम्। द्विविधकृत्वा चिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥
कर्त्तव्यमुच्चैः सामर्ग्भ्यामुपांशु यजुषेत्यमी॥
मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः॥१॥
विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः॥
ऋग्वेदोऽग्नेः समुत्पन्न इत्युपक्रम वेदगीः॥२॥
असंजातविरोधानस्तद्वशादुपसंहृतेः॥
नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। उच्चैर्ऋचा क्रियते। उपांशु यजुषा। उच्चैः साम्नेति। तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः। तथा सति यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्यृच उच्चैरेव पठितव्या इति चेत्। मैवम्। असंजातविरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात्। उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः। त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद इति। अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामप्यृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्यृचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः। ननूपक्रमोऽर्थवादत्वाद् दुर्बलः। उपसंहारो विध्युद्देशत्वात् प्रबल इति चेत्। बाढम्। लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम्। इह तु प्रथमतो बुद्ध्युत्पादक उपक्रमः। तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वम्। पश्चात्तु वाक्ये कत्वाय तदविरोधेनैवात्मानं लप्स्यते। तदेवमुपक्रमोपसंहारैकवाक्यताबलेन ॥
निर्णीया ह्वाक्यविनियोगोऽयम् ॥ ॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

यजुर्वेदस्य माधानं तदङ्गं साम तत्र किम्॥
उच्चैरुपांशु वा गान मुच्चैः शीघ्र प्रवृत्तितः॥४॥
उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुसृतिर्यतः॥
मुख्यस्याङ्गेन कर्त्तव्या तस्माद्गान उपांशुना॥५॥
आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताथवा॥
विनियोगस्य मुख्यत्व मुत्पत्ते र्गुणतास्त्विह॥६॥

आधाने वामदेव्यादि सामान्यङ्गत्वेन विहितानि। तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पत्तत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात् सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत्। न। विनियोगस्य प्रबलत्वात्। सच यजुर्वेदे श्रुतः। य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायतीति। गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम्। को गुणः किं मुख्य मिति चेत्। अत्राङ्गित्वा दाधानं मुख्यम्। साम्ना न मङ्गत्वे न गुणः। तथा सति धर्मःशिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यथोपांशु पठ्यन्ते। तथा सामान्य प्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि। अथवा विनियोगोऽनुष्ठापक विधित्वान्मुख्यः। उत्पत्ति विधिरतथा विधत्वाद्गुणः। तस्मादत्र विनियोग वेदानुसारेणोपांशु गेयानि॥ ॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

ज्योतिष्टोमो यजुः सामवेदयोरस्ति तत्र किम्॥
उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभावा दनिर्णयः॥७॥
यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः॥
तद्वशात् स्वरनिर्णीते रुपांशु स्यादनुष्ठितिः॥८॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतद्वाक्यं वेदद्वये समाम्नातम्। तत्र को विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां नियामक हेतो रप्रतिभानादेतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत्। न। सोमद्रव्यस्येन्द्रवाय्वादि देवतायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वादङ्गबाहुल्य श्रवणाच्च तत्रैव विधिरित्युपांशुप्रयोगः॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ॥
प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्ष्येण वाक्ययोः॥१९॥
प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः॥
तेन प्रकरणाम्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः॥२०॥

सार्द्धपादद्वये यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित् प्रमाणं न वेदे पश्यामः॥ नहि पदवत् सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद् वेदभागः केनचिदाम्नायते। एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत्। न। वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात्। नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। समिधो यजतीत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत। तस्मान्न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्। सेवादिवत्। दर्शपूर्णमासावुपकरणोरूप कार्य्यौ। करणत्वात्। प्रदीपोपकृतत्त्वष्टुर्वत्। तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणम्। तेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रमीयते॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

दब्धिर्नामेति मन्त्रोऽङ्गमुपांशु यजनेर्नवा ॥
साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता॥२१॥
मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणाम्नानमीक्ष्यते॥
प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता॥२२॥
क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थाच्च पाठतः॥
यथासंख्यं सन्निधिश्च यथासंख्यं गुणाहृतम्॥२३॥
शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्राङ्गं संनिधेर्मतम्॥
पशुधर्मोऽर्थसादेश्यादग्नीषोमीयगो भवेत्॥ २४॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते। दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमिति। अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते। ब्राह्मणे विनियोगमनाम्नाय

र्थं विवरणस्यैवाम्नानात्। एतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नु-
वन्। तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोतीति ब्राह्मणम्। दब्धिर्घातुकमायु-
धम्। आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वाद्द्वित्रङ्गं सा-
धारणम्। प्रकरणञ्च त्रयाणामेकमेव। ततो मानाभावादयं-
मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। आध्वर्यवे काण्ड आ-
ग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेणाम्नातानि। याज-
माने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाम्नाताः। अग्नेरहं देवय-
ज्ययान्नादो भूयासं दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमग्नी-
षोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति। तत्र यथा वाक्य-
द्वयानुसन्धानसम्पन्नं प्रकरणं पृथक् प्रमाणम्। तथा प्रकर-
णद्वयानुसन्धानसम्पन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात्। न चास्य
प्रकरणेऽन्तर्भावः। द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वा-
भावात्। तस्मात् क्रमप्रमाणेन मध्यवर्त्तिनः उपांशुयाजस्य म-
ध्यवर्त्ती मन्त्रोऽङ्गम्। समानदेशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम्।
तच्च द्विविधम्। पाठकृतमर्थकृतं च। तत्र पाठकृतमपि द्विवि-
धम्। यथासंख्यं सन्निधिश्चेति। तयोराद्यस्य दब्धिमन्त्र उदा-
हरणम्। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु व-
स्तुषु साधारणो भासते। तत्र सान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशाखा-
पवित्रादीन्यनन्तरेषु मातरिश्वन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्ते।
इति सन्निधिना तत्पात्रप्रोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियु-
ज्यते। अनुष्ठानसादेश्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम्॥
तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः सङ्गतिस्त्रिभिः॥
अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात्॥२५॥
हौत्रत्वादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः॥
निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम्॥२६॥

याज्या पुरोऽनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः। दोहननिर्वा-
पादयो यजुर्वेदे। आज्यस्तोत्रपृष्ठादयः सामवेदे। तत्रास्यैवैते ध-

र्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छतेन इति चेत्। मैवं हौत्रमाध्वर्य्यव मौद्गात्रमिति समाख्यानेन नियति र्बोध्यते। न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः। तस्माद्बोधकत्व बाधितत्वयो रप्रामाण्य कारणयो रभावाच्छ्रुति लिङ्गादि पञ्चकवत् प्रमाणेन समाख्यानेन धर्माव्यवस्थाप्यन्ते॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ऐन्द्र्योपस्थीयतां वह्नि रितीन्द्राग्न्यो र्विकल्पनम्॥
समुच्चयो वोत शक्र एवाग्निः केवलोऽथवा॥१७॥
विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणात्वत्या समुच्चयः॥
श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽत्र लिङ्गतः॥१८॥
शक्ति रुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम्॥
नैराकाङ्क्षात्मके बोधे श्रुत्याग्नौ केवले स्थितिः॥१९॥

ऐन्द्र्या गार्हपत्य मुपतिष्ठत इति श्रूयते। कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुष इत्यसावृगैन्द्री। तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात्। भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि। किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः। तत्रेन्द्र प्रकाशन सामर्थ्य रूपाल्लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते। यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको नभवेत्। तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात्। तस्मादेतन्मन्त्र करणक क्रिया प्रतीन्द्रः प्रधान मित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः। कासौ क्रियेति विशेष जिज्ञासाया मैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थान क्रियायां पर्य्यवसानं क्रियते। तथा सत्यैन्द्र मन्त्रेणेन्द्र मुपतिष्ठेते त्ययमर्थः पर्य्यवस्यति। तथा गार्हपत्य मित्यनया द्वितीयान्त पदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते। नच गुणभूतां यत् किञ्चित् करणक क्रिया मन्तरेण न सम्भवति। ततस्तादृशी काञ्चित् क्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः। ऐन्द्र्योपतिष्ठत इतिपदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः

पर्य्यवसानं भवति। तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्य मुपतिष्ठ
त इत्यर्थो भवति। तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वावि
शेषाद्व्रीहि यववद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः। इन्द्रगार्हपत्ययोः प्र
धानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् प्रति प्रधानं गुणावृ
त्तिरिति न्यायेनोपस्थाना वृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वि
तीयः पूर्वपक्षः। श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्य मनुसृत्यैव वि
नियुङ्क्ते। अन्यथा वह्निना सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनि-
युञ्ज्यात। तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रे
णोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः। ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मु
ख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्य
स्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम्। तथा सति सामर्थ्याभावकृत प्र
तिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते लिङ्गन्तु विलम्बे
न। मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेय मर्थं प्रतिपादयन्ति। तत ऊर्ध्वं म
न्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते। पश्चात् सामर्थ्य वशात् साधनत्ववा
चिनी प्राधान्य वाचिनी श्रुतिः कल्प्यते। सा च श्रुतिर्मन्त्रेणे
न्द्रमुप तिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते। तथा सति प्रत्यक्ष श्रुतौ स्वाभि-
धेय प्रतिपादन विनियोगयोर्मध्यवर्त्तिनौ सामर्थ्य निरूपण
श्रुति कल्पन व्यापारौ न स्त इति प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते।
न च प्रत्यक्ष श्रुति विनियोग वेलाया मलब्धात्मकत्वेनाप्राप्त
लिङ्गं कथं बाध्येतेति शङ्कनीयम्। भविष्यत् प्राप्तिप्रतिबन्धस्यै
वात्र बाधत्वात्। श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगा
काङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति। तस्माद्गा
र्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥

स्योनं त इति पूर्वार्द्धे तस्मिन् सीदेति चोत्तरम्॥
सदने सादने चायं सर्वोऽयार्धे व्यवस्थिते॥२०॥
तच्छब्दादेक वाक्यत्वे भवेद्बाधः श्रुतिं प्रति॥
लिङ्गस्य सन्निकृष्टत्वा द्वाक्यबाधे व्यवस्थितिः॥२१॥

उदाहृतिरियं वाक्यबाधे न त्वैन्द्र्यत्र सा ॥
बाधाद्द्वंद्वं निरर्थत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गतः॥२३॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्योनंते सदनं कृणोमि घृतस्य धार
या सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध
सुमनस्यमान इति। भोः पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं करोमि
।तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि। भो
व्रीहिसारभूत त्वंसमाहित मनस्कस्तस्मिन् समीचीने स्थानउ
पविश्य तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः। तत्र तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्र
कृत वाचिना पूर्वोत्तरार्द्धयो रेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावा
त्सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम्। तत्र विनियोजिका
श्रुतिरेवं कल्पनीया। सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्य मिति।
तथा सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि कल्पनीया
।सदनाङ्गत्ववत् प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्य बोधितत्वा
त्। तथा सति सदन स्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्च
यो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। यदेतत पूर्वोत्तरार्द्ध
योः परस्परान्वयेन सम्पन्नमेकं वाक्यं तदेतदुत्तरार्द्धस्य सदन
करणे शक्तिमकल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं ना
र्हति। तथा पूर्वार्द्धस्य स्थापने शक्ति मकल्पयित्वा न तत्र प्रभ
वति। अतो लिङ्गकल्पन व्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्य
ते। प्रत्यक्षन्तु लिङ्गद्वयं सन्निकृष्यते। तथा सति लिङ्गेन वा
क्यबाधादर्धद्वय मुभयोर्व्यवस्थितम्। नन्वैन्द्र्या गार्हपत्यमि
त्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीते
र्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियतामिति चेत्। न। तत्र लि
ङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैक पदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन
श्रुतिकृत विनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्य मेवोदाहृतस्य प्र
सज्येत। इह तु महावाक्ये बाधितेऽप्यवान्तर वाक्ययो
रर्थप्रतीतौ लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम्॥

॥नवमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमाविदं हव्य मजुषेतामितीरितान् ॥
अपच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा ॥२३॥
प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता त्रिभिः॥
वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्बली॥२४॥

सूक्तवाके श्रूयते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां। महो ज्यायोऽक्रानाम्। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां। महो ज्यायोऽक्रातामित्यादि। तत्र देवतावाचकमग्नीषोमादि पदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम्। यत्त्विदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम्। एवमिन्द्राग्नीमन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नीपदपरित्यागेन पठनीयम्। तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयाश्रवणात् प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्। तेन वाक्येनैन्द्राग्नीप्रकाशनं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते। तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेनैन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति। ततः प्रकरणविनियोग योर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति। अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते। तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

राजसूयेऽभिषेचन्याख्ये यागे ये देवनादयः॥
तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य सन्निधेः॥२५॥
राजसूयकथम्भावानुष्टनेः सर्वशेषता ॥
कल्प्याकाङ्क्षाभिषेचन्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः॥२६॥

राजसूये पञ्चिविष्टि सोमयागा बहवः प्रधानभूताः। तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागः। तस्य सन्निधौ देवनादयः श्रूयन्ते। अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति।

जिनाति जयति। बह्वृच ब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेप विषयमु-
पाख्यानं शौनः शेपम्। तत्र सन्निधि बलाद्देवनादयोऽभिषेच
नीयाङ्गमिति चेत्। मैवम्। राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षाया म
नुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूय शेषाः। राजसू-
यश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्यसर्वयाग शेषत्वम्। न चाभिषे
चनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति। ज्योतिष्टोम विकृ-
तित्वेनाति दिष्टैः प्राकृताङ्गै रेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। सन्निहित बि
धिबला यकाङ्क्षोत्थाप्यत। इति चेत्। अतएवाकाङ्क्षारूपमवान्त
र प्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुति कल्पना-
या सन्निधि र्विप्रकृष्यते। राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं-
क्लृप्तत्वादेकया कक्षया सन्निकृष्यते। तस्मात् प्रकरणेन स
न्निधिबाधात् सर्वशेषा देवनादयः॥ ॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने॥
सान्नाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया॥२१॥
पौरोडाशिक मित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा॥
सन्निध्यनुक्तितःकल्प्यःक्लृप्तत्वाच्चरमः क्रमात्॥२२॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञि-
कैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात्। समाख्ययापुरोडाशकाण्डा
म्नाता मुलूखल जुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गमिति चेत्। मै
वम्। पौरोडाशिक मिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्र-
मभिधत्ते। तद्धित प्रत्ययश्च काण्डम्। न चैतावता कृत्स्नपु
रोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधि प्रत्यक्षो भवति। किन्त्वर्थाप
त्त्या कल्प्यते। यद युक्तः सन्निधि र्न स्यात्। तदा मन्त्रप्रतिपा
दक ग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या नस्यात्। न ह्यसन्निहिता
नामिषेत्वादि मन्त्राणा मास्ते यकाण्डा समाख्या भवति॥
सन्निहितानां तु युञ्जानःप्रथमं मनः इत्यादि मन्त्राणां भ
वत्येषा। तस्मात् काण्ड समाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य त

त। सन्निध्यन्यथा ऽनुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं क्रतुस्वपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तया। श्रुत्या विनियोग इति समाख्याविप्रकर्षः। सान्नाय्यपात्राणां॥ शोधनमन्त्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्षः। इध्माबर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः। मन्त्रश्चेध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते। तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात् सन्निधिः सन्निकृष्यते। तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमो पक्षोऽभ्युपेयः॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्त्यप्राप्त्योर्न युज्यते॥
अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्धिया तस्यास्तु बाध्यता॥२९॥
प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दाशमिकोऽत्र तु॥
विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्तबाधनम्॥३०॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरतीतेति न तन्निवारणं शक्यम्। अप्राप्तस्य बाधाविषयत्वेनावस्थानमेव नास्ति। तस्मान्न युक्तो बाध इति चेत। मैवम्। बुद्ध्या विषयीकृतस्य वारयितुं शक्यत्वात्। न चैतदत्यन्तप्रवृत्तम्। अनुष्ठानरूपफलपर्य्यवसानाभावात्। नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम्। तद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात्। अतो नोक्तदोषद्वयम्। दशमे चोदकप्रमाणेनावबुद्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः। इह तु पूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरोत्तरैः प्रमाणाभासैरवबुद्धस्येत्यप्राप्तबाधः॥ ॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

तिस्र एव हि साह्ने स्युरहीने द्वादशान्यतः
ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाहर्गणे भवेत्॥३१॥
अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते॥
प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम्॥३२
साह्नाद्विनाह्नीनसंज्ञा रूढैवाहर्गणे भवेत्॥
षष्ठी श्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकृष्यताम्॥३३॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशा-हीनस्येति। एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात् साह्नो ज्योतिष्टोमः। दीक्षादिव-सादूर्द्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्त्तव्या होमा उपसदः। तासां द्वा-दशत्वं प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमे निविशते। अहीनशब्दश्च त-स्मिन्नेव कल्प्यते। ज्योतिष्टोमस्य निखिल सोमयाग प्रकृतित्वेन॥ सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेश विकल विकृतीनामे-व हीनत्वात्। अतो द्वादशत्वत्रित्वयो विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। आवृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रादिरहर्गणः। तस्मिन् अहीनशब्दो रूढः। यौगिकत्वे तु न हीन इति विगृह्य समासे कृते सत्ययज्ञा-दि शब्दवदाद्युदात्तः स्यात्। मध्यो दात्तस्त्वाम्नायते। रूढिश्च विग्र-ह निरपेक्षत्वा च्छीघ्र बुद्धिहेतुः। अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साह्न-शब्दाद्भिन्नेय महीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्भिन्न महर्गणमाभिधत्ते। तस्मिन्न हर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते। तत्र सि-द्धये प्रकरणादिरपनेतव्यम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

युवं हीति द्वयोः कर्त्रोर्बहूनां चेत इत्यमूम्॥
कुर्य्यात्प्रतिपदं ज्यतिष्टोमे साहर्गणेऽथवा॥३४॥
एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा॥
ज्योतिष्टोमस्य कार्त्स्न्येत्वात् प्रकृतेऽत्रैव सा भवेत्॥३५॥
यजमानस्य नानात्वं साक्षाहिक्वतिषु श्रुतम्॥
उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम्॥३६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः। प्रतिपदं कुर्य्यादेते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रति पच्छब्दोऽभिधत्ते। सा चोदा-हृता प्रतिपत् प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते। न च तत्र॥ यजमानद्वित्वबहुत्वयो रसम्भवः। एकस्य यजमानस्य द्रव्याल्ला-भादिना तदशक्तौ नित्यकर्मणः परित्यागासम्भवेन द्वाभ्यां ब-हुभिर्वा तस्यावश्य कर्त्तव्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यजमानद्वित्वं कुलाय नामके यज्ञे साक्षादाम्नातम्। एतेन राजपुरोहितौ सा

पुत्रकामौ यजेयातामिति। यजमान बहुत्वं सप्तदशावराः सत्त्वमासीरन्निति। ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपा भ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्त प्रतिप दोरुत्कर्षः कर्त्तव्यः। न चाशङ्कावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे सं भवतः। अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यज मानत्वाभावात्। यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते। य द्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते। तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्य्यात्। नत्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत्। तस्माच्छ्रूयमाणस्य। यजमाने कत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वान्न ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे सम्भवतः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पशावुत॥
दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः॥३७॥
जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि॥
नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्य्यो साधनत्वात्तृतीयया॥३८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति। जाघनी पशोः पुच्छम्। पत्नीशब्दोऽत्राहुति चतुष्टयात्मकस्य। कर्मणो नामधेयैकदेशः। अत एव श्रूयते। पञ्च प्रयाजा इ ज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति। तत्र तृतीयाहुती देवपत्नी नां देवतात्वात् तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाज शब्दस्य प्रवृ त्तिः। तत्र जाघनी मुद्दिश्य पत्नी संयाजसंस्कारो विधीयते॥ जाघनी च पशौ समवेता। न तु दर्शपूर्णमासयोः। अतः प्र करणादुत्कृष्य पशौ निवेशन मिति प्राप्ते ब्रूमः। जाघनीश ब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते। स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयाग त्वाभावेऽपि क्रयादिना सम्पादयितुं शक्यते। न चात्र पशौ॥ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नी संयाजैः संस्कार्य्यत्वम्। तृतीय या साधनत्वावगमात्। तस्मान्न प्रकरणादुत् कर्षः॥ ॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॥

संतृद्येद्दीर्घसोमे तत् प्रकृतौ विकृतावुत ॥
दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम्॥३९॥
सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः॥
दैर्घ्यं युक्तोक्थ्य संस्थादावुत् कर्षोऽन्यत्रबाधनात्४०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। दीर्घसोमे संतृद्ये इत्या इति। सोमयागविशेषो दीर्घसोमः। तस्मिन् सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्य्यम्। अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति। दृढसंश्लेषः संतर्दनम्। तदेतत्। प्रकरणबलात् प्रकृतौ निविशते। न च तत्र दीर्घत्वानुपपत्तिः। दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वे नाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। षष्ठीसमासात् कर्मधारयो बलवानिति वक्ष्यते। तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः। न तु यजमानस्य। नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपश्वपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेत्। न। सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात्। न हीष्टिपश्वपेक्षया ह्रस्वः कश्चित् सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत। तस्मात् प्रकृतिरूपं ह्रस्वं सोमं व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घशब्दः॥ विकृतिषूकथ्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वम्। द्विरात्रादिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः। प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः। संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते। हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृण्णत्यसंतृणे हि हनू इति। तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः॥ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

न प्रवृञ्ज्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत॥
प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ताह्यस्याद्ययज्ञता॥४१॥
प्रवृणक्त्युपसद्भ्यःप्रागिति वाक्यात् क्रतौ विधेः॥
आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव सः॥४२॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते। न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति। सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमे क्रतौ द्रष्टव्यः। न तु त

दीयप्रथमप्रयोगे। कुतः। एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य-
ज्ज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत्। मैव
म्। पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्य
स्य विहितत्वात्। न च विधिनिषेधवाक्ययोः समानबलत्वा
दनिर्णयः। निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपर
त्वनिर्णयात्। प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मु-
ख्याः। ततः संबन्धाद्वस्तुषूपचर्य्यन्ते। प्रथममध्येतव्यत्वात्
प्रथमं काण्डम्। तदनन्तरमध्येतव्यत्वाद् द्वितीयं काण्डम्।
एवमादावुत्पन्नत्वात् प्रथमः पुत्रः। तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्
द्वितीयः। तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमश-
ब्दो मुख्यः। तदावृत्तिविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः। त्वत्पक्षे-
ऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत्।
बाढम्। तथाप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनाद्वरमु
त्तरपदे तत्कल्पनम्। तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्र
वर्ग्यनिषेधः। ननु सप्तसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसं-
स्थारूपोऽग्निष्टोमः। तत्रायं निषेधः पर्य्यवस्यति। विधिश्च तत्र
श्रूयते। अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति। एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधि
निषेधयोर्व्यवस्थास्तु। तथाहि श्रूयते। कामं तु योऽनूचानः स्या
त्तत्र प्रवृञ्ज्यादिति तस्मादनूचानव्यतिरिक्तकर्तृकेऽग्निष्टोम
स्य प्रथमप्रयोग एवायं निषेधः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत ॥
इष्टिप्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुज्यते ॥ ४३ ॥
संतर्दनादिवद्वाक्याद्विकृतौ पूषसम्भवात् ॥
सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्त-
को हीति। तत्र दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनप्रतिपदा
दिवत् सिद्धम्। तथाप्युत्तराधिकरणे तस्मिन्नेव विषये विशेषं
वक्तुमिह प्रस्तूयते॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ॥
विशेषादर्शनादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥४५॥
प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ॥
न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥४६॥

पौष्णं चरुमनु निर्वपेदिति चरुर्विहितः। पौष्णं श्याममालभेतान्नकाम इति पशुविधिः। पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम्। तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता। तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः॥

॥विंशाधिकरणमारचयति॥

द्विदेवकेऽपि किं पिंष्यादुत पूषैकदेवके॥
द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात् पेषणभागिनः॥४७॥
देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत्॥
यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत्॥४८॥

राजसूये श्रूयते सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुमिति। तत्र द्विदेवकेऽपि चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात् पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः। नाद्यः। यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति। पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति। पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत्। मैवम् भागशब्दान्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात्। न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति। सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद् यागः कल्प्यते। तस्मादेकदेवकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयमाला विस्तरे ॥
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
निवीतन्तु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः॥
अपूर्वत्वात् प्रकरणात्तुः क्रतोर्वा विधीयते॥१॥
प्राप्तंनिवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात्॥
उपवीत विधावेकवाक्यत्वादर्थवादता॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं॥ पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेण प्राप्तत्वा द्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम्। तच्च। निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वे न विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः। अस्मिन् पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः। सुवर्णधारणवत्। सर्वपुरुषसंबन्ध इत्येकः प्रकारः। उपवीत प्राचीनावीतयोः क्रतु प्रवेश रहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृक कर्मणोरपि दर्शनात्तत् साहचर्य्येण स्वतन्त्र आचार्य्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीत मित्यपरः प्रकारः। प्रकरणबलात् प्रयाजादिवद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। अस्मिन् पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृ संबन्धानुवादः। षष्ठीश्रुतिप्रकरणयो रविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतु संबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तर मुदेति। तच्च द्विविधम्। लोहितोष्णीषादिवद्दृत्विग धर्म इत्ये कःप्रकारः। क्रतावेवयन्मनुष्यप्रधान कर्मान्वाहार्य्ये दानादि तद्धर्मत्वे सत्यु पवीतसाहचर्य्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः। सर्वथा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम्। न तु त्रिवृत सूत्र विषयम्। अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीये। त्यनेन सदृशत्वात्। वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्य्याय प्राप्तम्। प्राचीनावीतोपवीतयो रवश्य मेकस्मिन् पार्श्वे वस्त्रमधःपतेत् अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका। न च प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वेन विधिः। वाक्यभेद प्रसङ्गात्। उपवीतं तावद्विधीयते। अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसाया। वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मिं श्चोपवीत विधावर्थ वादत्वेन निवीतप्राची

नावीनयोरेकवाक्यत्वसम्भवे पृथग् विधान मयुक्तम्। निवीतप्रा वीनावीतेमनुष्यपितृविषयत्वा दैविके कर्मण्ययोग्ये। उपवीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम्। तस्मादर्थवादः॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

सर्वार्थमुत दर्शार्थ मुपव्ययत इत्यदः॥
सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः॥३॥
दर्शाद्यर्थं प्रकरणाल्लिङ्गं स्यान्न सिद्धिरन्यथा॥
दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तौतुमेतदनूदितम्॥४॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् न लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः। मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्ये न हूयते। तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम्। अतो लिङ्गाभासेन बाधासम्भवात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाद्यो यतः स्मृतौ॥
प्राप्तं सैव मपूर्वत्वात् क्रतौ लेटा विधीयते॥५॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपव्ययत इत्ययमनुवाद इति चेत्। मैवम्। पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते॥ ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥ ॥

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदञ्चो हृयं विधिः॥
वादो वास्यान्यतोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते॥६॥
द्वियच्छब्दहृयाद्वादः स्तुत्युपव्यानतो हृयम्॥
सम्प्राप्तं दक्षिणाग्रत्व प्राचीनावीतयोः स्तुतिः॥७॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते। प्राचीनावीती दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति। ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान् स्तृणीयादिति। तत्र मृतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्भास्तरणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते। तथा मरणात् पूर्वं जीव

तोऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं दर्भास्तरणाङ्गमुत्तराग्रत्वं च विधा
तव्यम्। देवेभ्यो यज्ञोपवीनी दोहयेत। मरणात् पुरा ये दर्भास्त
उदञ्चः कार्य्या इति वचनव्यक्तिः। न ह्येतदुभयमन्यतः प्राप्त
म्। तस्माद् पूर्वार्थौ विधीयतामिति चेत। नैवम्। हि शब्देन या-
च्छब्देन चोभयानुवादत्वप्रतीतेः। अस्ति च तयोः प्राप्तिः अग्र
वन्त्युदगग्राणीति स्मृत्या सर्वस्मिन् दैविके कर्मणि प्राप्तमु
त्तराग्रत्व मनूद्य विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते। तथा दर्शपूर्ण-
मासयो रुपव्ययत इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतं॥
मनूद्य विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते। तस्मादनुवादः॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

धारयत्युपरिष्टाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ॥
विधिर्वाधो धृतेः पित्र्ये मोक्तायःपूर्ववत् स्तुतिः॥८॥
उर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः॥
अतो हि शब्द संत्यागादपूर्वार्थो विधीयते॥९॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते। अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवे
दुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। तत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारा-
यन् यदा मन्त्रं पठति। तदानीं स्रुगदण्डस्याधस्तात् समिधं
धारयेदिति यद्विधीयते तदेतद्दैविकेनोपरि धारणेन स्तूय
ते। हि शब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतेरिति चेत॥
नैवम्। दैविके हविषि स्रुगदण्डस्योपरि समिद्धारणस्यापूर्वा
र्थत्वेन विधातव्यत्वात। अनुवादत्वगमको हि शब्दोऽसंभवादु
पेक्षणीयः॥ ॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्नेत्यसौ विधिः॥
वादो वात्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिमर्हति॥१०॥
प्राचीन वंश वाक्योक्ते विधावस्यैक वाक्यतः॥
दिग्विभागोऽर्थवादोऽयमुपवीते निवीतवत्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभ
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा-

यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्त्तते। इति। अत्र देवादीनां कर्मानधिकारान्न तत्र विधिशङ्का। मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येवं विधिः स्यात्। कुतः। पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात्। पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः। व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते। तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षः। यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः। तद्विध्येकवाक्यतावगमादर्थवादः। सायंकालीनार्घ्यादौ प्रतीची प्राप्ता॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

परुषि छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलता॥
घृतं देवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम्॥१२॥
यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्वता॥
स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत्॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते। यत् परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत् समूलं तत् पितॄणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति। परुषि पर्वणि। दितं खण्डितम्। तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे। घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणातीति। मस्तु दधिभवं मण्डम्। निष्पक्वं शिरसि प्रक्षिप्तमीषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा। दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रपणे श्रूयते। यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवस्तस्मादविदहता श्रपयितव्यः सदेवत्वायेति। विदग्धोऽत्यन्तं पक्वः। अशृतोऽपक्वः। तत्र बर्हिषि समूलच्छेदस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम्। निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः। एवं यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामित्यत्रापि द्रष्टव्यम्। तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थमित्यत्र वत्सरहितायाः अभिवान्यशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणे मन्थने श्रूयते। यत्पू

र्वा तन्मनुष्याणामुपर्य्यधो देवानामधः पितृणामर्ध उपमन्य। न्यर्थो हि पितृणामिति। तत्र पात्रस्याधोभागरूपेणार्धेन परिमिते दुग्धे मन्थनस्य कर्त्तव्यत्वात् सोऽर्थो विधीयते। सच पूर्णादिवाक्ये न श्रूयते॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अनृतं न वदेद्वैधः पुंधर्मो वानुवादगीः॥
सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ पक्षा विधिः क्रतौ॥१४॥
अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात् तन्निषेध स्तथाविधिः॥
स्मार्त्तानुवादः पुंक्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात्॥१५॥
नाख्याते पुरुषानूक्तेः क्रतावेव प्रयाजवत्॥
सत्योक्ति नियमा दन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः॥१६॥

दर्शपूर्णमास प्रकरणे श्रूयते। नानृतं वदेदिति। तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते। कुतः। प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात्। वदेदित्याख्यातं तावत् कर्त्तृ वाचकम्। तेनाख्यातेन कर्त्तुः प्रतीयमानत्वात्। पुरुषस्याख्यात प्रत्यय वाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः। तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिके रुद्घोषणाद्वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् अन्यथा भिन्नविषयत्वे वाधकत्वं नस्यात्। तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं वाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते। अस्त्येव वा स्मार्त्तः प्रतिषेध इति चेत्। तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु। तस्मात् पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वपक्षः। आख्यात श्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुष धर्मोऽस्तु। नत्वेतद्वाक्यं स्मृति मूलम्। भिन्नविषयत्वात्। स्मृति श्चोपनयन मारभ्यामरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति। तन्मध्यपतितत्वात्। क्रतावपि स्मार्त्तो निषेधः प्राप्त एव। तत उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधोऽनेन विधीयते। किन्त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। आख्यातेन भावना विधीयते। कर्त्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात् प्रतीयते। अतः श्रु

त्यभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते। न च तत्रापि विधीयते। किन्तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत इति तृतीयः पूर्वपक्षः। सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्त्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः संयोगः। अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते। एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम। न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः। अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम्। पुरुषार्थ नियमातिक्रमे तु। पुरुषस्यैव प्रत्यवायः। न क्रतोर्वैगुण्यम्। तत्र स्मार्त्तं प्रायश्चित्तमिति विशेषः॥ ॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

जर्ज्झभ्यमानधर्मोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत॥
वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया॥१७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जर्ज्झभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन् धत्त इति। गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जर्ज्झभ्यमानः। तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते। वाक्यञ्च प्रकरणाद्बलीयः। तस्मात् केवलं पुंधर्म इति चेत्। मैवम्। क्रतावपि जर्ज्झभ्यमानपुरुषसम्भवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात्॥ ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

विप्रायावगुरेन्नेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता॥
फलवत्क्रतुसान्निध्यात् क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत्॥१८॥
यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता॥
निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपकृष्यताम्॥१९॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेतेति। तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते। एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमिति चेत्। न। वैषम्यात् पूर्वत्र ह्यात्मनि प्राणापानधारे।

णां मन्त्रोच्चारणफलं न सम्भवति। तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। इ
ह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातनानुपन्यस्यावगोरणानि।
षेधाद्यातना परिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम्। तस्मान्नि।
षेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः॥
एकादशाधिकरणमारचयति॥
न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत्॥
पुमर्थःस्यात् क्रतौ क्वापि संवादस्याप्रसक्तितः २०॥
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। मलवद्वाससा न संवदेदिति
। अस्य निषेधस्य प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वमिति चेत्। मैवम्॥
अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात्। यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भु
का भवति तामपरुध्य यजेतेति रजस्वलाया निःसारणे तत्क्र
तौ तत् संवादस्याप्रसक्तिः। तस्मात् केवलपुरुषार्थस्यास्य प्र
करणादुत्कर्षः॥ ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥
हिरण्यं वर्णवद्भार्य्यं क्रत्वङ्गंभरणं भवेत्॥
हिरण्य संस्कृतिर्वात्र वर्णो वात पुमर्थता॥२१॥
वैदिकत्वात् क्रतुस्मृत्या तदङ्ग कर्मकारके॥
प्राधान्यात संस्कृतिर्वर्णो गुणोऽस्तु विधिलाघवात्२२
अनारभ्य श्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः॥
अतःपुमर्थता स्वर्गः कल्प्योऽन्यद्वासुरात्रिवत्२३॥
अनारभ्य श्रूयते। तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यं सुवर्ण एव भ
वति दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति। तत्र यदेतच्छोभनव
र्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मा
रकत्वात् क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः। क्रत्वङ्गत्वेऽपिता
रादुपकारकम्। किन्तु क्रतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्क्रिय
ते। भार्य्यमित्यत्र एयत् प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्म।
कारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः।
वर्णविशिष्ट धारणविधाने गौरवाद् धारणसहितं हिरण्य
मनूद्य शोभनवर्णमात्रं विधेयमिति तृतीयः पक्षः। त्रेधा

पि क्रत्वर्थो विधिः। न पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्धि क्रतुप्रकरणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम्। इदं त्वनारभ्याधीतम्। न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत् क्रतावेव व्यभिचरितं येन क्रतुस्मृतिर्नियम्येत। ननु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशः स्यात्। न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्तीति चेत्। न। क्रतावप्युपयोगाभावात्। क्रतूपयोगोऽपि कल्प्यत इति चेत्। न। क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम्। तेन च क्रतूपयोग इत्यन्योन्याश्रयत्वान्न च कर्मकारकत्वात् संस्कार्यत्वम्। परसमवेतक्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात्। अतः क्रतौ नियन्तुमशक्यत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणम्। न चात्र फलाभावः। विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात्। अथवा रात्रिसत्रे यथा वाक्यशेषगतार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता। तथात्रापि सुवर्ण एव भवति। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु। तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

येनेर्त्सेत् कर्मणा तत्र जयाहोमेऽखिलार्थता॥
वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः॥ २४॥
होम आहवनीये स्यात् कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि॥
तेनानारभ्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः॥ २५॥

अनारभ्य श्रूयते। येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयाञ्जुहुयात् राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानाञ्जुहोतीति। ईर्त्सेदृद्धिमिच्छेत्। चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः। ऋताषाडित्यादयो राष्ट्रभृतः। अग्निर्भूतानामित्यादयोऽभ्यातानाः। तत्र वैदिककर्मणीव लौकिककृष्यादिकर्मण्यप्युद्दिश्यमानत्वात् संकोचे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेष इति चेत्। मैवम्। यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति वाक्येन होममुद्दिश्याहवनीयविधानात् कृष्यादौ तदभावाद्वैदिकेष्वेव जयादिहोमः॥ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥
अश्वप्रतिग्रहेऽष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते॥
दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम्॥२६॥
अविशेषाद्द्वयो यद्वा न देयः केसरीत्यतः॥
निषेधाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत्॥२७॥
न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित्॥
वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र सा॥२८॥

इदमाम्नायते। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। अत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते। तत्र विशेषाश्रवणाल्लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः। न केसरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम्। तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः। वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्ये नोच्यते। न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वम् प्रमितम्। वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम्। अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम्। अस्ति हि वैदिकमश्वदानम्। वडवा दक्षिणेत्यादिश्रवणात्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

यावतः प्रतिगृह्णीयाद्दद्यात्तावत्य इष्टयः॥
प्रतिगृहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि॥२९॥
असंजातविरोध्यर्थवादाद्दातुः प्रजापतेः॥
इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थोऽपि विधिं नयेत्॥३०॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात् प्रतिग्रहीतुरिति चेत्। न। उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतेः। उपक्रमश्चैवं श्रूयते। प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत्स पर्य्यदीर्य्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै वरुणपाशादमुच्यतेति। अत

प्रहृतवान्। स च दाता प्रजापतिः॥ स्वकीयां वरुणदेवतां॥ जलोदररोगप्रदां प्राप्तवांस्तेन च रोगेण ग्रस्तः स प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारार्थेष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते। असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण। विधायकपदमपि प्रतिग्राहयेदित्येव मन्तर्भावितणिजर्थतया व्याख्येयम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥ ॥

सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः॥
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः॥३१॥
अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः॥
जरणाय ततो वान्ति दोषशान्त्यै भवेच्चरुः॥३२॥

इदमाम्नायते। सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति। तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः। कुतः। विवा एष इन्द्रियेण वीर्य्येण व्यृध्यते यः सोमं वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेत्। मैवम्। लोके धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतुत्वाभावात्। वेदे तु हिन्व मेगात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते। तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं। चरुः॥ ॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्त्तुरेवोत वर्जनात्॥
विशेषस्याग्रिमो मैवं कर्त्तुरेव निरुक्तितः॥३३॥

ईदृशस्य सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेत्। मैवम्। यो वमति स निर्वपतीति निर्वप्तृ पूर्वं वमने चरुनिमित्तम्॥ निर्वप्ता च यजमानः। ऋत्विजो निर्वप्तृत्वेऽधिकार्य्यन्तरत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अष्टादशाधिकरमारचयति॥
यागे हविर्यजेन कृतस्ते कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा॥
देवार्थत्वाद्यजेनसर्वं शिष्यते हविवत्ततः॥३४॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्त
व्यः। नह्येतेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्त
रेण तदनुपपत्तेरिति चेत्। मैवम्। द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यवदा
नद्वयं श्रूयते। अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम्। तथाच कल्पसू
त्रकारः। आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदा
नं तिरश्चीनमवद्यतीति। ततो हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वद्द
यमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम्। इतरच्छेषणीयम्। देवतासंब
न्धश्चांशद्वारेणाप्युपपद्यते॥ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

शेषात् स्विष्टकृदेकस्मात् सर्वेभ्यो वैकतः कृते॥
शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्य्यः संस्कारसाम्यतः॥३५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। शेषात् स्विष्टकृते समवद्यतीति। त
त्राग्नेयादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य ह
विषः शेषादवदातव्यम्। तावतैव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धे
रिति चेत्। मैवम्। उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते संस्का
रश्च सर्वेष्वपि हविषुः समानः। तस्मात् सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः
स्विष्टकृदनुष्ठेयः॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यदेकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नोत विद्यते॥
नाप्तेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः॥३६॥

एकस्मादेव हविःशेषात् स्विष्टकृदिति पूर्वाधिकरणे पूर्वप
क्षः। तस्मिन् पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वाद्यस्मात् कस्माच्चिद्धविः
शेषादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथम
हविःशेषेणैव संस्कारसिद्धावितरत्राप्राप्त्यभावादस्ति नियतिः

॥एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा॥
भक्षाश्रुतेः क्रयार्थो तो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम्॥३७॥
देवतायै समस्तस्य कॢप्तत्वात् स्वामिता न हि॥
शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थे भक्षणं तत्र युज्यते॥३८॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशस्य भागान् यजमान एवं निर्दिशेत्। इदं ब्रह्मण इदं होतुरिद मध्वर्य्यो रिदमग्नीध इति। सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः। भक्षणस्या श्रुतत्वात्। ततो भृतिदानेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः। क्रयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते। तस्मात्। स्वकीया भागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृतस्य हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावान्न युक्तः परिक्रयः। भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम्। अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः। पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च भक्षणार्थोऽयं निर्देशो युज्यते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति·॥
उपांशुयाज द्रव्येण शेषकार्य्यं भवेन्नवा॥
भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः॥१॥
उक्ताज्य द्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत्॥
अतोन प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्य्यं ततः कथम्॥२॥

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्य्यं कर्त्तव्यम्। कुतः। तद्यन् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेत्। मैवम्। कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तुमर्हति। ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम्। तेन कर्त्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां सद्भावात्। तस्माच्च तेन शेषकार्य्यं भवति॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति·॥

आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया नवा॥
जुह्वावदानात्प्रकृता विव शेषक्रियोचिता॥३॥
कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकं प्रस्थान कर्मणि॥
न स्विष्टकृदिदं कार्य्यमग्नीधः स्रुक्प्रदानतः॥४॥

साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहिते कर्मणि श्रूयते। सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति। तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाहवनीय देशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम्। ननु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः। तथा सत्यस्य कर्मणः सान्नाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम्। हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सान्नाय्य शेषेणेव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिध्यति॥ सान्नाय्यवज्जुह्वा तदवदानाभावात् अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्त्वा जुहूपभृतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते। न तु हविःशेषः। तत्र कुतः शेष कार्य्यम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति नवास्ति तत्
शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः॥५॥

सौत्रामणी नामके यागे श्रूयते। पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते इति। तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेष कार्य्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति। न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः। उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्व श्रवणादिति चेत्। मैवम्। अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोग श्रवणात्। ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते। यदि ब्राह्मणं न विन्देत वल्मीकवपायामवनयेदिति च। शतातृण्णायां समवनयेदिति च। शतच्छिद्रा कुम्भी शतातृणा। तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते॥
पुरोडाशस्तत्र शेषकार्य्यं किंभिद्यते नवा॥६॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः॥
शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्य्यं सकृदिष्यताम्॥७॥

य इन्द्रिय कामो वीर्य्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति
विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते। इन्द्राय राथन्तरायेन्द्राय।
बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाक्वरायेन्द्राय रैव।
तायेति। तत्र स्वरूपेणैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां।
षण्णां रथन्तरादि साम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते॥
तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते। द्वाद
शकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति। तस्मिंश्च पुरोडा
शे प्रोक्तदेवताभ्यः पृथक् पृथक् प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽ
वदानं श्रूयते। समन्तं पर्य्यवद्यतीति। तत्र देवताभेदेन प्रदानभे
देन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात् स्विष्टकृदि।
डादिशेषकार्य्यं षट्कृत्वः पृथक् कर्तव्यमिति चेत्। मैवम्। शे
षस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासम्भवात्। तस्मात् सकृ
देव कार्य्यम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत्
पूर्वन्यायात् सकृत् प्राप्तौ द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत्॥८॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायव ग्रह इष्यते तत्र संस्कार्य्यस्य सो
मस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्य्यमिति चेत्। मैवम्। द्विरैन्द्रवाय
वस्य भक्षयति द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीति वचनाद्द्विर्भक्षणम्

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः॥
अस्त्यक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्ववचोबलात्॥९॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति। यद्ग्रहाञ्जुहोतीति कृत्स्न ग्रहे
णाहुति श्रवणात् कुम्भीष्विव शेषाभावादिति चेत्। मैवम्॥ अ
त्यं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति। तद्भक्षणं त्वपू
र्वार्थ प्रतिपादक वचनेभ्योऽवगम्यते। आश्विनं भक्षयन्ति। द्वि
ऐन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति। सदसि भक्षयन्तीत्यादीनि वचनान्य

पूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति। ततो भक्षविधानात् दस्ति सोमेषु भक्षः॥ ॥
सप्तमाधिकरणमारचयति॥
किं प्रैतु होतुश्चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम्॥
अभक्षोऽनुक्तितो होतुश्चमसेन्त्याख्यया स्तुतत्॥१०॥
ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्रय
जमानस्य प्रयन्तु सदस्यानामिति। तत्र वचनाभावादभक्ष इति
चेत्। मैवम्। समाख्यागते चमसशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमान-
त्वात्। चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन् पात्रविशेष इति हि तद्व्यु
त्पत्तिः। तस्मादस्ति तद्भक्षणम्॥
अष्टमाधिकरणमारचयति॥
प्रोद्गातृणामिति ह्येक उद्गाता भक्षयेदुत॥
सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्ये तोताः सामगायिनः॥११॥
सहितास्तेन ते वाद्य उद्गातृश्रुतितोऽखिलाः॥
बहुत्वाद्गानयोगेन तृतीयो रूढिबाधिते॥१२॥
योगे समाख्यया दण्डिन्यायादन्त्योऽत्रभाष्यगः॥
सदस्यैः स्थित्यभावेन तृतीयो वार्त्तिकोदितः॥१३॥
पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोद्गातृणामित्यत्रैकस्यैव भक्षः। उद्गीथशब्दाभि
धेयायाः सामभक्ते रुद्गातर्युद्गातृमात्रिपदिकस्य रूढत्वादित्ये
कः पूर्वपक्षः। उद्गातृणामित्यस्या बहुत्वस्यैकस्मिन्नसम्भवादुद्
गात्रा पत्नश्चिताः षोडशर्त्विजः सर्वेऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः
। उद्गीथप्रस्तावप्रतिहारभक्तसामभागानुद्गातृप्रस्तोतृप्र-
तिहर्तारः प्रयोगकाले गायन्ति। उदुत्कर्षेण गायन्तीति योगे
नोद्गातारस्त्रयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः। रूढिर्योगमपह
रतीति न्यायादेक एवोद्गाता। तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्या
सत्ता उपलक्ष्यन्ते। प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोरिव सुब्रह्मण्य
स्यास्ति। सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदीये कर्म
ण्यप्यौद्गात्र समाख्यायाः सत्त्वात्। तस्मात् सुब्रह्मण्येन सहिता
श्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्ययमन्त्यः पक्षो भाष्यकारस्याभिम

तः।वार्त्तिःककारस्तु सदसो भक्षणस्थानत्वात् सुब्रह्मरायस्य सद
स्य प्रवेशात्ते न विरहिता अवशिष्टाःसामगा भक्षयन्तीत्यमु
मेव तृतीयं पक्षमङ्गीच कार॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

किंस्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम्॥
सर्वेषां वाग्रिमस्तेषां पूर्ववाक्येन सन्निधेः॥२४॥
लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजन वाक्यतः॥
ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम्॥२५॥

हरिरसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हा
रियोजनः।होतृब्रह्मादयश्चमसिनः। यस्तु चतुर्णां होतृणां
मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुन्नामकोऽस्ति नासौ चमसी। तत्र चम
सिनामेव हारियोजनभक्षणम्। कुतः। यथा चमस मन्याश्च
मसाश्चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य सर्वएवलि
प्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वेनोत्तरवाक्ये।
सर्वशब्देन तेषामेवाभि धातव्यत्वात्।अतो नास्ति ग्रावस्तु
त स्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। अथ शब्देनैव कारेण च।
चमसिमात्र शङ्कामपोह्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षण
स्य सन्निहितमात्रे सङ्कोचायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपिभक्षः
तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम्॥ ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

आद्यभक्षे वषट्कर्त्तुर्विधिः प्राथम्य एव किम्
किंवा तद्युक्तभक्षःस्याद्वषट्कार निमित्तके॥२६॥
अप्राप्ते रग्रिमो मैवं समासस्थित्यसम्भवात्॥
विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपिकारणम्॥२७

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते।वषट्कर्त्ता होता।तस्य।
भक्षणं समाख्यया प्राप्तम्। प्राथम्यं त्व प्राप्तमिति तदेवात्र।
विधीयत इति चेत्। मैवम्।प्रथमभक्ष इत्यस्य समस्तपदत्वे
न यो भक्षःस प्रथम इत्येवंविच्छिद्यान्वेतु मयोग्यत्वात् प्राथ
म्यविशिष्टं भक्षणमत्र विधीयते।तस्मिन्भक्षणे वषट्कारः॥

कारणम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

आख्यावचो वषट्कारा एव किंभक्षहेतवः
किंवाभिषवहोमौ च तत्राद्योऽस्तूक्तयादिशा १८
हविर्धानेऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत्॥
इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्ष हेतू यथेतरे॥१९॥

प्रैतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः। हारियोजने वाक्य
म्। वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वा
त् त्रय एव भक्षहेतव इति चेत्। मैवम्। हविर्धाने ग्रावभि
रभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भ
क्षयन्तीति श्रूयते। उत्तरवेद्याः प्रतीचीने मण्डपेऽभिषवः। उ
त्तरवेद्यां होमः। सदसि भक्षणम्। तत्राभिषव होमयोर्वच
नान्तर प्राप्तयो रविधेयतया तौ निमित्तत्वे नानूद्य भक्षणं
विधीयते। तस्मात् समाख्यादिवदेतयो रपि हेतुत्वमस्ति॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

हेतुसंघे विकल्पः किंवाधो बाथ समुच्चयः॥
साम्याद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया २०
नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागशः॥
सिद्धे विकल्पो नोयुक्तः स्वीकार्योऽतः समुच्चयः २१

प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः इत्यत्र चमसिषु समाख्या भक्ष
णे हेतुः। वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भ
क्षहेतुः। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्या हवनीये हुत्वा सदसि
भक्षयन्तीत्यत्राभिषव सहितो होमोऽध्वर्यो र्भक्षहेतुः। तत्र
चमसवषट्कारयोः सङ्गे होतरि प्राप्तः। चमसाभिषवहोमसङ्गो
ऽध्वर्य्योः प्राप्तः। तत्र हेतुद्वयस्य समानबलत्वाद्विकल्पे सत्यन्य
तर निमित्त कृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः। वषट्कारादिहे
तोश्चमसेतरग्रहेषु सावकाश त्वान्निरवकाशया चमससमाख्य
या तद्बाधे सति चमसेषु पाक्षिक मपि वषट्कारादि हेतुकं
भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः। वषट्कर्त्तुरित्यादि वाक्यस्य।

प्रबलत्वात् समाख्यया बाधो न युक्तः। निरवकाशतया सापि प्रबलेति चेत्। नहि प्रमाणद्वयेन पृथग् भक्षणे विहिते समुच्चयोऽभ्युपेयः। न च व्रीहियववद्विकल्पः। तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात्। इहतु नियमादृष्टार्थं भक्षणम्। तच्चादृष्टं यथावचनं द्विविधम् तस्मात् समुच्चयः॥ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

एकपात्रे किमध्वर्युरद्यात् पूर्वमुतेतरः॥
तद्धस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथम भक्षणम्॥२२॥
पाहि होतेव नः पूर्व इति मन्त्रेण पूर्वता॥
वषट्कर्त्तुस्तदुक्तेश्च न्यायबाध्यं वचो नहि॥२३॥

एकस्मिन् पात्रे बहूनां क्वचिद्विहितं भक्षणम्। तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत्। पात्रे सन्निधानादिति चेत्। मैवम्। लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमः भक्षावगमात्। होतेव नः प्रथमः पाहीत्यृत्विजोऽध्वर्युं संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते। यथा होतास्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेष प्रदानेनास्मान् पालितवान्। तथा त्वमपि पाहीति तदेतद्धोतुः प्रथम भक्षे लिङ्गम्। वाक्यं चैव माम्नातम् वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति। तत्र विशिष्टविधानात् प्राथम्य मपि सिध्यति॥ न चैतद्वचनं पात्र सन्निधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम्। तस्माद्धोता प्रथमं भक्षयेत्॥ ॥ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वात्र लाघवात्॥
आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः॥२४॥

अनुज्ञाभक्षयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्र मिति चेत्। मैवम्। तस्मात् सोमो नानुपहूतेन पेय इति वचने नानुज्ञाया आवश्यकत्वात्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

किमनुज्ञा लौकिकी तत्स्याद्वैदीक्त्या वा यथा तथा
अविशेषादुपह्वानं मन्त्रलिङ्गात्तु वैदिकी॥२५॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञायां विनि-

भुङ्क्ते। तस्माद्दैविकोऽन्या तदनु ज्ञानम् ॥ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति॰॥

उपह्वय स्वोपहूत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत्॥
अनुज्ञानुज्ञापनयोरथवासौ विभज्यते २६॥
विभागाकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः॥
उपहूयेत्यनुज्ञप्तावनुज्ञाने तथेतरः॥२७॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्यस्मिन् मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्तो भागः पश्चात् पठितोऽपि प्रथमभाविन्यनुज्ञापने समर्थः। प्रथमैकवचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽप्युत्तरसमानत्वात् पश्चाद्भाविन्यामनुज्ञायां समर्थः। तस्माल्लिङ्गेन विभज्य विनियुज्यते॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

उपह्वानमशेषाणामुत स्यादेकपात्रिणाम्॥
अदृष्टहेतोराद्यःस्याद्दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः॥२८॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम्। तच्च विभिन्नपात्रेष्वपि समानमिति चेत्। मैवम्। दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात्। साधारणे वस्तुनि कथश्चिद्भागाधिक्येऽपराधो भवति। अतो न्यूनाधिकत्वपरिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

होतुर्याज्यापनीतौ किं न वषट्कारभक्षयोः॥
अपनीतिरुतापायो नापनीतिर्विभेदतः॥२९॥
यजमानेन यष्टव्यं न विनेष्टिर्वषट्कृतिम्॥
वषट्कारो याज्ययातः सह्यापैत्यदनं तथा॥३०॥

ज्योतिष्टोम ऋतुयाजनामकेषु यागेष्वाम्नायते। यजमानस्य याज्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति। हौत्रे काण्डे समाम्नाता याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः। तत्र काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते। ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयंवा याज्यां पठति॥ तानत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतुरपनीयते। ननु वषट्कारभ

ह्वावपनीयेन तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात्। अतो होता वषट्
करोति भक्षयति चेति प्राप्ते ब्रूमः। स्वयं वा निषद्य यजतीति।
पक्ष स्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्त्तव्यः। स च यागो वषट्का
रमन्तरेण न सम्भवति। याज्यायामधि वषट्करोतीति नहि
धानात्। यजमानो याज्यां पठतु। होता वषट् करोतीति चेत्।
नैवम्। अनवानं यजतीति याज्या वषट्कारयोर्मध्ये श्वास
निषेधेनैककर्त्तृतावगमात्। अतो याज्यया सह वषट्कारो
होतुरपैति। तदपाये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य
यजमाने निविशते॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्रियवैश्ययोः॥
भक्षमात्रे विकुर्य्यात्तत् सोमयागेऽपि वा तथा॥३१॥
विभक्षविषया वाक्यमुपक्रम्योपसंहृतम्॥
भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः॥३२॥
फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः॥
इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्था भक्षसंस्कृतिः॥३३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि
सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दध्
न्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति। स्तिभिन्यो मु
कुलानि। तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद् भक्षमात्रे।
सोमः पिष्टेन विक्रियत इति चेत्। नैवम्। यदान्यांश्चमसा
ञ्जुहृत्यथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जुहोतीति श्रुतम्। त
त्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणक
गुणो विधीयते। किं च। द्रव्यसंस्कारो हि भक्षः। स च या
गमन्तरेणानुपपन्नः। तस्माद् यागेऽपि विकारः॥ ॥
विंशाधिकरणमारचयति॥

राजसूये क्वचित् कर्त्तुश्चमसो दशभिर्जनैः॥
भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ३४
आद्योभानात् संख्ययैकजातेर्विप्राः शतं दश॥

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम॥३५॥
राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते। दश दशैकैकं चमसमनु प्रसर्पन्तीति। तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणीयः। कुतः। दशेति संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात्। तथा हि दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात् प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम्। प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम्। यद्यत्र दशेति। विशेषो विधीयते। नहि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्तताम्। न त्वेकजातित्वम्। तस्माद्राजन्यो यजमानोऽन्यै राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु। भक्षणायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दशेति वीप्सया प्रतिचमसं दशसंख्या विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते। शतं ब्राह्मणाः पिबन्तीति। तथा सति। यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः। तस्माद् ब्राह्मणा एव भक्षकाः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद् यस्य पर्णेत्यसौ विधिः॥
प्रकृतावेव वा तुल्याद् वचनादुभयोरसौ॥१॥
जुहूमाश्रित्य पर्णत्वे विधिः प्रकृतिमात्रगः॥
चोदके नोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किम्॥२॥
अनारभ्य श्रूयते। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवतीं जुहूमाश्रित्य क्रतुः पर्णवृक्षो वाक्ये न विधीयते। या जुहूः सा पर्णमयीति। वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यं प्रवर्त्तते। उभयत्र पर्णताया जुह्वाः

सत्त्वात्। तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते।
ब्रूमः। किमयं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। किमयं विधिर्विकृतौ चोद
कात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा। नाद्यः। आश्रयभूताया जुह्वाश्चोद
कमन्तरेणासम्भवात्। द्वितीये तु परार्थत्वमपि जुह्वा सहैव चोद
केनातिदिश्यते। तत्र पुनर्विधिर्वैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्र।
गः। एवं यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्युदाहरणीयम्।

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ॥
पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्ये नैतद्विकल्प्यते॥३॥
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात्॥
पाञ्चदश्यावरुद्धत्वात्साकाङ्क्षाया निवृत्तितः॥४॥

अनारभ्य श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। प्र वो वाजा
अभिद्यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः। तासां
साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम्। यदि प्रकृतौ पञ्चदश सा
मिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्। तर्हि पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये विक
ल्प्येयातामिति प्राप्ते ब्रूमः। विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते। प्र
कृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अ
भावात्। न च पाञ्चदश्यसाप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वाद
बलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम्। पाञ्चदश्ये प्रकरणानु
ग्रहस्याधिकत्वात्। तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सा
प्तदश्यमवतिष्ठते। न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति। साप्तदश्यस्य चोद
कप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात्॥ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत॥
पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्यत्वेनैमित्तिकोक्तितः॥५॥
गोदोहनेन प्रणयेत् कामीत्येतदुदाहरत्॥
भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः॥६॥

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदश्यं पूर्व

न्यायेन विकृतिगतमिति चेत्। मैवम्। नैमित्तिकेनानेन वचने
न प्रकृतिगतस्य नित्यपात्र्वद्रव्यस्य वैश्य व्यतिरिक्तविषयता
या संकोचनीयत्वात्। नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्बलम्। नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रब
लम्। तस्माद् वैश्यनिमित्तकं साम्रद्रव्यं प्रकृतावविनिष्ठते॥

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोह
नेन पशुकामस्येति। तत्र प्रकृते चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं वि
कृताविति पूर्वपक्षः। कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य
चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात् प्रकृतावेव
गोदोहनमिति राद्धान्तः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत्॥
अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्द्वारास्य तदङ्गता॥७॥
अनारभ्यविधानात् तु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः॥
अप्यर्थत्वात् ततस्तेष्टिरप्यग्निहोत्रवत्॥८॥

इदमाम्नायते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पाव
कायाग्नये शुचय इति। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति च।
तत्राधानं पवमानादीष्टीनामङ्गम्। कुतः। दर्शपूर्णमासविकृ
तिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीनामि
ष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा ततसंस्काररूपस्याधानस्यापि तदङ्ग
तायां अनिवार्यत्वादिति चेत्। मैवम्। न ह्येतदाधानं कस्यचि
त् क्रतोः प्रकरणे पठितम्। किन्त्वनारभ्याधीतम्। अतो न क
स्याप्येतदङ्गम्। किन्त्वाधानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वा
त् परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गिभावशङ्का। ननु पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभा
वेऽप्यग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत्। न। संस्कृ
तानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगाव
गमात् तस्मान्नाधानमङ्गम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम्॥
संस्कृताग्निप्रतादेतत पर्णवत् प्रकृतौ स्थितम्॥९॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् क्रतौ युतिः॥
पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता॥१०॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रणाड्या प्रकृतौ निविष्टम्। तथैवाग्निप्रणाड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशत इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। द्विविधो हि जुह्वा आकारः। लौकिकः शास्त्रीयश्च। अरत्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वबिलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः। अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः। तयोरपूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति। तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्यति। तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत्। काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपादत्वात्। अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रविष्टा। आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः। स च विधिबलादाधानेनैव जन्यते। नान्यथा। तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनासमर्थत्वादग्निहोत्रेण तत्संयुज्यते। तथा सति पर्णवैषम्यात् प्रकृतावप्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत् स्वातन्त्र्येणावतिष्ठते। ततो लौकिकोपायसंपादितसुवर्णव्रीह्यादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिर्न वेष्टयः॥
वह्नौ तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः॥११॥
चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः॥
अनङ्गत्वेष्टसिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते॥१२॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते। संस्कृतेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्तन्ते। तथा सति विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्तव्याः। इष्टित्वात्। इतरेष्टिवत्। चोदकोऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति। एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृतिस्तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति। प्रकृतौ

प्रयाजादिवत् पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात्। किञ्च। एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्ध्यर्थं पवमानेष्ट्यनन्तराङ्गीकारे तत्रापि तथैत्यनवस्थाया मिष्टिरेव न सिध्येत्। तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्याः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुष्वमी ॥
उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥२३॥
ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् साधारणा अमी ॥
पशुधर्माग्रहात् सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥२४॥
अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात् प्रसिध्यति॥
द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते॥२५॥

अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति ते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः। पशुधर्माश्चोपाकरणपर्य्यग्निकरणादयस्तत्राम्नाताः। प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम्। दर्भज्वालया त्रिःप्रदक्षिणीकरणं॥ पर्य्यग्निकरणम्। न एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन। विधीयन्ते। त्रयाणामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाम्यात्। ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेतान् धर्मान् स एव ग्रहीष्यति। न तु पशव इति चेत्। न। तस्य सोमयागत्वात्। सोमो ह्यभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति। न तु यूपनियोजनविशसनादीन्। तस्माद्‌ङ्गिन्यनर्थकाः सन्तोऽङ्गेषु निविशमाना अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्यत्र विशेषः सन्निधिलक्षणः। सौत्यनामकादह्नः प्राचीन औपवसथ्यनामकोऽह्नि धिष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आम्नाताः। अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानम्। सवनीयस्तु सौत्येऽहनि श्रूयते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्त आम्नातः॥ ततः संनिधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये संबध्यन्ते। सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकादतिदिश्यन्ते॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

शाखाच्छेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः॥
प्रातश्च सन्ति वा सायंस्थानात्ते पूर्ववत् स्थिताः॥१६॥
आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते॥
बलिनोऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते॥१७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनम्। तया शाखया वत्साऽपाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाम्नाताः। दोहौ च द्वौ विद्येते। अमावास्यायां रात्रावेको दोहः। प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः। तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। पूर्वं हि सोमे विशसनादिधर्माणामनन्वयात्। प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम्। इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः। ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते॥
त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः॥१८॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो ग्रहाः। माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयादयः। तृतीयसवन आदित्यादयः। तत्र सादनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसवनीयग्रहसन्निधावाम्नायन्ते। उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुप्रोप्ते ध्रुव इति। दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति च। ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं कृत्वा तत्र सादनम्। ध्रुवस्य तु न तथा। पूर्वाधिकरणे शाखाहरणादयः प्रधानयोर्दधिपयसोर्धर्माः समाम्नाताः। तत्र दधि पूर्वेद्युः सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं सायं दुह्यते। न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वे न धर्मैः सहैकस्मिन् देशे पाठोऽस्तीति स्थानं न निश्चितम्। इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत्। मैवम्। सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वम्। प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते। तस्मिन् निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां बाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽवतिष्ठन्ते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥ ॥

एकत्रैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः॥
अग्नीषोमीय एवैते क्रमात्त्रिवृद्धादितोऽन्तिमः॥१९॥

अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम्। रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्भमयत्वं चेत्यादयो धर्मा आम्नाताः। परिव्ययति यूपं रशनेति। त्रिवृद्भवतीति। दर्भमयी भवतीति च। तत्र ये रशनया वेष्टनादयस्ते सर्वे सन्निधेरवान्तरप्रकरणाच्चाग्नीषोमीय एव स्युरिति चेत्। मैवम्। सवनीयपशावपि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते। त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति त्रिवृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम्। किञ्च। तृतीया श्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता। न तु पशुधर्मता। यूपस्य त्रयाणां पशूनां तन्त्रमिति वक्ष्यते। तस्मात् सर्वेषु पशुष्वेते धर्माः स्युः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्ताश्वदाभ्ययुगेन हि॥
विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः॥२०॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ। अंशुं गृह्णातीति। अदाभ्यं गृह्णातीति च। तयोः सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्ते। कुतः। आरभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत्। मैवम्। ग्रहाः साद्यन्ते इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगतेस्तयोरपि ग्रहयो रनिवार्य्यत्वात्। न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः। ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी। तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

अखण्डादीष्टकाधर्मोश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः॥
सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते॥२१॥
प्रकृतापूर्वसम्बन्धात् तादृशादपि वाक्यतः॥
अखण्डत्वादयोऽप्यर्थचित्रिण्यादिषु सन्ति ते॥२२॥

अनारभ्य श्रूयते। चित्रिणीरुपदधातीति। अपि प्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः। अखण्डामकृष्णां कुर्य्यादिति। पूर्वत्रांशुदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं

प्रकरणाधीनम्। चित्रिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां। विनियोजकवाक्यमप्यन्तारभ्याधीनम्। तच्च चित्यन्तरे नाग्निं त्रिणीविनियुङ्क्ते। अखण्डत्वादिधर्मास्तु षण्णां चितीनां मध्ये प्रथमचितावाम्नाताः। तस्मात्ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति। प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापिप्र करणपाठो नास्ति तथापि य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति प्रकृ तं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयोऽप्यप्रकर णपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते। अखण्डत्वादयश्चाग्निसा धनभूतेष्टकाधर्माः। न तु प्रथमचितिधर्माः। तस्मादग्निसाध नभूतास्तु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ॥ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा॥
नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः २३॥
नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भावि निमित्तजे॥
न विधेयाः किन्तु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः॥२४॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र सफलचम सः। स च नैमित्तिकः। राजन्यवैश्यौ निमित्ती कृत्य विहितत्वा त्। सोमस्तु नित्यः। उपाधिक्रममनुपजीव्यैव सोमेन यजेतेति विहितत्वात्। तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागसाधनत्वम्। तथा फलचमसस्यापि तदस्ति। तस्मात् सोममभिषुणोति। सोमं क्रीणातीत्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फ लचमसेऽपि प्रवर्त्तन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। नित्या अभिषवादिसं स्कारा नित्यं सोमं संस्कार्य्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यसं स्कार्य्यमपेक्षन्ते। फलचमसस्तु सोमविकारत्वात् पश्चाद्भावी। त तो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्त्तन्ते। न चैतावता सं स्काराभावः चोदकेन तत्सिद्धेः। तस्मात् सोममात्रसम्बन्धिनो विधयः॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः॥

पुरोडाशतुल्यता साम्यमाकाराद्व्रीहितायतः॥२५॥
व्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां व्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्य्या इति वक्ष्यते। तत्र पूर्वन्याये नावघातादिविधयो व्रीहिषु कृतार्थाः पश्चाद्भाविनि नीवारादौ न प्रवर्त्तन्त इति चेत् । मैवम्। व्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणाकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे। नीवारादिषु जातितो व्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारे व्रीहिशब्दार्थत्वेन व्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्त्तते। यथा व्रीहिजातावेव समीचीनानां व्रीहीणामभावे जलवह्न्याद्युपघातेन साऽऽरविकलेष्वपि विधिः। तथा जातिविकलेष्वपि व्रीहिषु रूपैकदेशरूपत्वाद्विधिरस्तु॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

पूतीकाभिषवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता॥
नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः॥२६॥
यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति श्रूयते। तत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात् फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषवक्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत्। मैवम्। नीवारवत् प्रतिनिधित्वात्। ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादित्सितत्वाद्विधिर्नापेक्षितः अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुत इति चेत्। न। विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥ ॥

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा॥
एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता॥२७॥
उक्थ्यादयः कामयोगाद्विकाराः प्रक्रिया ततः॥
अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विधिः॥२८॥
ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाप्तिभेदाद्भिद्यते। यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्तावग्निष्टोम इत्युच्यते। तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तावुक्थ्य इत्युच्यते। एवं षोडश्यादयोऽपि। तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणी

येऽग्निप्रायणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराम्नातः।स च विधिर्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः। तथैवोक्थ्यादिष्वपि प्रवर्त्तते। कुतः।प्रकरणसम्बन्धस्य समानत्वात्।किञ्च। यथाग्निष्टोमः फलवत्त्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते।एवमुक्थ्यादयोऽपि।तेषां च फलमेवाम्नायते।पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्।।षोडशिना वीर्य्यकामः स्तुवीत। अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति।तस्मात् सप्तस्वपि संस्थासु सृज्यमानोऽङ्गविधिरिति॥

प्राप्ते ब्रूमः। यदेतदुक्थ्यादीनां फलमुदाहृतं तत्तु तेषां विकारत्वं गमयति। काम्या गुणाः श्रूयमाणा नित्यमर्थं विकृत्य निविशन्त इति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकं मपां प्रणयनं विकृत्य निविशते।एवमुक्थ्यादयो नित्यामग्निष्टोमसंस्थां विकृत्य संस्थान्तरत्वं गमयन्ति। ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादय इति न सर्वसाधारणं प्रकरणम्। किन्त्वग्निष्टोमस्यैवासाधारणम्। ननु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्युक्त्वा जज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम्।न त्वग्निष्टोमसंस्थाया इति चेत्।बाढम्। असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति। उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भाविताग्निष्टोमकत्वात्।न।उक्थ्यादींस्तु व्यभिचरति। विनापि तैरग्निष्टोमदशायां ज्योतिष्टोमत्वसम्भवात्। अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणं सत्तत्रैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवेशयति।उक्थ्यादिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

मुख्याङ्गं तेव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गतापि वा॥
तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम्॥१॥
मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता॥

मुख्यार्थत्वात् प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। वेद्यां हवींष्यासादयति। बर्हिषि हवींष्यासादयतीति। तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते। वेदिं खनति। बर्हिर्लुनातीत्यादयः। मुख्यानि हवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि। अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि। तत्र स्वस्वधर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणाबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि। वेद्यां हवींष्यासादयतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत्। न। प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात्। यदि वाक्यं प्रकरणनिरपेक्षेण स्वतन्त्रं स्यात्। तदासादनमात्रपर्य्यवसानेन यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात्। सौमिकहविषामप्येतद्धासादनं प्रसज्येत। तस्मान्मुख्यहविरङ्गं वेद्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम्। प्रयाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम्। एवं च सति वाक्यस्यान्यत्र संकोचो न भविष्यति।

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत॥
मुख्य एव द्वयोरस्तु कृतस्तत्कर्तृगतत्वतः॥३॥
युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः॥
विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः॥४॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः। ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः। अग्नीषोमीयपश्वादिकमङ्गम्। तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरेते वपनादय उपकुर्वन्ति। कुतः। कर्तृधर्मत्वात्। यजमानो हि कर्ता तथा वपनादिभिः संस्क्रियते। कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते। तथाङ्गं प्रत्यप्यस्ति। तस्मादुभयोरुपकार इति चेत्। मैवम्। द्वौ हि यजमानस्याकारौ। क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति। तयोरदृष्टः फलभोगः। क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा तथा सति वपनादिकृतोपकारस्यादृष्टत्वाद्भोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य ए

ए पर्य्यवस्यन्ति। वपनादिसंस्काररहितैरप्यृत्विग्भिः कृषीब लादिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते। ततस्तत्र कर्त्तृत्वाकारे वपनादिकृत उपकारो नास्ति। तस्मा दद्दृष्टफलभोजिनोऽस्य यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽयं मुख्ये कर्मणि युक्तः। नाङ्गेषु। नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति येन परम्परया फलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत। प्रकरणं तु मुख्यस्यैव। न त्वङ्गानाम्। तस्मान्न तेषूपकारः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थेति मुख्यगा॥
चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात्॥ ५॥
मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात्तदन्तरं चिकीर्षितम्॥
मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी॥ ६॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः। ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविर्धानादीनां पर्य्याप्तो भूभागविशेषस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते। सेयं मुख्यसोमयागस्यैवोपकारं करोति। न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम्। कुतः। मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात्। न चाङ्गान्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम्। चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात्। एवं श्रूयते। षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेनेयति शक्ष्यामह इति। अस्यायमर्थः। श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्य्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्त्तुं शक्ष्यामह इति निश्चित्य तथैव कुर्य्यादिति सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया। इयति शक्ष्यामह इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात्। अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां च सदोहविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात्स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः। सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव सम्भवति। न त्वन्यत्र। तस्मात्सा वेदिर्मुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः। इयति शक्ष्यामह इत्यत्र॥

साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता।तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कल हेतुत्वात्।अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षाया स्तुल्यत्वादुभयार्था।न। चात्र वपनादिसाम्य शङ्कनीयम्। दृष्टोपयोगाभावस्य। तत्रोक्तत्वात्। इह तु हविरासादनादिदृष्ट उपयोगः।स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम्॥ ॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने॥
मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचिशब्दतः१।
शब्दस्य कर्मवाचित्वात् तत्र मर्शनवर्जनात्॥
विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषार्हयोः॥८॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति। पृथिवी होतेत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता। तस्मिन् मन्त्रे यज्ञाङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वात्। अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनात्मभूतः कश्चित् पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः।तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हूत इत्युच्यते। पूज्यानां प्रत्यक्षं नाम ग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते। अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते। आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत तस्मै चतुर्हूतः।प्रत्यशृणोत् स चतुर्हूतोऽभवच्चतुर्हूतो ह वै नामैषः।तं वा एतं चतुर्हूतं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया एव हि देवा इति। अग्निर्होतेत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोता। तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः।अत्र योऽयमाज्यादिहविषाम् उपस्पर्शनार्थो मन्त्रः। असौ मुख्य एव हविषि निविशते।पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ। न तु हविर्वाचिनौ। न च कर्मणोरुपस्पर्शनं सम्भवति। अथ कालविवक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन स समर्थो व्याख्यायेत।तदा कालसम्बन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयविधहविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

दण्डादीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम्॥
द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात्॥१९॥
मुख्याङ्गद्वयगं मैवं पारम्पर्यं विडम्बना॥
वचनस्य नयुक्तातः प्रधानार्थमिदं स्थितम्॥२०॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयते। दण्डेन दीक्षयतीति। तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति च। तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयोरुपकरोति। तथा दक्षिणापीति च वाच्यम्। दक्षिणा सोमस्य दीक्षा सोमस्येति। वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसम्बन्ध एवाव गम्यते। न त्वङ्गसम्बन्ध इति। दीक्षादक्षिणे सोमेनैव साक्षात् सम्बध्यमानाम्। स सोमः पुनरङ्गैः संबद्ध इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धोऽस्ति। तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। अव्यवहितसम्बन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः। तदसम्भवे तु परम्परासम्बन्धः कथञ्चिद् युज्यते। इह तु तत्सम्भवात् पारम्पर्यं नयुक्तम्। तस्मात्प्रधानार्थं दीक्षादिकम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपाङ्गमुत लक्षयेत्॥
देशं यूपाङ्गभावेन वेदिभागोऽत्र बोध्यते॥२१॥
बहिर्वेद्यर्धमित्येतद् वाक्यं भिद्येत तद्विधौ॥
मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते॥२२॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपं मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते। अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति। यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति बुभुत्सायां तद्विर्णयाय यूपमूलस्य स्थौल्यसमङ्ख्यादिभिर्मातव्यम्। तस्य च मीयमानस्य यूपस्य वेद्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयत इति चेत्। मैवम्। यथा संस्कृतो वेद्यन्तर्भागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधीयते। तद्वदसंस्कृतो। वेदिबहिर्भागो बहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यः। विधातव्यः। ततो वाक्यं भिद्येत। यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागस्थासुपलक्षितोऽसंस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपावि

तो विधीयते। तदा नास्ति वाक्यभेदः। तस्माल्लौकिकदेश एवा-
वात्र यूपाङ्गत्वेन विधीयते। न तु संस्कृतवेदिभागः॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता॥
हविर्धानस्य नास्त्वाहो तद्देशोऽनेनलक्ष्यते॥१३॥
वाक्यात् स्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोक्तितः॥
देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसन्निधिः॥१४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति। हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागयोरवस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते। तस्य समीपे सोमः स्याभिषवः। उतेत्ययं शब्दोऽप्यर्थे वर्तते। अथ यस्मिन् हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः। इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते। न चात्र पूर्ववद्वाक्यभेददोषः शङ्कितुं शक्यः। एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः। सामिधेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः। प्रकृतौ चाहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम्। इहोत्तरवेदेराहवनीयाधिकरणत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात् स देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम्। किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमेन प्राप्तौ दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य समीपदेश इति नियन्तुं हविर्धानेन सन्निधिर्लक्ष्यते। तथा सति नियममात्रविधानाल्लाघवं भवति। त्वत्पक्षे त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम्। तस्माद् देशलक्षणा॥ ॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥

यजमानेन कर्तव्यं निखिलं त्याग एव वा॥

कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता॥१५॥
प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत् क्रया वृथा॥
कार्य्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता॥१६॥

स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गभोक्तुर्यागकर्तुश्च सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते। पाणिनिश्च स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति। अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण फलासम्भवान्निखिलं यजमानेन कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति। षड्भिर्हलैः कर्षतीत्यत्र तद्दर्शनात्। यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत। तदानीमृत्विजां परिक्रयो वृथा स्यात्। तस्माद् यजमानेन त्यागमात्रं कार्य्यम्। अन्यत्र साङ्गप्रधाने क्रीतर्त्विजोऽनुष्ठानम्। तथा सति साक्षात्परम्परया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने सम्भवात् तस्य फलं न विरुध्यते॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

न क्रीतकर्तृसङ्ख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा नहि॥
अविशेषादस्ति यावत्कार्य्यं तावन्त एव ते॥१७॥

ये यजमानेन क्रीताः कर्तार ऋत्विजस्तेषां संख्या विशेषो यद्यपि न श्रुतस्तथापि कार्य्यानुसारेण सोऽवगन्तव्यः। ते च कार्य्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते। पुरोऽध्वर्युर्विभजति। प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति। नेष्टा पत्नीमुदानयति। उन्नेता चमसानुन्नयति। प्रस्तोता प्रस्तौति। उद्गातोद्गायति। प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति। सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति। होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते। मैत्रावरुणः प्रेष्यति। अच्छावाको यजति। ग्रावस्तुद्ग्रावस्तोत्रीयामन्वाहेति। एवं ब्रह्मब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपोतॄणां छन्दांसि कर्माण्युदाहार्य्याणि। तस्माद् यावन्ति कार्य्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चमसाध्वर्य्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथवाग्रिमः
यौगिक्या संज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात्॥१८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। चमसाध्वर्य्यून् वृणीत इति। ये पूर्वत्र कार्य्यानु
सारेणाध्वर्य्यु मुख्या ऋत्विज उक्ता स्तेभ्यो नव्यतिरिक्ताश्चमसा॰
ध्वर्य्यवः। कुतः। यौगिकसंज्ञया तद्भेद प्रतीतिः। यथा देवदत्त।
एव पचिक्रियायोगात् पाचकोभ वति। तथाध्वर्य्यु प्रमुखा एव
चमसयोगाच्चमसाध्वर्य्यव इति चेत्। मैवम्। मध्यतः कारिणां
चमसाध्वर्य्यवो होत्र कारणां चमसाध्वर्य्यव इति षष्ठ्या भेदाव
भासात्। मध्यतः कारिणोऽध्वर्य्यु होत्रादयः। होत्रकाः प्रतिप्रस्था
तृमैत्रावरुणादयः। तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति ॥

तान् वृणीतेति बहुता नास्ति वास्ति ग्रहैकत्ववत्॥
नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः॥ १९॥

चमसाध्वर्य्यून् वृणीत इति यद् बहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितम्। ग्र
हैकत्ववदुद्देश्यगतत्वादिति चेत्। मैवम्। ग्रहवैषम्यात्। ग्रहं सं॰
मार्ष्टीत्यत्र ग्रहाणां नोत्पत्तिवाक्यम्। चमसाध्वर्य्यूणां त्वेतदे
वोत्पत्तिवाक्यम्। तत एषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुत्वं विवक्षि
तम् ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

ते यत्तास्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात्॥
चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्य्यवो दश॥२०॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तेभ्योऽन्यः शमिता नान्यो वान्यः संज्ञापृथक्त्वतः।
वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः॥ २१॥

शमितार उपेत न यज्ञमित्यस्मिन् मन्त्रे श्रुतायाः शमितृसं॰
ज्ञायाः पृथक्त्वादुक्तेभ्योऽन्यः शमितेति चेत्। मैवम्। पृथग्व
रणाभावात्। संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते। यद्य
प्ययं मन्त्रोऽध्वर्य्यु काण्डे पठितस्तथाप्यध्वर्य्योः परावृत्ति श्र
वणादध्वर्य्यु पुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः शमितारः। अत एव
श्रूयते। परावर्त्ततेऽध्वर्य्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति॥ ॥

॥ ॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॰ ॥ ॥

अन्ये स्युरुपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ॥
लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्य्युरिति लिङ्गतः २२॥
यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उप
गातारस्तथात्रापीति चेत्। मैवम्। तदुक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगा
तारोऽन्ये भवेयुः। तदानीमध्वर्य्योः प्रसक्त्यभावान्नाध्वर्य्युरुप
गायेदिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तस्मादुक्तेष्वेव यौगिकः॥
संज्ञाभेदः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥
सोमविक्रय्यृक स्यान्न वा वरणावर्जनात् ॥
एकः क्रत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते॥२३
क्रय एव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन श्रुतः। नतु विक्रयः। नचाविहि
तमृत्विजः कुर्वन्ति। तस्मादन्यो विक्रेता॥
षोडशाधिकरणमारचयति ॥
किमृत्विङ्नाम सर्वेषु समानमुत केषुचित्॥
अतो यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत्॥२४॥
सौम्याध्वरस्य सप्तदशेत्यादिसङ्ख्यया ॥
न सर्वेषां समं नाम केषाञ्चिद् योगरूढितः॥२५॥
ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमृतौ यजनम्। तच्च ब्रह्मादि
ष्विव चमसाध्वर्य्युष्वप्यस्ति। तस्मात् सर्वेषामृत्विजां मृत्विङ्
नाम समानमिति चेत्। मैवम्। संख्याश्रुतिविरोधात्। सौम्य
स्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विज इति हि श्रूयते। तस्माद्
योगमतिक्रम्य शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य केषुचिदेवैतन्ना
मेत्यवगन्तव्यम्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥
संख्याता अपि ये केचिन्नियता वाविशेषतः॥
आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषणात्२६
ये सप्तदश संख्यातास्ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्य्युषु च ये के
चिदिच्छया ग्रहीतव्याः। विशेषस्याश्रवणादिति चेत्। मैवम्
। दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात्। ऋत्विग्
भ्यो दक्षिणा ददातीत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते। अग्नीधे ददाति

ब्रह्मणे ददातीत्यादिना। दीक्षावाक्यं च सत्त्रप्रकरणे ये यजमा
नास्त ऋत्विज इत्युक्त्वानन्तरमेवमाम्नायते। अध्वर्युर्गृहप
तिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो हो
तारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्धिनो दीक्षयति ब्राह्म
णाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुस्त
तस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयत्यग्नीधं ब्रह्मणः प्र
तिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा
पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तु
तं होतुस्ततमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयतीति॥ अस्यायमर्थः। अध्व
र्युर्यजुर्वेदप्रोक्तं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। प्रतिप्रस्थाता ने
ष्टोन्नेता चेति। एते चत्वारो दीक्षयितारः। ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य
प्रत्यवेक्षणं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। ब्राह्मणाच्छंस्यग्नी
त्पोता चेति। उद्गातोद्गानं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। प्रस्तो
ता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्यश्चेति। होता शंसनं करोति। तस्य पु
रुषास्त्रयः। मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति। चतुर्षु व
र्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणां संपूर्णां प्राप्नुवन्ति। ये द्वितीयास्त
दर्धं ते प्राप्नुवन्तीत्यर्धिनः। ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुव
न्तीति तृतीयिनः। ये चतुर्थास्ते चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नु
वन्तीति पादिनः। तानेतानुक्तक्रमेण स सपुरुषः संस्करो
तीति। अत्र दीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतय एव ऋ
त्विजः षोडश। न तु चमसाध्वर्य्येव इति नियमो द्रष्टव्यः।

॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

सदस्ये यजमाने वा साप्तदश्यं वृतत्वतः॥
सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः॥

अध्वर्युब्रह्मादिषोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसंख्यापूर
कः कश्चिदृत्विगपेक्षितः। सोऽत्र सदस्यो भविष्यति। सदस्य
वस्थितः सदस्यः। न च तस्य वरणाभावः। केषाञ्चिच्छाखा
यां तद्वरणस्याम्नातत्वात्। ततः साप्तदश्यं सदस्ये पर्य्यव

सिनमिति चेत। मैवम। असौ सदस्यः किञ्चिद्दपि न करोति। सदस्य इदं कुर्य्यादिति विध्यभावात्। न च विना क्रियां भृतु। यजननिमित्त ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते। यजमानस्तु त्यागं करोतीति तस्मिन्नुपपद्यते। तस्मात् सप्तदश्यं यजमाने युक्तम्॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

न कार्य्यं नियतं तेषां नियतं वाग्रिमो यतः॥
शङ्काः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात्समाख्यया २०॥

तेषामध्वर्युप्रभृतीनां कार्य्यं न नियतम्। यतः सर्वैः सर्वत्र शङ्काः। प्रकरणं च सर्वसाधारणत्वान्न नियतमिति चेत्। मैवम्। समाख्याया नियामकत्वात्। यस्मिन् कर्मण्याध्वर्यवमिति समाख्या तत् कर्माध्वर्य्योः। एवमितरत्रापि॥ ॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

प्रकृत्यर्थोऽय सर्वार्थो वह्निराद्यः स्तुपर्णवत्॥
पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वशः॥२१॥

यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यसौ पर्णविधिः प्रकृत्यर्थः एवमाधानस्याप्यनारभ्याधीतत्वादाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थ इति चेत्। मैवम्॥ वैषम्यात्। पर्णता यां क्रतुप्रवेशे जुहूर्द्वारम्। सा च जुहूः प्रकृतावेव विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते। आहवनीयाद्यग्नेस्तु क्रतुप्रविशे द्वारं होमः। स च क्वचित् प्रकृतावेव विहितः सन् विकृतावति दिश्यते। तद्यथा प्रयाजनारिष्टादिहोमाः। तादृशे विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्ये नाग्निः प्रकृतावेव विधीयते। विकृतौ तु होमेन सहाति दिश्यते। तस्मात् तत्र पर्णन्यायः। यस्तु होमो विकृतावुपदिश्यते। तद्यथा साङ्ग्रहण्यामिवामनहोमः। तत्र द्वारभूतस्य होमस्य विकृतावुपदिश्यमानतया द्वारिणोऽपि प्रकृताविव विकृतावपि। वाक्येन विधेर्वारयितुमशक्यत्वात्। तस्मात् सर्वार्थो वह्निः॥ एकविंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

यन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाहेति बाधनम्॥
होत्रादिकसमाख्यायास्तत् सर्वत्रोत कुत्रचित् ३०॥
आद्योऽस्तु वचनान्मैवं साहित्यानुपलम्भनात्॥
प्रैषानुवचने यत्र सहिते तत्र बाधनम्॥ ३१॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति। तदेतद्वाक्यं प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति। तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते। अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि। यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्यादिप्रैषाणामध्वर्युकर्तृकत्वदर्शनादाध्वर्यवाः प्रैषा इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या। तथा प्र वो वाजा अभिद्यवः अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृकत्वदर्शनादनुवचनानि होत्राणीति याज्ञिकसमाख्या। प्रैषानुवचने च द्विविधे। व्यस्ते समस्ते च। पूर्वोदाहृते व्यस्ते। होतायक्षदग्निं समिन्ध इत्याद्यनुवचनमन्त्रस्यान्ते होतर्यजेति प्रैष आम्नातः। एते प्रैषानुवचने समस्ते। तेषु व्यस्तसमस्तेषु प्रैषानुवचनेषु। सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन समाख्यां बाधित्वा होतृकर्तृकत्वमध्वर्युकर्तृकत्वं च परित्यज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वमेवाभ्युपेतव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। प्रेष्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन प्रैषानुवचनयोः समुच्चयो वाक्येऽस्मिन्नुपलभ्यते। ततः समुच्चितयोरेव समाख्याबाधनम्। व्यस्तयोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत्वमेवाभ्युपेयम्॥ ॥

॥ द्वाविंशाधिकरणमारचयति ॥

चमसेष्वमसाध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्युरेव वा॥
संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया॥३२॥
विशेषस्यानपेक्षत्वात्ते नान्यस्या अपेक्षणात्॥
अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्तौ परोऽपि वा॥३३॥

चमसाध्वर्युरित्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यव एव चमसेर्जुहुयुरिति चेत्। मैवम्। अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन

प्रबलत्वात्। केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु चानुगतोऽध्वर्युश ब्दः सामान्यरूपः। चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति विशेष रूपः। तत्त्व विशेषमनपेक्ष्यैवाध्वर्यु शब्द ऋत्विक्संज्ञारू पेण वर्त्ति तुं प्रभवति। चमसशब्दस्तु सामान्यवाचि नमध्व र्यु शब्दमपेक्ष्यैव पुरुषेषु संज्ञा भवति। तथा सत्याध्वर्यवो होम इत्यनया निरपेक्षया समाख्ययाध्वर्युरेव सत्यां शक्तौ। चमसेजुहुयात्। ग्रहहोमव्यापृतत्वेन कदाचित् तदशक्तौ। चमसाध्वर्यवो जुहुयुः॥ त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ॥

श्येनउद्गातृवेदोक्तोवाजपेयो यजुष्वसू॥
उद्गात्राध्वर्युणा कार्यौ यथाप्रकृतिवाग्रिमः॥३४॥
आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावीहि चोदकः॥
प्रकृताविव कर्त्तारस्तत्तद्धर्मे व्यवस्थिताः॥ ३५॥

श्येनयागः सामवेदे समाम्नात इति तत्रत्याः सर्वेपदार्था उ द्गात्रानुष्ठेयाः। वहिष्पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेष्विवोद्गा त्रत्वसमाख्यायाः श्येनेऽपि सत्त्वात्। तथा यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणानुष्ठेयः। समाख्याविशेषादिति। प्राप्ते ब्रूमः। श्येनवाजपेयो हि ज्योतिष्टोमविकारो। तत्र चो दकस्ततत्पदार्थास्तैस्तैः पुरुषैरनुष्ठेयतया समर्पयति॥ अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पश्चात् साङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयो गवचनस्य प्रवृत्तिः। प्रयोग वचनाधीना तु समाख्यात्यन्त जघन्या। ततः प्रबलचोदक वशात् प्रकृताविव नाना वि धाः कर्त्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते ॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

दक्षिणादिपरिक्रीतिरृत्विजः स्वामिनोऽथवा
परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद्यथेतरत्॥१॥

परिक्रयात्पुराध्वर्युहोत्रादीनामभावतः॥
परिक्रयणाकर्तृत्वं यजमानस्य नर्त्विजः॥२॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः। तत्र हविस्त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमार्त्विज्यमिति निर्णीतम्। दक्षिणा च द्वादशशतरूपाध्वर्युवेद उद्गातृवेदे च समाम्नाता। अन्वाहार्यदक्षिणाध्वर्युवेदे। ततः समाख्यया परिक्रेतृत्वमृत्विज इति चेत्। मैवम्। ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्त्विजः॥
स्वामिनः पूर्ववन्नैवमध्वर्योर्वचनादयम्॥३॥

य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान्दद्यादित्युपधातुरध्वर्योस्त्रिवरदानं वाचनिकम्। न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा
अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्दृष्टेश्च तस्य ते॥४॥
संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः॥
क्रीणात्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा॥५॥

अप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः। तद्विधयश्च यजुर्वेदे समाम्नाताः। केशश्मश्रू वपते। नखानि निकृन्तत इति। शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ। तस्मादध्वर्योस्ते वपनादयः संस्कारा इति चेत्। मैवम्। वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते। तथा च ब्राह्मणम्। केशश्मश्रू वपते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति। न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति। योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सकर्मकरानृत्विजः परिक्रीणाति। लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औषधाद्यानयन एव भृत्यो जीवनदानेन परिक्रीय

ते। न तु तदीयधं भृत्यः सेवते। तस्मादितरक्रिया ऋत्विजाम्। संस्कारास्तु यजमानस्य। क्वचित् तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नाश्नाति ह्यहमित्येवं तपः कस्य तयोर्द्वयोः॥
दुःखत्वाङ्गीकृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः॥६॥
फलान्तरायपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः॥
लिङ्गात् तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः॥७॥

ज्योतिष्टोमे ह्यहं नाश्नाति त्र्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तम्। तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात्। दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद् यजमानस्य न युक्तमिति चेत्। मैवम्। भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकदुःखजनकं यत् पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसम्भवात्। अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतलिङ्गं कल्पसूत्रकारेणोक्तमुदाहृतम्। यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति। यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्यो भवति। यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति। यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति। यदास्य त्वचास्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति। पीवा दीक्षते कृशो यजते। यदास्याङ्गानि हीयन्ते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति॥ न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति। यथा ॥ लोके पाटनमन्तरेण विषव्रणानां नोपशान्तिः। तद्वत्। तस्माद् वपनादिसंस्कारवत् तपोऽपि यजमानस्यैव॥ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनान्मताः॥
ऋत्विजां ते यथाख्यानं कर्तव्या निखिलैरुत॥८॥
आद्य आख्यावशान्मैवं सर्वे सन्निधिपाठतः॥
प्रतिमुख्यं गुणावृत्तेः कर्तव्या निखिलैरपि॥९॥

वाजपेये श्रूयते। हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति। ये

ने श्रूयते। लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्तीति। यद्यपि हिरण्यमालित्वादीनां संस्कारत्वाद्यजमानविषयत्वं। पूर्वन्यायेन प्राप्तं तथापि वचनादयमृत्विक्संस्कारः। तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्यूणामेव। लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वादुद्गातृणामेवेति समाख्यावशादभ्युपेयमिति चेत्। मैवम्। हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां सन्निधौ पठ्यमानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः सन्निधिना समाख्यां बाधित्वा सर्वैर्ऋत्विग्भिः संबध्यते। किञ्च। संस्कार्यत्वादृत्विजां प्राधान्ये सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

वृष्टिकामी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना
अध्वर्य्योः स्वामिनो वाधो वाक्यान्मातुल्लङ्घ्यते।१०।
परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता॥
प्रतीतातो वाक्यबाधे तथावत् स्वामिनोऽस्तु तत्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति। यथा पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशावुच्चौ। तथा सदो नोच्चम्। किन्तु नीचैः कार्य्यमित्यर्थः। अत्र वृष्टिकामनाध्वर्योरुक्ता। यः कामयेत स मिनुयादिति॥ वाक्येन कामयितृमात्रोरेकत्वावगमात्। मातृत्वं चाध्वर्य्योरित्यविवादम्। तस्मात् स एव कामयितेति चेत्। मैवम्। मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते। वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या॥ वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम्। यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत। स नीचैर्मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम्। एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यृत्विजोऽपि काम इति चेत्। नहि तस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनादृत्वि

जोऽपि फलमस्तु॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ ॥
आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः कस्याध्वर्योः समाख्यया
नद्बाधे लिङ्गतः स्वामिगामिना कामवन्मता॥१२॥
इदमाम्नायते। आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहीति। तस्यैतस्य म
न्त्रस्य पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वेत्ययं संशयः कस्येत्यनेन सू
चितः। एतन्मन्त्रपाठोऽध्वर्यो र्भवितुमर्हति। समाख्यावशादिति
चेत्। न। अस्मिन् मन्त्र आयुर्मे देहीति फलस्य ह्यात्मसम्बन्धः
प्रतीयते। स च यजमानस्य युक्तः। नाध्वर्योः। तस्मात् कामवा
न्मन्त्रोऽपि याजमानः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥ ॥
वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः॥
एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ॥१३
दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मा प्रसवेनेत्येष मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे।
यजमानकाण्डे चाम्नातः। तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरि
तार्थत्वादितरस्तन्न पठेदिति चेत्। मैवम्। काण्डान्तरपाठ
वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मादुभाभ्यां पठनीयः। तयोः पठतो रा
शयभेदोऽस्ति। अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामी
त्यध्वर्युर्मनुते। अत्र न प्रमदिष्यामीति यजमानः॥
नवमाधिकरणमारचयति॥
वाचयेत् स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ ज्ञ एव वा।
अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम्॥१४
वाजपेये श्रूयते। कृत्वीर्यजमानं वाचयतीति। आयुर्यज्ञेन
कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कृप्तयः। तत्र मन्त्रतदर्थाभिज्ञम
नभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्। विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेष
स्याश्रवणात्। अनभिज्ञं तदैव शिक्षयित्वापि वाचयितुं श
क्यत्वादिति चेत्। मैवम्। अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य
विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात्। तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत्
॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥
व्रतसं चोपसृजेत् तद्दुग्धं वाधिश्रयेदिति॥

द्वादशद्वन्द्वकर्मैतत् स्वामिनो वेतरस्य च ॥ १५॥
आद्यः पाठात् स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात्॥
महाकाण्डोक्तितोऽप्यन्यो द्वन्द्वतैवात्र कीर्त्यते १६॥
दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे श्रूयते। द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधिश्रयत्यवहन्ति दृषदौ च समाहन्तीत्यादि। तत्र पलाशशाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म। दोहनेन सम्पादितं क्षीरं धारयितुं पिठरस्थापनमपरं कर्म। तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वम्। तथा व्रीहीणामवघातो दृषदुपलयोः पाषाणान्तरेण समाघातश्चेत्येतदुभयं द्वितीयं द्वन्द्वम्। एवं द्वादश कर्मद्वन्द्वान्यनुष्ठेयान्याम्नातानि। तेषां याजमाने काण्डे पठितत्वात् समाख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। यजमानस्य यानि कर्माणि तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रीता ऋत्विजः। किञ्च। यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डम्। महाकाण्डन्त्वाध्वर्यवमेव। तत्रैवैते वत्सापाकरणादयो धर्मा आम्नाताः। तस्मादध्वर्युरेव तान्यनुतिष्ठेत्। याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः। किन्तु परिगणनया द्वन्द्वता सम्पादनमात्रमाम्नातम्। तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायाध्वर्यो रनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसन्धातुं प्रभवति। तस्मादध्वर्योरेवानुष्ठानम्॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति ॥
यो होताध्वर्युरेष स्यादित्याध्वर्यवमाचरन्॥
हौत्रं कुर्य्यान्नवान्याद्यो हेत्वभावात्करोति तत्।१७।
होतैको युगपत् कर्मद्वयं कर्तुं न हि प्रभुः॥
सृजेच्चोदकतः प्राप्तं हौत्रं वाचनिकार्थकृत्।१८।
अग्नीषोमीयपशौ परिवीरसीत्यनेन परिव्याणकरणमन्त्रेणाध्वर्युर्यूपस्य रशनया परिव्याणं करोति। तदानीं क्रियमाणां तत्परिव्याणं होता युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेणानुव

इति। तदेतदुभयं चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयने प्राप्तम्। तत्राध्वर्योर्होतुश्च समास आम्नातः। यो होता सोऽध्वर्यु रिति होतारमनूद्याध्वर्युत्वविधानादध्वर्युकार्यं होत्रानुष्ठेयम्। ततः परिवीरसीत्यनेन करणमन्त्रेण होता यूपपरिव्याणं कुर्वीत। तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्तं हौत्रमपि होता न त्यजेत। न हि त्यागहेतुं कञ्चिन्निषेधं पश्यामः। तस्मात् क्रियमाणं तत् परिव्याणं युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत् कर्तुं न शक्नोति। ततोऽन्यतरस्यावश्यम्भाविनि त्यागे चोदकतः प्राप्तं हौत्रमेव त्यजेत्। आध्वर्यवं तु यो होता सोऽध्वर्युरित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम्॥ ॥ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

प्रोक्षण्यासादनं कुर्यादध्वर्युरितरोऽथवा॥

आख्ययाद्यः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः॥१९

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित् पात्रेण वेद्यामासादनं श्रुतम्। तदेतद् यजुर्वेदोक्तत्वादाध्वर्यवमिति चेत्। मैवम्। प्रेषमन्त्रविरोधप्रसङ्गात्। प्रोक्षणीरासादय। इध्माबर्हिरुपसादय। अग्नीदग्नीन् विहर। बर्हिः स्तृणीहीत्यादिष्वाध्वर्यवेषु श्रूयमाणमाग्नीध्रसम्बोधनम्। मध्यमपुरुषश्चान्येन तदनुष्ठाने सत्युपपद्यते। तस्मान्नाध्वर्यवम्॥ ॥ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

अग्नीत्प्रेष्येद्गताध्वर्युरग्नीधस्त्व विरोधतः॥

आख्याविरोधादध्वर्युः प्रेषद्वारार्थकृद्यतः॥२०॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति। तथा प्रेषमन्त्रमप्याग्नीध्र एव पठतु। विरोधाभावादिति चेत्। मैवम्। आध्वर्यवसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतसम्बोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात्। न च प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युकर्तृकत्वाभावेऽपि समाख्याविरोधस्तदवस्थ इति वाच्यम्। प्रेषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेऽपि

तद्विरोधात्। तस्मादध्वर्योरेव प्रेषमन्त्रः॥ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

ममाग्न इति कस्यात्र फलं लिङ्गेन वक्तृगम्॥

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्य्यताम्॥२१॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्ययमाहवनीयस्याधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। विशिष्टं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवाः। तेषु वर्चस्तेजसोपलक्षितं यत् फलं तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्तत् फलमिति चेत्। मैवम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते। न च परिक्रीतस्याध्वर्योर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्याय्यः। तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम्। मदीययजमानस्य तद्वर्चोऽस्त्वित्युपचारः। तस्माद्यजमानपाठ्येष्वायुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानम्। तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

मामा सन्तापमित्येतत् कस्मिन् स्वामिनि पूर्ववत्

अध्वर्य्योरस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः॥२२॥

दर्शपूर्णमासयोराधारहोमार्थमाज्यपूर्णौ स्रुक्स्रुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धारयति। तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मामा सन्तापं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति। भोः स्रुक्स्रुवरूपावग्नाविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन्नहमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रमं नक्कृतवान्। युवां च मत्तो विमुक्तौ भवतम्। ततो मां देहधारिणं मा सन्तासं मम देहे सन्तापं ज्वरादिरूपं मा कुरुतम्। स्थानकृतौ युवामाघारहोमाय स्थानं कुरुतमित्यर्थः। तत्र पूर्वोक्तवर्चोन्यायेन सन्तापाभावोऽपि यजमानस्यैव॥

न त्वध्वर्योरिति चेत्। मैवम्। अध्वर्यावसन्निहिते सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते। तस्मादध्वर्युगतोऽपि सन्तापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र मच्छब्दस्योपचारः॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॥

भद्रं तन्नौ सहेत्येतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते॥
द्वित्वश्रुत्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः॥२३॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताच्च तत्सृष्वाग्नेयादिविदिक्षु चत्वार उपरव नामका गर्ता अरत्निमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते। तेष्वे कस्मिंश्चुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति। तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं प्रसार्याधस्ताद् यजमानहस्तं गृह्णाति। तदा यजमानः किमत्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति। अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते। ततो यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन स्वीकरोति। तस्माद्यजमानस्यैव तदिति चेत्। मैवम्। नाविन्यनेन द्विवचनेन सहेत्यनेन चोभयगामितयेवस्वीकारात्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषतः॥
प्राप्तिर्विशेषतो बाधो विशेषस्यानिरूपणात्॥२४॥
प्रकृतौ कार्यकृद्धर्मो विकृतौ स्युर्न चेतरे॥
यूपावटास्तृतिःकार्ये न हि प्राकृतवर्हिषः॥ २५॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा बर्हिर्धर्माश्च हविरासादनादयोऽङ्गप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णीतम्। ते च धर्मा विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात् सर्वेऽप्यतिदिश्यन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः। कार्य्यमत्र नियामकम्। प्रकृतौ हि हविरासादनं वेदिकार्य्यम्। तच्च विकृतावपि प्राप्यमाणं स्वसिद्धये खननादीन् वेदिधर्मान् प्रापयति। यूपावटास्तरणरूपं तु कार्य्यं न प्रकृतावस्ति। दर्शपूर्णमासयोर्यूपावटाभावात्॥

तत्त्वास्तरणकार्य्यं विकृतौ विधीयमानमप्यप्राकृतकार्य्यतया प्राकृतान् लवनादीन् बर्हिःसंस्कारान्न प्रापयति। तस्मात् प्रकृतिगताः कार्य्यकृद्धर्मा एव विकृतौ प्राप्यन्ते॥ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

यद्बर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाद्यस्तस्य सम्भवात्॥
संस्कृतं स्तरणे क्षीणं पवित्रं त्वन्यतो भवेत्॥२६॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति। समावप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेशमात्रौ। दर्भौ पवित्रे करोतीति। तत्र यदेतद्वेदिस्तरणार्थं लवनसंस्कृतं बर्हिस्तेन पवित्रसम्भवादास्तरणवत् पवित्रमपि बर्हिषः कार्य्यमिति चेत्। मैवम्। आस्तरण एव संस्कृतस्य सर्वस्य बर्हिष उपक्षीणत्वात्। न हि वेदिं स्तृणातीति विहितस्य स्तरणस्यैकस्माद्बर्हिरेकदेशे संकोचो युक्तः। तस्माद्यथा यूपावटमसंस्कृतेन बर्हिषा स्तृणाति। तथा पवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीयलवनादिसंस्काररहितैः परिभोजनीयनामकैर्दर्भैः सम्पादनीया॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रवायवपात्रके॥
अवदध्यात् पुरोडाशो नवोऽथ सवनीयकः॥२७॥
स्विष्टस्य सवनार्थत्वान्नवं सम्पाद्य तत्क्रिया॥
सवनीयेन तत्कार्य्यं संस्कार्य्यत्वाद्द्वितीयया॥२८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति। तत्र सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि निष्पन्नं तथापि तस्य यजनार्थत्वेन संस्कृतबर्हिर्वदुपक्षयात् नूतनं कश्चित् पुरोडाशं सम्पाद्य तदीयशकलेनैन्द्रवायवपात्रप्रक्षेपक्रिया कर्त्तव्येति चेत्। मैवम्। सवनीयपुरोडाशशकलेन सन्निधानं कर्त्तव्यम्। कुतः। संस्कार्य्यत्वात्। शकलं निदध्यादिति द्वितीयया संस्कार्य्यत्वं गम्यते। इष्टं शिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः। न चात्र कृतस्य यजनार्थम् अवदानशेषतया पुरोडाशभागस्यावशेषितत्वात्॥ यथात्र पूर्वसि

इष्टपुरोडाशशकलम्। तथा धाना आश्विनपात्रे पयस्यां मैत्राव रुणपात्र इत्यत्रापि पूर्वशेषस्यैव प्रक्षेपः॥ ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

काम्या उपांशु यष्टव्याः किं तदङ्गप्रधानयोः ॥
प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरतो द्वयोः॥ २९॥
मुख्यानामेव काम्यत्वात् तेष्वेव परिचोदना॥
अङ्गानामनथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम्॥ ३०॥

इदमाम्नायते। यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु यष्टव्या इति। अथर्ववेदोक्तकर्मवद्यज्ञेषु काम्या इष्टयो गोप्याः तस्मात्तासामुपांशुत्वं युक्तमित्यर्थः। यथा वेदिधर्माणां बर्हिर्धर्माणां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः। तथोपांशुत्वस्यापि। न ह्यत्र कश्चिद् विशेष आम्नात इति चेत्। मैवम्। काम्यत्वस्यैवात्र विशेषनियामकत्वात्। न त्वङ्गानां काम्यत्वमस्ति। करणपौष्कल्यसम्पादकानां तेषां फले साक्षात् सम्बन्धाभावात्। ततः साक्षात् फलसाधने प्रधान एवोपांशुत्वम्। अङ्गेषु तु तत्तद्वेदानुसारेण ध्वनिविशेषः॥ एकविंशाधिकरणमारचयति ॥

नवनीतं श्य न आज्यं मुख्येऽङ्गे वास्तु मुख्यगम्॥
विधेयमाज्यमप्राप्तं दृतिस्थं नवनीतकम्॥ ३१॥
मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम्॥
अनूद्य दृतिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः॥ ३२॥

श्ये तेश्रूयते। दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति। दृतौ चिरसंगृहीतं नवनीतं यस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतदृ दृशमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात् प्रधानकर्मणि विधेयमिति चेत्। मैवम्। प्रधानस्य सोमयागविकारत्वेनाज्यापेक्षाया अभावात्। अङ्गेष्विष्टिविशेषेषु चोदकप्राप्तस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो विधीयते॥ द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणाः सर्वेषु चोदिताः॥
आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद् वाक्यात् सर्वाङ्गसङ्गतिः ३३

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु इतिनवनीतत्वगुणो विहितः सोऽयंसुत्या कालीनेष्वेव सवनीयपशुततपुरोडाशरूपेष्वङ्गेषुन तु काला न्तरवर्तिदीक्षणीयाद्यङ्गेषु। विमतो गुणः सत्याकालीनाङ्ग मात्रगः। श्येनवैशेषिकत्वात्। पशुसाहित्यवत्। यथासहप शूनालभत इतिविहितं पशुसाहित्यश्येन एव विशेषत्वेनो च्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुष्ववस्थितम्। त था नवनीतमिति प्राप्ते ब्रूमः॥ यदाज्य तदृइतिनवनीतमिति॥ वाक्येन सर्वाङ्गगताज्यविषयत्वप्रतीता वनुमान कालात्य यापदिष्टम्। तस्मात् सर्वेष्वङ्गेषु नवनीतम्॥ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

शाक्यायनेपुरोडाशास्तरसा इति मांसता॥
सर्वत्र सवनीयेवा सर्वत्र नवनीतवत्॥ ३४॥
तरसाः सवनीयाः स्युरिति ततसन्निधिः स्मृतः
पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते॥ ३५॥

षट्त्रिंशतसु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यानामयनम्। तत्रश्रू यते। संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति सयान्मृ गान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति। तत्र यथा नवनीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम्। तथामांसत्वमपि सर्वे षु पुरोडाशेषु निविशत इति चेत्। मैवम्। तदा हि ये पुरोडा शास्ते तरसा इति वक्तव्यत्वौ व्यवहितान्वयः स्यात्। तरस शब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात्॥ इह तु तरसाः सवनीया इत्यनयोः सन्निधिः श्रूयते। तथा स ति ये सवनीयास्ते तरसा इत्यनेन सन्निध्यनुगृहीतेन वा क्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्यते॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्या ध्यायस्याष्टमः पादः। समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः।

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम्॥
इत्यपेक्षोदयाद्भक्तिश्चतुर्थस्य प्रयुक्तये॥
अनेन तृतीयचतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः॥
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॰ ॥
चिन्ता न कार्य्या कार्य्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः।
अफलत्वान्न कर्त्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम्॥१॥
क्वचिदेतद्विचारेण क्वचित् फलविधेर्वशात्॥
क्वचित् साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते॥२॥
क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न। पश्यामः। तस्मात् काकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीय इति चेत्। मैवम्। तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात्। साक्षाद्वा परम्परया वा प्रयुक्तिनिर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम्॥ द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥
क्रत्वर्थादेर्नास्ति वास्ति लक्ष्म नास्त्यनिरूपणात्॥
क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम्॥३॥
क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः। पुरुषेणार्थ्यमानः पुरुषार्थ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणार्थ्यमानत्वादतिव्याप्तिः। तस्मात् तयोरदुष्टं लक्षणं दुर्निरूपमिति चेत्। मैवम्। क्रतुस्वरूपपौष्कल्यायैव यो विधीयते स क्रत्वर्थः। प्रयाजादयस्तादृशाः। न हि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित् प्रीतिविशेष उत्पद्यते येनैते पुरुषार्था भवेयुः। दर्शपूर्णमासक्रतुस्तु तैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणं पौष्कल्यं प्राप्नोति। तस्मात् ते क्रत्वर्थाः। पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः। दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित् क्रतोः पौष्कल्यं भवति। तयोरेव क्रतुत्वात्। नापि गोदोहने क्रत्वर्थम्। तदभावेऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः। तस्मात् सुनिरूपणं तदुभयलक्षणम्॥ ॥ ॥
॥ द्वितीयवर्णकमारचयति॰ ॥

फलं विधेयं नो वाद्यो भावनांशत्वतोऽन्यवत्॥
न भाव्यांशो विधेयः स्याद्रागात् तत्र प्रवर्त्तनात्॥ ४॥
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते। तत्र विमतं फलं विधेयम्। भावनांशत्वात्। करणवदितिकर्त्तव्यतावच्चेति चेत्। मैवम्। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं हि विधानम्। फले तु पुरुषः सौन्दर्य्यं जानन् स्वयं रागादेव प्रवृत्त इति। व्यर्थस्तत्र विधिः॥ तृतीयवर्णकमारचयति॥
गोदोहनं द्रव्यार्थं स्यान्न वा भानाद् द्रव्यार्थता॥
अन्यथापि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषार्थता॥ ५॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति। तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्याकारद्वयमस्ति। पशुफलजनने पुरुषप्रीतिर्भाति॥ अपां प्रणयनेन क्रतूपोष्कल्यमपि भातीति चेत्। मैवम्। गोदोहनमन्तरेण फलासिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वम्। क्रतुस्तु तदभावेऽपि चमसेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता॥ चतुर्थवर्णकमारचयति॥
द्रव्यार्जनं स्यात् क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रतावदः॥
नियतत्वात् पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थतार्थिका॥ ६॥
ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि नियतानि। तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य कृष्यादिकं। शूद्रस्य सेवादिकम्। तत्र यदेतद् द्रव्यसम्पादनं तदेतत् क्रत्वर्थम्। कुतः। अर्जनोपायानां नियतत्वात्। पुरुषप्रीतेस्तु येन केनापि द्रव्येण सिद्धत्वात्। अर्जनोपायनियमस्तत्र निरर्थकः। क्रतौ तु नियमापूर्वं परमापूर्वोपयोगीति सार्थको नियम इति प्राप्ते ब्रूमः। द्रव्यार्जने रागः प्रवर्त्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते। फलं च सुन्निवृत्त्यादिरूपं दृष्टमेव। अत एव स्मर्य्यते। षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति। क्रत्वर्थे जीवनाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत्। पुरुषार्थतायां त्वैहिकप्रीति

कारिभोजनादिवत् क्रतोरामुष्मिकप्रीतिकारितया पुरुषकार्येष्वन्तर्भावात् क्रत्वर्थताप्यार्थिकीति सिध्यति। उपायनियमस्तूपायान्तरेषु प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते। तस्माद्द्रव्यार्जनं पुरुषार्थम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तच्च वाग्रिमः॥
फलस्याकल्पनीयत्वात् क्रतौ प्राप्तं निषिध्यते॥७॥
व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणेऽत्र सः॥
न क्रत्वङ्गममानत्वात् पुमर्थः पापहानये॥८॥

अनारभ्य श्रूयते। नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचनेति। तत्र नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रतिषेधं ब्रूते। न तु पर्युदासम्। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः। प्राप्तिश्च वैदिकस्य निषेधस्य वैदिकी प्रत्यासत्त्या। तथा सति क्रतौ यत्रादित्येक्षणं विहितं तत्रायं निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्त्तते। एवं च सति फलं न कल्पनीयम्। पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारेऽधिकारसिद्ध्यै फलं कल्पनीयं स्यात्। तस्मात् क्रत्वर्थो निषेध। इति प्राप्ते ब्रूमः। तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्याम्नातत्वादनीक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम्। तच्च पर्युदासत्वे सत्यवकल्पते। ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे नञर्थः। पर्युदासपक्षे त्वीक्षणादितरः संकल्पो नञ्पदेन लक्ष्यते। स च सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते। यद्यपीक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वान्मानसव्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च सङ्कल्प एव परिशिष्यते। सङ्कल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः। तथा सत्युद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवंरूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते। न च तस्य सङ्कल्पस्य क्रत्वङ्गत्वम्। तद्बोधकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात्। न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणाभावः। एतावता हैनसा युक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनेक्षितुः॥

पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफलकस्यानीक्षणसङ्कल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात्। क्रत्वङ्गत्वविवक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत। तस्मादनीक्षणसङ्कल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा।
आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने॥९॥
सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते।
स्फ्येनोद्धन्तीति यत्प्राप्तं तदत्रानूद्य संस्तवः॥१०॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्यैतानि वै दश यज्ञायुधानीत्याम्नातम्। तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते। कुतः मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात्। यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्। तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न सम्भवति। आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम्। तच्च स्फ्येनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवानूद्य यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येष सम्भरणविधिः स्तूयते। तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम्॥ ॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

पशुरालभ्य इत्यत्र पश्वैक्ये यजनाङ्गता।
नास्त्यस्ति वाद्यः स्वपदे श्रुत्या पश्वङ्गतागतेः॥११॥
आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके।
योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता॥१२॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं न भवति। तस्य श्रुत्या पशुसम्बन्धावगमात्। पशुमित्येतस्मिन्नेकस्मिन्नेव पदे पशुतदेकत्वयोः श्रवणात् पदान्तरनैरपेक्ष्येण परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते। यागस्त्वालभेतेत्यनेन पदान्तरेणोपात्तः। तत्र वाक्येन सम्बन्धावगतिः। वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी। तत-

एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावादुभाभ्यां बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठातुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः। पशुमिति पदं यद्यप्येकं तथापि प्रकृत्या पशुर्निर्दिष्टः। प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं चेत्युभयं निर्दिष्टम्। तत्र एकत्वस्यासन्नतरे कारके प्रथमं सम्बन्धो भवति। कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम्। तथा सति कारकद्वारा क्रियायामपि सम्बन्धः प्रत्ययेनैवावगतः। क्रियाविशेषश्च सन्निहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति। तच्चैकत्वं स्वयममूर्त्तं तया यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चादवच्छिनत्ति। तेन एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः एवमनड्वाहौ युनक्ति। वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यत्र द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

न पुंलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षानुपयोगतः॥
आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात् संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम्॥१२

पशुमालभेतेत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम्। कुतः। शाब्दार्थविचारेऽनुष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनात्। अलिङ्गेऽपि वृक्षपदार्थे पुंलिङ्गेन वृक्षशब्दः प्रयुज्यते। तथा पुंव्यक्तावपि स्त्रीलिङ्गमक्षिकाशब्दः प्रयुक्तः। ततो न लिङ्गस्य शब्दार्थत्वेन विवक्षास्ति। अनुष्ठानमपि पुंव्यक्तिस्त्रीव्यक्त्योः समानम्। एकत्वावच्छिन्नपशुत्वे वैषम्याभावात्। तस्मादविवक्षितं लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा पशुत्वजातिर्यथा वा तदेकत्वं शब्दार्थः। एवं वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनन्यथासिद्धाभ्यां लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात्। वृक्षमक्षिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः। किन्त्वभियुक्तप्रयोगमात्रबलेन साधुत्वम्। न चानुष्ठानसाम्यम्। पुंपशौ विशेषसद्भावात्। तथा हि आप्यायतामित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तदवयवस्याप्यायनकाले मेढ्रं त आप्यायतामिति मन्त्रेण तदवयवस्याप्यायनश्रवणात्। तस्मादेकत्ववत् पुंलिङ्गमपि विवक्षितम्॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

स्विष्टकृन्न संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि॥
प्रयोजनैक्यमेकस्मिन् युक्तं कर्मण्यतः क्षयः॥१४॥
मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिः॥
त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत्॥१५॥

योऽयं स्विष्टकृद् यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कार इत्यविवादम्। तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यम्भावे सति तावतैवापक्षीणः स्विष्टकृद् यागो नापूर्वस्योपकरोति। नह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात् प्रयोजनभेदो न विरुध्यते। मन्त्रपाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशत्यागश्चेति त्रयोंऽशाः॥ तत्र त्यागे परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते। तस्मात् स्विष्टकृदुभयार्थः॥ एवमन्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदाहार्य्यौ॥ ॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥

शेषत्वमुपरिग्रन्थे चिन्तनीयमुतेतरत्॥
शेषो भानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्याख्यफलेरणात्।१६।

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः। यथातीतेष्वधिकरणेषु क्रतुशेषोऽयं पुरुषशेषोऽयमिति चिन्तितम्॥ तद्वत्। अत उपरितनग्रन्थे तत्र तत्र पर्णतादीनां शेषत्वविचारस्य भासमानत्वादिति चेत्। मैवम्॥ शेषत्वस्य यत्प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्य्यते। शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानभूतः॥ ॥

॥नवमाधिकरणमारचयति॥

आमिक्षा वाजिनं च स्याद्दध्यानीतेः प्रयोजकम्।
उतामिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः॥१७॥
आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात्॥
प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम्॥१८॥

इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वा

जिभ्यो वाजिनमिति। तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते। तथा वाजिनद्रव्यमपीति दध्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव। तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः। न द्रव्यान्तरमामिक्षा। किन्तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते। यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तच्छब्देन पयः परामृश्यते। आमिक्षायागस्य पुरोऽनुवाक्यायामेवमाम्नातम्। जुषन्तां युज्यं पय इति। पयोरसस्य मधुर आमिक्षायामनुवर्त्तते। न तु वाजिने। ततः प्राधान्येन पयसो घनीभावावस्थां जनयितुं दध्यानीतमित्यामिक्षैव प्रयोजिका। अनुनिष्पाद्येव वाजिनम्। न तु प्रयोजकम्॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सोमक्रयण्यानयनं पदकर्म प्रयोजकम् ॥
न वाद्योऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत् सन्निकर्षतः॥१९॥
तृतीयया क्रयार्था गौस्तद्वदानयनस्य च ॥
तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं तन्न प्रयोजकता पदे ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते। एकहायन्या क्रीणातीति। सेयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते। तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति। तदप्याम्नातम्। षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति। ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात्। तदपि श्रूयते। सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तदेनद्रजः संगृह्य हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत्। तदपि श्रुतम्। यज्ञं वा एतत् सम्भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदमिति प्रस्तुत्य यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति। तत्र यथा क्रयः सन्निकृष्टः। तथैव पदकर्माप्यक्षाञ्जनं सन्निकृष्टम्। अथोच्येत। दध्यानयनमामिक्षया यथा संयुक्तम्। न तथाक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयनेन संयुक्तमिति। तन्न। क्रयेऽपि तत्संयोगस्य तुल्यत्वात्। असंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पाद्येत। त

हायण्यानयनमपि तेन निष्पाद्यमिति समानत्वात् क्रयवत् पदक र्मापि सोमक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकहा यन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते। गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः। न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वाक्वचिच्छ्रुतम्। तस्मात् न दप्रयोजकम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

श्रपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ॥
उत श्रपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया॥२१॥
पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता॥
प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम्॥२२॥

कपालेषु श्रपयतीति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम्। तथा पुरोडा शकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम्। ते च तु षाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिश्यवस्था पनीयाः। तत्र श्रपणं यथा कपालसम्पादनस्य प्रयोजकम्॥ तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः। एकहायन्येति तृतीयया यथा क्रयार्थत्वम्। तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापा र्थत्वावगमादिति चेत्। मैवम्। नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवा पसाधनत्वं श्रुतम्। किं तर्हि यत् कपालं पुरोडाशश्रपणायोपा त्तमासीदिति तस्य कपालस्य साधनत्वम्। एतच्च पुरोडाशक पालेनेति विशेषनाम्ना तद्विधानादवगम्यते। तथा सति प्रथ मं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते। न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः सम्भवति। तस्माच्छ्रपणेन प्रयुक्तं कपालं तुषोपवा पेऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति। ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

हृदादिः शकृदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः॥
हृदादिरेव वाद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः॥२३॥
हविषो यागशेषत्वाद्धृदादेर्हविरात्मनः॥
प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः॥२४॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति। तथान्यदपि श्रुतम्। शकृतं संप्रविध्यति। लोहितं निरस्यतीति। तत्र हृदयादीनां शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात् पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकृदादिकमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। पशुयागो हि हविःसाध्यः। हविष्ट्वं चानुयोग्यत्वाद्धृदयादीनामेव। न त्वयोग्ययोः शकृल्लोहितयोः। तस्माद्धृदयादिरेव प्रयोजकः। शकृतसंप्रवेधो लोहितनिरसनं चेत्येतदुभयं शेषप्रतिपत्तिमात्रम्॥ ९ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

प्रयोजकः स्विष्टकृत् किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः॥
यद्वा प्रकृतोपजीवी स्याद्यः स्वस्य सिद्धये॥२५॥
उत्तरार्द्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति॥
अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्त्तनात्॥२६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति। सोऽयं स्विष्टकृद्यागः कस्यचित्तस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः। तदुभयाभावे स्वसिद्ध्यभावादिति चेत्। मैवम्। उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वाद्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कञ्चिद्भागिनमाकाङ्क्षते। अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च। तस्मात्तमेवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्त्तते। न त्वन्यस्य प्रयोजकः॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

अभिघार्य्य प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम्॥
शेषधारणतत्पात्रे कार्य्ये नो वाभिघारणम्॥२७॥
नान्यथा तेन ते कार्य्ये न कार्य्ये प्रतिपत्तितः॥
प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात्॥२८॥

प्रकृतौ श्रुतम्। प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति। तदेतद्विकृतावतिदिष्टम्। विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः। ते च द्विविधाः। क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्चेति। आग्नेयं पशुमालभत इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः। इतरे तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशू-

नालभन्त इति विहिताः। एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने। सहैवोपक्रम्यन्ते। ततः सर्वेषामर्थं सकृदेव प्रजाया अनुष्ठीयते। तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवालब्धव्यत्वात् तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति। प्राजापत्यपशूनां तु पर्य्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम्। आलम्भस्तु माध्यन्दिने सवने। तत् कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्न्यालभन्त। इति विधानात्। तेषां च प्राजापत्यानां हविषामभिघारणार्थं॥ प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः। न चात्र जुह्वांतद्धारणं सम्भवति। क्रतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात्। अतः पात्रान्तरं सम्पाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः। अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणासिद्धेः। तस्माच्छेषधारणं तत्पात्रे सम्पादनीये इति प्राप्ते ब्रूमः। ते उभे न कर्त्तव्ये। कुतः। अभिघारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कारत्वाभावात्। न हि दृष्टे प्रतिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः। दृष्टं च जुह्वा रिक्तीकरणम्। अन्यथा प्रयाजशेषो येनायां जुह्वामाज्यभागार्थं तया गृह्यमाणं संकीर्य्येत। ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ। शेषेणाभिघारणम्। अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारोऽपि। तथापि प्राजापत्यवपायामभिघारणं व्यर्थम्। रूक्षत्वनिवारणाय ह्यभिघार्य्यते। न च प्राजापत्यवपायां रूक्षतास्ति। ब्रह्मसाम्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात्। अत एव श्रूयते। शम्या वा एतर्हि वपा यर्ह्य नभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद् ब्रह्मसाम्न्यालभन्ते तेना। शम्यास्तनाभिघृता इति। अशम्या अरूक्षा इत्यर्थः। तस्माच्छेषधारणं तत्पात्रे न कर्त्तव्ये॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

॥ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायोपभृतं घृतम्॥
जुह्वामानयतीत्योपभृतं नैषा प्रयोजयेन्न॥२९॥
प्रयंजयेद्गुतानीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता॥
स्रुतोपभृत आज्ये ऽतो जौहवेन विकल्पनात्॥३०॥
न प्रयोजकता मेवं त्रितयार्थं तु जौहवम्॥

अतिहायेड इत्युक्तेश्चतुर्थे सा प्रयोजयेत्॥३१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयति जुह्वामौपभृतमिति। अस्यायमर्थः। पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इट्शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते। तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृत्संज्ञकायां स्रुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति। तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम्। तथा हि जुहूपभृद्ध्रुवासु तिसृषु स्रुक्ष्वाज्यग्रहणप्रकारस्त्वेवं विनियोगश्चैवमाम्नायते। चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायां यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति। तत्र जौहवं केवलप्रयाजार्थम्। औपभृतं प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौहवमौपभृतं चोभयं विकल्पते। तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इज्यन्ते। तदानीमौपभृतस्यानयनमेव नास्ति। कुतः प्रयोजकत्वम्। यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमः। तदानीमौपभृतस्यार्धं पञ्चप्रयाजार्थम्। इतरदनुयाजार्थम्। तयोः प्रयाजसाधनमर्धं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते। यत्त्वनुयाजार्थमितरदर्धमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किञ्चिच्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम्। तच्चानुयाजैरेव प्रयुक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। यज्जौहवं तत् प्रयाजत्रितयार्थम्। यत्त्वौपभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनुयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां सम्भवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाश्रयितुं शक्यः। यदा जौहवस्वीकारः। तदानीमौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत। अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रियेत। पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत। स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यज्येतेत्यौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः। जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः। यथोक्तव्यवस्था चातिहायेड इति वाक्यादध्यवसीयते। तथा सत्यौप-

भूतस्यानुयाजा यथा प्रयोजकाः। तथैव चतुर्थपञ्चमप्रयाज-
निष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव॥ ॥

॥षोड़शाधिकरणमारचयति॥

जुहूपभृद्ध्रुवास्थाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः॥
सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयाजार्थं तु जौहवम्॥३२॥
प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम्॥
ध्रौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता॥३३॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यादिषु ग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनि-
यामकस्याश्रवणात् पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत्। मैव-
म्। यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थाव-
गमात्। सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टकग्रहे विधिः॥
चतुर्द्वयग्रहे वाद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः॥३४॥
चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वान्न बाध्यते॥
चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता॥३५

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्ट-
मेकं हविर्ग्रहणं विहितम्। तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्या-
विशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम्। न तु चतुर्गृहीतद्वयम्
। तथा सत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वावगमात्। अष्टसंख्यावयवभूतयो-
र्द्वयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा-
प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। प्रसज्यतां नाम लक्षणा। मुख्यार्थस्वी-
कारे होमवाक्यविरोधापत्तेः। चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्याम्नात-
तं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति। यद्यप्येतत्
सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपम्। औपभृतं तु प्रयाजानुया-
जविषयतया विशेषरूपम्। तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्रा-
धान्यात् ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण च-
तुर्गृहीतमेव युक्तम्। न तूपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम्। तस्मा-
दुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते। तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविस्त्वनु

र्थमर्धम प्रयाजार्थम्। अपरं त्वनुयाजार्थम्। नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविषस्त्वनूपभृतीत्येव विधातव्यम्। न त्वष्टावुपभृतीति विधिर्युक्त इति चेत्। मैवम्। तथा सत्यनुयाजार्थं॥ चतुर्गृहीतं न सिध्येत्। अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत। तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद् द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्विष्येत। यद्युपभृतीत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयेत। तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्ने नानयनं न सिध्येत्। अत उभयस्य समीपभूतस्यानयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते॥ तस्मात् सामीप्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविःसिद्ध्यै द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
स्वरुं करोत इत्यत्र स्वरुर्यूपात् पृथक्छिदाम्॥
प्रयोजयेन्न वाद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः॥१॥
आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरुत्वस्य विशेषणे॥
विहिते लाघवं तस्मादर्थनिष्पन्न एव सः॥२॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। यूपस्य स्वरुं करोतीति। तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः। तथा स्वरुरपि छेदनं प्रयोजयेत्। कुतः। करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः। करोति धातोर्हि भावना मुख्योऽर्थः। तत्र यूपशब्देन लक्षितः खदिरादिवृक्षः॥ करणं छेदनादिरिति कर्तव्यता। छिन्नेन वृक्षेण स्वरुरुत्पादनीय इति विशिष्टविधिः। उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवमाम्नातः। स्वरुणा पशुमनक्तीति। तस्मात् स्वरुश्छेदनस्य प्रयोजकः। इति प्राप्ते ब्रूमः। छिद्यमानयूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स

स्वरुरिति स्वरुत्वनाममात्रविधौ लाघवाद् यूपवत् स्वरुर्न छे-
दनस्य प्रयोजकः। किन्तु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनुनिष्पद्यते॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक् शाखा वास्तु दिक्श्रुतेः॥
आहार्य्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते॥३॥

दर्शपूर्णमासयोर्यत्। पलाशशाखया वत्सानपाकरोतीति पला-
शशाखां प्रकृत्य श्रूयते। यत् प्राचीमाहरेद्देवलोकमभिजयेदिति
।तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वाचित्वाद्दिगाहरणं द्वितीयया विधीय-
त इति चेत्। मैवम्। अशक्यत्वात्। ततो वृक्षस्य प्राची शाखात्रो-
पलक्ष्यते। तथा सति प्रकृतोनुग्रहो भवति॥ ॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

शाखां छित्वोपवेशं च मूले कुर्वीत शाखया॥
नुदेद् वत्सान् कपालानि स्थापयेदुपवेशतः॥४॥
द्वयं प्रयोजकं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा॥
आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः॥५॥
उपवेशं करोतीति साकाङ्क्षाऽन्यार्थमूलतः॥
पूर्य्यतेऽतो मूलभागः प्रादेशपरिमाणकः॥
उपवेशोऽनुनिष्पादी स तस्माद् युज्यतेऽन्तिमः॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करो-
तीति। येयं पलाशशाखा छित्वा वृक्षादाहृता तां पुनश्छित्वा-
मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेशः कार्य्यः। तयोरग्रमूलयोः-
शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आम्नातः। शाखया वत्सानपा-
करोतीति। उपवेशेन कपालान्युपदधातीति। तदिदं कार्य्य-
द्वयं वृक्षच्छेदेन समाहृतया शाखया निष्पद्यते। तस्मादुभ-
यमपि छेदनाहरणादेः प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। उपवेशं-
करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां मूलत इति वक्तव्यम्।
पुनरपि कस्य मूलमित्याकाङ्क्षायां वत्सापाकरणार्थं छिन्ना-
याः पलाशशाखाया मूलमित्याकाङ्क्षा पूरणीया। तस्माच्छेदने।

वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्।उपवेशस्त्वनुनिष्पादी।नन्वाद्य
च्छेदने तथास्तु।द्वितीयच्छेदनस्योपवेशः प्रयोजकः।परिवास
नसम्पन्ने तमूले नोपवेश कर्तव्यता विधानात्।अन्यथा परिवा
स्योपवेशं करोतीति समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्ववाचिनो ल्यप्प्र
त्ययस्यानुपपत्तेरिति चेत्।मैवम्।परिवासनस्योपवेशसम्ब
न्धो वाक्ये न प्रतीयते।शाखासम्बन्धस्तु शाखामिति द्वितीया श्रु
त्या।पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानकश्छेदोऽपे
क्षितः।अन्यथा समूलां शाखां हस्ते नोद्यम्य वत्सापाकरणं
दुःशकं स्यात्।अत एव मूलत इत्यपादाने पञ्चमी श्रुता।तथा
सति प्रथमच्छेदनापादानभूतो वृक्षोऽसंस्कृतत्वाद्यथा लौ
किकः।तथा द्वितीयच्छेदनापादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम्।
अवश्यमङ्गारेषु कपालोपधाने केनचित् काष्ठेनोपधा
नमर्थात् प्राप्तम्।तदेवात्रोपवेशं करोतीत्यनूद्यते।शाखां परि
वास्य त्यक्ते मूले सन्निहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरा
न्वेषणे प्रयासो न कर्तव्य इति वाक्यार्थः।एवं च सति दोहन
रहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणार्थाया: शाखाया अ
भावादुपवेशाय शाखाच्छेदो न कर्तव्यः॥ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं शाखया सार्धं प्रहरेत् प्रहृतिस्त्वियम्॥
शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता॥७॥
विहितः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः॥
तथात्वादर्थकर्मत्वे हृतिः शाखां प्रयोजयेत्॥८॥
हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत्॥
पौर्णमास्यां ततो नैव हृतिः शाखां प्रयोजयेत्॥९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते।सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति।तत्र
शाखाहरणमर्थकर्म।कुतः।प्रहृतिशब्देन यागस्याभिधा
नात्।एतच्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य
विचारितम्।प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छाखाप्र

हरणमपि याग एवेत्यर्थं कर्म स्यात्॥ अर्थाय क्रतुसाकल्य प्रयोजनाय क्रियमाणमर्थं कर्म। ततः प्रहरणे पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरति धातोर्याग वाचित्वं नोक्तम्। किन्तु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्य देवताभ्यां यागः कल्पितः। शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता। ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरति धातुरत्र परित्यागमेवाचष्टे। तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाश शाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशेऽवकाशलाभाय यत्र क्वाप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेण हवनीय एव त्यागो नियम्यते। तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति। प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टोऽर्थः। यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपः। तद्वत्। ततः प्रहरणं प्रतिपत्ति कर्म। तेन तदभावेऽपि क्रतुवैकल्याभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रणीताभिस्तु संयौति वेद्यांनिनयतीति किम् ॥
अपां द्वे प्रापके किं वा हविःसंयवनं तथा॥१०॥
अपःप्रणयतीत्युक्तेः समत्वादुभयार्थता ॥
श्रुत्या संयवनार्थास्ता निर्नीतिः प्रतिपत्तिता॥११॥

दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते। अपःप्रणयतीति। चमसेन पात्रेण प्रणीतानां तासामपां प्रयोजनमेवं श्रूयते। प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति। अन्तर्वेदि प्रणीता निनयतीति च। हवींषि पुरोडाशार्थानि पिष्टानि। तत्र हविःसंयवनं वेद्यां निनयनं चेत्येतदुभयमपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्। कुतः। अपः प्रणयतीत्यस्य प्रणयनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात्। नह्यस्मिन् वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेष सम्बन्धः प्रतीयत इति चेत्। मैवम्॥ विनियोगवाक्ये प्रणीताभिरिति तृतीयाश्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात् संयवनमेव प्रयोजकम्। निनयनवाक्ये तु प्रणीता

इत्यनया द्वितीयया संस्कार्य्यत्वावगमान्निनयनं प्रतिपत्तिरूपः
संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् ॥ ॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ॥
उतार्थकर्मता द्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥१२॥
युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यसंस्क्रिया ॥
स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डापेक्षोऽर्थकर्म तत् ॥१३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। क्रीते। सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छती।
ति। तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म। कुतः। दण्डस्य यजमानधार।
णेन कृतकृत्यत्वात्। यजमानो ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यर्थं दत्तं द
ण्डमा सोमक्रयाद्धारयति। अत एवाम्नातम्। दण्डेन दीक्षयती
ति। यद्दीक्षितो दण्डं प्रयच्छतीति च। तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य।
दानं प्रतिपत्तिरिति चेत्। मैवम्। दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि स
द्भावात्। यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननुवदति। तदानीमव
लम्बनाय दण्डोपेक्षितः। अतः एवाम्नातम्। दण्डी प्रैषानन्वा
हेति। तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्म
रूप उप   योक्ष्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः। उपयोजयितुमेव।
हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः। उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्का
रस्य संस्कारमात्रपर्य्यवसायित्वे न कार्य्यपर्य्यवसानाभावाद्
प्रशस्तत्वम्। तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय तद्दानमर्थकर्म। त
था सति निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्य तद्दानं।
प्रयोजकम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो यः सोऽर्थकर्म वा॥
प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादाद्योऽन्योऽस्तूपयोगतः॥१४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रा
स्यतीति। यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्यदा नीताः। तदा।
यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वालनामकगर्त्ते
परित्यजेत्। सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म। कुतः। सप्रयोजनत्वात्। प्रति

पत्तितायामपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात्। अतोऽपूर्वलाभायार्थक
र्मत्वमिति चेत्। मैवम्। कृष्णविषाणया कण्डूयतीति तृ
तीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूतावुपयुक्तस्य विषाणस्य प्र
तिपत्त्यपेक्षत्वात्। न च प्रतिपत्तावत्यन्तमपूर्वाभावः। चात्वाल
एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वे न प्रासनक्रिया
प्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात्। तस्मात्। प्रासनं
प्रतिपत्तिकर्म॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम्॥
साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुते॥१५॥
प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशह विष्ठुतः॥
पात्रस्य तदसम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये॥१६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। चतुर्गृहीतं वा एतदयज्ञस्य यदृजीषं।
यद्ग्रावाणो यदौदुम्बरी यदभिषवणफलके तस्माद्यत्।
किञ्चित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृतं यन्तीति। निष्पीडितस्य
सोमस्य नीरसो भाग ऋजीषम्। तदेतदृजीष ग्रावादि सोमा।
भिषवादौ सोमेन लिप्यते। तस्य सोमलिप्तस्य सर्वस्य द्रव्या।
स्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम्। कुतः। तेनावभृथं यन्तीत्यनया
श्रुत्यावभृथसाधनत्वावगमात्। तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमव।
भृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेत्। मैवम्। वारुणेनैककपालेनाव
भृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहविषावरुद्धेऽव
भृथे सोमलिप्तपात्रस्य हविष्ट्वेन सम्बन्धाभावात्। तथा सत्या।
वभृथशब्देन तदीय देशं ल क्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमलि
प्तपात्रस्य नयनमत्र विधीयते। तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति
। पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात्। तस्मादेतत् प्रतिपत्तिकर्म॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

समे यजेत देशादेरनुवादोऽथवा विधिः ॥
प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादनुवादता॥१७॥
समे वा विषमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये॥

अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते॥१८॥

इदमाम्नायते।समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्। प्राचीन प्रवणे वै श्वदेवेन यजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेत। पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षड्त्विजः। दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः। अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्। सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्त दशर्त्विजः। सोमेन यजेतेति। क्रतुशब्दो। मानस उपासनेऽपि वर्तते। स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यत्र क्रतुशब्देन। ध्यानविधानात्। तद्व्यावृत्तये यज्ञक्रतोरिति विशेष्यते। तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधीयन्ते। किन्त्वनूद्यन्ते। कुतः। प्राप्तत्वात्। न हि देशादिभिर्विना प्रयोगः सम्भवति। अतोऽर्थापत्त्या तत्प्राप्तिरिति। चेत्। नैवम्। अर्थापत्त्या पाक्षिकी। समदेशादिप्राप्तिः। विषमदेशादीनामपि सम्भवात्। ततो यस्मिन्पक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन् पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते॥

॥दशमाधिकरणमारचयति॥

श्वेतालम्भोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिरग्रिमः॥
द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत् तन्नियम्यते॥१९॥

इदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद् द्रव्यसहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिनैवावर्जनीयतया तत्प्राप्तेरनुवादः श्वैत्यस्येति चेत्। नैवम्। पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्वनिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव नेन सः॥
प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तितः २०

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षेऽप्राप्तौ नियमो विहितः। एवमवघातोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकत्वविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते। तानि चावघातस्य विधौ प्रधानेनाग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते। न चात्र सम्बन्धाभावादप्र

युक्तिरिति वाच्यम् । प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन सम्बन्धसिद्धेः । तस्मादवघातादयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमददातयः ॥
त्यागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते ॥२१॥
आकाङ्क्षायागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ॥ ९
यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥२२॥
स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं यथा भवेत् ॥
तथा सम्पादनं दानं त्यागेऽप्येषामियं भिदा ॥२३॥

इदमाम्नायते । सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहोति । हिरण्यमात्रेयाय ददातीति । तत्र यागहोमदानशब्दानामर्थो निरूपयितुं न शक्यन्ते । त्रिष्वपि द्रव्यत्यागस्य सद्भावात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयादितरत्र विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्य वह्नौ प्रक्षेपो होमः । स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानमिति सुनिरूपा एते पदार्थाः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विहितस्य यागस्योपरि चतुरवत्तं जुहोतीति होमस्य विधानात्त्यागमात्रात्मको यागः । प्रक्षेपाधिको होम इत्यवगम्यते । यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम् । किन्त्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येतावच्छ्रुतम् । तत्राप्युद्देश्याया देवताया-स्त्यजनीयद्रव्यस्य च श्रुतत्वादुद्देशत्यागरूपो यागोऽर्थसिद्धः ॥ तस्मात् प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूपत्वाद् विधिविवेको न व्यर्थः ॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यदातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ॥
साधारणविधिर्वाद्य स्तदीयस्योपसङ्गतेः ॥२४॥
बर्हिःश्रुत्यैकताभासान्नातिदेशस्य लक्षणा ॥
आतिथ्योपसद्भिश्च बर्हिरेतत् प्रयुज्यते ॥२५॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमी

यस्य चेति। क्रीतं सोमं शाकटेऽवस्थाप्य प्राचीन वंशं प्रत्यानयनेऽभि
मुखो यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या। तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनु
ष्ठीयमाना उपसदः। औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठीयमानोऽग्नीषोमीयः
। तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिस्तद् यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योप
सत्सु विधीयते। तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात्। यदि
तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयेत। तदा विनियुक्तविनियोगरूपो
विरोधः स्यात्। तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये धर्मा अश्ववालत्वाद
यस्ते धर्मा उपसत्सूपसंह्रियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्रा
प्ते ब्रूमः। बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत। श्रुत्या
तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभाति। अतः
साधारण्यमत्र विधेयम्। आतिथ्यार्थं यद्बर्हिरुपादीयते तन्न
केवलमातिथ्यार्थम्। किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादे
यमिति विधिवाक्यस्यार्थः। तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीया
स्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात्॥
वैरिहृग् व्यञ्जनं वर्म प्रयाजैः पुरुषाय किम्॥१॥
क्रतवे वाग्रिमो भानात् फलस्य न हि साध्यता।
विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत्॥२॥

इदमाम्नायते। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृ
णोति। यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते। यत् प्रयाजानुयाजा
इज्यन्ते वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभि
भूत्या इति। तत्र यज्जुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यच्चाञ्जनेन च

स्रुचः संस्कारो यश्च प्रयाजानुयाजरूपं कर्म तत् त्रितयं पुरुषा-
र्थत्वेन विधीयते। कुतः। पापश्लोकश्रवणाद्यहित्यादेः पुरुषस-
म्बन्धिफलस्य प्रतिभानादिति चेत्। मैवम्। फलं हि साध्यं भ
वति। न चात्र साध्यता प्रतिभासते। न शृणोति। लुङ्॰क्तो कर्म-
क्रियत इति वर्त्तमानत्वनिर्देशात्। अतः क्रत्वर्था एते विधयः
तत्र पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः
। संस्कारकर्मणोस्तु प्रकरणेन। क्रत्वर्थानां तु निष्पादनव्य-
तिरेकेण फलाकाङ्क्षया अभावाद् वर्त्तमाननिर्देशस्य विप
रिणामं कृत्वापि फलं कल्पयितुं न शक्यम्। तस्मात् फलव
त्त्वभ्रमहेतुः पापश्लोकश्रवणाहित्यादिरर्थवादः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॰॥

मृण्मये प्रणयेत् कामी नित्येऽप्येतदुतेतरत्॥
आकाङ्क्षासन्निधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृण्मयम्॥
कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च॥
आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद् भवेत् ४॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते। मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्या-
प्रणयेदिति। तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृण्मयमे-
व साधनम्। कुतः। नित्येऽपि पात्रस्याकाङ्क्षितत्वात्। न च-
लोकसिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति वाच्यम्। श्रौते-
कर्मण्यन्यत्तमश्रुतात् कृतस्य सन्निहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः।
कामार्थं मृण्मयमाम्नातम्। तच्च सति कामे योग्यम्। न हि पा
क्षिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति। पात्रा-
काङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्त्तते। अपः प्रणयतीति
हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम्। तच्चान्यथानुपपद्य-
मानं सत् पात्रं किञ्चित् सामान्येन कल्पयति। तस्मान्नित्यप्रयो
गे तत् काम्यं मृण्मयं नान्वेति। किन्त्वितरत् पात्रं यत् कि-
ञ्चिदुपादेयम्। चमसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयते

इति चेत्। नहि क्रत्वाचिन्तास्तु॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥
दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत नद्दधि॥
अन्यत्स्यात् पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्त्वतः ५॥
अग्निहोत्रे श्रूयते। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति। तत्र दध्नः का
म्यत्वान्नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन न तद्दधि प्रयोक्तव्यम्। किन्त्वन्य
देव किञ्चिद् द्रव्यमिति चेत्। मैवम्। दध्ना जुहोतीत्यस्मिन् वा
क्यान्तरे कामसंयोगमनुपन्यस्य नित्यहोमसंयोगेन दधिविधा
नात्। तस्मादेकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चा
विरुद्धम्। एवमग्नीषोमीयपशौ खादिरे बध्नाति। खादिरं वीर्य्य
कामस्य यूपं कुर्वीतेत्याद्युदाहरणीयम्। चतुर्थाधिकरणमार
चयति॥ पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत् क्रतवेऽथवा॥
पुंयोगादग्रिमो मैवं नैष्फल्यात् क्रतुशेषता ६॥
ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाम्नायते। पयोव्रतं।
ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तत्र ब्राह्मणादि
पुरुषयोगादेतद् व्रतं पुरुषार्थमिति चेत्। मैवम्। इन्द्रियवी
र्य्यादिवत् फलस्याश्रुतत्वात्। क्रतुशेषत्वं तु प्रकरणादव
गम्यते। ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्यविशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वे
नोपन्यस्यन्ते॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥ ॥
नैवास्ति विश्वजिद्यागे फलमस्त्युत नाश्रुतेः॥
भाव्यापेक्षाद्विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये॥७॥
इदमाम्नायते। विश्वजिता यजेतेति। तत्र फलस्याश्रुतत्वान्नास्ति
विश्वजिद्यागे फलमिति। मैवम्। फलस्य कल्पनीयत्वात् विश्व
जिन्नाम्ना यागेन कुर्य्यादित्युक्ता भावना भाव्यमपेक्षते। किं कु
र्य्यादित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। अतो भाव्याकाङ्क्षापूरणाय कि
ञ्चित् फलमवश्यमध्याहर्त्तव्यम्। अध्याहृते च तत्कामिनः
पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं सिध्यति। अन्यथा निरधि
कारित्वादननुष्ठाने विधिर्निरर्थकः स्यात्। तस्मात् फलं कल्प
नीयम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सर्वं फलमुतैकं स्यात् सर्वमस्त्वविशेषतः॥
एकेन तु निराकाङ्क्षा मनोऽनेकं न कल्प्यते॥८॥
तस्मिन् विश्वजिति पशुपुत्रवीर्य्येन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम्। कुतः। एतदेवास्य फलमित्यत्र विशेषहेतोरभावादिति चेत्। मैवम्। लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात्॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥
एकं यत् किञ्चिदथवा नियतं न नियामकम्॥
तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात् स्वर्ग एव तत्॥९॥
विश्वजिति कल्प्यमानं यदेकं फलं तदिदमेवेति नियामकं नास्ति। तस्मादिच्छया केनचित् कस्मिंश्चित् फले कल्प्यमानेऽर्थात्। सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेत्। मैवम्। स्वर्गस्य पश्वादिफलवद् दुःखमिश्रितत्वाभावान्निरतिशयसुखाच्च सर्वपुरुषाणामिष्टत्वात् स्वर्ग एव विश्वजितः फलम्॥ ॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥
स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्रिमः॥
पूर्ववत् स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुतादवरम्॥१०॥
सत्त्वकाण्डे श्रूयते। प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीति। ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्तीति च। द्वादशाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्त्रविशेषाः। त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्त्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्ये नैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति। क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्त्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायते। तद् यथा। त एता विंशतिरात्रीरपश्यन्निति। तादृशे रात्रिसत्त्रे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्य रात्रिसत्त्रविधेः स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता॥ सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना। तस्मात्। प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्त्रं कुर्य्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वे न कल्पनीया॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौर्य्यसत्त्रप्रवृत्तये॥
आद्योमैवं श्रुते नैव फलाकाङ्क्षानिवर्त्तनात्॥११॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं श्रुतं फलमस्वर्गोऽश्रुतं फलम्। तदुभयमप्यभ्युपेयम्। तथा सति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्लभ्येतेति चेत्। मैवम्। श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पनाया असम्भवात्। तस्माच्छ्रुतमेव फलम्॥ ॥दशमाधिकरणमारचयति॥ ॥

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः
अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूद्यते॥१२॥
उत्पत्तिं चोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावने॥
फलसंयोगबाधेन भवेदेव फले विधिः॥१३॥

इदमाम्नायते। एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामाय क्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति। एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामाय क्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति। तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः। विधायकस्य लिङ्‌आदेर्भावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात्। अनुवादस्तु भविष्यति। सर्वकामानां प्राप्तत्वात्। न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात् स्वर्ग एव प्राप्तः। न तु कामान्तरमिति॥ वाच्यम्। अङ्गोपाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात्। सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम्। तत्र कामाः श्रूयन्ते। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य। चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्येति। तथा साम्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गम्। तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गम्। तत्र पलाशशाखाहरणे काम आम्नातः। यं कामयेत पशुमान् स्यादिति। बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् पशुमन्तमेवैनं करोतीति। न एते सर्वकामा अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधिभा

वते। तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते समाश्रित्य तादर्थ्यवाचिना। चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते। तस्मादेष फले विधिः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

ज्योतिष्टोमस्य सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठिते॥
दद्यात् पृथक् प्रयोगाद्वा सकृत्तस्याविशेषतः॥१४॥
एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम्॥
चोदितं तेन कामास्ते पर्य्यायेण भवन्त्यमी॥१५॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ। तथा ज्योतिष्टोमस्य सर्वकामार्थत्वम् इति पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धम्। तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः। ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम्। तच्च सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम्। न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्य्यायो भवति। वह्निसामीप्ये सति दाहप्रकाशयोः पर्य्यायादर्शनात्। तस्मात् ज्योतिष्टोमे सकृदनुष्ठिते सत्येकं फलं यथा निष्पद्यते तथा फलान्तराणामपि वारयितुमशक्यत्वाद् युगपत् सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। न ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते। कामानामननुष्ठेयत्वात्। किं तर्हि पुरुषस्य स्वतः प्राप्तान् कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते। यद्यपि सर्वेभ्य इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमानत्वात् साहित्यं प्रतिभाति तथापि न तदस्ति। उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्। न च शब्दतः साहित्यनियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यमिति वाच्यम्। स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात्। तस्मादेकैकस्य साधनत्वेन कर्म चोद्यते। अत एव सर्वेभ्य इति निर्देशोपपत्तिः। अन्यथा साहित्यनियमान्मिलितमिदमेकमेव फलं सम्पन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते। तस्माद् यदा यत् फलम् तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोमः प्रयोक्तव्यः। एकमपि वृष्ट्यादिफलं यदा काम्यते। तदा कारीरीष्टिः पुनःपुनः प्रयुज्यते। किमु वक्तव्यम्। फलभेदे प्रयोगभेद इति। तस्मात् प्रति फलं पृ

थक् प्रयोगः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॰ ॥ ॥

चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव सुर्नियता न वा॥
आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः॥१६॥
चित्राद्युत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम्॥
ऐहं प्रवृत्त्यादिनापेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम्॥१७॥

काम्यकर्माण्येवं श्रूयन्ते। चित्रया यजेत पशुकामः। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति। तत्र यथा स्वर्गफलस्यामुष्मिकत्वं नियतम्। एवं पश्वादिफलस्यापि। यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः। तर्हि चित्रादिरपि तथेति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते। चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतः। नापि किञ्चित् तस्य कल्पकमस्ति। अनेनापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात्। अस्मिन् देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यलाभाद्वैधं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेत्। न। प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात्। तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकम्। सति त्वामुष्मिकम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत्॥
कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम्॥१८॥
क्त्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम्॥
श्रुतेर्मुख्य प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते॥१९॥

इदमाम्नायते। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत। अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेति। तत्रेष्ट्वेति क्त्वाप्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां ब्रूते। तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बोधयतीति प्राप्ते ब्रूमः। बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वविधानमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतायां तद्विधानात्। यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं तथापि तन्न नियतम्। मुख्या

दाय स्वपितीत्यत्र कालेकेऽपि प्रयोगात्। वाजपेयप्रकरणमध्य
ङ्गत्वेऽनुगृह्यते। अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधाना
न् प्रकरणं बाध्येत। अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसव
त्वाभावात् तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेत्। न। मासाग्निहोत्रन्यायेन
तद्धर्मातिदेशार्थत्वात्। तस्माद् वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम्। अग्नि
चित्वेत्यत्राप्येवं योजनीयम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः॥
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात् प्रक्रियावशात्॥२०॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासयोगप्रभासनात्॥
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता॥२१॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु
निर्वपतीति। तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात् प्रयाजादिवद्दर्श
पूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गमिति चेत्। न। वाक्यस्य प्रबलत्वात्
। न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयु
क्तमिति वाच्यम्। दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेः।
तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमा
सस्यैवाङ्गम्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति॥
अङ्गं कालोऽथवाङ्गं स्यादत्र पारार्थ्यमन्यथा।२२।
प्रागाग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सामार्थता तथा॥
अनुयाजाश्च पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये॥२३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। आ
ग्निमारुतं नाम किञ्चिच्छस्त्रम्। अनुयाजा देवं बर्हिरित्यादिभिः
पाशुकहौत्रकाण्डपठितैरेकादशभिर्मन्त्रैः साध्या होमाः। तत्रा
ग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्गमित्येवमङ्गाङ्गिभावबोधना
यायं संयोगः। यद्वानुयाजा नामयं कालोपदेशः स्यात्। तदानी
माग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न कश्चिदित्यत्र पारार्थ्यं स्या
त्। तस्माद् बृहस्पतिसववद्वैमृधवच्चानुयाजा अङ्गमिति प्राप्ते

ब्रूमः। इतरस्तोत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवा वगतम्। अग्नीषोमीय विकृतौ सवनीयपशावतिदेशतः प्राप्ता नामेकादशानुयाजानामपि प्रयाजवत् पश्वङ्गत्वमवगतम्॥ ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासम्भवात् कालोपदेशार्थोऽयं संयोगः।

॥षोडशाधिकरणमारचयति ॥

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः॥
अङ्गाङ्गिभावः कालो वाद्यपारार्थ्याय चाङ्गता २४॥
दर्शादिलक्षणेकाले सोमयागो विधीयते॥
स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताङ्गाङ्गिता तयोः॥२५॥

इदमाम्नायते। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तत्रोभयोराग्निमारुतानुयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः। पारार्थ्य परिहाराय। सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेत्। मैवम्। स्वतन्त्र फलवतः सोमस्याङ्गत्वाभावात्। फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गं भवतीति न्यायात्। न चात्र बृहस्पतिसवन्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत। इति शक्यं वक्तुम्। सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात्। तस्मात्स्वत्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्य मात्रेणोपपद्यते। तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि तदुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम्। एतदेवाभिप्रेत्य रथत्वरूपमस्याम्नायते। एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति। अवसाने निश्चिते। वरे मार्गे॥ यथा रथेन सुखे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति। तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासाविष्टवत उत्तरकाले तादृशिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः। तस्मात् कालार्थः संयोगः॥ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुःपुत्रस्य वाग्रिमः॥

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेवहि॥ २६ ॥
जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत् तस्य पूतता॥
तच्चेपुंसितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्त्तते॥२७॥

काम्येष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इति प्रक्रम्य श्रूयते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव ते जस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वम्। न तु मुग्धस्य पुत्रस्य। ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरण्यपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिफलमिति चेत्। मैवम्। यस्मिन् जाते निर्वपति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसम्बन्धावगमात्। नचात्र निष्फलस्य पितुरप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। पुत्रनिष्ठ पूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसम्भवात्। तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादि॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॰॥ ॥

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते॥
निमित्तानन्तरं कार्य्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः॥२८॥
जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात्॥
प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वमस्तु सा॥ २९॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत्। मैवम्। स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम्। यदि जातकर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत। तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बात् पुत्रो विपद्येत। तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात्। तस्मान्न जन्मानन्तरं किन्तु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः॥ ॥

॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॰॥

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचापगतेऽथवा॥
निमित्तसन्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः॥३०॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म सन्निहितं भवति तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत्। जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः।

शास्त्रे गौण दर्शिता। ततो मुख्यसन्निधेरवश्यं बाधितत्वात्त्
द्विलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात्॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

अग्निं चित्वा यजेत् सौत्रामण्येत्यङ्गिरीदृशी॥
अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्त्याङ्गवत्ततः॥ ३१॥
निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः॥
स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम्॥ ३२॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवे
न यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम्।
तत्त्वादङ्गमङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम्। इतरेषामङ्गानां त
था प्रयुज्यमानत्वादिति चेत्। मैवम्। क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवा
चिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौ
त्रामण्यादेर्विहितत्वात्। यदाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्। त
दा क्त्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत। न ह्य
ङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुखासम्भरणादीनां चयने निर्वृत्ते
पश्चाद्विधानं श्रुतम्। ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यम्भाविनि सति
स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम्। सौत्रामण्या
इष्टिप्रकृतिकत्वात् पर्वकालश्चोदकप्राप्तः। चयनेन सहैक
प्रयोगे तु पर्वण्युखासम्भरणादिविधानादन्यस्मिन् दिने
सौत्रामणी प्रसज्येत। तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृ
तित्वाद्वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः। वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये
शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रस
ज्येत। तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम्। ननु सर्व
त्राङ्गापूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम्। इह तु पूर्वकालीने तत्सा
ङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनम
ङ्गं निरर्थकमिति चेत्। न। तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राबल्याद
शायाः कल्पनीयत्वात्। तस्मान्नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानम्। किं
तु स्वकाल इति स्थितम्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति

राजसूयेऽनुमत्यादिदेवनादि च ते उभे॥
मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्याद्यः प्रक्रियैकतः॥१॥
यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः।
देवनाद्यफलं यत्तु तदङ्गं फलवत्तो यजेः॥२॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः। अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति। नैर्ऋतमेककपालम्। आदित्यं चरुं निर्वपति। आग्नावैष्णवमेकादशकपालमित्यादयः। यथैता इष्टयस्तथा पशवोऽपि श्रुताः। आदित्यां मलहां गर्भिणीमालभते। मारुतीं पृश्निम्। प्रष्ठौहीमश्विभ्यामिति। मलहा मणिला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः। तस्या अदितिर्देवता। पृश्निरल्पतनुः। तस्या मरुतो देवता। यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भावं वोढुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्का प्रष्ठौही। तस्या अश्विनौ देवता। एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रुताः। तथा वल्मीकवपायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः। यथैते इष्टिपशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपाः एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः। प्रष्ठौहीं दीव्यति। अक्षैर्दीव्यति। राजन्यं जिनाति। शौनःशेपमाख्यापयत इत्यादयः। तत्र यागा यथा मुख्याः तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम्॥

प्रकरणपाठस्योभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याख्यातवाच्यायां भावनायां धातुबोध्यो यागः करणम्। राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसा

मानाधिकरणयेन तन्नामधेयं भवति। तथा राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम्। तत्सन्निधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ६

एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा॥
राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः॥ ३॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयसोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम्। कुतः। अपकर्षात्। यद्यप्यभिषेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्सन्निधौ देवनादय आम्नातास्तथाप्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते। माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यन्दिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते। तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां देवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः। ततो माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद्देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः किं तदङ्गत्वे सन्निधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम्। उभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम्। राजसूयशब्दश्चानुमत्यादीन् सर्वान् यागानभिधत्ते। तस्मात्। सर्वेषामेतदङ्गम्। अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

किंपुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति॥
अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ४॥
पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः॥
नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत्॥ ५॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टकपालादीनि दश हवींष्याम्नातानि। तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि। तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते। पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचर

न्यनन्तरा त्वाष्ट्रेणोपरिष्टाद् वैष्णवेनेति। योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्ननिर्दिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते। ततो वाक्यात् सौम्यादीन्युपसदामङ्गानीति प्राप्ते ब्रूमः। उपसदामिति षष्ठ्या कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात् सौम्यादीनां कालविषयसम्बन्धपरमिदं वाक्यम्। न त्वङ्गाङ्गिभावपरम्॥ ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकम्। किन्त्वनुमत्यादिवत् प्रधानम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ ॥

मुख्यमामनहोमस्य साङ्ग्रहण्यङ्गताथवा॥
मुख्यत्वमविरुद्धत्वात् फलाय स्यान्न तदङ्गता॥६॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति। तत्रामनहोमाः श्रुताः। आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति। त एत आमनहोमाः साङ्ग्रहण्येष्ट्या सह समप्रधानभूताः। नहि तेषां मुख्यत्वे कश्चिद् विरोधोऽस्ति। दृष्टं ह्याग्नेयादिष्वनुमत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वमिति चेत् मैवम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येन स्वाराज्यकामो राजसूयेनेति वाक्येन च यथा बहूनां फलसम्बन्धावगमः। तथामनहोमानाम्। फलसम्बन्धाभावे सति प्राधान्यायोगात्। साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति वाक्यं तु साङ्ग्रहण्या एव फलसम्बन्धं बोधयति। न त्वामनहोमानाम्। तस्मात् फलवत्याः साङ्ग्रहण्याः सन्निधावाम्नाता अफला आमनहोमास्तदङ्गम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे॥
देवान्तरायाज्ज्यैष्ठ्याच्च स्यादस्योभयरूपता ७।
निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि॥
अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ८।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यां वै काञ्चिदध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्च्येते यत् प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति-

शमयत्येवैनामिति। सोऽयं दधिग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्यु-भयात्मकः। कुतः। आकारद्वयसाधकसद्भावात्। देवतान्तरायेण नष्टं वनाशाभमुपन्यस्य ग्रहेण शमनाभिधानाद-न्तरायो निमित्तम्। ग्रहो नैमित्तिक इति प्रतिभाति। तथाऽन्ये ष्ठत्वमाम्नातम्। ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति। ज्येष्ठत्वं नाम-प्रशस्तत्वम्। तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते। नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वम्। तस्माद्धेतुद्वयबलादुभयात्मकत्वमिति चेन्नैवम्। देवतान्तरायस्य। निमित्तत्वाभावात्। निमित्तत्वे यदिशब्द उपबध्येत। सप्तमी वा श्रूयेत। यच्छब्दो वान्तरायकर्त्रोरध्वर्युयजमानयोः सामानाधिकरण्ये न प्रयुज्येत। यदिरथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्। भिन्नं जुहोति। यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुत इत्यादिषु संप्रतिपन्ने निमित्तेषु तद्दर्शनात्। तस्मात् केवलं नित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम्। देवताशोभनतत्समाधानोपन्यासो विधेयदधिग्रहस्तुतयेऽर्थवादः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद् यागो वैश्वानरश्चितौ
नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः॥९॥

अग्निचयने श्रूयते। यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते। यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति। उखा पिठरः। तामुखां युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिप्रपाठकाम्नातैर्मन्त्रैः सम्पाद्य तस्यामुखायामग्निं निधाय षडुद्यामं द्वादशोद्यामं वा शिक्येना मुखामवस्थाप्य तच्छिक्यं स्वकण्ठे बद्ध्वा तमुख्यमग्निं संवत्सरं भृत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः। अभरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्विनाशः स्यात्। ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात् प्रागेव कुर्या-दित्यर्थः। अत्राप्यन्तरायवाक्यवदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत्। नैवम्। यः पुमानभृत्वाग्निं चिनुते स निर्वपेदिति कर्तृसमानाधिकृतयच्छब्दबलादभरणे

स्यो र्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात्। किञ्च। दधिग्रहस्य नित्यस्य पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम्। इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः॥ ९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्रिमः॥
अप्रत्नक्लावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः॥१०॥

अग्नौ श्रूयते। संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते। योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत। इति। लाङ्गलेन कृष्टे व्याममात्रे भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिःपक्ष्याकारेण स्थानं निष्पाद्यते। सेयं चितिः। तादृश्यः पञ्च॥ चितयः पूर्वाः क्रियन्ते। ततः षष्ठी चितिः। तत्र षस्णां पूरणी षष्ठीति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च चितीरपेक्षते। अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासम्भवात्। तस्मादेकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्येति चेत्। मैवम्। अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्यस्यापि चयनस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्योऽत्र न प्रतितिष्ठत्यसौ षष्ठीं चिनुत इति कर्त्रा समानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी। ततः पञ्च चितिकौ नित्योऽग्निः। नैमित्तिकस्त्वेकचितिक इति न प्रयोगैक्यम्। पूरणप्रत्ययस्त्वभिधानापेक्षयोपपद्यते। पूर्वाः पञ्च चितयोऽभिहिताः। अथाभिधास्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः॥ ॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥ ॥

क्रत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः॥
अमावास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेःपुमर्थता ११॥

एवमाम्नायते। अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति। तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधौ यमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वङ्गमिति चेत्। मैवम्। अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात्। कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः। न च वाक्येन क्रत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन तदङ्गत्वेदिति वाच्यम्। तस्यानारभ्याधीतत्वात्। न

स्मादयंपुरुषार्थः॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

रज्जुर्द्वितीया पश्वर्था यूपार्था वान्वयात् पशो॥
पश्वर्था त्रिवृता यूपं परिवीयेति यूपगा ॥१२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीया
ग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। तत्र सवनीयपशोरग्नीषोमी
यविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं कालोपलक्षणार्थमनू
द्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्रशनोपलक्षितपशोरुपाकरणं
विधीयते। ततो रशनायाः पश्वन्वयात् पशुबन्धनेन पशोरित
स्ततोऽपक्रमणनिवारकरूपदृष्टार्थलाभाच्च पश्वर्था रशनेति
चेत्। मैवम्। त्रिवृतेति तृतीयया यूपमिति द्वितीयया शेषशेषि
भावावगमादव्यवहितान्वयलाभाच्च रशना यूपार्था। कालश्चा
श्विनं ग्रहं गृहीत्वेत्यनेनैवोपलक्षितः पश्वनपक्रमणवद् यू
पदार्ढ्यमपि दृष्टमेव प्रयोजनम्। न च परिव्याणेन दार्ढ्यमति
देशादेव सिद्धमिति वाच्यम्। तस्मिन् सति पुनर्विधानादेव द्वि
तीयया रशनया परिव्याणान्तराङ्गीकारात्। तस्मादियं द्वितीया र
शना यूपार्था॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

स्वरुर्यूपे पशौ वाङ्गं यूपस्येत्युक्तितोऽग्रिमः॥
स्वरुणा पशुमज्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटम् १३।

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। यूपस्य स्वरुं करोति। स्वरुणा पशु
मनक्तीति। तत्र स्वरोर्यूपसम्बन्धाभिधानाद् यूपाङ्गत्वमिति चे
त्। मैवम्। स्वरुणा पशुमिति तृतीयया द्वितीयया चाङ्गाङ्गिभावा
वगतेः सम्बन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्या यूपाच्छेदनजन्यत्वा
भिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात्। तस्मात् स्वरुः पश्वङ्गम्॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

आघारादेश्च मुख्यत्वं न वाग्नेयादिवत् तु तत्॥
षण्मुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः।१४।

दर्शपूर्णमासयोराघाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः कालसंयोग
मन्तरेणाम्नाताः। आग्नेयादयः षड्यागाः कालसंयोगेन चोदिताः।

तत्राग्नेयादीनां यथा प्राधान्यमङ्गीकृतम् । तथैवाघारादीना-
मप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राजसूये परस्परविलक्षणानामिष्टि
पशुसोमानां बहूनां समप्राधान्यम् । तद्वत् । एकप्रकरणपाठ
श्चोभयत्रापि समानः । तस्मादाघारादीनामाग्नेयादीनां च सम
प्राधान्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजे
तेत्यत्र राजसूयशब्दो ——— राजसम्बन्धात् प्रवर्त-
मानो राजकर्तृकाणामेकप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागा
नां नामधेयं भवति । दर्शपूर्णमासशब्दौ तु कालवाचिनौ स
न्तौ कालसंयोगेन विहितानामाग्नेयादीनां षण्णां यागानां-
नामधेयतां प्रति पद्यते । ततो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतेति वाक्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः षडेव यागाः
फलसम्बन्धित्वेन प्रतीयमाना मुख्याः । अन्ये त्वाज्यभागाघा
रादयस्तन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः । एवं स
त्यङ्गत्वेन स्तुतिरुपपद्यते । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभा
गावित्याज्यभागौ यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन स्तूयेते । यत्
प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियते इति ।
यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्तूयन्ते । एव
माघारादिषूदाहार्य्यम् । एतच्च सति सादृश्ये सम्भवति । त
स्मादाघारादीनां नास्ति मुख्यत्वम् ॥ ॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात् सोमसाम्यतः
ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता १५

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रकरणे ऐन्द्रवायवग्र-
हादयः सोमयागा दीक्षणीयादीष्टयोऽग्नीषोमीयादिपशव
श्चाम्नाताः । तत्राग्नेयादिपक्षपाति दर्शपूर्णमासनामवज्-
ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपातित्वाभावेन राजसूयनामव
त्प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात् सोमसमानानां दीक्षणी-
यादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेत् । मैवम् । सोमयागपक्ष-

पाते हेतुसद्भावात्। ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः। अत एव ब्राह्मणम्। त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः। एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति। स्तोमानां ज्योतिष्ट्वे यज्ञप्रकाशकत्वम्। न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते। तस्माज्ज्योतिष्टोमनाम्ना सोमयागानामेव फलसम्बन्धावगमादफला इष्टिपशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्च॥
चतुर्थोऽध्यायः॥

पञ्चमोऽध्यायः॥

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः॥
अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्य्यते॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्य्यं निरूपितम्॥ द्वितीयाध्याये कर्मभेदनिरूपणात् पृथगनुष्ठेयत्वमवगतम्। तृतीयाध्याये शेषशेषित्वनिरूपणात्तिवेशनः सङ्गमन इति मन्त्रेण वह्नेरुपस्थानमनुष्ठेयम्। न त्विन्द्रोपस्थानमित्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थावगता। चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निर्श्चीयते। पलाशशाखाच्छेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्। न तु प्रस्तरेण सह प्रहृतिः प्रयोजिका। तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणाभावे सत्यप्रयोजकप्रहृत्यर्थे शाखाच्छेदनं न कर्त्तव्यमिति। एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याकाङ्क्षितत्वात् पञ्चमाध्याये।

सोऽभिधीयते ॥ ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥ ॥

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते॥
अमानत्वान्न नियतिर्नियतिर्वेदमानतः॥१॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिब्रह्मोद्गातृहोतृदीक्षादयस्तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमनिर्णयः।क्रमबोधकस्य प्रमाणस्याभावादिति चेत्।मैवम्।पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रमाणम्।तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमाणम्।तस्मात् क्रमस्य नियतत्वात् क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः॥ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः॥
क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवद्युज्यते विधिः॥२॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात् स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि यथा दध्ना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधि द्रव्यं क्रियाविशेषणं सद् विधीयते।दधिसाधनकं होमं कुर्य्यादिति।एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम्॥ तृतीयवर्णकमारचयति ॥ ॥

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति॥
क्रमः पाठाद् विधेयो वा पाठाद्दीक्षाविधिः श्रुतेः३॥
द्वादशाहस्य सत्त्रत्वात् सर्वेषां याजमान्यतः॥
चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः॥४॥

द्वादशाहे श्रूयते। अध्वर्यु र्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततउद्गातारं ततो होतारमिति। तत्र गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः पाठादवगम्यते। विधेयत्वं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव।कुतः।दीक्षयेदिति श्रुत्या तद्विध्यवगमात्।न हि श्रौतस्य विधेयस्य सम्भवे सति वाक्यार्थः क्रमो विधातुमुचितः।तस्माद्दीक्षा विधेय इति प्राप्ते ब्रूमः।द्वादशाहे सत्त्रे य ऋत्विजस्ते यजमाना इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता

दीक्षा न विधातव्या। ततो दीक्षामनूद्याख्यातेन क्रमो विधीयते। यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति तथापि वाक्येन प्रतीयते। स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्त्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते। नन्वेकस्य कर्त्तुर्युगपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्त्तव्यतापि प्राप्तेति चेत्। न। विशेषस्याप्राप्तत्वात् व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात्। तस्माद् वाक्यावगतं क्रमविशेषं नियन्तुमयं विधिः॥ ॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ॥
क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात्॥५॥
होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽवगम्यते॥
यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यतातोऽर्थतः क्रमः॥६॥

ग्रहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तस्यैव क्रमस्यादृतत्वादिहापि। होमपाकयोः पाठात् प्राप्तः क्रम आदरणीय इति चेत्। मैवम्। द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवात् द्रव्यनिष्पत्त्यै पाकस्यैव प्राथमिकत्वावश्यम्भावात्। होमद्रव्यत्वं च यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीययावगम्यते। तस्मात् पाठक्रमं बाधित्वार्थतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥ ६

स्याद् वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद्भवेत्
शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि॥७॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने काण्डे प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः। वसन्तमृतूनां प्रीणामि। ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामीत्यादयः। तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः। कुतः। अन्येष्वाग्नेयोपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वादिति चेत्। मैवम्। अत्र नियामकाभावान्न तावदत्र पाठो नियामकः। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात्। नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः

वसन्त मन्त्रे समिद्यागैकविषयस्य कस्यचित् प्रयाजस्या
नुमन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात्। नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम्। वसन्त
मन्त्रे समिद्यागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात्। तस्मा
दत्र नास्ति नियतः क्रमः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते॥
अन्यर्थाभावतो नैवं क्रमः पाठान्नियम्यताम्॥८॥

समिधो यजति। तनूनपातं यजतीत्यादिषु प्रयाजेषु नियतः क्र
मो नास्ति। कुतः। क्रमप्रापकप्रमाणाभावात्। यथा गृहपत्यादि
दीक्षानुवादेनाख्यातश्रुत्या क्रमो विवक्षितः। तथात्र क्रमविधा
यिका श्रुतिर्नास्ति। यजतीत्याख्यातेन समिद्यागादिपदार्था
नामन्यतः प्राप्तानां विधानात्। यथा च दीक्षयित्वेति क्त्वाश्रु
तिः। ततउद्धातारमिति पञ्चमी श्रुतिर्वा। तादृश्यपि नात्र श्रु
तिरुपलभ्यते। न च पाकहोमयोरिवार्थतः क्रमो वक्तुं शक्यः। स
मिद्यागमन्तरेणापि तनूनपाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात्। तस्मा
न्नास्त्यत्र क्रमनियम इति चेत्। मैवम्। वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्र
मस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात्। तस्मादस्ति क्रमनियमः॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने॥
क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात्॥९॥
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत् क्रमेण स एव हि॥
क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका॥१०॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति विहितानां॥
पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः। तत्रैकदेशे
पशावुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्या
भावादैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठि
तः। उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम्। तदानी
मीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणी श्रुत्य
र्थपाठानामभावान्नास्ति क्रम इति चेत्। मैवम्। उपाकरणे यः

क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्त्तव्यत्वात्। श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति। प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागे कारणाभावात्। प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्वन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेव पदार्थैर्व्यवधानं भवति। तच्च सप्तदशेति विधिबलादभ्यनुज्ञातम्। प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्वन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत। तदा द्वात्रिंशत् पदार्थैर्व्यवधानं स्यात्। तत् तु नाभ्यनुज्ञातम्। तस्मात् प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥ ॥

प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्काख्यक्रतावुत॥
सवनीयेऽग्रिमो यस्मात् प्रकृतौ तदपेक्षितम्॥११॥
आश्विनग्रहसामीप्यं सवनीयपशोः स्थितिः॥
नियमे तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतो नयः १२

साद्यस्कनामकः कश्चित् सोमयागः। तत्र श्रूयते। सह पशूनालभेत इति। प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये पूर्वदिन आलभ्यते। सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते। अनुबन्ध्योऽवभृथादूर्ध्वमालभ्यते। इह तु त्रयोऽपि पशवः सहालब्धव्याः। सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यम्। तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात्तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम्। कुतः। प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत्। मैवम्। सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्त्तते। आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात्। आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति। प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य क्लृप्तत्वात्। ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ॥
नास्त्यस्ति वात्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात्॥१३॥
याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः॥
मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः॥१४॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाम्नायेते। सारस्वतौ भवतः। एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति। सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य समासे कृते पुमान् स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात् सारस्वताविति भवति। तौ देवते ययोर्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ। एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते। तयोर्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः। तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य्यः। कुतः। श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आम्नाते। प्र णो देवी सरस्वतीति। पश्चात् पुंदेवतायाः। पीपिवांसं सरस्वत इति। अतेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते। ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्य्यः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा॥
धर्मानुष्ठान आद्योऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् १५
युक्तमौषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः॥
पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः१६॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्णमास्यामाम्नातम्। तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यम्। आज्यस्य धर्मा उत्पवनचतुर्गृहीतत्वादयः। अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यम्। तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः। तत्र मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ। तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणामनुष्ठानेप्रा

थम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः। पश्चादाज्यधर्माः। तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः। पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते। मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः। तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्थेभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्वमाज्यधर्मा अनुष्ठेयाः॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीय आग्नेयान्पूर्वो नो वास्तु पूर्वता॥
ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमबलित्वतः॥१७॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः॥
प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता॥१८॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति। आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्रानुष्ठातस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः। तथा हि होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते। ततः प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये। ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये। आध्वर्यवकाण्डेऽप्यग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः। याजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते। मन्त्रक्रमश्च प्रबलः। मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात्। ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थे विधिनापि चरितार्थम्। अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्मन्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम्।

॥दशमाधिकरणमारचयति॰॥
सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावुत॥
धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः॥१९॥
सक्रमाणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वतः॥
प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ॥ २०॥
अध्वरकस्याभिधायामिष्टौ हविस्त्रयं श्रूयते। आग्नावैष्णवमे
कादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सरस्वत्याज्यभागास्याद् बार्हस्प
त्यश्चरुरिति। तत्र सारस्वतस्य ये धर्मास्त एव पूर्वमनुष्ठेयाः। कुतः
। सारस्वतयागस्य बार्हस्पत्यात् पूर्वमुपदिष्टत्वात्। मुख्यक्रमेण
हि धर्माणां क्रमो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्राज्यधर्मा औ
षधधर्मा वोपदिश्यन्ते। किन्तु चोदकेन प्राप्यन्ते। चोदकश्च स
क्रमानेव पदार्थानतिदिशति। प्रकृतौ चौषधधर्माणां प्रथम
मनुष्ठेयत्वादिहापि बार्हस्पत्यचरुधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः
। किञ्च। आग्नेयस्य प्रथमभाविनो विकृतिर्बार्हस्पत्यश्चरुः॥
उपांशुयाजस्य पश्चाद्भाविनो विकृतिः सारस्वतमाज्यम्। अतोऽ
न्तरङ्गत्वाच्चरुधर्मा एव पूर्वभाविनः॥ १० ॥
॥एकादशाधिकरणमारचयति॰॥
साकमेधे त्र्यहस्तिस्रो द्व्यहे स्युः सद्य एव वा॥
प्रातरादेर्द्वयोरह्नोः सत्त्वात् प्रकृतिवद् द्व्यहे॥२१॥
साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः॥
श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् २२॥
चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते। अग्नयेऽ
नीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्य
न्दिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमि
ति। ता एतास्तिस्र इष्टयो द्व्यहकालीनाः। यथा प्रकृतौ पर्व
ण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदीष्टिरिति द्व्यहकालीनत्वम्। तद्वत्॥
ननु प्रातर्मध्यन्दिनसायं शब्दैरेकस्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्ति
सृणामिष्टीनां विहिताः। नत्र। द्वयोरप्यह्नोः प्रातरादिकालस

ङ्गावान्। पूर्वेद्युः प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः। प-
रेद्युःप्रातरादिषु ताः समापनीयाः। ततो द्व्यहकालीनत्वमिति प्रा-
प्ते ब्रूमः। अत्राग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति सा-
ङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते। प्रातःशब्दश्च स्वत ए-
कमेव प्रातःकालमभिधाय पर्य्यवस्यति। प्रातरग्निहोत्रमित्या-
दौ तद्दर्शनात्। तस्मात् साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःका-
ले विधानात्तस्यैकस्कालीनत्वं श्रौतम्। चोदकेन त्वन्वाधाना-
द्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातः प्रधानं परेद्युःप्रातरिति कल्प्यते। उपदे-
शश्चोदकाद् बलीयान्। तस्मादेकाहकालीना इष्टयः॥

॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमू॥
श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाग्रिमः॥२३
अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमसङ्क्रितः॥
प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके॥२४॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते। तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्तीति। प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजा इज्यन्ते
। इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव प्रयाजा-
श्चोदकेन प्राप्ताः। ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पशावपकृष्य-
न्ते। तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते। आ-
ग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। तत्र प्रयाजमात्रस्याप-
कर्षः श्रुतः। अनुयाजमात्रस्योत्कर्षः। तावुभौ श्रुत्यनुसारे-
ण तथैवाङ्गीकर्त्तव्यौ। यदि प्रायाजान्तस्याङ्गकलापस्यापक-
र्षः स्यात्। तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाघारसामिधेन्या-
दीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीन-
त्वं न स्यात्। प्रयाजमात्रे त्वपकृष्टे सत्याघारादीनां मुख्य-
कालीनत्वं न लुप्यते। एवमनुयाजमात्र उत्कृष्टे तत ऊर्ध्व-
भाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसन्नि-
धिर्न विनश्यति। तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनुयाजमात्र

स्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य क्लृप्तत्वा
त् सक्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद् श्रुतक्रमे सति
पूर्वेण पदार्थेनोत्तरस्य पदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वादनु
ष्ठानमेव लुप्येत। तस्मात् प्रयाजान्तस्याङ्ग॰समूहस्यापकर्षः।
अनुयाजादेरङ्ग॰समूहस्योत्कर्षः॥ ॥

॥त्रयोदशाधिकरणमारचयति॰ ॥

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ॥
पूर्वता वात्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात्॥२५॥
प्रतिप्रस्थातृनिर्वापत्वाध्वर्य्वोरपि कर्तृता॥
प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात् सौमिकाः स्युः समृत्तितः॥२६॥

सोमे प्रातरनुष्ठेयो ऽनुवाकः पठितः। ततः प्रचरणीहोमादयः पठि
ताः। ततः सवनीयादयः। ते च चोदकागतनिर्वापादियुक्ताः। ततो
वहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम्। तत्राध्वर्युर्होत्रे प्रातरनुवाकप्रैषं
दत्त्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारमेवं प्रेष्यति। प्रतिप्रस्थातः स
वनीयान्निर्वपस्वेति। ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तो ऽपि।
सवनीयपुरोडाशनिर्वापः पूर्वस्मिन्नेव प्रातरनुवाककाले प्रै
षवशादपकृष्टः। सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारः प्रैषोत्कर्षेण
वमाम्नातः। वहिष्पवमाने स्तुत आग्नीदग्नीन् विहर बर्हिः स्तृ
णीहि पुरोडाशानलङ्कुर्विति। एवं स्थिते सति प्रकृतो निर्वापो
त्तरभाविनो ऽलङ्करणापूर्वभाविनः प्रोक्षणादयो ये पदार्थास्ते
ऽत्र चोदकप्राप्ताः। तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालङ्करणवदुत्
कर्षस्यानुक्तत्वादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम्। तथा
सति प्रचरणीहोमादिभिर्वहिष्पवमानान्तैः सौमिकपदार्थैः स
ह प्रोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वे नानुष्ठानात्॥
पौर्वापर्य्यकलहे सति नियामकाभावादैच्छिकः क्रम इति प्रा
प्ते ब्रूमः। प्रातरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाठप्रा
प्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रैषविधिबलादैष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः।
तेन च निर्वापेण तदनन्तरभावि प्रोक्षणादिकं बुद्धावुपस्था

प्यते। न तु सौमिकप्रचरणी होमादिकं तदा केनचिदुपस्था
प्यते। ननु निर्वापः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः। प्रोक्षणादिकमध्व
र्युकर्तृकमिति न निर्वापः प्रोक्षणादिकमुपस्थापयतीति चे
त्। मैवम्। निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति। प्रयोजकत्वात्। अ
तोऽसौ प्रोक्षणादीनामुपस्थापकः। अतस्ते पूर्वमनुष्ठेयाः। प
श्चात् सौमिकाः प्रचरणी होमादयः॥ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा॥
प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नयनं चापकृष्यताम्॥२७॥
अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा॥
प्रयाजाघारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम्॥२८॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निरग्नी
षोमीये प्रणेतव्यः। सोमश्च प्राचीनवंशे पूर्वमवस्थापित इदानीं
हविर्धाने प्रणेतव्यः। तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद
आम्नातः। तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीने औपवसथ्ये
दिने प्राप्तम्। तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाका
लेऽपकृष्टः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तद्विधानात्। तस्मि
न्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षात् प्र
णयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयाजाघारादीना
मेव प्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यम्भा
वी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गसमूहस्याप
कर्षो युक्तः। इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम्। यूपच्छेदस्त्व
ग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यं क्र
मोऽपेक्षितः। तस्माच्छ्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ॥
उत कर्तव्यौ न वाद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः॥२९
पश्वर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगतौ तु तौ॥

उक्तौ होमौ प्रयोगस्य भेदान्नोत्कर्षमर्हतः ॥३०॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन प्राप्तौ। दृषदुपलाकपालादिष्ववशिष्टो यः पिष्टलेपस्तमुद्धृत्य जुहूं। चतुर्गृहीत आज्यं प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति। फलीकरणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते तानपि तथा जुहोति। तावेतौ होमौ प्रकृतिवदिहाप्यनुयाजोत्तरकालीनौ। ते चानुयाजा। आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाकादिवदेतौ होमा। वुत्कृष्टव्याविति चेत्। मैवम्। उत्कृष्यमाणा ह्येतेऽनुयाजाः पश्वर्थाः। न तु पुरोडाशार्थाः। पुरोडाशप्रसङ्गसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। उक्तहोमौ तु पुरोडाशार्थौ। न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः। पशौ पिष्टाद्यभावेन तद्धोमासम्भवात्। एवं सत्युक्तप्रणायनवद्धोमयोः प्रयोगभेदान्नास्त्यनुयाजैः सहोत्कर्षः॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॰॥ स्ति

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽदर्शके॥

न वाद्योऽस्त्वपकृष्टाया वेदेर्वैगुण्यहानये॥३१॥

अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः॥

प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम्॥३२॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापितस्याच्छादनमाम्नातम्। भस्मनाभिवासयतीति। तत ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता। तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतम्। दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आम्नातः। पूर्वेद्युरनुष्ठानं कृतम्। दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आम्नातः। पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति। तत्र वेदेः पूर्वभावित्वोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः। अन्यथा वेदेर्वैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि दर्शः पौर्णमासी विकारः स्यात्। तदा पौर्णमास्यां क्लृप्तः क्रमोऽतिदिश्येत। न त्वसौ विकार इति कश्चित् क्रमोऽत्र स्यात्तन्त्रेणान्वेयः। क्रमोच्चयनं सर्वेषु पदार्थेष्वाम्नानेषु पश्चात्पाठादिभिः सम्पद्यते। वेदिपदार्थस्याभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमास

साधारण्ये नाम्नातः। विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वेद्युरेवाम्नाय-
ते। तथा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधात् प्रागेव दार्शिकवेदेः
पूर्वदिनसम्बन्धावगमात् तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपिता
वन्मात्रस्यपकर्षः। तत्र कुतोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्या
पकर्षः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥ ॥

दैवात् सान्तपनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम्॥
उत्कर्षति न वोत्कर्ष पौर्वापर्यस्य भावतः॥३३॥
भिन्नप्रयोगप्राप्तत्वादग्निहोत्रं स्वकालके॥
इष्टिमध्येऽपि हुत्वाथ यागशेषः समाप्यते॥३४॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सान्तपनीयेष्टिः श्रूय
ते। मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुमिति। तां चेष्टिं स
माप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं हूयते। यदि कदाचिद्दैविकान्मा
नुषाद्वा प्रतिबन्धात् सेष्टिः सायमुपक्रान्ता। तदा सेष्टिरग्नि
होत्रस्योत्कर्षमापादयति। कुतः। इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वाप-
र्यसद्भावेनेष्टिं समाप्यैवाग्निहोत्रस्यानुष्ठेयत्वादिति प्राप्ते।
ब्रूमः। प्रयोगभेदात्तयोः शास्त्रीयः कश्चित् क्रमोऽस्ति। सा
न्तपनीया तु स्वकालाद्भ्रष्टा। अग्निहोत्रस्यापि तद्भ्रं-
शो मा भूदितीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चा
दिष्टिशेषः समापनीयः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

उक्थ्योत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथवा
स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोडशिग्रहे॥३५॥
नतं पराञ्चमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभावनात्॥
सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रबाध्यताम्॥३६॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते। तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो
निर्गृह्णातीति। तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागेवोक्थ्य-
ग्रहास्त्रयो गृह्यन्ते। तेभ्यः परस्ताच्चायं षोडशी विहितः। य
दि कदाचिद्दैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन्।
तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिग्रहस्य नास्त्युत्कर्षः।

कुतः। पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात्। कालो ह्येवमाम्नातः। समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोतीति। सम योऽस्तमयः। तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः। सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्येत। तच्चायुक्तम्। पूर्वत्राग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः। पराञ्चमितिशब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशिग्रहाङ्गत्वेन विधीयते। ततो मुख्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्क्रष्टव्यः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम्॥
सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये॥ १॥
वचनात् पशुसाहित्यं प्रयोगैक्यानुकल्पने॥
धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते॥ २॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन् पशावुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः। तथा सति साङ्गप्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति। चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति। प्राकृतानामुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात्। तस्मादत्र काण्डानुसमयः। ननु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतम्। तच्च प्रबलम्। प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकश

ब्देन प्रापितत्वात्। धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम्। किन्तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते। यद्येकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्। तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतेत्यर्थापत्तिः। चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते। तदुभयं प्रत्यक्षात् पशुसाहित्यवचनाद् दुर्बलम्। तस्माद् वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्त्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः। न तु काण्डानुसमयः। अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते। एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा
अस्ति तत्तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शोषतः॥३॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदित्यत्र शतसंख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम्। तत्र पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्रयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेत्। मैवम्। तप्तेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिश्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीयसंस्कारं कर्त्तुमागच्छति तावतासौ शुष्को भस्मीभवति। तस्मादेकैकस्मिन् पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

निर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरस्त्यङ्गतान वा ॥
अस्त्येकैकप्रतिष्ठानात् कपालादिषु तत्तत्समम्॥४
चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिति निर्वापसंश्रयात्॥
एकैकमुष्टेरंशत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीययोर्निर्वापयोः श्रूयते। चतुरो

मुष्टीन् निर्वपति। तत्रैकैका मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरनैरपेक्ष्येण प्रतिनिष्ठतीत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वापाङ्गभूतपदार्थत्वमस्ति। ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरूप्य ततो द्वितीयमुष्टिरित्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः। एवं कपालोपधानादिषु योजनीयम्। द्वयोः पुरोडाशयोरर्थे क्रमेणैकैकं कपालमुपधाय पश्चाद् द्वितीयमुभयत्र क्रमेणोपधेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि निर्वापपदार्थत्वं लौकिकं स्यात् तर्ह्येकस्य मुष्टेस्तदस्तु। इह त्वेकविधिगम्य एकः पदार्थः॥ विधिश्च चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टीन् विदधातीति मुष्टिचतुष्टयमेकः पदार्थः। एकमुष्टिस्तु तदंशः। न तु संपूर्णः पदार्थः। एवमाग्नेयपुरोडाशे कपालाष्टकोपधानमेकः पदार्थः॥ अग्नीषोमीये त्वेकादशकपालोपधानम्। एवं सर्वत्रैकविधिविहितस्यैव पदार्थत्वात्तदंशानामनुसमयोऽस्ति॥

॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वावदानके॥
पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः॥६॥
अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः॥
य अतोऽनुसमस्तत्र होमान्तान्न तु केवलात्॥७॥

दर्शपूर्णमासयोर्हि हविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहितत्वाद् द्विसंख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः। ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्त्तव्यः। आग्नेयस्य हविरवदानं कृत्वा तद्धोमात् प्रागेवाग्नीषोमीयस्य हविरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः। अवदानं होमपर्य्यन्तमेकः पदार्थः। होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेः। होमविधिनैवाक्षिप्तं होमार्थमवदानम्। अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः। उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन् हविर्विषयमवदानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्युच्यते। ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वा

दाग्नेयमवदाय हुत्वापश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यूपाञ्जनादिरेकैकः सं घो वानुसमीयते॥
एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात् काण्डसङ्गतेः॥८॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणमवटस्य पर्युहणं यूपमूलस्य परिवृंहणं मध्ये रशनया परिव्याणमित्येते पदार्था आम्नाताः। ते चैकयूप पक्षे तथैवकर्त्तव्याः। एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते। एकयूपो वैकादशिनी वा अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति। एकविंशन्यश्वमेधस्येति। तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजतीति वचनेन यजमानस्य यूपत्यागनिषेधाञ्जनादि काण्डस्यानुसमय उपपद्यते। तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः॥ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

किं दैवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथवा ॥
एकानुसमयोऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्यदर्शनात्॥९॥
पश्वैक्यात् प्रकृतावस्तु विकृतौ तद्बहुत्वतः॥
सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः॥ १०॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्। सौविष्टकृतान्यवद्यति सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्। ऐडान्यवद्यतीति। अत्र प्रधानदेवतार्थानि स्विष्टकृदर्थानीडाभक्षणार्थानि चेति त्रिविधान्यवदानानि। तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते। प्राजापत्येषु सप्तदशसु पशुषु तानि चोदकप्राप्तानि। तत्र तेषां त्रिविधानामवदानानां काण्डमेकैकस्मिन् पशावनुसमेतव्यम्। तथा सति प्रकृतिसादृश्यलाभादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पश्वैकत्वेन पदार्थानुसमयप्रसक्त्यभावादस्तु काण्डानुष्ठानम्। इह।

न्तु पदार्थानुसमयो युज्यते। दैवावदानरूपमेकं पदार्थं सर्वेषु पशुषु सम्पाद्य पश्चात् सौविष्टकृतावदानम्। नच सर्वेषु कृत्वा पश्चादिडावदानम्। एवं चसत्युपाकरणादिष्विव पशूनां साहित्यमबाधितं भवति। ततः पश्वानन्तर्याय सजातीयो दैवावदानरूपोयः पदार्थः स एव सर्वेषु पशुष्वनुसमेतव्यः॥ ६

॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

नानावीजेषु नानात्वमूलूखल उतैकता ॥
अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात् स्यादनेकता ११।
स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैक्यादनुक्रमात्॥
उलूखलैकं नीवारश्यामाकादाववस्थितम्॥१२॥

राजसूये नानावीजेष्टिराम्नाता। अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणाम्। सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि। तत्र तेषां वीजानामवघाताजिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः। कृष्णाजिनास्तरणमुपर्युलूखलस्थापनम्। तत्र वीजावापोऽवघातः शूर्पेण परावापणं करणीभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम्। ते चैते कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः। ततो नानावीजेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमवेतव्यम्। तथा सति यावन्तो वीजजातयस्तावन्ति कृष्णाजिनानि। तद्वदुलूखलस्याप्यनेकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। व्रीहीनवहन्तीति विहितोऽवघात एकः पदार्थः। स च कृष्णाजिनास्तरणादितण्डुलनिष्पत्त्यवसानः। तं च पदार्थं कृष्णव्रीहिष्वनुष्ठाय श्यामाकेषु स एव पदार्थोऽनुष्ठेयः। तथा सत्यनुक्रमे सैकमेवोलूखलं सर्वेषु वीजेष्वन्वेतुं शक्नोति। तत उलूखलकृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम्॥ ॥

॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजानुयाजसिद्धौ पात्रैक्यमुत भिन्नता ॥
त्रकोपभृद् द्वयोरर्थे दृष्टातो विकृतौ तथा॥१३॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः॥
एकपात्रे ग्रहायोगाद् द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः॥१४॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुमेक
मेव पात्रं कर्त्तव्यम्। कुतः। प्रकृतावुभयार्थस्याज्यस्यैकस्यैवोप
भृता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृ
तिवत् केवलेनाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते। अनुयाजास्तु पृषदाज्ये
न यष्टव्याः। पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति तद्विधानात्। पृ
षदाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम्। न हि शुद्धमिश्रयोरेकेन पा
त्रेण धारणं भवति। तस्मादत्र पृथक् पात्रम्॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्टेभ्यः पुरा न वा॥
प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता॥१५॥
प्राकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः॥
नारिष्टहोमाः पूर्वाः स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः॥१६॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या
विहिताः अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्याद
यः। तत्र प्रधानहोमा अग्निर्नः पातु कृत्तिका इत्यादियाज्या
नुवाक्यापुरःसरं श्रूयन्ते। तत्रोपहोमा एवमाम्नाताः। सोऽत्र
जुहोति। अग्नये स्वाहा। कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। अम्बायै स्वाहा।
दुलायै स्वाहेत्यादयः। नारिष्टहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः। द
शा ते तनुवो यज्ञ यज्ञिया इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारि
ष्टहोमाः। एतेभ्यो नारिष्टहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः॥
कुतः। अष्टाकपालं निर्वपेत सोऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन
मुख्य सामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते। तत्त्वतिदिष्टैर्नारिष्टहोमै
र्व्यवधाने बाध्येत। तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः
नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारकमङ्गजातम
पेक्षते। तदा चोदकः प्राकृतनारिष्टहोमादिकं बोधयति। प्रत्य
क्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम्। तयोर्मध्ये कॢप्तोपकारित

या नारिष्टहोमाद्यङ्गत्वं सहसावबुध्यते। उपहोमाद्यङ्गता तूपका
रे कल्पिते पश्चादवबुध्यते। ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्टहोमाः
पूर्वमनुष्ठेयाः। उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः॥ ॥

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

अभिषेच्यप्राक्तनाङ्गसमाप्तौ देवनादयः॥
मध्ये वा पूर्ववत् सर्वसमाप्तौ देवनादयः॥१७॥
अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः॥
देवनाद्यास्ततो मध्ये महेन्द्रस्तोत्रतः पुरा॥१८॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य सन्निधौ विदेवनशौनः
शेपाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाम्नाताः तत्राभिषेचनीये चोदक
प्राप्तमङ्गजातं नारिष्टन्यायेन प्रथमं समाप्य पश्चाद्विदेव-
नादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः। माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते।
इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः॥
अभिषेकात् पूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तम्
। ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन् काले प्रयाजाघारवद्वि
देवनादीनामपकर्षः कर्त्तव्यः॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा॥
प्राकृतत्वादिहाद्यः स्यादन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः॥१९॥

अग्निचयने सावित्राणि जुहोतीति सावित्रहोम आम्नातः॥
ततो महता प्रबन्धेनोखासम्भरणादिकमाम्नाय पश्चादा-
ग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इत्यादि
ना दीक्षणीयादिकमाम्नातम्। तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ
क्लृप्तोपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात् सावित्रहोमादिभ्यः।
पूर्वमनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमा
त्। चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादेरग्निकाण्डे सावित्रा
दिभ्य ऊर्ध्वं पुनःपाठात् सावित्रादिष्वनुष्ठितेषु पश्चाद
नुष्ठानं कार्य्यम्॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

चयने रुक्मप्रत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः॥

पाठादाद्योऽग्निमःक्तृ मज्ञामात् पाठस्य न क्षतिः॥२०॥
अग्निचयने दीक्षणीयादूर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नानम्। कण्ठे धृतः सन् उरसि लम्बमानः सौवर्णः आभरणविशेषो रुक्म शब्दार्थः। उखा स्थितोऽग्निः शिक्येऽवस्थापितुः कण्ठे धार्य्यमाण उरःप्रदेशं यथा न दहति। तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम्। अत एव ब्राह्मणम्। रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चतेऽमृतमेव मृत्यो रन्तर्धत्त इति। यजमानसंस्काराश्च वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन प्राप्ताः। तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः। तस्य प्रत्यक्षेण पाठात्। सावित्रादिषु न स्यादनत्वादिति चेत्। मैवम्। यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्य्यं प्रकृतौ क्लृप्तम्। रुक्मस्य तु पाठेन तत् कल्पनीयम्। तस्मात् संस्काराः पूर्वभाविनः। न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः। दीक्षणीया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनःपाठाभावात्। न च दीक्षणीयानन्तर्य्ये बाधिते रुक्मप्रति मोकपाठवैयर्थ्यम्। स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात्। ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात् कार्य्यः॥

इति माधवीये जैमिनीय न्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा॥
संख्यावृद्धिरिहाद्योऽस्तु प्रति मुख्यं गुणो यतः॥१॥
प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति॥
संख्यावृद्धिः प्रयोगस्य सावृत्त्या सम्भविष्यति॥२॥
अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। एकादश प्रयाजान् यजतीति। तत्र

चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्यैयमेकादशत्वसंख्या युक्ता। कुतः। प्रयाजानुदिश्य संख्या गुणो विहिते सति प्रति प्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। न ह्येकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्येयमेकादशत्वसंख्या। सम्पादयितुं शक्या। नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे सा। स्ति तस्मात् प्रयोगद्वारा साम्पादनीया। प्रयोगस्य चावर्त्तयि। तुशक्यत्वात् पञ्च प्रयाजान् हुत्वावर्त्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे सकृदावर्त्तिते सत्येकादशत्वसंख्या सम्पद्यते ॥ ॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

आवृत्तिरुपसत्स्वेषा संघस्यैकैकगाथवा॥
त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा॥३॥
प्रथमा मध्यमान्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये॥
एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्यापि प्रसिध्यति॥४॥

अग्नौ श्रूयते। षडुपसद इति। तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामु। पसदां पूर्वन्यायेनावृत्त्या षट्संख्या सम्पादनीया। सा चावृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य युक्ता। यथा दण्डेन भूप्रदेशं संमिमानः पुरुष आमूलाग्रं कृत्स्नं दण्डं पुनः॥ पातयति। न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति। यथा त्रिवारं रुद्राध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्त्यते। न त्वध्यायैकदेश एकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिपठ्यते। तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्त्तनीय इति। चेत्। मैवम्। प्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गात्। एवं हि प्रकृतौ दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत्। तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया। ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया। ता एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरितनदिनेऽनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति। चतुर्थी त्वमायाति। तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्धये। प्रथमा दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येत्येवं स्वस्थानविरुद्धा तासामावृत्तिः कार्या। न चाध्यायदृष्टान्तो पु

ऋः अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात्। अध्यायस्य चावृत्ति
विधानात्। न त्विह समुदायस्योपसत्त्वमस्ति। तस्मात् प्रत्येकमुप
सदावर्तनीया। अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादशत्वसिद्धये।
स्वस्थानविवृद्ध्योत्तमः प्रयाजस्त्रिरभ्यसनीयः॥ ॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सामिधेन्येकविंशत्यामागन्तोर्मध्यतः स्थितिः।
अन्ते वा मध्यतो धाय्याशब्दितानां तथेक्षणात्॥५॥
इध्यमानेध्मवत्योस्ता मध्ये धाय्याविधानतः॥
आगन्तूनामधाय्यानां निवेशोऽन्ते हि युज्यते॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते। एकविंशतिमनुब्रूया
त्प्रतिष्ठाकामस्येति। तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकादशै
व। त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति विधानादावृत्त्या पञ्च
दश सम्पद्यन्ते। अवशिष्टानां षण्णामृचां दशानयी पठितानां
मागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते। तस्य चागन्तोर्मन्त्रस्य सामि
धेनीनां अप्रमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः। कुतः। धाय्याश
ब्देदितानामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनादिति चेत्
। मैवम्। धाय्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात्। इयं वै समिध्य
मानवती। असौ समिद्धवती। यदन्तरा तद्धाय्या इति श्रूय
ते। पठितास्वेकादशसु सामिधेनीषु समिध्यमानो अध्वर इ
त्यसावष्टमी। समिद्धो अग्न आहुते त्यसौ नवमी। तयोर्म
ध्ये धाय्यानां स्थानम्। धाय्यात्वं च न सर्वेषामागन्तुमन्त्रा
णाम्। किन्तु केषाञ्चिदेव। पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादि
विशेषविधानात्। पृथुपाजा अमर्त्य इत्याद्यृगद्वयमित्यर्थः
न च धाय्यानामिवेतरेषामागन्तूनां मन्त्राणां पठितसामि
धेनीक्रमविच्छेदेन मध्ये निवेशनाय किञ्चित्प्रमाणमस्ति
। तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वास्तु मध्यतः॥
द्वादशाहवदन्यत्र मध्यात्तत्केर्न मध्यतः॥७॥

इदमाम्नायते। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्। त्रि
णवेनौजस्कामम्। त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति। तत्र प्रा
कृते बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रयस्तृचा भवन्ति। उपास्मै गायता
नर इत्यादिरेकः। दविद्युतत्या रुचेत्यादिर्द्वितीयः। पवमानस्ये
त्यादिस्तृतीयः। तेषु त्रिषु तृचेषूर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति।
न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमादीनामिवावृत्तगानमस्ति। स
च बहिष्पवमानविकृतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः। तत्र त्रिवृत
स्तोमं बाधितुमेकविंशादिस्तोमा विहिताः। बहिष्पवमान आ
वृत्तगानाभावात्त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंश
स्तोमपूरणाभावात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः
। त्रिणवस्तोमपूरणाय षट् तृचाः। त्रयस्त्रिंशस्तोमपूरणाया
ष्टौ तृचाः। ऋगागमनं चोपरिष्टाद्द्रक्ष्यते। तेषां चागन्तूनां
मन्त्राणां प्राकृतबहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्य्यः। कुतः
द्वादशाहे तद्दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वादशाहे हि वचनमे
वमाम्नायते। स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतः। वृषण्वन्तस्तृ
चा भवन्ति। तत उत्तमः पर्य्यास इति। अयमर्थः। प्राकृता
नां बहिष्पवमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रीयोऽनुरूपः
पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानि। तत्र चोदकागतयोरनुरूपप
र्य्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषण्वच्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्त्तव्या इति।
न चैवमतिरात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति। तस्मात् क्लृ
प्तक्रममबाधितुमागन्तूनामन्ते निवेशः॥ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाग्रिमः॥
पूर्ववत्त्रीणि यज्ञस्येत्युत्तरा मध्ये निवेशनम्॥५॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवपवमानयोश्चोदकप्राप्तौ
पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ बाधितुमेकविंशादिविवृद्धस्तोमो व
चनादनुष्ठीयते। तत्र बहिष्पवमानवदृगागमनं न भवति।
किन्तु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमे वक्ष्यते। तस्य चा

गत्वोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्तेनिवेशनात् पठितानां। तृचानां मध्ये तत् साम चरमतृचे गातव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति हि विशेष आम्नायते। अयमर्थः। स्तोमस्य। विवृद्धये साम्न आवापः क्रियते। ह्रासाय चोद्वापः। तावुभावावापोद्वापौ गायत्र्यादिष्वेव। नान्यत्रेति। उच्चा ते जातमन्धस इत्येष माध्यन्दिनपवमानस्याद्यस्तृचः। स्वादिष्ठयेत्येष आर्भवपवमानस्य। तावुभौ गायत्रीच्छन्दस्कौ। तयोरावापः। न तु त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः सामावपनीयम्॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावृत्त्यङ्ग० किंसवने चितौ॥
यागोऽग्नी वात्र दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यता ततः॥९॥
यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्तेस्तदङ्गता॥
सवने सवने तस्मान्नैवावृत्तिश्चितौ चितौ॥१०॥

अनारभ्य श्रूयते। योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति। चित्रिणीरुपदधातीति च। तत्र ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम्। अदाभ्यग्रहस्यापि सवननिष्पादकतया सवनाङ्गत्वे सति प्रति सवनमदाभ्य आवर्तनीयः। तथेष्टकाभिश्चितिनिष्पत्तिदर्शनाच्चित्रिणीनामिष्टकानां चित्यङ्गत्वे सति प्रति चयनं चित्रिणीनामावृत्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः। सोमयागः फलवान्। न तु सवनम्। तथैवाग्निः फलोपेतः। न तु चितिः। तत्रानारभ्याधीतस्य वाक्यात् सम्बन्धः फलवत्त्वेनयुक्त इति सवनचयने प्रत्यनङ्गत्वान्नास्ति तयोरावृत्तिः॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराथवा॥
अव्यवाया उत्तमायां मध्यमायां तुवाक्यतः॥११॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम्। तथा सति प्रकरणाधीनानां क्रमक्रमा-

णामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येतेति चेत् मैवम्॥
यां काञ्चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां
चिताविति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्ट
कानां मध्यमचितौ निवेशः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा॥
बादरायणदृष्ट्योऽर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा॥१२॥

चित्रिणीरुपदधाति। वज्रिणीरुपदधाति। भूतेष्टका उपदधा
तीति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंपृणाभि
धाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम्। कुतः। बादरायणेन तथा
दृष्टत्वात्। अन्ते तु बादरायण इति सूत्रेण बादरायणस्य मत
मुपन्यस्तम्। स चागन्तूनामन्ते निवेशमाह। लोकंपृणा च
प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका। ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्या
दिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। लोकंपृण छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणो
पधीयमानेष्टका लोकंपृणा तस्याः कर्म्मण्यूनत्वादिदोषप
रिहारेण संपूर्त्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते। ब्राह्मणेऽप्ये
वमाम्नातम्। यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतया परिपूरयति लो
कंपृण छिद्रं पृणेति। यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्या
दय उपधीयेरन्। तदा चित्रिण्यादिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पू
र्य्येयाताम्। तस्माल्लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम्॥
॥नवमाधिकरणमारचयति॰॥

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम्॥
आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म सम्भवेत्॥१३॥
आधानस्यापेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता॥
समुच्चितस्य हेतुत्वात् कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते॥१४॥

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते। द्वादशसु रा
त्रिषु ऋतु निर्वपेदितीष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा द्वादश सु
दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम्। आधानमात्रेणाहवनीयाद्यग्नेर्नि
ष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण

हवनीयाद्यग्निर्नोत्पद्यते। अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्॥ न च विकल्पः। आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात्। तत इष्टिभिः समुच्चित्यैवाधानमस्तु तत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते वह्नौ पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम्॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत॥
आद्यश्चितेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्त्वतः॥१५॥

इदमाम्नायते। अग्निचिद्वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेयादिति। तान्येतान्यग्निचिद्व्रतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रभृति। प्रवर्तन्ते। ननु चितेरूर्ध्वं क्रत्वनुष्ठानं प्रतीक्ष्यन्ते। कुतः। अग्नि। चित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्। न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः। क्रतावुपयोक्तुमग्नि। श्चयनेन संस्क्रियते। न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारफलभाग्भवति। तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाफल्या। दयं पुरुषोऽग्निं चितवानित्यमुमर्थमर्हतीति क्रत्वन्ते तानि। व्रतानि॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

इष्टिर्दण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्ट्यैवोक्तितोऽग्रिमः॥
युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः॥१६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति। अन्यदपि श्रुतम्। दण्डेन दीक्षयति॥ मेखलया दीक्षयति। कृष्णाजिनेन दीक्षयतीति। तत्रेष्टिवद्दण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत्। मैवम्। इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम्। दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति। न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम्। दीक्षितोऽयमित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात्। तस्मा। दिष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

काम्यनैमित्तिकाः कार्य्या यथापाठं न वाग्रिमः॥
पाठस्य क्रमहेतुत्वान्न प्रयोगपृथक्त्वतः॥१७॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजा।

काम इत्यादयः। तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन् काण्ड आम्ना-
ताः। अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्श-
पूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपातयेदि-
त्यादयः। तत्र पाठः क्रमहेतुरिति प्रयाजोदाहरणेन वर्णि-
तत्वाद्यथा पाठमेते यागाः क्रमेण कर्त्तव्या इति चेत्। मैव-
म्। एकप्रयोगाभावेन परस्पर क्रमाकाङ्क्षाया अभावात्। त-
स्मात् कामो वा निमित्तं वा यदोत्पद्य ते। तदा तत्रोचितो
यागः कर्त्तव्यः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

एतेनानिष्ट्वेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा॥
अविशेषात् सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वर्ण्यतामिति॥ १८॥
अग्निष्टोमप्रक्रियात्वात् तस्य प्रथमयज्ञतः॥
तेनेष्ट्वान्येन यष्टव्यं संस्था आगन्तवोऽपराः॥ १९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। एषः वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्यो-
तिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वायान्येन यजेत गर्त्तपतितमेव हि त-
ज्जीर्य्यते प्रमीयत इति। यथा गर्त्तपतितमुच्छिष्टं पन्नावस्था-
दिकं पुनर्न क्वाप्युपयुज्यते। केवलं जीर्य्यते। तथा प्रथमा-
तोऽनुष्ठितं यज्ञान्तरं फलाय नोपयुक्तम्। यजमानश्च तेना-
पराधेनापमृत्युभाग् भवतीत्यर्थः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम-
उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्य्यामो वाजपेयश्चेति ज्योतिष्टो-
मस्य सप्त संस्थाभेदाः। तत्र संस्था विशेषमनुपन्यस्य ज्यो-
तिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वादेतेनानिष्ट्वेत्येतच्छब्दात् सर्वसंस्थो-
पेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते। ततः सप्त संस्था अनुष्ठा-
य पश्चाद् यज्ञान्तरमनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिष्टोमस्य
ह्यग्निष्टोमसंस्थैव नैजं रूपम्। अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात्। अ-
त एव प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्येत्येतच्छब्देन स एव परा-
मृश्यते। अत्यग्निष्टोमादि संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नि-
त्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमत एवायुक्तमिति षट्संस्था आग-
न्तुकाः प्रकारविशेषाः। तस्मादग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात्

तेनेष्ट्वा यज्ञान्तरमनुष्ठातुं शक्यते॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाग्रिमः॥
संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः॥२०॥

पूर्वोदाहृत एव वाक्ये योऽयमन्येनेत्यन्यशब्दः सोऽग्निष्टोमेन सजातीयानग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानेव परामृशति। तेषामेव बुद्धौ संनिहितत्वादिति चेत्। मैवम्। यज्ञानां प्रथमो यज्ञ इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगिकस्य प्राथम्यस्योपन्यासात्। बुद्धौ संनिहिता अशेषयज्ञा अन्यशब्देनोच्यन्ते। तस्मादग्निष्टोमादयः संस्थाभेदा एकाहाहीनसत्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टोमात् प्राङ्नानुष्ठेयाः। सोमविकृतीनामेवायं नियमः। न त्विष्टिपशूनामित्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमिदमाम्नायते। प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः स उत्तरानेकाहानसृजत ते सृष्टा अब्रुवन्न वयं स्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः॥ स्वां तनुं प्रायच्छत्तया प्राभवन्निति। तस्मात् सोमविकृतिष्वयं नियमः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद् बहुस्तोमेऽपि वाग्रिमः
त्रिवृदन्येत्यर्थवादात्त्वान्यमात्रस्य सम्भवात्॥२७॥

अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येनेत्ययमन्यशब्द एकस्तोमके क्रतौ वर्तते। कुतः। अर्थवादेन तदवगमात्। यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदश स तं यः सप्तदश स तं य एकविंशः स तमित्यर्थवादः। अस्यायमर्थः। त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते। तेषु त्रिषु त्रिवृत्स्तोमो विकृतिरूपं यज्ञमाप्नोति। स त्रिवृत्स्तोमस्तं यज्ञं दीपयति। प्रकाशयति। सर्वतो व्याप्नोतीति स्तोमान्तरस्याप्रवेशाय त्रिवृत एव सर्वस्मिन् यज्ञस्वरूपे व्याप्तावयमेकस्तोमकः क्रतुर्भवति। एवं पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया। तथा सत्यर्थवादादेकस्तोमकानामेव बुद्धिस्थत्वात्त एवान्यशब्देनोच्यन्ते। एकस्तोमकाश्च षड्रात्रादिष्वहीनेष्वाम्नाताः। त्रिवृदग्निष्टो-

मो भवति। पञ्चदश उक्थ्यो भवतीत्यादयः। तस्मात् तद्विषयो ऽन्यशब्द इति प्राप्ते ब्रूमः। स तं दीपयतीत्यत्र प्रकाशकत्वमात्र मुच्यते। तच्च व्यापिमन्तरेण सम्बन्धमात्रा वप्युपपद्यते। न स्मादग्निष्टोमप्रतियोगिकतया बहुस्तोमैकस्तोमसाधारण त्वेन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचहेत्वभावात् सर्वविषयो ऽयमन्यशब्दः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्च मस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः।
नियतो वाग्रिमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः॥१॥
पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः॥
कृप्तिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थौ प्रबलौ ततः॥२॥

ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः। तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनाम्नायते। आश्विनो दशमो गृह्यत इति। तत्र क्रमबोधकौ श्रुतिपाठौ समबलौ। तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः। स चार्थवशात् पूर्वं प्राप्तः। तत्रार्थपाठौ समबलौ। तस्मादुभय त्रैच्छिकः क्रम इति प्राप्ते ब्रूमः। पाठो हि न क्रमस्याभिधाय कः। किन्त्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति। दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते। ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबला। तथा पाठः क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुरुन्ध्यैव कल्पयति॥

असमर्थं च यवाग्वाः पूर्वमग्निहोत्रमनुष्ठातुम्। द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवात्। तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थः॥ उपजीव्यत इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यम्। तथा सति श्रुत्यर्थौ पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॰॥

अवदानादि सान्नाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा॥
धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सान्नाय्ये पूर्वतोचिता॥३॥
प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम्॥
अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबलित्वतः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथमसाम्नाताः। पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाम्नाताः। तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम्। ततः प्रावृत्तिक क्रमेणावदानमपि सान्नाय्ये पूर्वमेव वर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। याज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम्। तत्र प्रदानं फलप्रत्यासत्त्या मुख्यम्। अवदानं तु तदङ्गम्। तथा सति मुख्यक्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्त्तव्यम्। मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात् प्रबलः। प्रावृत्तिके हि क्रमे सान्नाय्ये पूर्वमवदानमभिघारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेयेऽवदानादीनि कर्त्तव्यानि। तथा सति सान्नाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यात् प्रदानाद्विप्रकृष्यन्ते। मुख्यक्रमाश्रयणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् सान्नाय्ये तदनुष्ठीयते। तत्र नास्त्यङ्गानां विप्रकर्षः। नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम्। तत्र कुतः क्रमविचारः। एवं तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु। अथवा स्विष्टकृदवदानादिविषयैव चिन्तास्तु॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

दर्शादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा॥
उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरताश्रुतेः॥५॥

दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेति क्रमस्य वचनेनावगम्यमा

नः क्रमो नियत इति चेत्। मैवम्। सोमेनयक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तरतायाः अपि श्रवणात्। तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्य्यं न नियतम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाग्रिमः॥
उत्कर्षतो मैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः॥६॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तंतत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम्। कुतः। उत्कर्षश्रवणात् आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया। स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति। यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति। अस्यायमर्थः। प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौ। ततो ब्राह्मणस्याग्निरेक एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः। न तु सौम्यः। सोमस्य तद्देवतात्वाभावात्। यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत। तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति। तस्माग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयं पुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत्। तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसम्बन्धी भवतीति। यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्यते तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्पष्टप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरम् किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः। तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र दर्शशब्दः पौर्णमासशब्दो वा कश्चिद्यागवाची श्रूयते। पौर्णमासमित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते। तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते। तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः। न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः। तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वनियमः। इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्पेते।

॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नतून्नित्याहितेः कालो बाध्यः सोमस्य वाग्रिमः॥

अङ्गसाम्यात् पुरैवास्य बाधात् सोमीयबाधनम्७
इदमाम्नायते। सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत। नर्त्तुं न सूर्य्यं न नक्षत्रमिति। सूर्य्यनिधातुर्दर्शनार्थं वर्त्तते॥ ऋतुं नक्षत्रं वा न परीक्षेतेत्यर्थः। अनेन निषेधेनाधानस्य विहितः काकालो बाध्यते। न तु सोमस्य विहितः कालः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्यादिना वसन्ताद्यृतवः कृत्तिकादिनक्षत्राणि चाधानकालत्वेन विधीयन्ते। सोमस्यापि वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यृतुर्विहितः। पुण्यनक्षत्रमपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तम्। तत्र यद्यप्याधानं न सोमस्याङ्गं तथाप्यङ्गभूताग्निसंस्कारत्वादङ्गतुल्यमेवेति तदीय एवकालो बाधनीय इति चेत्। मैवम्। पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात्। यदैवैनं यज्ञ उपनमेदथादधीतेति सोमयागादिचिकीर्षया कालमाधानस्योपदिशता शास्त्रेण वसन्तवत् कृत्तिकादिकालो बाधितः। तस्मादृतुनक्षत्रपरीक्षानिषेधेन सोमकाल एव बाध्यते॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आज्यं चोत् कृष्यते नोवा तस्याग्नीषोमयोगतः॥
आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यष्टुं शक्तितोऽन्तिमः॥८॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्ष इत्युक्तम्। तदुपांशुयाजार्थं यदाज्यं तस्योत्कर्षः कार्य्यः। अग्नीषोमसम्बन्धस्य समानत्वादिति चेत्। मैवम्। विष्णुप्रजापत्योरपि विधिकल्पितदेवतात्वेन यष्टुं शक्यत्वात्। तस्मान्नाज्यस्योत्कर्षः॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

द्व्यहकालाः किमैन्द्राग्नाद्याः सद्यस्कालगा उत॥
आद्यः प्रकृतिवन्नैवं विकृत्युक्तिविशेषतः॥९॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः। सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादयो विकृतयो द्व्यहकालाः। कुतः। प्रकृतौ तद्दर्शनात्। पर्वण्यन्वाधानमिध्मस्य बर्हिषश्च संनहनं प्रतिपदीष्टिरिति द्व्यहकालत्वं प्रकृतौ दृष्टम्। तथैव विकृ

तावपि युक्तमिति चेत्। मैवम्। एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्व
त्। य इष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्ण॰
मास्यां वा यजेतेति वचनाच्चोदकप्राप्तं द्व्यहकालत्वं बाध्यते॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॰॥

आमिक्षादेरनियतिः स्यात् सोमादूर्ध्वमेव वा॥
अविशेषादग्रिमोऽन्यो नासोमेति विशेषतः१०॥

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादिः सान्नाय्यविकारः। अग्नीषोमीयमेका
दशकपालं निर्वपेद्वसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिरग्नीषोमी
यपुरोडाशविकारः। तस्योभयस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं वा यथे॰
च्छमनुष्ठानम्। कुतः। विशेषनियामकस्याभावादिति चेत्।
मैवम्। नासोमयाजी संनयेदिति निषेधेन सान्नाय्यं सोमा
दूर्ध्वमुत्कृष्यते। अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्व॰
मेव दर्शितः। तस्मात्तद्विकारयोरप्युत्कर्षो युक्तः॥

नवमाधिकरणमारचयति॰॥

एकाहानामनियमो दर्शादेरूर्ध्वमेव वा॥
सोमवत् प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता॥११॥

गवा यजेतेत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा एकाहा
आम्नाताः। तेषामपि सोमवदिष्टिपूर्वत्वं विकल्पितमिति चे
त्। मैवम्। सोमपूर्वत्वं वचनेन साक्षान्नोक्तम्। किन्तु सोमेन
यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तर्याभिधाने सत्यर्थादि
ष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं सम्पद्यते। तस्मादनुक्तं पूर्वभावित्वं चो
दको नातिदिशति। अर्थसिद्धमप्यतिदिश्यतामिति चेत्। न।
इहासम्भवात्। सकृदेवाधानम्। तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृ
तावुपक्षीणम्। न ह्येकस्यानन्तर्य्यस्य भिन्नकालयोः प्रकृति
विकृत्योः सम्बन्धः सम्भवति। तस्मादिष्ट्युत्तरकालीनत्वं॥
सोमस्य निवारयितुं समर्थस्याधानानन्तर्य्यस्य विकृतिष्वन
तिदेशाद्दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्युक्तस्योत्तरकालीन
त्वस्यातिदेशेनेष्टेरूर्ध्वमेव गवादिविकृतयोऽनुष्ठेयाः॥ ॥

इतिश्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ॥
पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥
समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अनुष्ठान क्रमः सर्वः पञ्चमे सुनिरूपितः॥
कोऽनुष्ठाने न्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते॥
अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः॥
षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

कर्माधिकारः कर्त्तुर्नो किंवास्तिन परश्रुतेः॥
धात्वर्थभाव्यताभानात् फलभोगविवर्जनात्।१॥
बलीयस्या विधिश्रुत्यावरुद्धा भावनात्र च॥
भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात् कर्मियोगाच्च सोऽस्यतः २॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते। तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम्। फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः। तादृशोऽधिकारो यागकर्त्तुर्नास्ति। कुतः। फलभोगाभावात्। तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावनाभिधीयते। तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः। एकपदोपात्तत्वात्। स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्ये न भाव्यतयान्वेतव्यः। तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या

वाच्यते। स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयम्। स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची। किन्तु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते। लोके तथा व्यवहारात्। तच्च काममपि तु योग्यम्। तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः। तस्मादस्मिन् वाक्ये फलानभिधाने तद्भोगाभावात् कर्तृयोगे कर्तृत्वमेव। न त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम्। किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति। तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे। विधित्वाकारेण। पुरुषं प्रवर्त्तयति। पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्त्तत इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरुपादत्ते। स्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टे सुखे रूढः। द्रव्ये तु लाक्षणिकः। तस्मात् सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धम्। धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकेन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते। किन्तु प्रकृत्या। तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम्। एकेनैव विधिरूपेण आख्यातप्रत्ययेनावगमात्। कामियोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्। तस्मात् फलभोगसम्भवे कर्त्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम्॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अन्धादेश्चास्त्यसौ नो वा स्वर्गेच्छुत्वात् स विद्यते।
प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्णनम्॥ ३॥
नैवाज्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना॥
क्रतुं प्रति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता॥ ४॥

अन्धः पङ्गुर्बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना सम्भवति। अथोच्येत। केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति। तथाहि। अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः। पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः। बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति। ततः क्लृप्तीर्वाचयतीति विहितस्यानुष्ठा-

तं न सिध्येत्। मूकोऽनुमन्त्रणादावशक्तः निर्धनो बहुव्ययाशक्त इति। तत्र यथा शक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते। स चाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः। किन्तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तम्। तस्मादन्धादेरप्यस्त्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्याज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन्। तदा तल्लोपेऽपि न क्रतोर्वैकल्यम्। इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत। तस्मादशक्तस्य नास्त्यधिकारः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

स्त्रिया नु सोऽस्त्यस्ति वा नो पुंलिङ्गेन तदीरणात्।
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावत्ता विवक्षितम् ५॥
अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः॥
यद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तन्न प्रकृतेर्न तु॥ ६॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणोऽभिधानात् सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति। न च ग्रहैकत्ववल्लिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम्। एकत्ववल्लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्॥ प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः। कुतः। पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात्। न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम्। किन्तूद्देश्यगतत्वम्। इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम्। न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम्। किन्तु स्त्रीलिङ्गं तावट्टाबादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते। पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन्द्वितीया बहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते। एवं फलमित्यस्मिन् प्रथमेकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः। तस्माल्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

दम्पतिभ्यां पृथक् कार्य्यं सह वाख्यातसंख्यया ॥
पृथङ्नैवमवैगुण्यात् कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत्॥७॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन। विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृकत्वाय दम्पतिभ्यां पृथगेव कर्म्मानुष्ठेयमिति चेत्। नैवम्। वैगुण्यप्रसङ्गात्। कर्म्मणि तत्र तत्र पत्न्यावेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमाम्नातम्। तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत। पत्नीप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लुप्येतेति सहैतोरवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः। न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धम्। अग्नीषोमी देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवतैक्यम्। तथा दम्पत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात्। तस्माद्दम्पत्योः सहाधिकारः॥

॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

पुंसोरेकस्य वाधाने वसानावित्यतो द्वयोः॥
एष क्षौमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः॥८॥

आधाने श्रूयते। क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति। तत्र। वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत्। नैवम्। क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंद्वित्वस्यापि विधाने वाक्यभेदात्तन्न विधीयते। किन्तु दम्पत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते पतिश्च पत्नी चेति विग्रह्य पतिशब्दस्यैकशेषात् पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम्। तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ॥ ॥ ॥

॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

उपस्थानादि दम्पत्योरुत पुंसो द्वयोरिदम् ॥
यजमानत्वसाम्येन विद्वत्त्वात् पुंस एव तत्॥९॥

आगन्म सुवरित्यनेन मन्त्रेणाग्नेय मित्रमहरित्यादिमन्त्रैश्च कर्त्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम्। आदिशब्देन। वसन्तामृतूनां प्रीणामीत्यादिना विहितमनुमन्त्रणादि। तत् सर्वं दम्पतिभ्यामुभाभ्यां कर्त्तव्यम्। कुतः। यजमानत्वस्योभयोः समा

त्त्वात्। ततो यजमानत्वसमाख्यया यथा पुंसानुष्ठीयते। त था स्त्रियापीति चेत्। मैवम्। अध्ययनरहितया स्त्रिया तद नुष्ठातुमशक्यत्वात्। तस्मात्। पुंस एवोपस्थानादिकम्॥

॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

शूद्रोऽपि यष्टा नो वा स्याद्वेदाध्ययनेन वा॥
उपदेशसुखाद्वास्य क्रतुवित्त्वेन यष्टृता॥१०॥
त्रैवर्णिके वेदविद्भिः कृतार्था विधयः क्रतोः॥
नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद्यष्टृताकुतः ११॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनु ष्ठानहेतुभूतविद्यासम्भवाच्छूद्रोऽपि यागाधिकारीति चेत्। मै वम्। क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्य विहितापि विद्या कल्प्यते। क्रतुविधयश्च त्रैवर्णिकानुष्ठानेनैव चरितार्थाः। सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति। त्रैवर्णिकानां तु विद्या। न कल्पनीया। अध्ययनविधिनैव विहितत्वात्। तस्माच्च शू द्रस्य यागाधिकारः॥

॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

धन्येव कर्त्तान्योऽपि धन्येव विधिसार्थ्यतः॥
अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद्भुक्तिवत्क्रतुः॥१२॥

यथा विद्याधिकारहेतुः। तथा धनमपीति धनित एक यागा धिकारः। तावता विधीनां सार्थकत्वात्। विध्यन्यथानुपपत्त्या दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम्। तस्माच्छूद्रवद् दरिद्रोऽपि न कर्माधिकारीति चेत्। मैवम्। धनिकस्यापि धनार्जनं न या गविधिभिराक्षिप्तम्। भोजनादिभिर्धनकार्य्यैरेव तस्याक्षिप्त त्वात्। अत एव विद्याया अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य नको ऽपि विधिरस्ति। याजनादिविधय उपायनियमार्था इति ह्युक्तम्। तस्माद्भोजनादिवत् क्रतोरपि धनकार्य्यत्वेन धनार्जनापे क्षत्वाद् दरिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा क्रतावधिकरोति॥ ॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

अङ्गहीनो न कुरुते कर्त्ता वा नाक्षमत्वतः॥

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत्॥१३॥

कश्चिदक्षिरोगेणाज्यमवेक्षितुमसमर्थः। अन्यो वातरोगेणास्वाधीनपादो विष्णुक्रमेष्वसमर्थः। अतो नाङ्गहीनः कर्माधिकारीति चेत्। मैवम्। धनहीनो यथा धनं सम्पाद्याधिकरोति। तथा विकलाङ्गोऽप्यौषधादिना वैकल्यं समाधायाधिकरोतु॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

असमाधेयवैकल्ये कथं काम्येष्वकर्तृता॥
नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्यथाशक्ति करोति हि॥१४॥

कथमित्यनेन संशयः सूचितः। वैकल्यस्य समाधातुमशक्यत्वेनासमर्थत्वादत्यन्तमनधिकार एवेति चेत्। मैवम्। काम्येष्वङ्गवैकल्ये फलासिद्धेर्मास्तु तत्राधिकारः। नित्यानां त्वाहिताग्निना त्यक्तुमशक्यत्वादोषदङ्गलोपं सोढ्वापि नित्येष्वधिकरोति॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

विधिर्वरण एकादावपि स्यात्त्रिक एव वा॥
अविशेषात्पक्ष आद्यो वाक्यभेदाय तूत्तरः॥१५॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधायेदमाम्नातम्। एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति। ऋषिर्गोत्रप्रवर्तकः कश्यपभरद्वाजादिः। तस्य सम्बन्धी आर्षेयः। तं वृणीते कथयति। उच्चारयति। कश्यपगोत्रोऽहम्। भरद्वाजगोत्रोऽहमिति तदुच्चारणम्। एकमार्षेयमुच्चारयति। तत्रोदाहरणम्। द्वावार्षेयावुच्चारयति। उपमन्युवसिष्ठगोत्रोऽहमित्यादि। त्रीनार्षेयानुच्चारयति। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रोऽहमित्यादि। न चतुर आर्षेयानुच्चारयेत्। पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षडादीनार्षेयान्नोच्चारयेदित्यर्थः। तत्रैकार्षेयद्व्यार्षेयत्र्यार्षेयवाक्येषु विशेषादर्शनादेकं वृणीत इत्यादयस्त्रयोऽपि विधय इति चेत्। मैवम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तत्परिहाराय त्रीन् वृणीत इत्यस्यैव विधित्वमस्तु। एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्येतदुभयमवयुत्यानुवादेन स्तावकम्। एकव

रणाद्विवरणो अप्रशस्ते अपि यदा कर्त्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्त्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः। चतुर्निषेधप्रत्यतिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते। न च तयोर्निषेधो विधातव्यः। प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः। चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः। त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तमानस्मान् कर्मण्यधिकुर्वन् यजमानस्त्रीनेवोच्चारयेत्। न न्यूनं नाप्यधिकमिति तात्पर्यार्थः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

विप्रादिरेव रथकृदन्यो वाद्योऽस्तु योगतः
रूढेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तु रुच्यते॥१६॥

आधाने श्रूयते। वर्षासु रथकार आदधीतेति। तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत्। मैवम्। संकीर्णजातिविशेषे रूढत्वात्। वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी। तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः। तथा च याज्ञवल्क्यः। माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते इति। तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः॥
कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत्॥१७॥

वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य श्रूयते। एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। वास्तुशब्दः किञ्चित् प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह। एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिकः। कुतः। निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात्। तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्चेति चेत्। मैवम्। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात्। षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत। न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति। तेनस्तात्कालिकाचार्य्योपदेशादिना विद्यां सम्पाद्य धनिको निषादो रौद्रयागं कुर्य्यात्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ॥
षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सत्रे पलांशः प्रत्येकं सर्वं वाद्यः समूहके॥
कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः॥१॥

इदमाम्नायते। ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति। अत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम्। सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात्। कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं। फलांश एव। न तु सर्वं फलमेकैकस्यैवेति चेत्। मैवम्। एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात्। अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारः। नत्वंशफलकामिनाम्॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

दर्शे कर्त्रैक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि॥
उद्देश्ये ग्रहवत् संख्या यतो नैव विवक्षिता॥२॥
आख्यातोपात्तसंख्यात्र विधेयस्य विशेषणम्॥
विवक्षितातः सेत्यत्र कर्त्रैक्यं विनियम्यते॥३॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः। तद्गतं चैकत्वं ग्रहैकत्ववदविवक्षितम्। तस्मादेको द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरधिकारिण इति प्राप्ते ब्रूमः। मा भूत् स्वर्गकामपदगतस्यैकत्वस्य विवक्षा। यजेतेत्याख्यातगतं तु यदेकत्वं तद्विधेयस्य विशेषणात्। विधेया तु क्रिया। सा च स्वसिद्धये कारकान्तरवत् कर्तारमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्तापि-

विधेयः। अतो विधेयकर्तृगता येयमेकत्वसंख्या सा विवक्षि-
तेति कर्तुरेकत्वं नियम्यते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते॥
आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात्॥४॥

चित्रया यजेत पशुकामः। कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम्। तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते। तदा कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चेत्। मैवम्। प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात्। देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते। त्रैधातवीयेन यजेतेति तदुभयं श्रुतम्। तस्मात् समापनीयम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात्
आद्यो नो गृहकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात्॥५॥

रथगृहनिर्माणादिरूपं यल्लौकिकं कर्म तदपि तत्स्मृतावुक्तमिति वेदमूलत्वकल्पनाच्चित्रायागादिवन्निवृत्तेऽपि कामे समापनीयमिति चेत्। मैवम्। रथादौ रमणीयत्वस्य प्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्ध्युपायावगमात्। तत्रोहापोहकुशलपुरुषोत्प्रेक्षामूला तत्स्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति। तस्मादवश्यं समापनीयमिति नास्ति नियमः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद् गृञ्जनमित्यसौ॥
नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम्॥६॥
प्रत्ययान्वयात्तु नञ् विध्योर्निषेधोऽनर्थहानये॥
संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्ततः॥७॥

अनारभ्य श्रूयते। न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न गृञ्जनमिति। तत्र न भक्षयेदिति सन्निधिवशान्नञ्धात्वोरन्वये सत्यभक्षणमिति पर्युदासः सम्पद्यते। तथा सति नेक्षेतोद्यन्तमादित्य-

मित्यादाविव सङ्कल्पो विधेयः। तस्य चाभक्षणसङ्कल्पस्य वि-
श्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति चेत्। मैवम्। प-
दैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणान्वेतुमयोग्यत्वाद्विधायकपदस्य
नञ्पदेनान्वये सति रागप्राप्तां भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेध-
स्य विधेयत्वात्। न च निषेधो व्यर्थः। नरकपाननिवारकत्वा-
त्। सर्वं च तत्र श्रुतं न किमपि कल्पनीयम्। व्रतपक्षे तस्य
तः सङ्कल्पः सङ्कल्पनीयम् इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्ष-
णाश्रयितव्या। तस्मात् स्वर्गकामिनो नात्राधिकारः। कि-
न्तु नरकाङ्क्षिनस्याधिकारः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुराप्युत॥
ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः॥८

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत। गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्य
श्च। वृद्धः प्रत्युत्थेयः सम्मन्तव्यश्चेत्यादिस्मार्त्तनियम उपनयना
त् प्रागप्यनुसर्त्तव्यः। तस्य नियमस्य वैदिकैर्मन्त्रैराहवनी-
याद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि तत्सम्भवादिति
चेत्। मैवम्। श्रौतस्याध्ययनादिनियमस्योपनयनान्तरभा-
वित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनियमस्याप्युत्तरस्मिन्नेव का-
ले युक्तत्वात् अत एव स्मर्य्यते। उपनयनादिनियम इति
। प्रागुपनयनात्। कामचारवादभक्षा इति च। तस्मादुपन
यनात् पूर्वं नास्तिनियमः॥ ॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः।
कालाङ्गलोपादाद्यः स्याद्वैधात्यागतोऽन्तिमः॥९॥

इदमाम्नायते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति। यावज्जीवं द
र्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। तत्र जीवनस्य निमित्तत्वे नोपन्या
सात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यम्भावाज्जीवतोऽनुष्ठा
नसातत्यमत्र वर्ण्यते। ननु सायंप्रातः कालावग्निहोत्राङ्ग
त्वेन चोदितौ अमावास्यापौर्णमासीकालौ दर्शपूर्णमासयोः

तथा सत्यङ्गलोपः सानन्ये प्रसज्येत। नायं दोषः। प्रधानलोपा-द्वरमङ्गलोप इति न्यायात्। तस्मात् सानन्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि सायंप्रातरादिकालोऽङ्गं तथाप्यनुपादेयतया प्रया-जादिवद्विधेयो न भवति। किन्तु तस्मिन् काले स्वतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते। तस्य च कालस्य जीवनरू-पनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः। तथा सत्युक्तकालविशिष्ट-मेव जीवनं निमित्तम्। तस्मिन् निमित्ते जीवनरूपो विशे-ष्यांशो यथा न वैधो नापि त्यक्तुं शक्यः। तथा विशेषणांशः कालोऽप्यविधेयोः न त्यक्तुं शक्यश्च। तस्मादवैधस्य त्या-गासम्भवान्न सानन्यम्। किन्तु स्वकालेऽनुष्ठानम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

सकृत् कृतिरुतावृत्तिर्दर्शादेः शास्त्रसार्थ्यतः॥

सकृत् स्यात् कालसंयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः॥१०॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेवानुष्ठानम्। तावता विधिशास्त्र-स्य चरितार्थत्वादिति चेत्। मैवम्। कालविशिष्टजीवननि-मित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्। तस्मादावृत्तिः

नवमाधिकरणमारचयति ॥

क्रतौ सकृद्भेदहोमोऽसकृद्वा क्रतुसिद्धितः॥

सकृन्निमित्तभेदस्यावृत्तौ होमोऽसकृद्भवेत्॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपात्रभेदमाज्यादिस्कन्दनं चनि-मित्तीकृत्य होम आम्नायते। भिन्ने जुहोति। स्कन्ने जुहोतीति। सोऽयं होमः सकृत् कार्य्यः। तावतैव क्रतूपकारसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्यावृत्तौ होमस्या-प्यावर्त्तनीयत्वात्। तस्मान्नास्ति सकृत्त्वनियमः॥

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

यथाकाम्यमुतावृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ॥

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः॥१२॥

गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद्यश्चेति विहितेषु गुरुप्रीतिरूपस्या-

दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रीत्यनुसारेणानुगमनादिकं सकृद्वा स्वेच्छया कर्त्तव्यमिति चेत्। मैवम्। दृष्टार्थेष्वपि विहितेषु नियमादृष्टसम्भवात्। यदा यदा गुर्वागमनादिनिमित्तं सम्पद्यते। तदा तदानुगमनादीन्यनुष्ठेयानि॥ ॥ ॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्रिमः॥
वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यतेष्यते॥१३॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। स्वाध्यायमधीयीत। प्रजामुत्पादयेदिति। तत्र सोमः काम्यः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति। कामसंयोगेनाम्नातत्वात्। अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कामियोगोऽपि कल्प्यते। तस्मादिदं त्रयं काम्यमिति चेत्। मैवम्। वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सा प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते। अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्। दृष्टप्रयोजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य सम्भवात्। तत्र क्रत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वाद्धेतोरध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्य्यम्। अनुत्पाद्य सुतान्न लोकं गच्छतीति स्मृतेर्लोकसिद्ध्यर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम्। अनेनैवाभिप्रायेणोदमाम्नातम्। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्य्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य। एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासीति। अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्युपलक्षणार्थम्। सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात्। तस्मात् सोमादिकं नित्यम्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

———०———

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

नित्ये सर्वाङ्ग·संहारः शक्त्या वाधः फलित्वतः ॥
शक्त्यात्यागासम्भवेन निमित्ते जीवनेस्थिते॥१॥
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाण्यङ्गा न्युपसंहृत्य तद्विशिष्ट एव प्रयोगः कर्त्तव्यः। कुतः। भावनांशस्य कथम्भावस्य समुच्चितैः सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वादिति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम्। तस्य च स्ववाक्यगतजीवननिमित्ते नान्वयात् सति जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम्। ततो वाक्यान्तरगतेष्वङ्गेषु शक्यं किंचिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैः रुपेतं प्रधानं कर्मानुष्ठेयम् ॥ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

काम्ये शक्त्येन सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य सम्भवात् ॥
मैवं लोपे निष्फलत्वाच्छाब्दमङ्गं न लुप्यते॥२॥
प्रधानानुष्ठितौ यद्वज्जीवनस्य निमित्तता ॥
काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्यं त्यक्तुं हि शक्यते॥३॥
यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मस्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्। तथा काम्येष्वप्यैन्द्राग्नसौर्य्यादिष्वशक्याङ्गलोपसम्भवाच्छक्याङ्गोपेतमनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। अङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः। सर्वाङ्गोपेतमेव हि प्रधानं फलसाधनं विहितम्। तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम्। तथाङ्गत्यागेऽपि। फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यम्। ततो यद्यावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तं तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति॥ न हि गमनसाधनस्य रथस्य चक्राद्यङ्गेष्वन्यतमस्य वैकल्ये गमनसाधनत्वं दृष्टम्। तस्माद् यदा सर्वाङ्गोपसंहारः॥ कर्त्तुं शक्यते। तदैव काम्यमनुष्ठेयम्। न च नित्येऽप्येवमस्त्विति शङ्कनीयम्। जीवनं निमित्तीकृत्य तत्र विधानात्। यथा गृ·

इदाहं निमित्तीकृत्य विहिता क्षामवतीष्टिरवश्यं कर्त्तव्या। यथा वा लोके निमित्तभूतायां बुभुक्षायां सत्यां भोजनमवश्यं कर्त्तव्यम्। तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम्। न च जीवनवत् फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम्। सत्यामपि कामनायां कर्मणोऽवश्यम्भावात्। न हि कामिनः कर्माननुष्ठाने प्रत्यवायः श्रूयते। ननु शास्त्रीयप्रत्यवायाभावेऽपि फलानुत्पत्तिलक्षणो बाधोऽस्त्येव। यथा बुभुक्षोरभोजने राजदण्डाभावेऽपि पित्तक्षोभरूपो बाधोऽस्ति। तथा कामिना प्रयतितव्यम्। फलं च शब्दावगतसर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम्। नित्ये तु न फलसाधनत्वे न विधिः। किन्तु जीवननिमित्तसंयोगेन। तथा सत्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तनैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो नापैति। ततो विकलाङ्गमपि कर्त्तव्यमेव। अत एव नित्यस्याकरणे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते शास्त्रेष्ववगम्येते। काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वाभावाद्विकलाङ्गं न प्रयोक्तव्यम्। अत एव तत्यागे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न स्तः। तस्मात् काम्यं कृत्स्नाङ्गोपेतं यदा कर्त्तुं शक्नुयात्। तदा कुर्य्यात्। नित्यं तु यथा शक्नुयात्। तथा कुर्य्यात्। एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्। तदेव यादृक्कीदृग् होतव्यमिति। तस्मान्नित्येष्वङ्गवैकल्येऽपि॥ काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्यः॥ ॥ ॥

॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

नीवारादिद्रव्यभेदात् कर्मान्यत् स्यात्तदेव वा॥
द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्रेषद्भेदतोऽन्तिमः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोर्व्रीह्यसम्भवे नीवारादि स्वीक्रियते। तदा कर्मान्तरं तदित्यभ्युपेयम्। कुतः। द्रव्यकर्मणोरेकत्वात्। द्रव्यं हि कर्मणः स्वरूपम्। ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमनिवार्य्यमिति चेत्। मैवम्। द्रव्यकर्मणोरीषद्भेदस्यापि भावात्। द्रव्यमाश्रयः। कर्माश्रितम्। आश्रयाश्रितयोर्भेदाभेदा

वभ्युपगम्य तादात्म्यसम्बन्धोवर्ण्यते। तस्माद्द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा नविद्यते॥
मानाभावादस्ति कर्म चोदनाक्षेपिकायतः॥५॥

नित्यकाम्ययोः कर्मणोः श्रुतस्य ब्रीह्यादिद्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि न विहितम्। ततोमानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिरिति चेत्। मैवम्। कर्म चोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति। तत्र ब्रीहिशास्त्रंनियामकम्। तच्चासम्भवाद्यदा न प्रवर्त्तते। तदा मा भून्नियमः। तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात्सामान्यं। क्वचिद्विशेषे पर्य्यवस्यतीति प्रमाणसद्भावादस्ति प्रतिनिधिः। ततो द्रव्यान्तरेणापि तत् कर्मानुष्ठातव्यमेव। न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात् कर्मलोपः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

देवाग्निमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा॥
पुरेवास्तीह यन्मुख्ये कार्य्यं तत्रेति नास्त्यसौ॥६॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः। सौर्य्यं चरुमित्यादावुक्ता अग्नि सूर्य्यादयो देवाः। आहवनीयादयोऽग्नयः। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्राः। प्रोक्षणादयः क्रियाः। एतेषां देवादीनामपचारेऽपि नीवारद्रव्यवत् प्रतिनिधिरस्तीति चेत्। मैवम्। कार्य्यसिद्ध्यभावात्। पुरोडाशनिष्पादनं कार्य्यं ब्रीह्यपचारेऽपि नीवारेण सिध्यति। देवादिकार्य्यं तु नान्येन सिध्यति। न ह्याग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते। नाप्याहवनीयकार्य्यो होमोऽसंस्कृतेन वह्निना सिध्यति। नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्येतन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येनमन्त्रेण सिध्यति नापि प्रोक्षणकार्य्यमदृष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेण सिध्यति। तस्मान्नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

माषाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वाद्यस्तद्वारणात्॥
नार्हा अयज्ञियत्वोक्तेरर्थात्तद्धि निवारणात्॥७॥
मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रीकाम इत्यत्र मुद्गाभावे माषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति। कुतः। मुद्गकार्य्ये चरुनिष्पादने समर्थत्वात्। निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावाच्चेति चेत्। मैवम्। अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इति माषादिध्यान्ये ष्वयज्ञियत्ववचनस्य तन्निषेधे पर्य्यवसानात्। तस्मान्नार्हा माषाद्याः॥
॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥
स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः॥
न मृते प्रेरकाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः॥८॥
यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः तथा कर्त्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्त्विति चेत्। मैवम्। किं यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते। किंवा कार्य्यान्तरव्यापृते। नाद्यः। असम्भवात्। अन्यस्मिन्नपचरिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति। यजमानेऽपचरिते कोऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात्। को वाध्वर्य्युप्रभृतीन् प्रेरयेत्। न द्वितीयः। यजमानकार्य्यस्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नसम्भवात्। सम्भवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वाभावात्। तस्मान्नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥
मृते सत्त्रिणि नान्यः स्यात् स्याद्वा नात्रापि पूर्ववत्
स्यादस्वाम्यपि कर्त्त्रंशे साप्तदश्यस्य सिद्धये॥९॥
सत्त्रेषु बहुयजमानेष्वेकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति। कुतः। पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति। चेत्। मैवम्। भङ्ग्यन्तरेण तत्सिद्धेः। सत्त्रिणां हि कार्य्यद्वयम्। फलभोक्तृत्वं यागकर्तृत्वञ्च। तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं सम्भवति। ऋत्विक्कार्य्ये कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण साप्तदश्याभावात्। षोडशैवकार्य्याणि निष्पद्येरन्। एकं कार्य्यं लुप्येत। तस्माद्यजमानस्य प्रतिनि

ध्यभावेऽप्यृत्विजः प्रतिनिधिसद्भावात् पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यम्॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

स स्वाम्यथ न कर्त्तैव स्वामी तत् स्थानगत्वतः
अनारब्धुः फलाभावादस्वामी कर्त्तृमात्रता ॥१०॥

यः सत्त्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्तीति चेत्। मैवम्। आरभ्य समाप्तिपर्य्यन्तमनुष्ठितुः फलमुक्तम्। प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान्। अतः फलाभावाद्यजमानत्वं नास्ति। किन्तु कर्त्तृत्वमात्रमेव। मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलमाम्नायते। यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तस्य फलमिति॥ ॥दशमाधिकरणमारचयति ॥

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्य्या वा नाफलित्वतः॥
अन्येषां साप्तदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः॥११॥

सत्त्रे योऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात् फलयोग्यताहेतवो वपनादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संस्कृते सत्यन्येषां यत् साप्तदश्यं तत् संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति। ततः सप्तदशावराः सत्त्रमासीरन्नित्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति। अन्यथा संस्कृताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत। यदि बहूनां यजमानानामलाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः। तदापि सप्तदशापेक्षिताः। न तु ततोऽल्पसंख्या इत्यर्थः। तस्मादफलिन्यपि तस्मिन् संस्काराः कर्त्तव्याः॥ ॥ ॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॰॥

किञ्चित् प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः॥
आक्षेपान्न समद्रव्ये मुख्यांशानुगमो यतः॥१२॥

श्रुतव्रीह्यपचारे नीवारप्रियंग्वादिकं किञ्चिद् द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम्। प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याक्षिप्तत्वादिति चेत्। मैवम्। व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र तज्जातिः पुरोडाशं निष्पादयति। किन्तु व्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इ-

न्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम्।ते चावयवाः सदृशे नीवारादौ बह वोऽनुगच्छन्ति।भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यमित्यभ्युपगमात्। तस्मादत्यन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम्॥ ॥ ॥
॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥
यवाः प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थे नतसमा उत ॥
मुख्यत्वाभादग्रिमोऽन्तो व्रीहिपक्षे यवा विधेः॥१३॥
व्रीहीणामसम्भवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम्। यवैर्यजेतेति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यत्वाभादिति चेत्।मैवम्। व्रीहियवयोर्विकल्पत्वेन व्रीहिपक्षे यवविध्यभावात्।तस्मात् सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥
सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधाउत ॥
नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तन्नियम्यते॥१४॥
यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतीकलताखण्डानां विधायकमिति चेत्।मैवम्।सदृशतया प्रतिनिधित्वेनप्राप्तेषु पूतीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात्।तस्मात् पूतीकद्रव्यं नियम्यते॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥
प्रतिनिध्यपचारे तु नेन मुख्येन वा समम्॥
प्रक्रान्तत्वादग्रिमोऽन्त्यः श्रुतांशसमलाभतः॥१५॥
सत्त्रेषु प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीतवान्।तस्मिन्। मृते तादृशस्याभावात्। स्वशाखामात्राध्यायी प्रतिनिधापितः। तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः।तस्मिन्नप्यपचरिते पुनः पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धोऽपि त्रिवेदिति तमुपेक्ष्य प्रतिनिधिना समं स्वशाखामात्राध्यायिनं गृह्णीयात्।सकवेदाध्यायिकर्तृकप्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वादिति चेत्।मैवम्। अध्वर्यूद्गातृहोतॄणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं ब्रह्मणो वेदत्रयाध्ययनमपेक्षितम्। अतो मुख्येन सदृशं त्रिवेदिनमेव गृह्णीयात्।तथा सति त्रिवेदिब्रह्मप्रतिपादकश्रुत्यभि

मंत्रैर्बहुभिरंशैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत। तस्मान्मुख्येन सदृशस्य ग्रहणम्। न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य॥ ॥ ॥

॥पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम्॥
आद्यः श्रुतांशसादृश्यात् पूतीकाविधितोऽन्तिमः॥१६॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात्। तदा तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम्। पूतीकानभिषुणुयादिति श्रुतेः पूतीकांशेः सादृश्यलाभादिति चेत्। मैवम्। नास्ति पूतीकानां विधिः। किन्तु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम्॥ ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे ग्राह्यं तु किं द्वयोः॥
सङ्कल्पेन प्रतिनिधिर्मुख्यं शास्त्रार्थलाभतः॥१७॥

यदा मुख्यान् व्रीहीन लब्ध्वा नीवारैः सङ्कल्पः कृतः। तदा कथञ्चिद्व्रीहिलाभेऽपि सङ्कल्पभ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेया इति चेत्। मैवम्। मुख्यशास्त्रार्थलाभेन सङ्कल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्तव्याः॥ ॥ ॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः॥
अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः खादिरस्तक्षणात्पुनः॥१८॥

यदा यूपार्थं खदिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव लभ्येत। तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः। असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेत्। मैवम्। मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः। तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि त्याज्यः॥१८॥

॥अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्य्यं पुनर्न वा॥

साद्गुण्याय पुनः कार्य्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्नहि १९

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते। तदूर्ध्वं खदिरो यदि लभ्येत। तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात् साद्गुण्याय मुख्ये। यूपे पुनर्नियोजनं कार्य्यमिति चेत्। मैवम्। गुणभूतो यूपः। पशुनियोजनं प्रधानभूतम्। नहि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता। तस्मान्नियोजनं पुनर्न कार्य्यम ॥ ॥

॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम्॥
आद्यो बहुगुणालोपाच्च मुख्यायास्तु लोपनम् २०

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः। मुख्यः खदिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यः। तदा तक्षणादिबहुगुणालोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवादरणीय इति चेत्। मैवम्। मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात्। तस्मात् कृशोऽपि मुख्य एवोपादेयः॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खदिरः किं तदा भवेत्
मुख्यत्वे न स एव स्याद्वैयर्थ्येन हीतरः॥२१॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्वात्तक्षणादिरहितोऽपि खदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यः। तदापि मुख्यत्वात् खदिर एवोपादेय इति। चेत्। मैवम्। उपात्तस्य प्रयोजनाभावान्नियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः॥ एकविंशाधिकरणमारचयति॥

शेषकार्य्ये स्वपूर्णाश्चेद् व्रीहयः किं न देतरत्॥
व्रीहयो वा सर्वसिद्ध्यै नीवारादिकमिष्यते॥२२॥
पुरोडाशतया व्रीहेः प्रधानत्वादलोप्यता॥
शेषकार्य्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् २३॥

स्विष्टकृदिडाप्राशित्रभक्षणादीनि शेषकार्य्याणि। तेष्वपर्य्याप्ताः प्रधानमात्रपर्य्याप्ता व्रीहयो यदा लभ्यन्ते। तदानीं सर्वकार्य्यसिद्धये व्रीहिभ्य इतरन्नीवारादिकमुपादेयमिति चेत्। मैवम्। व्रीहयः पुरोडाशार्थतया प्रधानयागस्य

निष्पादका इति न लोपमर्हन्ति। अतः प्रधानस्यावैगुण्याय। द्रव्याभावे शेषकार्य्याणि लोपमर्हन्ति। तस्मादल्पा अपि व्रीह्य एवोपादेयाः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

अवत्तनाशे तच्छेषात् पुरोडाशादवद्यति॥
यजेदाज्येन वाद्योऽत्र मध्यपूर्वाधसम्भवात्॥१॥
कृत्स्नस्यमध्यपूर्वार्द्धे ये शेषस्थे न ते ततः॥
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते। मध्यादवद्यति। पूर्वार्धादवद्यतीति। तद्यद्यवत्तं नश्येत। तदानीमवशिष्टात् पुरोडाशात् पुनरप्यवदातव्यम्। कुतः। अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि सम्भवादिति चेत्। मैवम्। कृत्स्नपुरोडाशगते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयते। न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे। ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम्। अत एव श्रूयते। यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति। तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद् ग्राह्यो न वाग्रिमः॥
शेषसत्त्वाच्च शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यविरोधनात्॥ ३॥
इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वावत्तं यदि नश्येत्। तदा शेषस्य सद्भावात् तस्माच्छेषात् पुनरवदेयमिति चेत्। मैवम्॥

तस्य शेषस्यान्यथा प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीनभक्षणरूपा-
यावरुद्धत्वात्। तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते॥
तृतीयाधिकरणमारचयति॥
शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वान्यभक्षणाम्॥
ऋत्विजां परिसंख्यानात्स्वाम्यप्राप्तौ ततोऽन्तिमः॥४॥
दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्-
भ्योऽन्यैः कर्त्तव्यम्। कुतः। ऋत्विजां परिसंख्यानत्वात्। ऋत्विजां
कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्तौ सत्यां पुनरप्येवमाम्नायते। य-
जमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति। तदेतत्। पुनराम्नानं पा-
रिसंख्यार्थम्। यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशित्रादिकं न
भक्षयेयुरित्यर्थः। तस्मादृत्विग्भ्योऽन्येषां प्राशित्रादिभक्ष-
णमिति चेत्। मैवम्। यजमानस्य कर्मकरत्वाभावेन पू-
र्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते। तस्मादपरिसंख्यानत्वा-
दृत्विज एव प्राशित्रादिभक्षणम्॥ ॥ ॥
॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥
कपालभेदने होमो भग्ने घृष्टेऽथवोभयोः॥
आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कार्यत्वे न मध्यमः॥५॥
संस्कृतावनिमित्तत्वान्नित्यानित्यविरोधनम्॥
निमित्तता समा भङ्गे घर्षे वा तद्द्वयोर्हुतिः॥६॥
दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते। भिन्ने जुहोतीति। त-
त्र भेदशब्दस्य भङ्गवाचित्वात् कपालभङ्गे सोऽयं होम इत्ये-
कः पक्षः। होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तभङ्गे संस्कार्याभा-
वात् संघर्षमात्रजन्येषद्भङ्गस्यापि भेदशब्दार्थत्वात् कपा-
ले घृष्टे सत्ययं होम इति द्वितीयः पक्षः। संस्कारपक्षे भिन्न-
शब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादने नोपक्षयान्निमित्तप्रतिपादक-
त्वं न स्यात्। तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्य-
त्वं वक्तव्यम्। कपालभेदस्य कादाचित्कत्वात् संस्कार्यम-
नित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति। ततो भिन्ना-

शब्दो निमित्तप्रतिपादकः। निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम्। तस्मादुभयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्त्तव्य इति राद्धान्तः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववद्द्वयोः॥
अंशदाहस्य नित्यत्वात् सर्वदाहे पुनर्यजिः॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। यदा तद्धविः स तिष्ठेताथ सतदेव हविर्निर्वपेत्। यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। अस्यायमर्थः। यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयौ क्षायतोऽत्यन्तदाहेन भस्मीभवतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। न त्वयं यज्ञो यजमानाय फलं प्रयच्छति। यदि तादृशो हविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेत। तदा तत्प्रत्यवायपरिहाराय पुनस्तदेव हविर्निरूप्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति। तत्र पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विहितः स पूर्वोक्तभेदन्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्त्तव्य इति चेत्। मैवम्। तप्तेषु कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपर्यङ्गारैरधिवासने कृते सति सूक्ष्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वे न नित्यत्वात् पुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति। सर्वदाहस्तु कादाचित्कत्वान्निमित्तमिति तत्रैवेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आर्तौ पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये॥
एकनाशेऽपि वाद्योऽस्तु हविर्वै द्वुभयोक्तितः॥८॥
हविरार्त्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्य्यवस्यति॥
उभयोक्त्यविवक्षाया मेकनाशेऽप्यसौ भवेत्॥९॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति। सोऽयं यागो दोहद्वयक्षये निमित्तोक्तत्वानुष्ठेयः। न त्वेकदोहक्षयमात्रे कुतः। उभयशब्दस्य श्रुतत्वात्। आर्तिशब्दस्य विशेषणत्वेन श्रूयमाणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः। तथा हविःशब्दविशेषणस्यो भ॰

यशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वादुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमि। ति चेत्। मैवम्। आर्त्तिमात्रोपन्यासे साकाङ्क्षत्वान्निमित्तं न पर्य्यवस्यतीति हविः शब्दार्थो विवक्षितव्यः। तावतैव निमित्तस्य पर्य्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः। हविरार्त्तिकमात्रस्य निमित्तत्वे सति सान्नाय्यदोहद्वयनाशयोरुभयोर्निमित्तत्वं। सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते। तस्मादेकनाशे द्वयनाशेऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अभिषुत्य ततो हुत्वा भक्षेदेकैकहेतुना॥
संहृत्य वा निमित्तत्वं साहित्याविधितोऽग्रिमः॥१०॥
होमाभिषवकर्त्तात्र भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते॥
निमित्तता र्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति। तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षणहेतुः। कुतः। साहित्यस्याविधेयत्वात्। अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते। तत्र साहित्यविधौ वाक्यभिद्येत। अभिषवहोमौ भक्षणहेतू। तौ च सहिताविति एवं न द्वभेदः। तस्मात् साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र निमित्तमुपन्यस्यते। किन्तु होमाभिषवयोः कर्त्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते। तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं। विवक्षितमिति संहृतयोरेव तयोर्निमित्तत्वम्॥ ॥

॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

एकोऽपि वह्न्यनुगमः पुनराधेयकारणम्॥
द्वावेव वाद्यो द्वित्वोपेक्षणात् पञ्चशरावत्॥१२॥
द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना॥
नैकस्यातो ह्यनुगमो हेतुः सूर्य्योदयादिगः॥१३॥

अग्निहोत्रे श्रूयते। यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्रोचेयातां।

सूर्य्ये वाऽभ्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरिति। आहवनीयगार्हपत्यावुभावग्नी अनुगतौ नष्टौ यदा भवतः। तदा। सूर्य्यस्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत्। तदा पुनराधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र यथा पञ्चशराव वाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दार्थो न विवक्षितः। तथा निमित्तस्य वह्न्यनुगमस्य विशेषणं द्वित्वमुपेक्षणीयम्। तत एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्तीति चेत्। मैवम्। अग्नी आदधीतेति द्वित्वविशिष्टयोरग्न्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदितम्। न त्वेकस्योत्पादनाय। नह्येकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं सम्भवति। तस्मान्नैमित्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि वह्न्यनुगमयोर्द्वित्वं विवक्षितव्यम्। तस्मादस्तमयकाल उदयकाले वा वह्निद्वयनाशः पुनराधेयहेतुः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा॥
दोहद्वयाग्नितो दर्शे द्रव्यस्यादीप्सितत्वतः॥१४॥
प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते॥
शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते॥१५॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः। नासौ कर्मान्तररूपः। किन्तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते। कुतः। दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत्। मैवम्। ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात्। यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयते। तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत। तस्माद् द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

दर्शे प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्त्तितः॥
दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः॥१६॥
पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात्॥
अनिवृत्ते स्यादङ्गं स्यादार्त्तिवैगुण्यहानये॥१७॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तरं कथितं तत्
देनदर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते। कुतः। उभय हविरा
र्त्यौ दर्शयागस्य निवृत्तत्वादिति चेत्। मैवम्। पूर्वयोर्दधिप
यसोर्नाशेऽपि पयोऽन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने
हविरावर्त्तिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्च शरावयागो दर्श
यागस्याङ्गं भवति॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

सत्त्रायागुरते योऽयं यजेद् विश्वजितेत्यसौ॥
यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवाग्रिमः॥१८॥
अविशेषात् प्रवृत्तोऽस्तु सत्त्राङ्गं हि तथा भवेत्॥
निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम्॥१९॥

इदमाम्नायते। यः सत्त्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति। आ
गुरते सङ्कल्पयति। तत्र सत्त्रं सङ्कल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृ
त्तः। अपरो न प्रवृत्तः। तयोरुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता
यजेतेति। विशेषस्याश्रवणात्। एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्य
पि विशेषो न श्रूयते। तस्मादुभयोरन्यतर इत्याद्यः पक्षः॥
सत्त्रे प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने सत्त्राङ्गत्वं विश्वजितो
लभ्यते। तस्मात् प्रवृत्त एव विश्वजितं कुर्य्यादिति द्वितीयः प
क्षः। यः सत्त्रायावगुरतः इति निमित्तत्वेनोपन्यासात् सङ्कल्
प्य यदि सत्त्रं नानुतिष्ठेत्। तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद् यागं
कुर्य्यादिति राद्धान्तः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

व्रतसेर्दर्शे सव्रतस्य व्रतमात्रस्य वा विधिः॥
व्रतकालं लक्षयेद् वा व्रतसंयुक्ते व्रते विधिः॥२०॥
भाति रागाद् व्रतप्राप्तेर्व्रतमात्रं विधीयते॥
व्रतस्याकरणं व्रतः कालगीस्तदपाकृतेः॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सै
रमावास्यायामिति। व्रतं भोजनम्। अत एवाम्नायते। अमाष
ममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतयतीति। तदेतद् व्रतं वत्स संयुक्त
मत्र विधीयते। कुतः। वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रति

भानादित्येकः पक्षः। रागत एव प्राप्तत्वाद्व्रतं न विधातव्य
म्। किन्तु वत्समात्रं विधीयतामिति द्वितीयः पक्षः। न हि वत्
सः पारण्यादिवद्व्रतस्य करणम्। ततो न तस्य विधिः। किन्तु
वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते। तस्मिन्काले व्रतमु
पेयात्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सान्नाय्यिनः स कालः स्यादितरस्यापि वाग्रिमः॥
वत्ससत्त्वाद्यस्य कालो ह्यन्यस्याप्यस्त्यतोऽन्तिमः २२

यस्य सान्नाय्यमस्ति तस्यैवायं व्रतकालः। कुतः। तस्य कस्य वत्सा
पाकरणस्य सद्भावात्। यस्त्वमावास्यायां सान्नाय्यं न करोति ॥
किन्त्वैन्द्राग्नं पुरोडाशं करोति। न तस्य वत्सापाकरणमस्ति ॥
नापि पौर्णमास्यां तद्विद्यते। तस्मात् सान्नाय्यिन एव स का
ल इति चेत्। मैवम्। वत्सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षित
कालस्य विद्यमानत्वात्। तस्मात् सर्वस्यापि स कालः ॥ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ॥
कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रहृत्यात्रोपलक्ष्यते २३॥
आद्योऽङ्गत्वविधेर्भानात् प्रतिपत्तिमपेक्षते ॥
शाखोपयुक्ता तेनान्त्यः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥२४॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति ॥
तत्र प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधिर्भासते। स
त्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्यप्रसङ्गात् सा
न्नाय्यरहितेनापि शाखा सम्पादनीयेति चेत्। मैवम्। शाखा
वत्सापाकरणादावुपयुक्ता। तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न सम्भ
वति। विनियुक्तविनियोगस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्छाखा प्र
तिपत्तिमपेक्षत इति तत्प्रतिपत्त्यर्थः कालः प्रस्तरप्रहरणे
नोपलक्ष्यते। तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति। तदा शाखामपि
विद्यमानां प्रहरेत्। नतु सान्नाय्यरहितेन सम्पादनीया ॥ ॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

इष्टिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्यद्विन देवताः ॥
पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्मतत् ॥१॥
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ॥
देवताः प्रकृतास्त्यक्ता द्रव्यमन्याभ्य उच्यते॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा। अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्। ये मध्यमाः स्युस्तान ग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्यात्। ये स्थविष्ठास्तानिन्द्रा य प्रदात्रे दधंश्चरुम्। येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय। शृते चरुमिति। अयमर्थः। दर्शे भ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां ह विर्निरुप्तं भवति। ततः प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अ भ्युदेति। तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः। अख। ण्डिता ईषत् खण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते त्रिविधा दात्रादि गुणविशिष्टेभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्य इति। त देतत् प्रकान्ता दर्शकर्मणोऽन्यत् कर्म। कुतः। कालापराध। प्रायश्चित्तार्थे द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वा त्। तत इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्दर्श कर्मतानुष्ठेयमिति प्रा प्ते ब्रूमः। हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत् परित्यज्य क र्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेव। ताभ्यो दर्शसम्बन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते। तण्डुलोपल

क्षिप्तं यद्धविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वेद्यु र्निरुप्तं तद्धविः पूर्वदेवतात्मनोऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते। न तु तण्डुलानां स्थविष्ठ मध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधविभागो विधीयते। तस्य प्राप्तत्वात्। ये मध्यमाः स्युरित्यादिविनियोगभेदादर्थेपात्तुः स विभागः ततः पूर्वदेवतास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यः पूर्वनिरुप्तं हविः प्रदातव्यम्। तत्तु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालः। न तु दर्शे। तथा सति दर्शभ्रान्त्यापि चतुर्दश्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति। नैष दोषः।दध्नो ग्रहकालीनत्वे नार्थसिद्धे पूर्वद्युर्दोहातन्त्वने तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते। यद्वा। व्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वेद्युर्विकल्पितः तथा च श्रूयते। यदि बिभियादभि तोदेष्यतीति। महापात्रे हवींषि निर्वपेदिति। अयमर्थः। भ्रान्त्या प्रमाणेन वा दर्शोऽयमिति निश्चिनवतश्चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिर्नास्ति।तदा तस्मिन्नेव दिने प्रौढपात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति। ततो निरुप्तस्यैव हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्ती कृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते। ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः। न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात् स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ॥ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

देवत्यागस्तथोपांशावस्त्युते देवतान्तरे ॥
यागलोपोऽप्रसक्तत्वात्कृत्वा चिन्तेयमिष्यते ३॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये यथा पुरोडाशे सान्नाय्ये च हविषि पूर्वदेवतात्यागः। तथैवोपांशुयाजहविष्याज्ये पूर्वदेवतां त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यमिति चेत्। मैवम्।पुरोडाश सान्नाय्ययोरिवाज्ये देवतान्तरस्याश्रवणात्।तस्मात्। पूर्वदेवतायास्त्यक्तत्वादन्यदेवताया अश्रवणाच्च निर्देवत उपांशुयाजो लुप्यते। त

नूपांशुयाजस्य दर्शे प्रसक्तिरेव नास्ति। तत् कुतो देवतापनयो लोपो वेति चेत्। एवं तर्हि कृत्वा चिन्ताऽस्तु॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्युत॥
उक्ते राद्धोऽन्तिमः पक्षो निरुप्ते रविवक्षया॥४॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेत्। मैवम्। हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात्॥ अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः। यस्य हविरभ्युदेति तच्च हविर्यदि निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः। तस्मान्निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणायमिष्टिः कर्तव्या॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाग्रिमः
तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात्॥५॥

निर्वापात् प्राग् यदा चन्द्रोदयः। यदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः। कुतः। तण्डुलान् विभजेदिति वाक्ये न तण्डुलाभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयश्रवणात्। निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन् काले प्राकृत्योऽग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः। कुतः॥ तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात्। अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वे न देवतापनयो न स्यात्। हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासम्बन्धमपनीय देवतान्तरसम्बन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत्॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

प्राकृतीभ्योऽत्प निर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान्
प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह॥६॥
प्राकृतीभ्यः प्रसक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः॥

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः॥७॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति।तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्यः स एव निर्वप्तव्यः।कुतः।प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वादित्येकः पक्षः।चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यम्भावाद् वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः। अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः। अन्यदेवता संयोगस्त्वंशस्य न सम्भवति। अन्याश्च देवताः प्राकृत देवतास्थाने निवेशनीयाः।प्राकृतदेवतानां च निर्वाप पदार्थेन संयोगः क्लृप्तः। न तु पदार्थांशेन। तत्स्थान पतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति॥ राद्धान्तः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥ ॥

सेष्टिःसान्नाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः।
नान्यस्येन्यग्रिमोऽन्त्यःस्याद्देवमात्रविधानतः॥८॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते।तदभावे च दधनि चरुं श्रृते चरुमिति विधिर्न सङ्गच्छेत।तस्मात्सान्नाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिरिति चेत्।मैवम्। अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते। दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत।ततस्तराडुलवत्प्राप्तयोर्दधिश्रृतयोरनूद्यतया विध्यभावादुदके चरुश्रपणासम्भवाच्च सान्नाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

सत्त्राय दीक्षितानां चेत्साम्युत्था ताभिवाञ्छनम्॥
यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत उपापि वा॥९॥
आद्यःसोमविभागोक्तेरक्रीते तदसम्भवात्॥
अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत्॥१०॥

इदमाम्नायते।सत्त्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोमं प्रविभज्य विश्वजिता यजेतेति।सत्त्रिणां मध्ये यः कोऽपि सत्त्रे कर्तु

शमनुष्ठाय सत्त्रं परित्यज्य यदि मन्तुमिच्छेत्। तदा स्वकीयं
सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्वजिद्यागं कुर्य्यादित्यर्थः॥
तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोमे क्रीते पश्चादुत्तिष्ठासायां भव
ति। न तु पूर्वम्। कुतः। उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्र
स यात् पूर्वमसम्भवादिति चेत्। मैवम्। नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वे
न विधीयते॥ किन्तु क्रीतराजकस्य द्रव्यान्तरविभागप्राप्तो
ऽनूद्यते। सोमग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम्। तस्मादुत्तिष्ठासां नि
मित्तीकृत्य विश्वजिन्मात्रस्य विधानात् सोमक्रयात् प्रागा
प्युत्तिष्ठासोर्विश्वजिद्भवति॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादशोऽथवा॥
स्यादृभृतेर्वननाद्याद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः॥११॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते। तत् कल्पसूत्रकार उ
दाजहार। एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमी प्रसूतस्ति स्रो वा
दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तमी प्रसूतश्चतस्रो वा दीक्षास्तिस्र।
उपसदोऽष्टमीं प्रसूत इति। तथान्यदपि श्रुतम्। द्वादश दी।
क्षा इति। दीक्षणीयेष्ट्या सम्पन्नः संस्कारो दीक्षा। सा चैक
स्मिन्दिनेऽनुष्ठानादेका भवति। तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसन्नाम
का होमाः। पञ्चमेदिने सोमयागः। एवं त्रिषु चतुर्षु द्वादश
सु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा वाङ्नियमादयोऽनुवर्तनीया इत्यर्थः
। तत्र ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षोपक्ष उपादेयः। कुतः। द्वादशरा
त्रिर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति श्रवणात्। यज्ञार्थं याञ्चया द्रव्य
सम्पादनं भृतिवननम्। तच्च नित्यम्। तत्संयोगेन द्वादशत्व
पक्षोऽपि नित्यः। एकादिपक्षाणां तु विकृतिषूत्कर्ष इति भा
ष्यकारस्य मतम्। तदेतत् पूर्वपक्षीकृत्य वार्तिककारेणैवं सि
द्धान्तः कृतः। दीक्षितो भृतिं वन्वीतेत्येतावदेवात्र विधीयते।
। द्वादशेत्युक्तिस्तु प्रदर्शनार्था। एवं सति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धा ए
कादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति। तस्मात् सर्वे पक्षा ज्योतिष्टो
मे विकल्पिताः॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ॥
आद्यः प्रकृतिवत् षट्सु द्विकानामुक्तितोऽन्तिमः॥१२॥

द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादेकादिदीक्षा द्वादशाहे विकल्पिता इति चेत्। मैवम्। अभीन्धत एव दीक्षाभिरिति श्रुतस्य। दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादशसंख्यायां पर्य्यवसानात्। तथा च षट्संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते। द्वाभ्यां लोमावद्यति। द्वाभ्यां त्वचम्। द्वाभ्यामसृक्। द्वाभ्यां मांसम्। द्वाभ्यामस्थि। द्वाभ्यां मज्जानमिति। किञ्च। षट्त्रिंशदहो वा एष यद्द्वादशाह इत्याम्नानम्। तत्रोपसदो द्वादश सुत्या द्वादशेत्येतदविवादम्। तथा सति दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत्संख्या न पूर्य्यते। तस्माद् द्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथवा ॥
चैत्री माघ्युत काचित् स्यादविशेषात् प्रशंसया॥१३॥
चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ॥
माघ्यकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकातो माघ्यपूर्णिमा॥१४॥

गवामयने श्रूयते। चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन्। तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यत इति। पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन्। एकादश्यां दीक्षामारभेत। तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्य्यन्ते। तदुपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः। तत्र विशेषस्यानुक्तत्वाद्वा काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः। चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्। मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास इति प्रशस्यमानतया चैत्री। पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः। याज्ञिकसमाख्यया माघ्यकृष्णाष्टम्या एकाष्टकात्वात् तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षारब्धव्या॥ ॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुयादग्निहोत्रकम्॥

नवाधोऽप्रतिषिद्धत्वान्नैवं दीक्षानुवर्त्तनात्॥ १५॥
ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमे वादिने सु
त्या भवति। तस्मिन् सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्ववभृथः
कर्त्तव्यः। तस्मिन् कृते दीक्षानियमा निवर्त्तन्ते। तथा सति।
कदाचिद्दैवान्मानुषाद्वा विघ्नादवभृथस्य केषुचिद्दिनेषूत्
कर्षो भवति। तेषु दिनेषु दीक्षितनियमा न सन्ति। कुतः॥
नियमावधेरवभृथकालस्यातिक्रान्तत्वात्। ते च नियमा ए
वमाम्नायन्ते। दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोतीति। ते
षां नियमानामभावे प्रागप्यवभृथाद्दानहोमादयः कार्य्या
इति प्राप्ते ब्रूमः। दीक्षोन्मोचनस्यावभृथः साधनम्। न तु।
कालः। अतोऽवभृथकालेऽतिक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षा
नुवर्त्तत इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां निषेधानामप्यु
त्कर्षाद्दानहोमादयस्तेषु न कार्य्याः॥ ॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति ॥
दीक्षानुवृत्तौ कर्त्तव्यः प्रतिहोमो न वाग्रिमः॥
पुंदोषान्न तथाप्यस्य दीक्षायां शास्त्रवारणात्॥१६
अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवृत्तौ यावत्सु दिनेष्वग्निहोत्रं न हु
तं तावत्कालीनापराधपरिहाराय प्रतिहोमः कर्त्तव्यः। यथा
सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुरुषापराधात्पतिते
कालान्तरे होमः क्रियते। तद्वत्। अस्ति ह्यत्र पुरुषापराधः।
अवभृथोत्कर्षस्य तत्कृतत्वात्। न खल्ववभृथोत्कर्षः
शास्त्रेण विहितः। तस्मात् प्रतिहोमः कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः॥
अवभृथोत्कर्षोऽपराधकृतः। तथापि दीक्षायामनुवृत्तायां दी
क्षितो न ददातीत्यादिशास्त्रेणैव होमो निवारित इति नास्ति
होमकर्त्तव्यता। सायंकालीनादिहोमस्य तु कर्त्तव्यस्यैव सतो
ऽकरणात् प्रतिहोमः प्राप्नोतीति वैषम्यम्॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥
दैवादुदवसानीयोत्कर्षे होमे कृतिर्न वा॥ ६

कृतिर्दीक्षोन्मोचनान्तो पुनराधेयसम्मिते॥१७॥
कृतेऽवभृथे पश्चादुदवसानीयेष्टिर्विहिता। सा यदि केनापि निमित्तेनोन कृष्टा। तदानीमवभृथेन दीक्षाया उन्मुक्तत्वाद्दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधाभावाद्धोमः कर्त्तव्यः। तदकरणे च प्रतिहोमः कार्य्य इति चेत्। मैवम्। एतया पुनराधेयसम्मितयेष्ट्वाग्निहोत्रं जुहुयादिति वचनेनोदवसानीयायां। कृतायां पश्चादग्निहोत्राधिकारप्रतिपादनात्। ततस्तदुत्कर्षेऽग्निहोत्रं प्रतिहोमं वा कुर्य्यात्॥ ००१ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत् प्रतिहोमेऽतिपाततः॥
क्रमोऽस्त्वग्निष्टोमकादौ सायं षोडशिनीतरः॥१८॥
अवभृथोदवसानीययोरुत्कर्षे होमकर्त्तव्यता तदकरणे प्रतिहोमं वाभ्युपेत्य कृत्वाचिन्ता क्रियते। अवभृथोदवसानीययोरिष्ट्योरनुष्ठितयोः सत्योः पूर्वमतिपन्नानां होमानां प्रतिहोमा युगपद् बहवः प्राप्ताः। तेषु नियामकाभावान्नास्ति नियतः क्रम इति पूर्वपक्षः। अतिपातक्रमस्य बुद्धिस्थस्य त्यागे कारणाभावात् प्रतिहोमेऽपि स एव क्रम इति राद्धान्तः। तत्राग्निष्टोमस्य सूर्य्यास्तमयात् प्रागेव समाप्तत्वात् सायंहोमः प्रथममतिपद्यते। षोडशिनस्तु रात्रौ समाप्तेः प्रातर्होमः प्रथममतिपद्यते। तस्मादनेनैव क्रमेण प्रतिहोमं कुर्य्यात्॥ ॥पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः॥
सर्वत्र स्यात् फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता १९
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। भिन्ने जुहोति। स्कन्ने जुहोतीति। तत्र पात्रभेदद्रव्यस्कन्दनयोर्होमनिमित्तत्वात् क्रत्वन्तरेषु लोकव्यवहारे वा यत्र निमित्तं सम्पद्यते तत्र सर्वत्र होतव्यमिति चेत्। मैवम्। फलकल्पनाप्रसङ्गात्। प्रकृतेन तु दर्शपूर्णमासकर्म्मणा सहैकवाक्यतायां ततफलेनैव।

फलवत्त्वं सिध्यति। तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरुक्तनिमित्तेन। क्रियमाणो होमस्तदङ्गम्। न तु गृहदाहेष्टिवत् स्वतन्त्रं कर्म॥ षोडशाधिकरणमारचयति ॥

व्यापन्नमप्सु किं तत्र स्यादनिश्चेयमहेतुतः॥
आर्य्याभोज्यं केशकीटदूषितं तत्प्रसिद्धितः॥२०॥

इदमाम्नायते। व्यापन्नमप्सु हरतीति। तत्र व्यापन्नशब्दस्यार्थो निश्चेतुमशक्यः शक्यो वेति संशयः। निश्चायकस्य हेतोरभावादशक्य इति चेत्। मैवम् केशकीटादिभिर्दूषितं यद् द्रव्यमार्य्यैरभोज्यं तदेवात्र प्रसिद्धिबलाद् व्यापन्नमिति निश्चेतुं शक्यते॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उद्गातुः प्रतिहर्त्तुश्च सहापच्छेदने ऽस्ति न॥
प्रायश्चित्तमुतास्त्यत्र न निमित्तविघाततः॥२१॥
एकैकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वाच्च विहन्यते॥
कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत्॥२२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्यो ऽथान्यस्मिन्प्रयोगे ... तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् दास्यन्स्यात्। यदि प्रतिहर्त्तापच्छिद्येत सर्वस्वं दद्यादिति। अस्यायमर्थः। प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः। शालाया बहिः प्रसर्पन्ति। तदानीमेकस्य पृष्ठतो ऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम्। तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतो ऽन्यो गच्छेत्। एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत्। तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः। तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः। तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं तद् दद्यात्। यदा प्रतिहर्त्ता मुञ्चेत्। तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति। तत्र यद्युद्गातृप्रतिहर्त्तारौ युगपन्मुञ्चेताम्। तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तं निमित्तं विहन्येत। एककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः। अयं तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं

शक्यते। तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वाच्चास्ति प्राय-
श्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ। तयोरेकैकस्यैकैक एव
कर्त्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः। कालमात्रैक्या देकापच्छेद-
भ्रान्तिः। तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम्॥ ॥

॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वयेऽग्रिमः॥
अदक्षिणत्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यत्तु पश्चिमे॥२३॥
प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्द्वयम्॥
प्राप्तमेकप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद्विकल्प्यते॥ २४॥

अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति यत् प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभे-
देन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यम्। यद्यदक्षिणत्वस-
र्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधः। तर्हि प्रयोग भेदेन व्यवस्थापनी-
यम्। अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या। उत्तरप्र-
योगे सर्वस्वं दातव्यम्। सत्यपि प्रयोगभेदे कर्म्मण एकत्वात्॥
समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः। नह्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते। नचा-
सति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तम्। तस्मात् प्रथमप्रयोग एव नि-
मित्तद्वयवशात् प्रायश्चित्तं प्राप्तम्। तच्चान्योन्यविरुद्धत्वाद्विक-
ल्प्यते॥ ॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुतोत्तरः॥
असञ्जातविरोधेन पूर्वेणोत्तरबाधनम्॥२५॥
निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया॥
नबाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम्॥२६॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोः कृतयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबलत्वादस्तु
प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः। यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्यातां तदा-
नीमसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुति लिङ्गादाविवो-
त्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत्। मैवम्। श्रुतिलिङ्गादावुत्तर-
स्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण निरोधे सत्युत्तरयोरुत्पत्तिरेव ना-
स्ति। इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यत इ-

ति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः। उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते। ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात् पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्त्विति चेत्। न। पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात्। उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत्। न चान्यत् किञ्चिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः। तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥ ॥

॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥

उद्गातुःपश्चिमच्छेदे पुनर्योगस्य दक्षिणा ॥
शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यद्वा सर्वेवेदसम् ॥ २७ ॥
तद्ध्याद्यत्पुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा ॥
प्रतिहर्त्तुः पुराच्छेदात् सर्ववेदसबाधितम् ॥ २८ ॥
शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदित्सुता ॥
प्राप्तेत्यूर्ध्वे प्रयोगं तद्दातव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते। तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्। तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वदित्सिता दक्षिणा दातव्येति। पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम्। तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात्। तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिहर्त्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम्। तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात्। सर्वस्वं दित्सितम्। न चोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वदित्सा बाध्यत इति शङ्कनीयम्। बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात्। यद्दित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेवात्रोच्यते। दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम्। अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनःप्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम्॥ एकविंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

अहर्गणे चेदुद्गातृच्छेद आवर्त्यतां गणः॥
किंवा यत्र दिने छेदस्तदेवावर्त्यतां दिनम्॥३०॥
गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात् प्रयोगोऽवान्तरः पृथक्॥
तेनाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वान्न हीनरत्॥३१॥

द्वादशाहाद्यहर्गणो यदि कस्मिंश्चिदहन्युद्गात्रापच्छिद्येत। तदा तमहर्गणं दक्षिणारहितं समाप्य पुनरपि गण आवर्त्तनीयः॥ तत्र पूर्वं दिनमिता दक्षिणा दातव्या कुतः। गणप्रयोगस्यैकत्वा दिति प्राप्ते ब्रूमः। महाप्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्दोषेनैकमेवाहरावर्त्तनीयम्। न ह्यन्येषामह्नामेतदङ्गत्वमस्ति। तत्र एकस्याह्न आवृत्ताविनराघृत्तिप्रसङ्गो नास्ति। तस्मादेकस्यैवाह्न आवृत्तिः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥
षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्त्रेऽधिकारिणः॥
तुल्यकल्पा एव वाद्यो वसिष्ठादिविधानतः॥१॥
नराशंसाद्यङ्गतायां स्वामिनोद्देशपूर्वकम्॥
नाराशंसविधौ सन्निकर्षात् साद्गुण्यतोऽन्तिमः॥२॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते। राजन्यवसिष्ठादीनां नराशंसो द्वितीयः प्रयाजः। तनूनपादन्येषाम्। तत्र वसिष्ठात्रिवध्र्यश्वशुनककण्वकश्यपसंकृतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः। ये चान्ये तनूनपात्प्रयाजकाः। त एते। भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्त्रेऽधिकारिणः।

सुः। कुतः। नराशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात्।
तथा सति सत्त्रिणां मध्ये केषाञ्चिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तद
ङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। वसिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य नरा
शंसो विधीयते। तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य वि
धेयत्वात् सन्निकर्षः। वशिष्ठादिविधा तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वि
प्रकर्षः। अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नराशंसविधौ नराशंसानुष्ठा
ने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यम्। इतरेषां तु वैगुण्यम्। तनूनपा
दनुष्ठाने तु वैपरीत्यम्। सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्
गुण्यं न सिध्यति। अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारि
णः॥ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

पुरोहितादिविवक्षिसमासद्वया श्र:पक्ष:४५३

साम्राज्यकामो यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ॥
राज्ञः पुरोहितो राज्ञोस्तो वा राजात्मकावुत ॥ ३ ॥
द्वयोर्द्वन्द्वसमासो वा तुल्यत्वायाग्रिमो द्वयोः ॥
सिद्धे द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥
अव्याहत्यै चतुर्थः स्याद्वचनाद्भिन्नकल्पना ॥
तनूनपान्नराशंसौ विकल्पेन समन्वतः ॥ ५ ॥

कुलायक्रतुं प्रकृत्य श्रूयते। एतेन राजपुरोहितौ साम्राज्यकामौ
यजेयातामिति। तत्र राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नप्रयाजकल्पत्वा
दभिन्नप्रयाजकल्पत्वाय पुरोहितयोरधिकारो वाच्यः। तथा
सति राज्ञः पुरोहितं वृणीत इत्युपादेयगतस्यैकत्वस्य विवक्षि
तत्वाद्राजद्वयमन्तरेण पुरोहितद्वयासम्भवाद्राजपुरोहितश्च
राजपुरोहितश्चेत्यस्मिन्नर्थे ह्येकशेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहि
ताविति द्वितीयः पक्षः। अराज्ञः पुरोहिताभावाद् व्यावर्त्याभा
वे राजपदं व्यर्थम्। ततो राजानौ च तौ पुरोहितौ चेति कर्म
धारयसमास इति तृतीयः पक्षः। राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भि
न्नजातिवर्तिनावेकस्मिन् व्याहतौ। तस्माद्राजा च पुरोहित
श्चेति द्वन्द्वसमास इति चतुर्थः परिशिष्यते। तत्र वचनबलाद्भि
न्नकल्पयोरपि सहाधिकारः। उभयोः समप्रधानत्वान्नराशं

ततूनपानौ विकल्पेते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥५

सत्त्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः॥
त्रयस्यैमैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ६॥

ऋद्धिकामाः सत्त्रमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते। तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्त्राधिकार इति चेत्।मैवम्। विप्राणामेवार्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते। ऋत्विक्कार्य्ये यजमानाः सत्त्रे। समाम्नाताः। ये यजमानास्त ऋत्विज इति। तस्माद्विप्राणामेव सत्त्रम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

विप्रस्य सत्त्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत्॥
वैश्वामित्रस्यैव वाद्य ऋद्धित्वेन मध्यमः॥७॥
ब्रह्मत्वायत्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः॥
विश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये॥८॥

ऋद्धिकामस्य सत्त्रं विहितम्। ब्राह्मणश्च सर्व ऋद्धिं वाञ्छति। तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्त्राधिकार इत्याद्यः पक्षः।वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासम्भवाद् ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः।तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः। वासिष्ठो। ब्रह्मेति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम्। रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः।तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात्। तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहितस्य होतृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां चाधिकारः। नान्येषाम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अनाधातुश्च तत् किंवा धातुरेवाग्निमो यतः॥
एकस्याग्निषु तत् सिद्धिर्न स्वाम्निष्वात्मनेपदात्॥९॥

तत् सत्त्रमग्न्याधानरहितस्यापि सम्भवति। कुतः।सत्त्रिणां मध्ये कस्यचिदाहिताग्निते तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्त्रस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत्।मैवम्।

आदधीतेत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति॥ तत् फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता। अतो येऽनाहिताग्नयो नतेऽधिकारिणः। यस्माहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता। नान्यस्य। किञ्च। सोमविकृतौ नामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम्। इष्टिश्चाधानपूर्विका। तस्मादाधातुरेव सत्त्राधिकारः॥ ॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्य्याः साधारणा उत॥
अविरोधादग्रिमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः॥१०॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित् सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्त्रं प्रयोक्तव्यम्। कुतः। अविरोधात्। अन्यदीयेष्वपि ष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते। नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते। ब्रूमः। यस्य जुह्वादयः स चेत् सत्त्रमध्ये म्रियते। तदा मृतेन सह जुह्वादयो दह्यन्ते। आहिताग्निमपि भिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहूमासादयेदित्यादिवचनैस्तदवगमात्। पात्रदाहे चावशिष्टः सत्त्रप्रयोगो विगुणः स्यात्। तस्मात् साधारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्त्रे सम्पादनीयाः॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैकृतं वैश्यगास्युत॥
वर्णत्रयस्य वाद्योऽस्तु वैश्यकर्तृविधानतः॥११॥
प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम्॥
विकृतौ त्र्यङ्गं वाक्यं त्रयाणोऽत्राधिकारिणः॥१२॥

अध्वरकल्पादिष्विष्टिविकृतिषु श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। तदेतत् सामिधेनीसाप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हति। कुतः। प्रकृतौ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात्। तस्मात् साप्तदश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदश्यं विधाय वैश्यं निमित्तीकृत्य पाञ्चदश्यबाधकतया साप्तदश्यं विहि-

तम्। ततः साप्तदश्यवाक्यस्य प्रकृतावेवान्वयसम्भवान्न विकृतिषूत्कर्षः। यत्तु विकृतिगतं साप्तदश्यवाक्यं तद्वर्णत्रयसाधारणम्। तस्मादध्वरकल्पादौ वर्णत्रयस्याधिकारः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा॥
स्वत्वादाद्यःपितृत्वादावस्वात्तद्धन एव तत्॥१॥
इदमामनन्ति। विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति। तत्र धन इव। पित्रादिष्वात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादौ तामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः। आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धापादनं दानमित्युच्यते। न हि दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति। किञ्च। स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारोऽर्थाः। तेष्वेकस्मिन्प्रयोग एक एवार्थो वाच्यः। प्रकृतौ च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम्। तस्माद्धनस्यैव दानम्॥
॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम्॥
पालनस्यैव राजत्वान्न स्वं भूर्दीयते न सा॥२॥
यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति। तदा गोपथराजमार्गजलाशयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या। कुतः। भूमेस्तदीयधनत्वात्। राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः। दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशितृत्वं।

स्वत्वमभिप्रेतमिति नराज्ञोभूमिर्धनम्। किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलंभुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम्। अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति॥

॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः॥
विकल्पः पर्य्युदासोऽयं येयजामहनीतितः॥३॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते। तत्र सर्वस्वदानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदाने विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः। नायं प्रतिषेधः। किन्तु पर्य्युदासः। तत्प्रकारश्च दशमस्याष्टमे पादे येयजामहमन्त्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते। ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्य्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यतालाभाच्चाश्वस्य पाक्षिकमपि दानम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत्॥
सर्वोद्देशविधेराद्यो न प्राप्ते सर्वताविधेः॥४॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते। पुरुषेण भोग्यं शय्यासनादिकं यत् सर्वं तद्दातव्यमिति। तस्माद्विद्यमानं सर्वमर्जयित्वापि देयमिति चेत्। मैवम्। चोदकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात्। सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वाद्विद्यमानविषयः। तस्माद्यदस्ति तदेव देयम्॥ ॥

॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत्॥
देयोऽस्वत्वात् पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते॥५॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते सोऽपि सर्वस्वमध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत्। मैवम्। जीविकाद्यदानेन तस्मिन् सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वापादनासम्भवाच्च न देयः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

॥ भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा॥

आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसम्भवादन्ययोस्तदा॥ ६॥

विश्वजिन्मया कर्त्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणादानात् पूर्वं यत् स्वेन भोग्यं सञ्चितं तद्भूतम्। यच्च दक्षिणादानादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि। तदुभयमपि सर्वशब्दार्थत्वाद्दातव्यमिति चेत्। मैवम्। भूतस्य विनाशासम्भवाद्भाविनस्तदानीमप्रासत्वे नाविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव देयम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतेष्यये॥
शिष्टाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वशब्दतः॥७॥
क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात्॥
मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्वताविधिः॥८॥

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनं त्रिधा व्यवस्थापितम्। वचनबलात्। इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति। तदेतत् त्रयमपि दक्षिणार्थत्वाद्दातव्यमित्येकः पक्षः। दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते। तत ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागोऽवशिष्टः। स च द्रव्याभावाद् बाध्येत। न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य क्रतोर्बाधो युक्तः। ततस्तदबाधनाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयमिति द्वितीयः पक्षः। यद्दक्षिणात्वेन विधीयते तत्सर्वमित्यनूद्य विधानाद्दक्षिणार्थ एव भागो दातव्य इति राद्धान्तः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

विश्वजित्यष्टरात्रादौ शतं वा द्वादशाधिकम्॥
सर्वं वाद्यश्चोदकोक्तेरन्त्यो नामातिदेशतः॥९॥
एतद्भाष्ये वार्त्तिके तु सप्ताहानुजिघृक्षया॥
आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वेनेदमीरितम्॥१०॥

इदमाम्नायते। अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजितावेकाहावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। ज्योतिर्गौरायुरित्येतैस्त्रिभिर्नामभिरभिधेयानां त्रयाणां या

गानामारोहावरोहाभ्यामुभयतो द्वितीयेऽह्नि सप्तमेऽह्नि च ज्योतिर्यस्य स उभयतो ज्योतिः षडहो भवतीति सोऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः। आदौ विश्वजित्। अन्तेऽभिजिदित्यर्थः। तत्राहर्गणस्य द्वादशविकृतित्वाद् द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टोमविकृतित्वाच्चोदकपरम्परया द्वादशशतदक्षिणाष्टरात्रे प्राप्ता। ततः प्रथमस्याह्नो विश्वजितोऽपि सैव दक्षिणेति प्राप्ते ब्रूमः। स्वतन्त्र एको विश्वजित्। तस्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि विश्वजित्यतिदिश्यन्ते। तस्मात् सर्वस्वं देयम्। तदेतद्भाष्यकारस्य मतम्। वार्तिककारस्तु द्वादशशतमित्येवं सिद्धान्तितवान्। विश्वजिद्व्यतिरिक्तेषु सप्तस्वहःसु चोदकप्राप्ता द्वादशशतदक्षिणामबाधितुं विश्वजिति नामातिदेशप्राप्ता सर्वस्वदक्षिणा बाधनीया। युक्तो हि बहूनामनुग्रहः। न च विश्वजिति सर्वस्वमितरत्रा सर्वस्वं वक्तुं शक्यम्। अहर्गणस्यैकैव दक्षिणेति दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। सूत्रकारस्तु नामातिदेशस्य प्राबल्यमात्रं व्युत्पादितवानिति द्रष्टव्यम्॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

न्यूनेऽप्युक्तशतात् किं स्यात् सर्वताधिक एव वा
सम्भवादग्रिमोऽन्त्यः स्यादानत्ये सर्ववर्णनात्॥११॥

यदेतद्द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तं तस्मान्न्यूनं कस्यचिद्धनम्। तस्मिन्नपि सर्वता सम्भवति। विद्यमानस्यानवशेषितत्वात्। तस्मादल्पधनयुक्तस्यापि विश्वजित्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तम्। यद्येतावतो नानमेयुरपि सर्वस्वेनेति। तत्राधिकस्यैव सर्वत्वादिहापि तदेव युक्तम्। ननु चोदकप्राप्तमपि पाक्षिकत्वपरिहारायेह नियम्यते। तस्मादृत्विजां वशीकारायाधिक एव सर्वता द्रष्टव्या॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

देयैका षट्शतं वापरिमितं त्विति वाक्येन॥
एकादिका पूर्वसंख्या यद्वा संख्यान्तरे विधिः॥१२॥

नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद्व्युत्पत्त्या मानशून्यता ॥
रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः॥ १३॥
आधाने श्रूयते। एका देया षड्देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति। तत्रापरिमितशब्दगतेन नञ्पदेन परिमाणं निषिध्यते। तथा सत्यपरिमित। शब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयत इत्येकादिका पूर्वोक्ता गवां संख्या निवार्य्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। अपरिमितशब्दस्य रूढ्या बहुत्वमर्थः। तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात्। अतो नैकादिपक्षा निवार्य्यन्ते। किन्तु संख्यान्तरं विधीयते॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति ॥
अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ॥
सम्भवादग्रिमोऽन्यः स्यात् सहस्रानन्तरोक्तितः॥१४॥
अपरिमितशब्देन बहुत्वं विधीयते। तत्सहस्रादर्वागपि भवति। कुतः। द्विशतत्रिशतादौ बहुत्वसम्भवादिति चेत्। मैवम्। एकादिपक्षे पूर्वस्मादुत्तराभिवृद्धिदर्शनेनात्रापि सहस्रप। क्षमनूपन्यस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं सहस्रादूर्ध्वे पर्य्यवस्यति॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

माषान्मे पचतेत्येन ह्यार्षेष्वेवाखिलेषु वा॥
उक्तेर्विधेश्च तोपक्षौ क्त्वाचिन्त्यार्थवादतः॥१५॥
इदमाम्नायते। इति ह स्माह वटकुर्वार्ष्णिर्माषान् मे पचतन वा एतेषां हविर्गृह्णातीति। तत्र वार्ष्णिरित्युक्तत्वादृषिगोत्राणामेवायं माषपाकविधिरिति चेत्। मैवम्। ऋषिगोत्रोत्पन्नेन वटकुनाम्ना माषपाकस्य सम्बन्धो नात्र विधीयते। किन्तु माषपाकमात्रम्। वटकुसम्बन्धस्तु स्तावकत्वेनोपन्यस्तते। तस्मात् सर्वेषां माषपाकाधिकारः। तावेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ क्त्वाचिन्त्योपन्यस्तौ। परमार्थतस्तु माषपाकवाक्यमर्थवादः। तस्मादारण्यमेवाश्नीयादित्यनेन दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना सहस्तावकत्वेनान्वयात् ॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

सहस्रवत्सरं सत्त्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ॥
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तितः ॥ १६ ॥
तदायुर्वाथ सार्द्धद्विशतानामुत मासगा ॥
वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वान्नृणामेवाग्निसम्भवे ॥
द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥
कृत्स्नकर्त्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्य्योऽर्थासम्भवे सति ॥
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्त्रिणो यदि ॥ १९ ॥
षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ॥
सहस्रमासा नाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥
वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ॥
न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥
स्वारस्यात्त्रिवृदाद्युक्ते रष्टमः पक्ष इष्यते ॥
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमह उच्यते ॥ २२ ॥
नाहःसङ्ख्यातोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ॥
तस्माद्विश्वसृजां सत्त्रं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते। पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्च पञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति। तत्र सहस्रसंवत्सरसत्त्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः। तेषां दीर्घायुषः सद्भावादित्याद्यः पक्षः। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति। नान्येषां गन्धर्वादीनामिति चेत्। तर्हि रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः। रसस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव। न त्वायुर्हेतुत्वमिति चेत्। तर्ह्येकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसम्भवात् कुलाधिकार इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। कृत्स्नकर्त्तुः फलं भ

वति। न च पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति। तस्मान्नास्ति-
फलमिति चेत्। तर्हि सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां
दीर्घमायुर्भविष्यतीति चतुर्थः पक्षोऽस्तु। न ह्यस्य वचनस्यासा-
ऽर्थः सम्भवति। तद्वाचकपदाभावात्। न च कल्पयितुं शक्यते।
सम्भावितायुष्काणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां देवानां प्रिय-
माणानां तत्सत्रविधिबलादायुर्वृद्ध्यदर्शनादिति चेत्। तर्हि
पञ्चपञ्चाशत इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्द्धद्वि-
शतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्र-
स्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु। चतुर्विं-
शतिपरमाः सत्रमासीरन्निति वचनादभ्यधिकानां न तत्राधि-
कार इति चेत्। तर्हि यो मासः स संवत्सर इति वचनात् सं-
वत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्रमित्येष षष्ठः
पक्षोऽस्तु। अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधी-
त्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्निमादधीत। त-
स्मादाधानादूर्ध्वमस्यायुषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत्।
तर्हि संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति वचनात् संव-
त्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः। तथा सति रात्रीणां द्वादश स-
हस्राणि सम्पद्यन्ते। तासु च रात्रिषु षष्ट्युत्तरशतत्रय दिवस-
रूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊ-
र्ध्वं मासचतुष्टयं भवति। तत्परिमितं चायुराधानादूर्ध्वमपि
सम्भवतीति सप्तमः पक्षोऽस्तु। संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरा-
त्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः। किन्तु तेन
शब्देन प्रतिमा विशेष्यते॥ तस्मान्न सप्तमः पक्षो युक्त इति चे-
त्। एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु। तथा
सति त्रिवृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति। त्रि-
वृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः।
सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते
। सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात्। न त्वहः संघे क्वचिदपि त्रि-

त्रादिशब्दाः प्रयुक्ताः। तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहन्यवयवलक्षणया वर्त्तते। त्रिवृतः संवत्सरा इत्युक्ते त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति। तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्त्रं सहस्रदिनमिति राद्धान्तः॥ ८ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
षष्ठस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

चतुर्होत्राख्यमन्त्रेण होमः साग्नेरुतोभयोः॥
अनग्निके विधिर्बाधो होमत्वात् क्रतुहोमवत् १॥
उभयोःपुरुषार्थत्वात्तृतीयो वचनात्तु तत्॥
अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यग्नौ लौकिके हुतिः॥२॥

इदमाम्नायते। प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेदिति॥ पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता। तेन प्रजाकामं याजयेत्। सोऽयं होम आहिताग्निना कर्त्तव्यः। अग्निहोत्रादिक्रतुहोमेषु तथात्वदर्शनादित्येकः पक्षः। अनारभ्याधीतत्वेन क्रतुप्रवेशाभावात्। पुरुषार्थतया विहितो होमः आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारण इति द्वितीयः पक्षः। अनाहिताग्नेरयं होमविधिरिति तृतीयः पक्षो युक्तः। कुतः। वचनबलात्। तत्तु वचनमेवमाम्नातम्। एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार इति। तस्य चाहवनीयाद्यभावाल्लौकिकेऽग्नौ तद्धोमः॥ १ ॥
॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके॥
वह्नौ पूर्ववदत्रोक्तेरभावाद्वैदिकेऽस्तु सः॥३॥
आधाने विदुषो विद्यानुपनीतस्य नास्त्यतः॥
असम्भवो वैदिकाग्ने होमोऽग्नौ लौकिके ततः॥४॥

यथा पूर्वत्राहिताग्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति। तथोपनयनहोमस्य लौकिकाग्निविधायकवचनाभावादाहवनीये स होम इति चेन्मैवम्। विद्वानेव ह्याधानेऽधिकारी। न चानुपनीतस्य विद्यास्ति। तत आहवनीयासम्भवाल्लौकिकेऽग्नावुपनयनहोमः कर्त्तव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॰॥

स्थपतीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ लौकिके वाद्य आक्षिपेत्॥
आधानमिष्टिरन्त्यः स्यादवैधेनाप्यसंस्कृतेः॥५॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति विहिताया इष्टेर्घ्योदकप्राप्तेष्वाहवनीयादिषु कर्त्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाहवनीयाभावादाधानमाक्षिप्याहिते तस्मिन् वैदिकेऽग्नावियमिष्टिरिति चेन्मैवम्। अत्रैवर्णिकत्वादविहितेनाधानेनाग्निसंस्कारासिद्धेः। तस्माल्लौकिकेऽग्नौ सेष्टिः॥ ॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॰॥

अवकीर्णिपशुः कुत्र विप्राद्याधानसम्भवात्॥
वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात्॥६॥

इदमाम्नायते। यो ब्रह्मचार्य्यवकिरेत् स गर्दभं पशुमालभेतेति। तत्रावकीर्णिनो विप्रादेस्त्रैवर्णिकस्याधानसम्भवाद्वैदिकेऽग्नावयं पशुरिति चेन्मैवम्। जायापत्नी अग्निमादधीयातामित्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात्॥ तस्माल्लौकिकेऽग्नौ स पशुः कार्य्यः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चौलादि सर्वदा पुण्याहादौ वात्राविशेषतः॥
आद्योऽन्त्यः पूर्वपक्षादौ दिनानां स्मृतितो विधेः॥७॥

चौलोपनयनादीनां वैदिकानां कर्मणां तिथ्यादिविशेषस्याश्रवणात् सर्वदा तदनुष्ठानं युक्तमिति चेन्मैवम्। शुक्लपक्षोत्तरा-

यणापुण्यदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात्॥ ॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

याचञाक्रयावभावेस्तो विद्यमानेऽपि वाग्रिमः॥
द्रव्यार्थत्वाद्दपूर्वार्थं कुर्य्यान्नो द्रव्यवानपि॥८॥

ज्योतिष्टोमे धनभिक्षा समाम्नाता। द्वादश रात्री दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति। सोमक्रयश्चाम्नातः। अरुणया पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति। तदुभयाम्नानं धनसोमयो द्रव्ययोर्लाभार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। इतराङ्गवदेतदुभयं क्रत्वङ्गतया नित्यवदाम्नातम्। तथा सति यदि द्रव्याभावे वन्वीत क्रीणाति चेति पाक्षिकत्वं कल्प्येत। तदा नित्यवच्छ्रवणमुपरुध्येत। तस्मात् सत्यपि द्रव्येतदुभयमदृष्टार्थं कर्त्तव्यम्॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्रिमः॥
निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः॥९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। पयो ब्राह्मणस्य व्रतमिति। तदेतदसत्यन्यस्मिन् भक्षे कर्त्तव्यम्। कुतः। अन्याभावस्य निमित्तत्वाच्चिमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति। चेत्। मैवम्। न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः। तस्मात् सत्यप्यन्यस्मिन् भक्षे। नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेत्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अग्नीदग्नीन् विहरेति प्रैषार्थे पूर्वमेवाग्नीध्रेण कृतेऽपि दर्शपूर्णमासयोः स प्रैषः कर्त्तव्यः। वाजपेये सत्यपि वासोऽन्तरे दर्भमयं परिधापयतीति विहितमनुष्ठेयम्। पशौ यत् पशुर्मायुमकृतेति मन्त्रेण संज्ञप्तहोमो विहितः। स च मारणवेलायामकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्त्तव्यः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अजीर्णासम्भवे कार्य्यं व्रतं नो वाग्रिमो विधेः॥
रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधाच्च पयोव्रतम्॥१०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। मध्यन्दिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतयतीति। तत्र यस्याजीर्णः सम्भाविता तेनापि विहितत्वात् पयो व्रतयितव्यमि

ति चेत्। मैवम्। रोगोत्पत्त्या प्रधानानुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात्॥ तस्मात्तथा विधवेलायां पयो वर्जयेत्॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीयकः कोऽपि छाग एवोत चोदिते॥
अविशेषेण कोऽपि स्याच्छागे मन्त्रे विशेषणात्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति। तत्र विहिते पशौ विशेषस्याश्रवणाद्यः कोऽपि पशुरालब्धव्य इति चेत्। मैवम्। छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति मन्त्रे विशेषितत्वात्। तस्माच्छाग एवालब्धव्यः। शाखान्तरे विधावेवाजोऽग्नीषोमीय इत्येवं विशेषः श्रूयत इति चेत् तर्हि क्त्वाचिन्तास्तु॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयमालाविस्तरे षष्ठ॥
स्याध्यायस्याष्टमः पादः॥
समाप्तश्च षष्ठोऽध्यायः॥

॥ सप्तमोऽध्यायः॥

प्रमाणाद्यधिकारान्तैः षड्विचारैर्निरूपिते॥
उपदेशोऽतिदेशोऽथ तत् सापेक्षो निरूप्यते॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः। तथा हि। यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशः। अतिदेशस्तु पूर्वाचार्यैर्दर्शितः। अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः। अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशो

ऽभिधीयत इति। प्राकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु। धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृत इति च। तत्रोपदेशःषड्भिरध्यायै विचारितः। ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशविचारत्वात् पूर्वभावित्वम्। सप्तमाध्यायस्यातिदेशविचारत्वात्तदुत्तरभावित्वम्॥ सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे ॥ ॥

॥ प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ॥
यज्यन्वयेन सार्वार्थ्यात्तातिदेशो विचार्य्यताम्॥१॥
अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदसमन्वयात्॥
प्रकृतार्थं ततः कार्य्यमतिदेशविचारणम्॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः। ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः। तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते। कुतः। यज्यन्वयात्। यागः करणम्। प्रयाजादय इतिकर्त्तव्यता इत्येतावदविवादम्। तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युः। तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसम्मतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत। किञ्च। अवघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः। तद्वदङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः। यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्य्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते। तथा सति सौर्य्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृतत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वं हि मुख्यम्॥ फलवत्त्वात्। यजिर्न मुख्यः। फलरहितत्वात्। फलवति मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम्। अतः करणेतिकर्त्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः। पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः। तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्यायेनिरूपि

तत्वादपूर्वविशेषेण तत् करणभूतयजिविशेषेण चान्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन् प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते। सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति। सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्त्तव्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

इषौ समानमितरच्छ्येनेनेत्यनुवादकम् ॥
श्येनवैशेषिकाणां वातिदेशान्नानुवादकम्॥३॥
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात् समाः॥
श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषु वैशेषिकं प्रति॥४॥
इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छ्येनगं स्फुरेत्॥
वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते॥५॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ। ।तयोरुभयोर्ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः। ते चोभयत्र समानाः। तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते॥ समानमितरच्छ्येनेनेति। नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना॥ तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत्। न। पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य प्रतियोगित्वात्। इषौ यो वैशेषिको धर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरच्चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः। तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते। तद्यथा। देवदत्त एवाधीते। नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्माणवकः प्रतीयते। नतु गवाश्वघटपटादिः। एवमत्रापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात् तत्सजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति। तच्च प्रकृतत्वाभावान्न चोदकेन प्राप्तम्। तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो यादमात्रगः॥
भवेदङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयाङ्गवत्॥ ६॥
अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ नैवमङ्गविधेरपि॥
समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम्॥ ७॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति। सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशकपालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम्। मारुतं सप्तकपालम्। वैश्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावापृथिव्यमेककपालमिति। तेषां हविषां ब्राह्मणोऽर्थवाद आम्नातः। वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवींषीति। अङ्गविधयोऽपि तत्राम्नाताः। त्रेधा सन्नद्धं बर्हिर्भवति। त्रेधा सन्नद्ध इध्मः॥ नव प्रयाजा इज्यन्ते। नवानुयाजा इति। एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्ता न्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वतिदिशति। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणीति। तत्रार्थवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः। तस्य हविर्विधिभिः सह स्तुत्यस्तावकरूपेणान्वयसम्भवादङ्गविधीनां च तदसम्भवादिति चेत्। नैवम्। उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात्। तस्मादर्थवादसहितानामङ्गविधीनामतिदेशः॥

॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ अनमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम्॥ तत पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि॥ ८॥ एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम्। ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघासेष्वेवाम्नातम्। एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालैन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेश आम्नायते। एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरश्चेति। तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादसहिताङ्गविधिकाण्डस्य सर्वस्यातिदेशः। पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणीयं। बीजकथनम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम्॥ साकमेधेषु वरुणप्रघासस्याउतान्तिमः॥ ९॥

प्रकृतादर्थबाहुल्यादन्तिमः सन्निधानतः॥
ऐन्द्राग्नसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः॥ १०॥

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः॥ वरुणप्रघासेषु॥ ॥

काय एककपालः। तयोः पृथग्ब्राह्मणमाम्नानम्। साकमेधेषु वै श्वकर्मण एककपालः। तस्मिन् वैश्वदेविकैककपालब्राह्मण मतिदेष्टव्यम्। कुतः। प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मबाहुल्यात्। वारुणप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादल्पा एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः। शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा स्रुचो भवन्तीत्यादयः। तत्र बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति ब्रूमः। वारुणप्रघासिकब्राह्मणस्य प्रत्यासन्नत्वात् तस्यैवातिदेशो युक्तः। ऐन्द्राग्नब्राह्मणं तत्र त्यमेवातिदिश्यते। वैश्वदेवे तदभावात्। तत्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव। ननु प्रकृतिभूताद् वैश्वदेविकैककपालादेव वारुणप्रघासिक इव साकमेधीयेऽपि चोदकेन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशवाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत्। न। हिरण्मयत्वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात्। तस्माद्वारुणप्रघासिकैककपालब्राह्मणस्यैवात्रातिदेशो युक्तः॥

इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्। गायतीत्यृग्गानयुक्ताः शब्दार्थो गानमेव वा॥१॥ इति चिन्ता
गानयुक्तानभिन्नत्वात् ऋक् प्रसिद्धितः। लाघवादतिदेशस्यैयाम्यत्वाद्वान्तिमो भवेत्॥२॥

इदमाम्नायते। कवतीषु रथन्तरं गायतीति। कया नश्चित्र आ भुवदित्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः। तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम्। तद्बाधित्तु रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते। तत्रातिदेशास्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्दार्थश्चिन्त्यते। गानविशेषयुक्ताभित्वा अभि त्वा शूर नोनुम इतीयमृग्रथन्तरमित्युच्यते। कुतः। अध्येतृप्रसिद्धितः। रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ता अध्येतारः स्वरस्तोभविशेषयुक्तामभित्वेत्यृचं पठन्ति। ननु स्वर

स्तोभमात्रम्।तस्माद्गानविशिष्टाया ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्व मिति प्राप्ते ब्रूमः। स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्र स्वरूपमृगक्षर व्यतिरिक्तं यद्गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः।कुतः। लाघवा त्।किञ्च। कवतीष्वृक्षु गानमनिर्देष्टुं योग्यम्। तन्तु चस्तद् योग्यतास्ति। कयानोऽभिन्नेत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधाराधेयभावे न पठितुमशक्यत्वात्।तस्माद्गानविशेषएव रथन्तरशब्दा र्थः॥ इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्या ध्यायस्यद्वितीयःपादःसमाप्तः॥

तृतीयपादस्यप्रथमाधिकरणमारचयति॥

मासंजुहोत्यग्निहोत्रमितिनामाग्निहोत्रतः।नित्या न्मासाग्निहोत्रेस्मिन् धर्माणांनातिदेशकम्॥१॥
उतातिदेशकंनैव द्वयोर्नाम्नःसमत्वतः। अग्नये होत्रमित्यस्यनित्येसम्पादितत्वतः॥ २॥ तत्रमु ख्यंततोऽन्यत्रगौणत्वस्यप्रसिद्धये।नित्याग्निहोत्र गान्धर्मास्तन्नामातिदिशेदिह॥ ३॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रंजुहोतीति। तत्रा ग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादस्मिन् मासाग्निहोत्रे ध र्माननतिदेष्टुंनार्हति।कुतः। तस्य नाम्नः उभयोरग्निहोत्रयोर्मु ख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्तेब्रूमः॥अग्नयेहोत्रंयस्मिन् कर्म णि तदग्निहोत्रमित्यवयवार्थे नित्याग्निहोत्रे सम्पाद्य तन्नामधे यत्वं प्रथमाध्यायेनिर्णीतम्।अतस्तत्रैवायंशब्दोमुख्यः। न चोभयत्रमुख्यत्वंसम्भवति। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। मु ख्यत्वासम्भवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितु नित्याग्निहोत्र गुणानतिदिशति॥ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति

गवामयनआद्येह्नि प्रायणीयेतिनामयत्। तद्वद

शाद्धिकादह्नोधर्मानतिदिशेन्नवा ॥४॥ पूर्वन्यायेनाति
दिशेन्नैवंप्रथमताद्वयोः। अह्नोस्तुल्येतिमुख्यत्वंसमं
नातिदिशेदतः ॥५॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः प्रायणीयमितिनाम। तथागवामय
नेऽपि। तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इतिचेत्न। मैवम्। प्रा
यणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्यद्वयोस्तुल्यत्वेनोभ
यत्रमुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात्। प्रारभ्यायनि ग
च्छति प्रवर्त्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम्। अतोनैतन्नाम
धर्मानतिदिशति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादोरथन्तरम्। वृह
नावासमुच्चयंयद्वाषाडहिकानिषट् ॥६॥ अति
देश्यानितत्राद्योमाहेन्द्रादिचतुष्टये। पृष्ठशब्दा
च्चोदकेनसर्वेषामिहसम्भवात् ॥७॥ समुच्चयोवा
विधयेसर्वत्वबह्वपेक्षया। नतुद्वयोरतःषणांपृ
ष्ठानामतिदेशनम् ॥८॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठोभवतीतिश्रूयते। तत्रसर्वपृष्ठशब्दोऽनु
वादः। कुतः। प्राप्तत्वात्। तथाहि। ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनप
वमानानन्तरभाविनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणिसन्ति
। अभित्वाशूरनोनुमः। कयानश्चित्र आभुवत्। तंवोदस्ममृ
तीषहम्। तरोभिर्वोविदद्वसुमित्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानिस्तो
त्राणि सप्तदशस्तोमत्तामापाद्यगीयन्ते। एकस्मिन्सूक्ते वि
द्यमानानांतिसृणामृचां ब्राह्मणोक्त विधानेन सप्तदशधा
भ्यासः सप्तदशस्तोमः। तादृशेषुस्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते।
सप्तदशानि पृष्ठानीति। तानिपृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्रा
प्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्येकः पक्षः। रथन्तरपृष्ठं
वृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन।
विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देनसमुच्चयो विधीयते। तथा सत्यनु

वाऽस्त्वतं वैपरीत्येनभविष्यतीति द्वितीयःपक्षः।सर्ववत्वंबहुषुमुख्यम्।नतुद्वयोः।तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्यकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते। षडहेप्रतिदिनमेकैकंपृष्ठविहितम्।तानिच पृष्ठानि षड्रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि। यद्यपिविश्वजित एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव। नतुषडहविकृतत्वम्। तथापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

निष्कासेनतुषेश्चावभृथंयन्तीत्यनूद्यते। नीरोत्सेकःकर्मणोवाविधिःसौमिकधर्मणः॥९॥ योदर्शपूर्णमासाभ्यांवारुण्यांचोदकागतः। ध्रुतसेकोनूद्यतामेषमेवंकर्मणिसौमिके॥१०॥मुख्योऽवभृथशब्दोऽयंतत्सादृश्यविवक्षया। धर्मोनतिदिश्यतत्कर्मविधत्तेधर्मसंयुतम्॥११॥

वरुणप्रघासेषुश्रूयते। वारुण्या निष्कासेनतुषेश्चावभृथंयन्तीति।निष्कास आमिक्षापात्रलेपः। प्राच्यां दिशिदेवाऋत्विजो मार्जयन्तामित्यादिमन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षुसर्वास्वपउत्सिच्यन्ते।सोऽयंध्रुत्सेको निष्कासविधानार्थमवभृथशब्देन वारुण्यामिक्षायागे चोदकप्राप्तोऽनूद्यते।अस्तिहि ध्रुत्सेकस्यावभृथत्वम्।एषवैदर्शपूर्णमासयोरवभृथइतिस्तुतत्वादिति प्राप्तेब्रूमः।सौमिकेकर्मण्यवभृथशब्दोमुख्यः।तस्यशब्दस्योद्भिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात्।तत्रैववैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च। ध्रुत्सेकेत्वपूर्वसम्बन्धादुपचर्यते।नहिसौमिकेकर्मणीव ध्रुत्सेकेऽवभृथभावनांशत्रयवतीपश्यामः येनतत्रमुख्यत्वमाशङ्क्येत।तस्मात्सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणेप्रयुञ्जानआम्नायोमासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मा

नतिदिशन्कर्मान्तरंतद्धर्मसंयुक्तंविधत्ते।नच विपर्य्ययेये
णात्रैवमुख्योऽवभृथशब्दोऽस्त्विति।शङ्कनीयम्।अपे-
क्षितस्य धर्मकलापस्यात्राभावात्।तस्मात् सौमिकधर्मो
पेतकर्मान्तरविधिः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

तत्रद्रव्यंपुरोडाशस्तुषनिष्कासकात्तु न।प्राप्तोऽव
भृथशब्देनपुरोडाशोऽतिदेशतः॥१२॥तुषनि-
ष्कासयोरत्रसाक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः।अतिदेशप्रा
पितस्यपुरोडाशस्यबाधनम्॥१३॥

अत्रपूर्वोक्तेकर्मान्तरेधर्मातिदेशकेनावभृथशब्देनपु
रोडाशोऽतिदिश्यते।अतिदेशश्चोपदेशाद्दुर्बलः तस्मा
त्तुषनिष्कासाभ्यांपुरोडाशोबाध्यते॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

वैष्णवेत्रिकपालेवैष्णवान्नवकपालतः।धर्मोति
देशःस्यान्नोवाविद्यतेऽग्निहोत्रवत्॥१४॥श्रु
त्यावैष्णवशब्दोऽयंदेवतायाविधायकः।नगौ
णवृत्तिमाश्रित्यधर्मानतिदिशत्यतः॥१५॥

आतिथ्येष्टौवैष्णवोनवकपालोविहितः।तत्रत्यो वैष्णव
शब्दोराजसूययागे वैष्णवत्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहो
त्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः।विष्णुर्देवता
स्येति विग्रहे विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते। न
तु धर्मान्।तस्मान्नातिदिशति॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

निर्मन्थ्येनेष्टकापाकेबर्हिषावटसंस्तृतौ।अति
देशेनवाद्योऽस्तुधर्मोर्थेनत्वपूर्ववत्॥१६॥

अग्नीषोमीयपशौधर्मवान्निर्मन्थ्योऽग्निराम्नातः।सच
निर्मन्थ्यशब्दोऽग्निचयने इष्टकापाके प्रयुक्तः।निर्मन्थ्ये
नेष्टकाःपचन्तीति।तथादर्शपूर्णमासयोः सधर्मकंबर्हि

राम्नानम्। सच बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः। बर्हिषा यूपावटम वस्तृणातीति। तत्रोभयत्र धर्मसिद्ध्यर्थमतिदेशइतिचेत्। न। पूर्वोक्तचैष्णवशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसम्भवे धर्मल क्षकत्वायोगात्। अग्निमन्थनस्य बर्हिर्लवनस्य च लोकसि द्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं निष्पा द्यते। तस्मान्नास्त्यतिदेशः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

सौमिकं प्राकृतं वा स्याद्द्वयोः प्रणयनं श्रुतम्।
आद्यो ऽप्राप्तत्वतो मैवमनामत्वेन वार्थगीः॥१७॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते। द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यां यन्तीति। तत्र सौमिकं यत् सधर्मकमग्निप्रणयनं तदेव ग्रहीतव्यम्। कुतः। सोमस्य प्रकृतित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चो दकप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात्। दर्शपूर्णमासगतं त्वग्निप्रणय नं चोदकप्राप्तत्वादविधेयम्। तस्मात् सौमिकस्य धर्म्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। नायं प्र णयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो नामधेयम्। कि न्तु निर्मन्थ्यबर्हिरादिशब्दवल्लौकिक एव। ततो न धर्मा तिदेशः। यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्य म्। तर्ह्यर्थवादसम्बन्धाय तद्वाक्यमस्तु॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्रसञ्जकात्।
आद्यन्तयोरुरुगत्या मध्ययोः पर्वणोर्भवेत्॥१८॥

तस्माद्द्वाभ्यां यन्तीत्यनेनार्थवादेन सम्बन्धाय पुनर्विधा नाय प्राकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयत इत्युक्तम्। तद्वैश्वदेवशुनासीरीययोरादान्तयोः पर्वणोर्भवितुमर्हति। कुतः। प्रसञ्जकात्। तथाहि। वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपति न शुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्व णोरुत्तरवेदिं प्रसञ्जयति। अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगा

न्। उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनाद्यो। तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाद्यन्तयोरिदमग्निप्रणयनमिति प्राप्ते ब्रूमः। ऊरुवासा नीयज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्चेति गमनसाधनत्वमूरुत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम्। तत्सन्निधौ द्वयोः प्रणयन्तीति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादार्थं पुनर्विधायद्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवादेनोरुत्वकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते। तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम्। न चात्रोत्तरवेद्यभावात् प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम्। उपात्र वपन्तीत्यनेनानारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात्। सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्मध्यमयोर्व्यवतिष्ठते। तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधीयते। एतदर्थमेव हि सार्थवादं पुनर्विधानम्॥

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्त्तिककारेण योऽभिहितो निर्णयस्तं दर्शयति॥

अनाम्नातत्वाच्च वैश्वदेव्यां न सौमिकं प्राकृतं तन च। अ
पूर्वं न तु प्रणयनं शाखान्तरसमीक्षितः॥ १९॥

आहवनीयाद्वाक्ये प्रणयन्तीति शाखान्तरे मध्यमयोर्विततं प्रणयनं विहितम्। तेन समानवचनत्वादत्राप्यपूर्वं प्रणयनं विधीयते॥

दशमाधिकरणमारचयति

न विकारो विकारो वा स्वरसामादयो नहि। वै
ष्णवन्यायतोमैवमनन्यगतिलिङ्गितः॥ २०॥

गवामयने ह्ययोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्त्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्विद्यते। तच्च दिवाकीर्त्यम्। तस्मात् प्राचीनास्त्रयः स्वरसामनामका अहर्विशेषाः। तथोपरिष्टादपि त्रयः स्वरसामानः। तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते। अभितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामान इति। तेषु च ग्रहसामान्यसप्तदशस्तोमादयो धर्म्मा विहिताः। अन्यत्र त्वेवं श्रूयते।

पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसमानाविति। तावेतावद्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसाम्नां न विकारौ। कुतः। वैष्णवसमानत्वात्। यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वान्न धर्मानतिदिशति। तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्द इति प्राप्ते ब्रूमः। अनन्यगतिकलिङ्गवशात् स्वरसामानौ विकारौ भवतः। तथाहि पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानावित्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तस्तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशइत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्राप्तम्। एवं स्थिते तृतीयषष्ठदिवसगतयोः सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोरर्थे व्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरह्नोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवत्कृत्य त्रिषु चरमेष्वहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति। यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तत्त्रयस्त्रिंशस्थानमभिपर्य्याहरन्तीति व्यत्यासविधिः। त्रयाणां सप्तदशानामनन्तरतायाइत्यर्थवादः। तत्र यद्यन्त्ययोरह्नोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्। तदानैरन्तर्यमुपपद्येत्। नत्वन्यथा। तस्मान्न वैष्णवन्यायेन गुणविधिः। किन्तु धर्माणामतिदेशकः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

वासोऽनसी वानतक्षणातिदेशके नवा। आद्यः
क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः।२१॥

वासो ददातीत्यनो ददातीति श्रूयते। तत्र यथा यूपशब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तुवानक्रिया। अनःशब्दस्य च वर्द्धकिकर्तृका दारुतक्षणक्रिया। तस्माद्वासोऽनःशब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्वानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेत्। न। गवाश्वादिवज्जातिवाचित्वात् पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्य प्रयुज्यमानत्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम्। वासःशकटादिषु क्रियामनुपल॰

भ्यापि जातिमुपलभ्य शब्दं प्रयुङ्क्ते। तस्माद्धासोऽतः शब्दो न क्रियामतिदिशति॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

वैदिको लौकिको वाग्निर्निधेयः संस्कृतेर्वशात्।
आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः।२२॥

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहसामानि प्रस्तुत्य श्रूयते। अग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति॥ तत्रोपनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात्। कुतः। आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षितया समस्तवैदिककर्मशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। आहवनीये जुहोति। गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यादिभिर्होमादिभिः संस्काराकाङ्क्षा निवर्तिता। ततो नाहवनीयादिशब्दवदग्निशब्दः संस्कारनिमित्तः। किन्तु वासः शब्दवज्जातिवाची। तथा सति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमतिदिशति। लौकिककार्येष्वप्यग्निर्लौकिकः शेषभावं भजते। तस्य सर्वकार्येषु समर्थत्वात्। ततोऽग्निशब्दो जातिमात्रमुपस्थापयल्लौकिकवह्निमात्रेण चरितार्थो विनाहवनीयादिसंस्कारत्वाचकं विशेषणं न वैदिकस्योपस्थापको भवति॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

संस्कारः स्यादुपशयेन वा यूपोक्तितोऽग्रिमः। न
स्यात्प्रयोजनाभावात्तूष्णींछेदेन यूपता।२३॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते। उपशयो यूपो भवतीति। एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी। तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशी यूप उपशयः। तथा च श्रूयते। यद्दक्षिण उपशय इति। तस्मिंस्तूपशये परिव्याणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति। संस्कारनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत्। न। संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात्। पशुनियोक्तुं यूपः संस्क्रियते। तच्च नियोजनमितरेषु दशसु यूपेष्वस्ति। नत्वेकादश उपशये। तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम्। सर्वे वा अन्ये यूपाः प

ऽशुमन्तोऽथोपशयोवापशुरिति। परिव्याणादिसंस्काराभावे-ऽप्यमन्त्रकाश्छेदनादयः केचिद्धर्म्मास्तत्र वाचनिकाविद्य-न्ते। तावतास्वेनसादृश्येन गौणीतत्र यूपोक्तिः। तस्मान्नयू-पशब्देधर्म्मानतिदिशति॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

पृष्ठैरुपस्थितेस्तोत्र धर्म्माः स्तिनवाग्निमः। अ
ग्निहोत्रनयान्मैवंमन्त्रोक्तेरात्मनेपदात्॥ २४॥

अग्निचयने श्रूयते। पृष्ठैरुपतिष्ठतेइति। तत्र पृष्ठशब्दो-ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रस्यनामधेयमि-ति प्रथमाध्यायेनिर्णीतम्‌ सोऽयमग्निचयनगतोपस्था-नकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रध-र्म्मानुपस्थानेऽतिदिशतीतिचेत्। मैवम्। अत्रपृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात्। मासमग्निहोत्रंजुहोती-त्यत्राग्निहोत्रशब्दोजुहोतिनासमानाधिकृतः कर्मपरः। अ-त्रतूपान्मन्त्रकरण इत्येतत्‌ पाणिनीयं सूत्रमुपशब्दयु-क्तात्तिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं विदधत्तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्द-स्यमन्त्रात्मककरणपरतांदर्शयति। यद्यपिस्तोत्रकर्मवा-ची पृष्ठशब्दस्तथापितत्साधनभूतान्त्रथन्तरादिसामोपेता-नभित्वाशूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्षयति। नचलक्षणाश्रयण-मेव दोषइतिवाच्यम्। त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात्। किन्त्व-त्वत्पक्षेयथानित्याग्निहोत्रवाचिनाग्निहोत्रशब्देनतद्धर्मा-नुपलक्ष्यन्तेश्चधर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते। तथास्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्धर्मोपलक्षणद्वा-रेणोपस्थानरूपंकर्मान्तरंलक्षणीयमिति विप्रकृष्यते। तस्मात्‌ पृष्ठशब्दोन स्तोत्रधर्मानतिदिशति।

इतिमाधवीयेजैमिनिन्यायमालाविस्तरे
सप्तमस्याध्यायस्यतृतीयः पादः।

—००—

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात्। न स्युः
स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः॥ १॥

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते। कुतः। प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेत्। मैवम्। विमतो यागउपकरणापेक्षः। करणत्वात्। लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात्॥ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाथ वैदिकः।
आद्यो निबन्धराहित्यादन्यो धीसन्निकर्षतः॥ २॥

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषोऽङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः। कुतः। अनिबद्धत्वात्। वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेत्। न। वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसन्निकर्षात्। यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धः तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्यताम्। किञ्च प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति सौर्ययागविशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत् प्रयाजोऽनूद्यते। तच्च वैदिकेति कर्तव्यताया लिङ्गम्। तस्माद्वैदिको ग्राह्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी। ऐका
हिकी वानुमानादाद्योऽन्यो नामबाधनात्॥ ३॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः। तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता। कुतः। अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात्। गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति। अतस्तत्संबन्धिनि लिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः। सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः। तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभिः प्राप्ताः। नामचानुमानिकाच्चोद-

कात् प्रबलम्। प्रत्यक्षश्रुतत्वात्। अतश्चोदकस्य बाधित त्वादेनैषैकादिकीति कर्त्तव्यताग्राह्या॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्त। मस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः॥

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात् स निरूपितः।
विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः स प्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणेनानुमानिकवाक्यकृतोऽ तिदेशोऽस्तीति सप्तमोक्तं निरूपितम्। अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथ वा।
अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः १॥

विहितेतिकर्त्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित् कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते। कुतः। नियामकस्य वि शेषस्याभावात्। अतो विशेषचिन्ता न कार्य्येति चेत्। मैवम्। शास्त्रार्थस्य व्यवस्थाया नियामकत्वात्। तस्मान्नियतादेक स्मात् कर्मणो धर्मातिदेशः तेन विशेषचिन्ता कर्त्तव्या॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

तद्धितो वा दिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम्।
भवेद्वानस्य शब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः॥२॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितो क्ता देवतानिर्देश एकदेवतायोगित्वमोषधद्रव्यकत्वं निर्वा प इत्येतान्याग्नेय यागसम्बन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेय-

लिङ्गानि। सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते। न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति। कुतः। तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्यतेऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः। लिङ्गस्यावितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति। तथा सति प्रताड्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत् सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते॥

तृतीयाधिकरणं प्रथमवर्णकमारचयति॥

विध्यन्तः सेष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात् प्रवृत्तितः।
उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि॥ ३॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः। स च सोमाङ्गभूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात् सोमेऽप्यनिवार्य इति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिषवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात्। तस्मान्नैष्टिको विध्यन्तः॥ ॥ द्वितीयावर्णकमारचयति॥

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि।
अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्॥ ४॥
लोकवत् सन्निपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः॥
इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु॥ ५॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः सम्पूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत्। मैवम्। लोकसदृशत्वात्। यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणम्। तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादयः। आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा भावनायां यागः करणम्। अवघातादयः सन्निपातिनः। प्रयाजादय आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तमलौकिकत्वम्। इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम्। तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति

सैन्द्राग्नादौ सौमिकःस्यादैष्टिको वा द्वयोरिह।
सम्भवादैष्टिकोऽन्त्योऽत्रस्यात्कपालादिलिङ्गतः।६॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादौ सौमि
कैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्तर इच्छया ग्राह्यः। कुतः। उभयत्र
विध्यन्तसम्भवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत्। न। कपालनिर्वा
पादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

नपशावैष्टिकःस्याद्वानकपालाद्यभावतः।
स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः।७॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्तो नास्ति। कुतः। पूर्वव
दत्रनिर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेत्। मैवम्। आग्ने-
यमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते।
तथाग्नीषोमीयपशुमित्यत्रापि। नतु सोमेन यजेतेत्यत्रेव
देवताया अव्यक्तत्वम्। तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकंलिङ्ग
म्। एकादश प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम्।
स्रुच्यमभिघार्य्य जुह्वा पशुमनक्तीत्यभिघाराञ्जने लि
ङ्गान्तरे। आलम्भो लिङ्गान्तरम्। इष्टावपीषामालभन
इति दर्शनात्। तस्मादस्ति पशावैष्टिकः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः।
आद्योऽन्त्यो लिङ्गतोऽस्त्वत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत्।८॥

सवनीयानुबन्ध्यनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससम्ब-
न्धी विध्यन्तः। कुतः। दर्शस्य प्रकृतित्वात्। दैक्षोऽग्नीषोमी
यपशुविध्यन्तः। दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथम
भावित्वात्। तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टिविकृतित्वान्न प्रकृति
त्वमस्ति। अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्ह इति प्राप्ते ब्रूमः
। आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम्। तच्च सवनीयादिष्व
स्ति। तथा प्रातःसवनादिषु वपादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम्।

दृष्टिंप्रति विकृतेरन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते।तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तः सवनीयादिपशुष्वति-दिश्येत॥ ॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

स्यादैकादशिनेदैक्षात्सौत्याद्वाद्योऽस्तुपूर्ववत्
रशनाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गतोऽन्तिमः।९॥

एकादशिनाःपशवएवमाम्नायन्ते।आग्नेयःकृष्णग्रीवः।सारस्वतीमेषी।बभ्रुःसौम्यः।पौष्णःश्यामः।शितिपृष्ठोबार्हस्पत्यः।शिल्पोवैश्वदेवः।ऐन्द्रोऽरुणः।मारुतःकल्माषः।ऐन्द्राग्नःसंहितः।अधोरामःसावित्रः।वारुणःकृष्णः।एकःशितिपृष्ठस्तु शृङ्गरहितइति।यद्यप्यश्वमेधप्रकरणएते पठितास्तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येतेविधीयन्ते।तद्वाग्नेयेनवापयति।मिथुनंसारस्वत्याकरोति।रेतःसौम्येन दधाति।प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना।तेष्वेकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तस्यातिदेशःस्यात्।कुतः।अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादितिचेत्।मैवम्।सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात्।सुत्याकालेभवःसौत्यःसवनीयःपशुः।तत्रचोदकप्राप्ता रशनैका।वाचनिकीद्वितीया।एतच्च तृतीये निर्णीतम्।तदेतद्रशनाद्वयमग्नीषोमीयपशावसम्भवात् सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम्।सुत्याकालीनत्वंद्वितीयम्।तेचद्वेलिङ्गेएकादशिनेषुदृश्येते।तत्रेदमाम्नायते।द्वेद्वेरशनेआदाय द्वाभ्यांद्वाभ्यांरशनाभ्यामेकैकंयूपं परिव्ययतीति।सुत्याकालत्वंचतेष्वस्ति।ततःसौत्याद्धर्मातिदेशः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

ललामादिगणेदैक्षादैकादशिनतोऽथवा।
आद्योविशेषताहिन्यान्त्यगणत्वविशेषतः॥१०॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणाःश्रूयन्ते।वसन्तेललामांस्त्रीन् वृषभानालभेतेति तत्ररशनाद्वयादिवद्विशेषेलिङ्गाभावा

हैस्रादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशइति चेत्। न। गणत्वेनविशे-
षलिङ्गेनैकादशिनेभ्यः ऽतिदेशात्। ऐकादशिनानां पशुगण
प्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते। तथाहि सौत्रामण्यां पशुगणंप्र
कृत्यैवमाम्नायते। यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत बर्हिष्मास्मा इन्द्रि-
यं वीर्य्यं दध्यात् भ्रातृव्यमस्मै जनयेदेकयूप आलभतइति
। यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्। तदा चोदकादेकस्यैव यू
पस्यप्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधान
म्। पुनरेकयूपविधानंच व्यर्थं स्यात्। ऐकादशिनानां प्रकृति
त्वे तु प्रतिपशु पृथग् यूपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावादुपपद्यते
। तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनेभ्यः ऽतिदेशः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

इष्टेः सोमस्य वा धर्मो विश्वजित्प्रमुखेष्विह। अवि
शेषादैच्छिकाः स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः॥११॥

विश्वजितायजेत। अभिजिता यजेत। द्वादशेन यजेतेत्या-
दिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इच्छ
या ग्रहीतव्या इतिचेत्। मैवम्। अव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमस्य
स्यात्। उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः। तस्मात् सो
मस्य धर्मा नतिदिश्येरन्॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः।
पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत्॥१२॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्य्यन्तेषु गवामयनेच पूर्ववदव्य
क्तत्वलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत्। न। विशेषलिङ्गसद्भा
वात्। द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहः शब्दः षष्टिघटिकात्मकदिन
परः द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दस्तादृशः। स तदेकं वि
विशेषलिङ्गम्। अहः संघो द्वितीयम्। द्वादशदीक्षास्तृतीय-
म्। तच्च गवामयने विद्यते। तत्र ह्यभीन्धत एव दीक्षाभिरि-
त्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि। द्वाभ्यां लोमावद्यति।
द्वाभ्यां त्वचम्। द्वाभ्यामसृक्। द्वाभ्यां मांसम्। द्वाभ्यामस्थि। द्वा

भ्यांमज्ञानमिति। तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः।

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

द्वादशाहस्यगव्यस्यवादित्यादाङ्गिरसायने। पुरे
वाद्योगव्यधर्मोवत्सरत्वादिलिङ्गतः॥ २३॥

आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गतद्वादशाहस्य धर्मा इति चेत्। न। गव्यलिङ्गस्य विशेषस्य सत्वात्। गवांसम्बन्धिगव्यं गवामयनमिति यावत्। तस्य धर्मा एतेषु ग्राह्याः। कुतः। संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात्। षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवससाध्यत्वनियमसद्भावाच्च। त्रय-उपगायन्तीत्येतस्य गवामयनगतमाहाव्रतिकधर्मस्य दर्शनाच्च। तस्माद्गव्यस्य धर्माः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

साद्यस्क्रे सौमिकः पूर्वे धर्मो वाव्यक्तिभावतः।
सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतोऽन्तिमः॥ २४॥

साद्यस्का इत्येकनामका एकसंघवर्त्तिनो बहवो यागाः श्रुताः तथा साहस्रा इति। तस्मिन् साद्यस्कसंघे प्रथमः साद्यस्को धर्मसंयुक्तः समाम्नातः। एवं साहस्रेष्वपि। तत्र धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्के साहस्रे वाव्यक्तत्वसाम्यात् सौमिको धर्म इति चेत्। मैवम्। एकनामत्वैकसंघवर्त्तित्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाद्यस्कप्रथमसाहस्रधर्मस्यैवोचितत्वाद् द्वितीयादिकसाद्यस्कादिष्वतिदेशः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

फलंचनियमः कर्त्ता संघः सौर्य्येनवाग्रिमः।
प्रयाजवत्तद्विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः॥ २५॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति। फलं स्वर्गः। नियमो यावज्जीविकत्वम्। कर्त्ता स्वर्गकामः। संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम्। त एते चत्वारः सौर्य्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेत्। न। वैषम्यात्। प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा

इति दिश्यन्ते। विध्यादिस्त्वनाकाङ्क्षिणः। सौर्यं चरुं निर्वपे दिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात्। अन्यथा विध्यन्तोऽपि कस्याकाङ्क्षावर्णयेत। तस्मात् प्रधानक्रमेणोऽनाकाङ्क्षिणत्वाद्विकृताववप्रवृत्तेस्तत्सम्बन्धा फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षित्वान्नातिदिश्यन्ते॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

गोदोहनाद्यस्तिनो वाभवेत् प्रश्रयनाश्रयात्।
अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते॥ १६॥

चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम्। गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम्। कुतः। तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेत्। मैवम्। क्रत्वङ्गतया चमसएव प्रणयनसाधनमपेक्षितम्। नत्वङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम्। अतः फलनियमादित्वन्नातिदेशः॥

पंचदशाधिकरणमारचयति॥

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः।
प्रकृतावितोतत्र तस्य शाब्दत्ववर्जनात्॥ १७॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाम्नातम्। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति। पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता। अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता। तदेतदुभयं सौर्यादौ चोदकप्राप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम्। कुतः। प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेत्। न। प्रकृतौ तद्व्यवस्थाया आर्थिकत्वात्। शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात्। तस्मादुभयं विकृतौ विच्छया विकल्प्यताम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

षट्सु कस्याप्युताग्नेयस्यैव सौर्येऽग्रिमोयतः।
अविशेषात्तदेवकाद्दौषधद्रव्यकत्वतः॥ १८॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः। अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चे

त्। न। देवतैक्यस्य नियामकत्वात्। सौर्य्यशब्दगततद्धित
प्रत्ययविग्रहस्य सूर्य्याविति द्विवचनेनापि कर्त्तुं शक्यत्वा-
द्देवतैक्यमनिश्चितमिति चेत्। न। विधिशेषार्थवादोक्ताव
मुमेवादित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशादाग्नेयार्थवादेऽ
पि सोऽग्नयेऽध्रियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम्। अत आग्ने
यस्यैव विध्यन्तः। नन्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः। यद्यप्यैन्द्र-
योर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति
तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशिष्यते। तस्मात् तस्यैव
विध्यन्तः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

देवो वली हविर्वैन्द्रे पुरोडाशोऽग्रिमो यतः।
देवो मुख्योऽन्तरङ्गं तद्धविः कर्मण्यतो वली॥१९॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्र देवतासाम्येन सान्ना
य्यधर्म्माः प्राप्नोति। हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः। तत्र देवो व
ली। कुतः। मुख्यत्वात्। तच्च प्राथमिकेन पदेनोच्यमानत्वा
त् प्रातिपदिकार्थत्वाच्चेति द्रष्टव्यम्। हविस्तु द्वितीयेन पदे-
नोच्यते। तत्राप्येकादशसु कपालेषु संस्कृत इत्यस्मिन्नर्थे वि
हितस्य प्रत्ययस्यार्थः। अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यं प्रवल
मिति प्राप्ते ब्रूमः। त्यज्यमानतया त्यागरूपे कर्मणि हविः प्र
त्यासन्नम्। देवतातु मनसैवोद्देश्यमानत्वाद्यागक्रियाया व
हिरङ्गम्। यत्तु मुख्यत्वमुक्तं तच्छब्दोपाधिकम्। न तु स्वा
भाविकम्। तस्मात् स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्य
स्य प्रवलत्वात् पुरोडाशधर्मः कार्य्य इति। एवमाग्नेयं पय
इत्यत्र सान्नाय्यधर्मो द्रष्टव्यः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति

कृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजो युतेर्भवेत्।
घृतस्य मैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा॥२०॥

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमित्यत्र कृष्णलेषू
पांशुयाजद्रव्यघृतस्य धर्माः कर्त्तव्याः। कृष्णलाख्यसुवर्णस्य
घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेत्। मैवम्। सवर्णसकल

त्रीह्यो र्वैशद्यसाम्यात्। नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वा दिरूपं वैशद्यमस्ति। चरुशब्दश्चौषधिद्रव्यविषयः कृष्णले षु प्रयुज्यमान औषधधर्मान् प्रापयति। तस्माद्व्रीहिधर्माः कर्त्तव्याः॥ सप्तकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमोयतः।
द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्वर्णाच्च सम्भवात्॥२१॥

चित्रायागे श्रूयते। दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्त त् संसृष्टं प्राजापत्यमिति। तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामा न्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत्। न। घृतेऽप्यग्नि सम्पर्केण द्रवत्वसद्भावाद्शुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पव नादीनां सम्भवात् पयोधर्माणां दोहनादीनामसम्भवाच्चौ पांशुयाजगतस्याज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टम स्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः॥
आद्यो मैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशस्यते॥१॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः। आश्विनं गृह्णातीत्यादिना॥ चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः। वाजिभ्यो वाजिनमिति। त त्रोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्य्यः। कुतः। सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इति वाजिने सुरायाञ्च सोमशब्दप्रयोगात्। सोम शब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्धर्मातिदिशतीति चेत्। मैवम्। ऐ ष्टिकहविःसाम्यात्। औषधविकृता सुरा। सान्नाय्यविकृतं वा जिनम्। तस्मादैष्टिको विध्यन्तः। सोमशब्दस्त्वर्थवादगतः। नान्याग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः। यदि वाजिनस्य प्रति पत्तिकर्मत्वान्नास्ति धर्मापेक्षा। नहि तस्मिन्नंशे कृत्वा चिन्तास्तु द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः।
देवैकमात्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाम्यतः।२॥

अग्नीषोमीयपशावग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मः कार्य्यः।कुतः।दैवनैक्यादितिचेत्।मैवम्।सान्नाय्यं पशोरुत्पन्नम्।पशुरपि पशोरुत्पन्नः।श्रवणार्थमुखा सान्नाय्यपश्वोः समा हविःसाम्यंच बलीय इत्युक्तम्।तस्मात् सान्नाय्यधर्माः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

दध्नोऽत्र पयसो वाद्यो घनत्वस्य समत्वतः।द्रव
त्वासन्निकालेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः पशौ॥३॥

सान्नाय्यधर्मवत्यस्मिन् पशौ घनत्वेन दध्नो धर्म इति चेत्।मैवम्।द्रवति गच्छतीति द्रवत्वं पशावप्यस्ति।पयसि च तद्दृश्यते।प्रत्यासन्नं च पयः।साक्षात् पशुप्रभवत्वात्।दधि तु पयसा व्यवहितम्।एकाहकालीने च पशुपयसी।द्व्यहकालीनं तु दधि।तस्मात् पशौ पयसो धर्मः कार्य्यः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

द्वयोर्दध्नोश्च पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः।द्वयो
र्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात् पयसो भवेत्॥४॥

तप्ते पयसि दध्यानयति।सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतायामामिक्षायां सान्नाय्यगतयोर्दधिपयसोर्धर्मः कार्य्यः।कुतः।आमिक्षाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः।घनत्वसाम्यस्याधिक्याद्दधिधर्म इति द्वितीयः पक्षः।पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते।ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एवान्याय्यः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अहीनसत्रयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ।व्यव
स्थितौ वा विशेषादाद्योऽन्तः स्वस्वलिङ्गतः।५॥

प्रायणीयोऽतिरात्रः।एकः षडहः।त्रयश्छन्दोमाः।अविवाक्यमहः।उदयनीयोऽतिरात्रः इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः।स च याज्ञिकप्रसिद्ध्या द्विविधः।सत्रमहीनश्चेति।संज्ञा

व्यवस्थयाद्वयोर्धर्मा आम्नाताः। एको द्वौ वहवो वाहीनेन यजेरन्। अहीस्तिनाया जयेयुः। गृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन्। स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुरित्यादयः। ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः। द्वादशाहश्चाहर्गणानां प्रकृतिरित्युक्तम्। अहर्गणाश्च द्विविधाः। द्विरात्रादय एकादशरात्रान्ता अहीनाः त्रयोदशरात्रादीनि च सत्राणि। तत्राहीनसत्रयो द्वादशाहविध्यन्ताव्यवस्थया प्राप्नुयाताम्। कुतः। व्यवस्थापकविशेषाभावादिति चेत्। मैवम्। तत्र लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात्। आसीरन्नुपेयुरिति। चोदनाद्वयं यजमानवहुत्वनियमकृत्विग् यजमानैकं च सत्रलिङ्गम्। यजतिचोदना यजमानवहुत्वविकल्पः। कृत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम्। एतच्च दशमाध्याये सर्वं विचारयिष्यामः। अहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्यस्ति वा न हि। आवृत्तिसाम्यादायुःस्यादिज्यासिभ्यां तयोर्भिदेति। एतच्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति। द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति। द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्निति च। द्विरात्रिषु यजतिचोदनैवम्। द्विरात्रेण यजेत। त्रिरात्रेण-यजेतेत्यादि। त्रयोदशरात्रादिषु सत्रलिङ्गमेवम्। त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुरिति। चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसीरन्निति च। तस्माद्यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च।
अहीनत्वं सत्रता वातिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः॥ ६॥
उपायिलिङ्गितः सत्रे प्रवृत्तं विधिवाक्यगम्।
सत्रान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनैतत्प्रशस्यते॥ ७॥

पञ्चदशरात्र एवंविधः। त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति। कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे मासाग्निहोत्रम्। अवसाने दशरात्रः। महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति। तयोरुभयोरादावतिरात्रो नास्ति। अ

न्तेतु विद्यते। तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम्। सम्प्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात्। श्रुतिश्च भवति। यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति। तस्मात् सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च तयोरहीनत्वमिति चेत्। मैवम्। उपायिचोदनारूपस्य सत्रलिङ्गस्य दर्शनात्। सत्रे यज्ञे यं काममिच्छन्ति तमेतं पञ्चदशरात्रमुपेयुरिति। कुण्डपायिनामयनेऽपि। भूतिकामा उपेयुरिति। इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात् प्रबलम्। या तु पञ्चदशरात्रे सलिङ्गा श्रुतिरुदाहृता तया सत्रान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते। इतराणि केवलसत्राण्येव। पञ्चदशरात्रस्तु सत्ररूपेण सत्ररूपोऽप्यन्यातिरात्रत्वलिङ्गेनाहीन इत्यपि व्यवहारमर्हतीति। तस्मात् सत्रे एते उभे। तयोः सत्रधर्मा नेवाति दिशेत्॥ इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमास्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः।
आग्नीषोमीयविकृतिरथवाव्यत्यया द्वयोः॥१॥
प्रथमत्वतृतीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत्।
द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः॥२॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति। गणान्तरं चैवमाम्नायते। अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचयेऽष्टाकपालमिति। तत्राग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं युक्तम्। शुचिदेवकस्य तृतीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेत्। न। द्विदेवतात्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतोबलीयस्त्वात्। तस्मादाग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः। शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

त्रिवृत्स्वहःस्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः।
शाब्दत्रिवृत्त्वतोऽन्यः स्यादहःसंख्यानुसारतः॥३॥

जनकसप्तदशरात्रे श्रूयते। चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमसुखानीति तत्र त्रिवृत्स्तोमविशिष्टं यत् प्रथममहस्तस्य विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्त्तव्यः। पूर्वन्यायेन शाब्दस्य त्रिवृत्त्वसामान्यस्य विद्यमानत्वादिति चेत्। मैवम्। तदानीमेकस्यैवाह्नश्चतुरावृत्त्या चत्वार्यहानि न सिध्येयुः। किन्त्व।अग्निष्टोमसुखानीत्यादावेकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधीयते। त्वत्पक्षे तूत्तरेषामपि त्रयाणामग्निष्टोमत्वान्मुखशब्दो नोपपद्यते। ततो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राह्यः। द्वादशाहे पृष्ठ्ये षडहे त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येतेषां चतुर्णां मह्नां परस्परविलक्षणानां संघत्वयोग्यानां विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम्। ननु पञ्चदशादीनां त्रिवृत्त्वमयुक्तमिति चेत्। न। वचनेन स्तोममात्र बाधात्। तद्व्यतिरिक्तस्तु विध्यन्तोऽतिदेष्टव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

चत्वारः षडहा द्वादशाहस्य षडहस्य वा।
चतुर्विंशतिसंघार्थमाद्योऽन्त्यः षडहश्रुतेः॥४॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते। षडहा भवन्ति। चत्वारो भवन्तीति। तत्राहःसंज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः षडहपदान्तर्गतेन षट्शब्देनाभिधीयते। सा च षट्संख्या पुनश्चतुःसंख्यया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानामह्नां संघं पर्य्यवस्यति। अहःसंघस्य च प्रकृतिर्द्वादशाहः। अतस्तल्लिङ्गस्य संघत्वस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः प्रवर्त्तते। यदि सकृत् प्रवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्य्येत। तर्हि यावत्पूर्त्ति सोऽभ्यस्यतामिति माप्नेवब्रूमः। षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः कर्म्मविशेषः षडहशब्दवाच्यः। ते च कर्मविशेषाश्चत्वारः। तथा सति चतुर्विंशतिसंघो नात्र शाब्दः। ततः शाब्दस्य षडहनामकस्य कर्मविशेष-

स्य विध्यन्तो न्याय्यः। यदि विलक्षणाः षडहाश्चत्वारो न स्युः। तर्ह्येक एव चतुरभ्यस्यताम्। त्वत्पक्षेऽपि द्वादशाहाभ्यासे। तस्मात् षडहत्वलिङ्गात् तस्यैव विध्यन्तः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

शतोक्थ्ये ज्योतिष्टोमो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः।
आद्यः समाप्तिनामैतत् संघत्वादन्तिमो भवेत्॥५॥

शतोक्थ्यं भवति। शतातिरात्रं भवति। पञ्चाग्निष्टोमः। पञ्चोक्थ्य इत्यादयः श्रूयन्ते। तेषु ज्योतिष्टोमविध्यन्तः कार्यः। कुतः। उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽग्निष्टोम इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वादिति चेत्। मैवम्। उक्थ्यादीनि स्तोत्राणि। तथा सति यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि संस्थानिमित्तक उक्थ्यादिशब्दो वर्त्तते। ततो-द्वादशाहगतेष्वहःसूक्थ्यादिनामसम्भवात् संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति। तत्राद्यन्तौ प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा मध्यवर्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रादिविकृतिष्विति द्रष्टव्य इति दशमाध्याये वक्ष्यते। तथा सति दशरात्रो दशकृत्वोऽभ्यस्यमानः प्रत्यहमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्यमानः शतोक्थ्यनामतामापद्यते। एवमितरत्रापि योज्यम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

शतोक्थ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथवा।
आद्यो गणविकारत्वादन्त्योऽत्र स्तोत्रजन्मतः।६॥

पूर्वोदाहृते शतोक्थ्ये शतातिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपेक्षिता। तथाहि। ज्योतिष्टोमः सप्तसंस्थः। तत्राग्निष्टोमः प्रथमसंस्था। तत्र द्वादश स्तोत्राणि। प्रातःसवने बहिष्पवमानस्तोत्रमेकं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि। माध्यंदिनसवने माध्यन्दिनः पवमानः एकं स्तोत्रं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि। तृतीयसवने आर्भवः पवमान एकं स्तोत्रं यज्ञायज्ञीयसामसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम्। तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो यज्ञः संतिष्ठते। तद्विकृति

षु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणिभवन्ति।तैः साविकृतिः संतिष्ठते। ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेनस्तोत्रेणान्या विकृतिःसंतिष्ठते।एवंविकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम्। तस्मात् समाप्तिनिमित्तान्यग्निष्टोमोक्थषोडशातिरात्रादिनामानि। एतदेवोपजीव्यपूर्वाधिकरणेद्वादशाहगतानामह्नामुक्थ्यादिनामसम्भवात् तदीयदशरात्रविध्यन्तःप्रतोक्थ्यादावतिदिष्टः।तस्यच दशरात्रस्याद्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ।तयास्तति दशकृत्वस्तदभ्यासे विंशतिरग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते।तेषामुक्थ्यत्वं सम्पादयितुं प्रत्यग्निष्टोमस्तुक्थ्यनामकं।स्तोत्रं वर्धनीयम्।अन्यथा शतोक्थ्यत्वंनस्यात्। किन्त्वशीत्युक्थ्यत्वमेवस्यात्। एवं शतातिरात्रेऽपिप्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकंस्तोत्रंवर्धनीयम।तत्रगणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्तदीयस्तोत्राति देशइतिप्राप्तेब्रूमः।उक्थ्यादिस्तोत्राण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि।तस्मादेकाहाद्यथा द्वादशाहेतिदिश्यन्ते।तथा शतोक्थ्येऽप्येकाहादेवातिदिश्यन्ताम्।अन्यथा भिक्षुको भिक्षुकान्तराल्लिप्सतइतिन्याय आपतेत्।यात्वतिदेशपरम्परा तत्र तत्रादाहृता न तत्रसर्वत्र प्रबलं लिङ्गमुपमुपन्यस्तम्।इहतुगणत्वमहर्गतम्।नतुस्तोत्रगतम्।तस्माद् द्वादशाहीयस्तोत्रमनातिविशेषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि स्तोत्राणिज्योतिष्टोमादतिदेष्टव्यानि॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

अहर्गायत्रमित्यत्रवर्णलोपक्रचोऽथवा।
आद्यःसंख्याक्तितोमैवंगत्यादेतत्प्रसंगतः।७॥

वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतम्।तत्रेदमपरमाम्नातम्।गायत्रमेतदहर्भवतीति तस्मिन्नेकाहेबृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभूतात् ज्योतिष्टोमान्नानाच्छन्दांसि त्रिष्टुबादीन्यतिदिष्टानि।तेष्वधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशोष्यगायत्रीत्वं सम्पादनीयम्।कुतः।चतुर्विंशत्य

स्वरा गायत्रीत्यक्षरसंख्यायास्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वश्रव
णादिति चेत्। मैवम्। अतिप्रसङ्गात्। कविभिर्निर्मितगद्ये
तत्तद्देशीयभाषासु च तथा स्वरसंख्यायां गायत्रीत्वं केन वार्ये
त। तस्माद्गात्यासुत्पन्नासु चतुर्विंशत्यक्षरास्वृक्षु वर्तमा
नः कश्चिद्गेयान्तरजातिविशेषस्तत् प्रवृत्तिनिमित्तम्।
तस्मात्तासामृचामागमः कर्त्तव्यः॥ इति माधवीये
जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत्।
गुणासम्भवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत्॥ १॥

इदमाम्नायते यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्य्यादिति। तत्र
दर्व्या होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोती
त्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसम्भवाद्दार्व्याख्यो
गुणो विधीयत इति चेत्। मैवम्। तत्तावल्लोकसिद्धे स्था
लीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः। लौकिक
शिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः। नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्र
नारिष्टादिहोमे। तत्तद्विहितजुह्वादिबाधप्रसङ्गात्। तस्मा
द्दर्विहोम इति नामधेयम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः।
निमित्तसाम्याद्वेदेऽपि तद्युक्तेः सर्वनाम तत्॥ २॥

अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण इति स्मृतावम्बष्ठस्वामि
के स्मार्त्तहोमे तत्प्रयोगाल्लौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति
चेत्। मैवम्। दर्व्या होमो दर्विहोम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य
लौकिकवैदिकयोः समानत्वाद्दर्विहोमं कुर्य्यादिति श्रुत्यु
क्तेर्वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यैतन्नाम॥
तृतीयाधिकरणमारचयति॥

यजतेरपि नामस्याज्जुहोतेरेव वाग्रिमः।

अविशेषेणमुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणान्यथा।३॥
तन्नामजुहोतिचोदनानांयजतिचोदनानांचभवितुमर्ह-
ति।कुतः।विशेषाश्रवणादितिचेत्।मैवम्।जुहोतिचोद-
नासु होमशब्दस्यमुख्यत्वात्।यजतिचोदनानांतन्नामत्वे
लक्षणास्यात्।तस्माज्जुहोति चोदनानाम॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

दर्विहोमेसोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः।
अव्यक्तेर्यज्यभावाच्चस्वाहोक्त्यादेरपूर्वता॥४॥

जयाभ्यातानराष्ट्रभृदादिषु दर्विहोमेषूत्पत्तिवाक्येदेवता
याअश्रवणादव्यक्तलिङ्गेनसोमधर्माःकर्तव्याइतिचेत्।
मैवम्।सोमेश्रुतस्ययजतिलिङ्गस्यात्राभावात्।किञ्च।पृ
थिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेति दर्विहोममन्त्रेषुस्वाहाका
रआम्नातः।सचसोमविध्यन्तातिदेशेविरुध्येत।तेनस्वाहा
कारविरोधिनोवषट्कारस्यप्राप्यमाणत्वात्।किञ्च।उदा
हृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैःपदैर्देवतासमर्पणात्नास्त्यव्यक्त
त्वम्।तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वान्नास्ति तत्र कस्यापि
विध्यन्तस्यातिदेशः॥

इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
ऽष्टमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः
समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः॥

नवमोऽध्यायः।

अतिदेशोऽष्टमेऽध्यायेसमाप्तोनवमेपुनः।
अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा॥०॥

अष्टमनवमयोरध्याययोःपूर्वोत्तरभावउपजीव्योपजीवक
रूपेणोपन्यस्तः।मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषुयत्रा
स्त्यूहोयत्रचनास्तितदुभयत्रविचार्यते।ऊहस्यलक्षणमे

वमाहुः।प्राकृतस्थानपतितपदार्थोनरकार्य्येतः।ऊहःप्रयो
गेविकृतऊह्यमानतयोदितइति॥

नवमाध्यायस्यप्रथमपादेप्रथमाधिकरणे
प्रथमवर्णकमारचयति

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानांधर्मःकिंयज्ञनेऽथवा।
अपूर्वायात्रनिर्णीतिःस्यार्थ्यतेसप्तमोदिता॥१॥

सप्तमस्याद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्ञार्थत्वं
निराकृत्यापूर्वान्वयो निर्णीतः।सएवात्रोहारम्भोपयोगित्वे
नस्मार्य्यते।यदि यज्ञार्थाःस्युः।तदासर्वत्र यज्ञोपदिश्यन्ते।
तत्वनिर्देशः क्वाप्यस्ति।ततोऽनिर्दिष्टपदार्थविषयऊहोना-
रभ्येत।अपूर्वार्थत्वेतु प्रकरणनियमितत्वादुक्तधर्मकेष
निर्देशादूह आरम्भणीयः॥ द्वितीयावर्णकमारचयति

अवघातेव्रीहिरूपंविवक्ष्येतनवाक्षतेः।
आद्यःसाधनतामात्रमवज्यत्वाद्विवक्ष्यते॥२॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिणांस्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विव-
क्षितम्।तथासति नैवारश्चरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणांप्रयो
गेनोहः।यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो व्रीहि निरन्तो
निवर्तेते।तदाकुतऊहावसरइतिप्राप्तेब्रूमः।व्रीहिस्वरूप
विवक्षयामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधनत्वाकारोनवर्जयितुं
शक्यः।अन्यथावघातवैयर्थ्योपत्तेः।ततोऽपूर्वसाधनत्वा
कारोऽवश्यं विवक्षितव्य।तत्रव्रीहिरूपस्यापिविवक्षायांगौ
रवंस्यात्।तदविवक्षायांतु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्व
साधनत्वाकारसद्भावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति॥

तृतीयावर्णकमारचयति॥

नापूर्वस्यनिमित्तत्वमस्तिवातप्रयोक्तृतः।अस्ति
शाब्दात्प्रयोक्तृत्वमार्थिकीतुनिमित्तता॥३॥

अवघातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्यनास्ति।कुतः
।अपूर्वस्यप्रयोजकत्वात्।निमित्तत्वप्रयोकत्वयोः सिद्ध

साध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन् विद्यमाने क्रियते तन्निमित्तम् । यस्य सिद्ध्यर्थं क्रियते तत् प्रयोजकम् । वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमाद्याधिकरणनिर्णयस्मारणेन प्रयोजकता । नतो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथा सति यजतिवद्व्रीह्यादिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्यवघाताभावान्नीवाराद्यूहो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह त्वार्थिकी निमित्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वं तथापि मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारे सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो यजेर्निमित्तत्वाभावात्तद्दृष्टान्तेन व्रीहिस्वरूपस्याप्यनिमित्तत्वान्नीवाराद्यूहः सम्भवति ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

मुसलाद्युक्षणहन्त्यैस्यादपूर्वीयवोक्तितः ।
आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थं न तत्स्यादिहान्यथा ॥४॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्वारा हन्त्यर्थम् । कुतः । वाक्येन तच्छेषत्वप्रतीतेरिति चेत् मैवम् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वावगमात् । न च वाक्यं प्रकरणाद्बलीय इति वाच्यम् । अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसंगात् । पूर्वपक्षे यत्रावघातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतेन चरोः कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नमिति श्रुतेषु नखेषु प्रोक्षणं नोह्यते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

मन्त्रादिकमपूर्वीयपरायावान्तरायवा ।
फलादाद्यो नोत्तमं तल्लक्षणात्तु विशिष्यते ॥५॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय इति । तत्र ध्वनेरुच्चावचभावः परमापूर्वप्रयुक्तः । तस्य फलवत्त्वादिति चेत् । मैवम् ।

अवान्तरापूर्वैःपिसमानंफलवत्त्वम्।परमापूर्वजननद्वारेणफलसम्बन्धात्।समानेच फलवत्वेसन्निकृष्टलक्षणयानिर्णयः।तथाहि।दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः।नचमन्त्रत्वादिधर्माणांकर्मस्वरूपंप्रयोजकम्।अपूर्वप्रयुक्तेनिर्णीतत्वात्।ततोदीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वंलक्षणीयम्।तत्रवाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टम्।तद्द्वारकंपरमापूर्वंविप्रकृष्टम्।तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्तास्तेधर्माः।अश्वमेधगतत्रैधातवीयाया मूह्याभावःफलम्।तथाहि अश्वमेधे समाम्नायते।त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति।यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात्। ततस्तस्योपकारविशेषनिबन्धनइति ततकार्यापन्नायां त्रैधातवीयायांभविष्यति।अथाग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः। तदात्रैधातवीयायां तदपूर्वं नभवति।किंत्वन्यदेवेति नास्त्यूहः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अगन्मादेःस्वर्गदेवौहेतूयद्वात्रचोदितम्।
आद्योलिङ्गान्मैवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः॥६॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौश्रुतौ।अगन्मसुवरित्येकः।अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यपरः।तयोरुभयोःस्वर्गदेवौक्रमेणप्रयोजकौकुतः । तल्लिङ्गदर्शनात्।तथासति सौर्यंचरुंनिर्वपेद ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावान्नास्त्यूह इतिप्राप्तेब्रूमः।चोदितं यदपूर्वंतस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायुक्ता ततोमन्त्रयोरपूर्वंप्रयोजकम्।तथासति विकृतावगन्म ब्रह्मवर्चसम्।सूर्यस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्येवं मन्त्रयोरस्त्यूहः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

देवःप्रयोजकोऽपूर्वंवाद्योऽस्यफलदत्वतः।
नविधेयेगुणोह्येषोऽपूर्वस्यफलिनोविना॥७॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिषु सर्वेषुकर्मसु धर्माणामग्न्यादिर्देवः प्रयोजकः।कुतः।यागेन पूजितायादेवतायाःफ

लप्रदत्वात्। सम्भवति हि फलप्रदत्वम्। मन्त्रार्थवादादि
भ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात्। विग्रहो हविः स्वीकारस्त
द्भोजनं तृप्तिः प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकम्। स
हस्तासो गोत्रभिद्वज्रबाहुरिति विग्रहः। अग्निरिदं हविरजु
षतेति हविः स्वीकारः। अद्धीन्द्र प्रस्थितेमा हवींषीति हवि
र्भोजनम्। तृप्त एवेनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्ति
।सादौ। ततः सेवितराजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रद-
त्वेन प्राधान्यात् सैव धर्माणां प्रयोजिका। तथा सति यत्र सौ
र्यादावग्निर्नास्ति तत्राग्निदेवताया नियता धर्मा एवनाव-
त्यातिदिश्यन्ते। कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षः। किं दे
वतायाः फलप्रदत्वेन स्वणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते। व
स्तुसामर्थ्याद्वा। नाद्यः। स्वर्गकामो यजेतेति शब्देन विधे
यस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात्। द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वे
न विध्यनर्हे। न च यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम्। त
था देवताया अपि। यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति
व्यवहितत्वम्। तर्हि तत्साधनभूता देवताततोऽपि व्यवहि
ता। का तर्हि फलस्य गतिः। अपूर्वमिति वदामः। तच्च श्रु
त्या श्रुता। र्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फ
लप्रदत्वमुचितम्। नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्व
म्। विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थे-
तात्पर्याभावात्। अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः
स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवतं विग्रहादिपञ्चकयुक्तं कल्प्ये
त। तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम्। ततो न राजादिवत् फलप्रदत्वम्
। किञ्च। विग्रहादिमद्देवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलम
भ्युपगच्छति। ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवादिसिद्धस्य
यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु। किञ्च। मातापितृगुरुशुश्रूषा
यां विनापि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम्। तस्मात्
फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम्। तथा सत्यग्न्या

द्विदेवाभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोह
स्यावकाशः ॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

व्रीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु । वा
क्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्यान्नोदिताकाङ्क्षयान्तिमः ॥ ८ ॥

व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे व्री
हिस्वरूपं प्रयोजकमिति चेत् । मैवम् । फलवत्त्वेन कर्त्तव्य
तया चोदितस्यापूर्वस्येति कर्त्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति ।
व्रीहिस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यतया चोद्यते । किन्तु गु-
णत्वेन । ततो द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मा
द्वाक्यश्रुती उपेक्ष्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोजकत्वमेष्टव्य
म् । न चापूर्वप्रयुक्ते ध्रुवादौ प्रोक्षणातिप्रसङ्गः । प्रकृतापू-
र्वीय हविराकारस्य विवक्षितत्वात् । सप्तमस्य प्रथमाधिक
रणे सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च सामान्येना
पूर्वप्रयुक्तत्वमतिदेशारम्भसिद्धये वर्णितम् तदेवात्रापि
प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके ऊहारम्भसिद्धये स्मा-
रितम् । द्वितीयवर्णके पुनः सन्निपत्योपकारिणां विशे-
षाकारेण साधितम् । पुनरपि दार्ढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य
प्रथमवर्णके ऊहारम्भसिद्धये स्मारितम् । तृतीयपञ्चमा-
धिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यलिङ्गश्रुतीश्चोपजीव्य प्रवृत्ता
स्त्रयः पूर्वपक्षाः निराकृताः । अतो न पुनरुक्तिभ्रमः कर्त्तव्यः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्राचीनोपांशुताऽपूर्वपरमेऽथान्तरेऽथवा ।
यज्ञयोगादादिमोऽन्त्यो देशबन्धस्तु तत्त्वतः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत् कि-
ञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति । अत्रोपां
शुता परमापूर्वे सम्बद्धा । परमापूर्वप्रयुक्तेत्यर्थः । कुतः । श
कुनिग्राहकगतिन्यायेन यज्ञसम्बन्धावगमात् । तथाहि । य
ज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात् प्राचीनमारादुप

कारकं प्रधानहविःसंस्कारकंच। तस्यसर्वस्योपांशुत्वं विधीयते। यज्ञोनामपरमापूर्वम्। तस्ययज्ञस्यसाध्यत्वात्। येयमुपांशुत्वानुष्ठितिःएषा त्वराछद्मगतिः। यथाशाकुनिं जिघृक्षतःप्रच्छन्नगतिर्भवति शनैःपादन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणंचेति तत्सर्वं शकुनिग्रहणाय। तथैवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छद्मगतिरूपमनुष्ठानसाध्याय-यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय। सतिच परमापूर्वप्रयुक्तत्वे। कुण्डपायिनामयनेऽग्नीषोमीयपशोःप्राचीनेषूपांशुत्वस्याहइतिप्राप्ते ब्रूमः। अवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम्। कुतः। देशसम्बन्धेनश्रुतत्वात्। अग्नीषोमीयात् प्राचीनंयत् किञ्चिदितिमर्यादया देशस्तस्मिन् येपदार्थास्ते श्रुतिप्रमाणेन वाक्येनोपांशुसम्बद्धाः प्रतीयन्ते। यज्ञसम्बन्धस्तु न वाक्येनश्रूयते। यज्ञस्य त्वरेत्यन्वयप्रतीतेः। नहियज्ञस्ययत् किञ्चित् प्राचीनमित्यन्वयःसम्भवति। तस्मादित्यनेनपदेन व्यवधानात्। तस्मान्मर्यादावच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम्। यज्ञस्य त्वरेत्यनेनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं प्रशस्यते। एवंसत्युदाहृतोहाभावः फलम्। यत्तु द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकेऽग्नीषोमीयात् प्राचीने दीक्षणीयादौस्वरान्तरमुक्तं तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्त्वप्रधानविषयम्। इदंतूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

प्रणीतावाग्यमेपक्षौ योजनीयोपुरेवतौ।
पुराहविष्कृदाह्वानाद्येनत्वापूर्वकारिताः।१०॥

दर्शपूर्णमासयोरनूद्यते। यज्ञंतनिष्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचंयच्छतइति। तत्र प्रणीतासम्बन्धिनिवाङ्नियमे यज्ञसंयोगात् परमापूर्वं प्रयोजकमितिपूर्वपक्षः। यज्ञशब्दस्यतनिष्यन्तावित्यनेनान्वयः। नतु वाग्यमेन। ततोन पर

मापूर्वे प्रयोगक्रमः । तथा सति हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गे स्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्थास्ते ष्वन्वितास्त त्रत्येनावान्तरापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ॥ अष्टमाधिकरणमारचं

विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकमुतैकधा ।
आद्योऽवयव्यसत्वेन मैवं भूदेशसत्वतः ॥११॥

इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति श्रुतम् । तत्रेदमाम्नायते । म ण्डूकेनाग्निं विकर्षति । वेतसशाखया वकाभिश्चाग्निं विक र्षति । हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति । दधामधुमिश्रे णाग्निं प्रोक्षतीति । शाखाग्रे मण्डूकं बद्ध्वा तेन विकर्षतीत्य र्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्ये । कुतः । चिता भ्य इष्टकाभ्यः पृथगग्निशब्दार्थस्य कस्यचिदवयविद्र व्यस्याभावादिति चेत् । मैवम् । उपहिताभिरिष्टकाभिः सं युक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चाप्याधारत्वे नाग्निशब्दार्थत्वम् । तस्मादग्नेरेकत्वात् सकृदेव विकर्ष णप्रोक्षणे कुर्य्यात् ॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्यतरेषु वा । अ
विशेषादादिमोऽन्त्योऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥१२॥

द्वादशाहे श्रूयते । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति तत्र द्वादशसंख्याकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम् । कुतः । य तावतसु पत्नीसंयाजैः समाप्तिः । नेतरेष्विति विशेषनिया मकाभावादिति चेत् । मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गे न प्रागुत्तमादह्नो यानीतराण्यहानि तेषु पत्नीसंयाजान्ता न्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाम्नायते । नव र्हि रनुप्रहरत्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत । तस्मात्संतिष्ठ न्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः । किं तर्हि सत्येव तदहःसम्ब न्धिकर्त्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्त्तव्यशे

षष्ठ्वरमे ऽहन्यनुष्ठातव्यः। तथासति द्वादशानामह्नां विहि
तः सहप्रयोगो ऽनुगृहीतो भवति। तथाहि। द्वादशाहेन य
जेतेति सहप्रयोगो विहितः। अत एव दीक्षोपसदादिकं त
न्त्रेणानुष्ठीयते। तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय हा
रियोजनादिकं बर्हिः प्रहरणान्तं कर्त्तव्यत्वेनावस्थाप्य-
द्वितीयमहः प्रक्रमेत। एवमुत्तरत्रापि। तत्र सर्वत्रावशि
ष्टं कर्त्तव्यमुत्तमे ऽहन्यनुष्ठातव्यम्। तथा सत्युपक्रमैक्य-
वदुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति। एकै
कस्याह्नः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन्
। यत्तु दशमस्याह्नो मानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम्
। तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाह्नां पत्नीसंयाजानन्तरं व्या
पारोपरमः॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

त्रिरनूक्तिर्ऋचो धर्मः स्थानधर्मो ऽथवाग्रिमः।
स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः॥१३

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते। त्रिः प्रथमा-
मन्वाहेति। सो ऽयं त्रिरभ्यासः आदौ पठितस्य प्रवो वाजाइ-
त्यृग्विशेषस्य धर्मः। कुतः। प्रथमामित्यस्य पदस्य स्त्रीलिङ्ग-
त्वादृक्परत्वोपपत्तेरिति चेत्। नैतद्युक्तम्। स्त्रीलिङ्गवा-
चिनष्टाप्प्रत्ययादपि पूर्वपठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमे-
त्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात्। अतो विकृतिष्वन्यस्या अ
प्यृचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासः कर्त्तव्यः। स्थाना
न्तरे पठितायाः प्रवो वाजा इत्यस्या अप्यृचो नास्त्यभ्यासः॥

एकादशाधिकरणे वृत्तिकारमतमारचयति॥

प्रतिप्रयोगमारम्भयजिरस्ति नवास्त्यसौ।
अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत्॥१४॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावार
प्स्यमान इति विहितेयमारम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्या-
वज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया। कुतः।

प्रयाजादिवदङ्गं स्यादिति चेत्। नैतद्युक्तम्। कुतः। सर्वप्रयोगसाधारणत्वात्। यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यध्यवसाय आरम्भः। स चैक एव। तेन चारम्भेण प्रयुक्तेयमिष्टिः। तस्मान्नावर्तनीया। यथाधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्तव्यम्। तद्वत्। आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते॥

स्वकीयमतमारचयति॥

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः। फलवत्त्वादादिमोऽन्त्यः प्रयोगात्तत्पृथक्फलम्॥१५॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूपत्वादारम्भप्रयुक्तेयमिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम्। तथा सति यागफलेनैव फलवती स्यात्। कर्तृसंस्कारपक्षे पृथक्फलं कल्प्येत। तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतेयमिष्टिरावर्तनीयेति। प्राप्ते ब्रूमः। आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः। न त्वन्वाधानपदार्थः। अतो नान्वाधानाङ्गम्। किन्त्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुषसंयोगात्तत्संस्कारोऽयम्। न च फलकल्पनाप्रसङ्गः। कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात्। नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगानारप्स्यमानस्य संस्कारायावृत्तिः स्यात्। न स्यात्। प्रयोगमारप्स्यमान इत्यश्रुतत्वात्। दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति हि श्रूयते। तयोश्चैक एवारम्भः। तस्मान्नास्त्यावृत्तिः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सवित्राद्या ऊहनीया न वार्थः सङ्गतस्ततः। ऊहो नाविकृतस्यैव निवापान्वयसम्भवात्॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र सवित्रश्विपूषशब्दाः कर्मणि संगतदेवतारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति। तथा सति दृष्टप्रयोजनत्वाभावात्।

अग्नियकर्मसमवेतार्देवतान्तरः कयाचिदपिव्युत्पत्त्या स वित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम्। अथोच्येत। अग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात् पुनस्तदभिधानेव्यर्थम्। किञ्च। देवतान्तरेषु रूढास्ते शब्दानाग्निमभिदध्युरिति। एवंतर्हि नास्तिसोदेवता अग्निना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम्। ततःप्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिषु निर्देशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने न तद्देवतावाचकः शब्दऊहनीयइतिप्राप्तेब्रूमः। नात्रोहः कर्तव्यः। कुतः। अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसम्भवात्। नहि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिदेवतानांविकल्पः। वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात्। तस्मान्नास्त्यूहः॥ त्रयोदशाधिकरणेप्रथमवर्णकमारचयति॥

नत्राग्निशब्दोनोह्यःस्यादूह्योवास्तावकत्वतः।
सवित्रादिवदाद्योनोसमवेतार्थवर्णनात्। २७॥

तस्मिन् पूर्वोदाहृतएव मन्त्रेऽग्नयेजुष्टमित्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः। कुतः। देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेनपाठादिति प्राप्तेब्रूमः। विषमोदृष्टान्तः कर्मण्यसमवेतार्थाःसवित्रादिशब्दाः। अग्निशब्दस्त्वाग्नेये कर्मणि समवेतमर्थंब्रूते। नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः। निर्वापात् पूर्वं हविषोजुष्टत्वाभावात्। तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथास्यादितिचेत्। मैवम्। जुष्टयथाभवति। तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जोषणपरत्वेसतिसमवेतार्थत्वात्। तस्मात् सौर्येयागे सूर्यायजुष्टं निर्वपामीत्येवमूहनीयम्॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

नोह्यऊह्योऽथ वा धान्यशब्दोनासङ्गमोक्तितः।
ऊह्योलक्षणयार्थस्यगोपानस्यैवसङ्गतिः॥ २८॥

दृषदि पेषणायतण्डुलावापे मन्त्रोविहितः। धान्यमसि धिनुहिदेवानिति। सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थंब्रूते। नि-

स्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात्।ततःसवि
त्रादिशब्दवन्नोहनीयइतिचेत्।मैवम्।लक्षणावृत्त्या धा
न्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात्।यथागावःपीयन्त
इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोकावर्णयन्ति
।किन्तुदुग्धं लक्षयित्वार्थे समवेतमेव प्रतियन्ति।तद्वत्।
तस्माच्छाक्यानामयनेषट्त्रिंशत्संवत्सरे धान्यशब्दऊ
हनीयः।तत्र ह्येवमाम्नायते।संस्थितेसंस्थितेऽहनिगृह
पतिर्मृगयांयाति।सतत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसमयाः
सवनीयाः पुरोडाशाभवन्तीति।तत्र दृषदिपेषणाय मां
समावपन्मांसमसिधितुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत।नच
धान्यशब्दवल्लक्षको मृगशब्दऊहे प्रयोक्तव्यइति वाच्य
म्।लक्षणावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात्॥
चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

ऊह्योयज्ञपतिर्नोवावृद्ध्यर्थोनुत्साहतोऽग्रिमः।
प्रत्यक्षेण कृत्स्नमन्त्रइडार्थोनोहनंततः॥१९॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते।
दैव्याअध्वर्यवउपहूतामनुष्याइइमं यज्ञमवान्येचय
ज्ञपतिं वर्धानिति।ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति येचम
नुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति तेसर्वेऽप्यत्रोपहूता इत्यर्थः।
अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धि कथनेनोत्साहजननेन
समवेतोऽर्थःप्रतीयते।ततइडोपह्वानमन्त्रात् पृथक्कृ-
त्वाभिवृद्ध्यर्थेजपेमन्त्रवाक्यमिदंलिङ्गेनविनियुज्यताम्।
तथासतिसत्रे यज्ञपतीनांबहुत्वाद् बहुवचनान्ततयाश-
ब्दऊहनीयइतिप्राप्तेब्रूमः। प्रत्यक्षश्रुत्याकृत्स्नोमन्त्रइडो
पह्वानेविनियुक्तः।एकवाक्यत्वंच कृत्स्नेमन्त्रउपलभ्य
ते।प्रकरणंचेदमिडायाः।ततःश्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधा
त्नलिङ्ग विनियोगः सम्भवति।तदभावेच यज्ञपतिवृद्धि
प्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेनमहावाक्ये

नसदैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे तदूहः ॥ ८ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नहि पूर्ववत् ।
मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते। अयं यजमान आयुराशास्त इति। तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्। सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। तथाहि। सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः। क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति। पूर्वोदाहृतमन्त्र इडोपह्वानक्रियाप्रकाशकः उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्यस्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपी सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् इडोपहूतोपहूतेडा उपो अस्मां इडा ह्वयतामिडोपहूता। दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्यादिभिरवान्तरवाक्यै रुपह्वानक्रियाया एव प्राधान्यावभासात्। तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिफलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो विवक्षितः। सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति। न तु प्रहरणक्रियाम्। इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे सर्वस्मिन् फलावभासात्। अयं यजमान आयुराशास्ते। सुप्रजास्त्वमाशास्ते। उत्तरां देवयज्यामाशास्ते। भूयो हविष्करणमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात्। तस्माद्विवक्षितं फलम्। फलिनश्च सत्रेषु सर्वे यजमानाः। ततः सर्वेषां फलसिद्ध्यै यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सत्रेषूहनीयः ॥ षोडशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रसमवायतः।
उह्यो मैवं स्तावकत्वादसतास्तुतिसम्भवात् ॥२१॥

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते। इन्द्रागच्छ
हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्क
न्दिन्नहल्यायै जारेति। सोऽयं निगदो विकृतावग्निष्टुति चो
दकेनातिदिष्टः। तत्राग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीत्यग्निसम्ब
न्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्याग्न आगच्छेत्यूहः कृतः। त
स्मिन्निगदे यानीन्द्रपदस्य विशेषणानि हरिव इत्यादिसं
बुद्ध्यन्तपदानि तान्यूहनीयानीति तावत् प्राप्तम्। कुतः।
इन्द्रस्यैव नियमेन सम्भवतस्तस्यार्थस्याभिधानात्। अग्नौ त-
स्याभावात्। स चार्थस्तत्तत्सम्बुद्ध्यन्तपदमनूद्य व्याचक्षा
णेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः। तथा च श्रूयते। हरिव आगच्छे
ति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां ह्येष सर्वं हरती
ति। मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिं ह काण्वायनं मेषो भूत्वा
जहार। वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेनका नाम दु
हिता बभूव तामिन्द्रश्चकमे। गौरावस्कन्दिन्निति गौरमृ-
गो भूत्वा राजानं पिबतीति। एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितत्वा
दग्नावसम्भवात् तत्परित्यागे तान्युचितानि कानिचिद्वि
शेषणान्यूहनीयानीति प्राप्ते ब्रूमः। इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवे
तदेवताप्रकाशकत्वात्तस्यावकत्वमित्यस्ति तस्योहः। हरि
वदादिशब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तु
वन्ति। स्तुतिश्च विद्यमानगुणवदविद्यमानेनापि गुणेन
कर्तुं शक्यते। तस्मादग्निस्तुतिसम्भवान्नास्त्यूहः॥

द्वितीय वर्णकमारचयति॥

ऊह्यं तस्येशृतं नो वा भाविवृत्त्यासमन्वयात्। ए
काह्वायासाप्यूह्यो नो रःसाम्यास्तुतिहेययोः॥२॥

ज्योतिष्टोम एकहायन्या मन्त्र एवमाम्नायते। इयं गौः सोम
क्रयणी। तया ते क्रीणामि। तस्येशृतं तस्ये शरस्तस्ये दधि त
स्ये मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्ये नवनीतं तस्ये घृतं तस्या आ
मिक्षा तस्ये वाजिनमिति। साद्यस्क्रे त्वेवमाम्नातम्। त्रिवत्

मः साण्डः सोमक्रयण इति। तस्मिन् साण्डे पूर्वोक्तो मन्त्र-
श्चोदकेनातिदिष्टः। तस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य समवेतार्थत्वा
द यं साण्डः सोमक्रयणः। तेन क्रीणामीत्येव मूहोऽस्ति। त
थैव तस्यै श्रृतमित्याद्युत्तरभागेऽप्यस्त्वूहः। यद्यप्येकहाय
न्याम् श्रृतमादिकं न सम्भवति तथापि त्रिचतुर्वर्षोत्तरकाले
भविष्यति। साण्डोऽपि कस्यांचित्तवि वत्सोत्पादनेन क्षी
रादिनिमित्तम्। ततस्तस्मिन्नपि समवेतोऽर्थ उत्तरभाग ऊ
हनीयः। तथा सति तस्मै श्रृतमित्येवं पुल्लिङ्ग तया पठनी
यमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकहायन्यामिति मुख्यायात्र्यास्समवे
तार्थत्वाभावे स्तुतित्वात् साण्डोऽपि स्तुतित्वान्नास्त्यूहः॥
सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

दैव्याइत्यस्ति मेष्यां नो वास्मा इति पशूक्तितः।
अस्ति मैवं पशवनूक्तेः पुंव्यक्तित्वविवक्षया ॥२३॥

अध्रिगुनामा दैव्यः शमिता। तं प्रति प्रैषमन्त्रो हौत्रे पा
शुके पठ्यते। दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपन
यत मेध्या इत्यादि। अतिरात्रे सवनीयपशुरेवमाम्नायते।
सारस्वती मेष्यतिरात्र इति। तस्यां मेष्यामप्युदाहृतो म
न्त्रोऽस्ति। कुतः। पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नी
षोमीयपशाविव मेष्यां सम्भवात्। ननु तस्मिन् मन्त्रे पास्मा
अग्निं भरतेति पुल्लिङ्ग चतुर्थ्यन्तपदं श्रुतम्। तच्च न मेष्या-
मुक्तमिति चेत्। मैवम्। अस्मै पशव इत्युक्त्या प्रातिपदिका
र्थस्य जातिमात्रस्य विवक्षितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुश
ब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः। तथा सति प्रयुक्त इदं शब्दः पु
रोवर्तिनी व्यक्तिमाचष्टे। व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पु
मानेक इति श्रूयमाणत्वात् चतुर्थ्येकवचनद्योत्यं लिङ्गमपि
विवक्षितम्। तस्मान्न मेष्यामस्त्ययं मन्त्रः। ननु पशुधर्मा
अग्नीषोमीय एवोपदिष्टाः। प्रकरणेन तन्नियमादिति तृ
तीयेऽभिहितम्। अतोऽग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिप

श्रुतं प्रकृतिरित्युक्तम्।ततो मेष्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः
पुंलिंगं चोहनीयमिति चेत्।एवं तर्हि कृत्वा चिन्तास्तु॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

इरा गिरा विकल्पः स्याद्गतेरावाविशेषतः।
आद्यो मैवं बाधपूर्वं गिराया विहितत्वतः॥२४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति।यज्ञायज्ञे
त्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्।
तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते। यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा
गिरा च दक्षसइति। तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः
सहैव गकारेण गायन्ति।गायिरेति।ब्राह्मणे तु गकारलो
पपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते।ऐरं कृत्वोद्गे
यमिति।गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति।इरायाः
सम्बन्धि गानमैरम्।तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले उद्गानं क
र्तव्यमित्यर्थः।तत्र योनिगानब्राह्मणयोः।समानबलत्वे
न विशेषाभावाद्विकल्पे प्रयोक्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः।न गि
रा गिरेति ब्रूयाद्यदिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गा
ता गिरेदिति गकारसहितगाने बाधकमुक्त्वा गकाररहि
तमिरापदं गेयत्वेन विधीयते तत्पदादेरिकारस्य गानार्थ
माकारो यकार ईकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते।तत आ
यो रइत्येवं गातव्यम्॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

इरापदं न गेयं स्याद्गेयं वा गीत्यनुक्तितः।
न गेयं गीयमानस्यास्थानेपातात्प्रगीयते॥२५॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः।कुतः।ऐरमिति
शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्।पाणिनीयेन विमुक्तादिभ्योऽणिति
सूत्रेणेराशब्दादण्प्रत्ययो मत्वर्थीयो विहितः।तथा सतीरा
पदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति।यदि प्रगीतेरापद-
सम्बन्धस्तर्हि तेन विवक्ष्येत।तदानीमाकारो यकार ईका
रो रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमायीरारूपं

गीयमानेत्। शब्दप्रातिपदिकं भवति। तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन वृद्धाच्छ इति सूत्रेण प्रत्यये जाते सत्यायीरीयं क्रतेति ब्राह्मणपाठो भवेत्। तस्मात्तत्रेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। गीयमानस्य गिरापदस्य स्यात् तदृशापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः गानं तु न बाध्यते। किञ्च। विमुक्तादिसूत्रेण णप्रत्ययेऽपि पूर्वस्मात् मतोश्छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रात् सामानुवृत्तेरेवं सामैव त्वर्थो भवति। सामत्वं च गीतिसाध्यम्। यदा तु तस्य विकार इत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययः। तदानीमिरायाविकार इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते। तस्मात् गातव्यम्॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

सामोक्तिर्बृहदाद्युक्ता गीतायामृचि केवले ।
गाने वा गान एवेति स्मार्यते तत्प्रमोदितम्॥ १॥

सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्त्तन्ते। ननु गानविशिष्टायामृचीत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः। सोऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयोगितया स्मार्यते॥ द्वितीयवर्णकमारचयति॥

ऊहग्रन्थः पौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः ।
वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः॥ २॥

यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे सामैकैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थो नित्यः। ननु पुरुषेण निर्मितः। कुतः। अनध्यायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वादिति चेत्। मैवम्। अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति विधीयते। अयमर्थः। अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदसामनामके ग्रन्थे कयाचिदृचि आम्नातमिदं योन्यामेकस्यामृचि य

ह्रामदेव्यनामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोऋचोः कस्त्वा
सत्योमदानाम्।अभीषुणः सखीनामित्यनयोर्हिनीयतृती-
ययोर्गातव्यमिति।अयंविधिरूहग्रन्थस्यवेदत्वेव्यर्थः स्या
त्।वेदसामवदध्ययनादेवतत्सिद्धेः।उपरितनऋग्द्वयेसा
मोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां नि
सृणामृचांच वेदत्वादनध्यायाः वर्जनीयाः।कर्तुरस्मरणं
जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम्।अ
स्मरणमूलेवाध्यापकानांवेदत्वप्रसिद्धिः।यथाबह्वृचा-
अध्यापकामहाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मि
तं कल्पसूत्रमरण्येऽधीयानाःपञ्चममारण्यकमिति वेद
त्वेनव्यवहरन्ति।तद्वत्।नचतस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्य
म्।प्रथमारण्यकेनपुनरुक्तत्वात्।अर्थवादराहित्येन ब्रा
ह्मणसादृश्याभावाच्च।तस्मात्पञ्चमारण्यकवदूहः पौ
रुषेयः॥पौरुषेयस्यच न्यायमूलत्वाद्यत्रवक्ष्यमाणन्या
यविरोधस्तदप्रमाणम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सामर्चंप्रतिमुख्यंस्याद्गुणोवावाह्यपाठतः।
मुख्यमभ्यसितुंपाठोगुणोगीतास्वरैःस्तुतेः॥३॥

रथन्तरं गायतीत्यादौ यद्गानंविहितं तदेव सामशब्दार्थइ
ति प्रतिपादितं स्मारितंच। तदेतद्गानमृचं प्रतिप्रधानक
र्मस्यात्।कुतः।यागप्रयोगाद्बहिरध्ययनकालेऽपिप्रस
माननत्वात् गुणकर्मत्वेतु व्रीहिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोग
मध्यएव गानमनुष्ठीयेत।ततोबहिर्गानस्यविश्वजिदादि-
वत् फलंकल्पनीयम्।मध्यकालीनगानंतु प्रयाजादिवदा
राडुपकारकम्।तस्मान्मुख्यमेतत्।ननुगुणकर्मेति प्राप्ते-
ब्रूमः।नतावद्बहिष्पाठः प्रधानकर्मत्वंकल्पयितुंशक्नोति
।भूमिरथिकशुश्रूषेति न्यायेन प्रयोगपाठवाय गानाध्यय-
नोपपत्तेः।यथा भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्याभ्यासंक
रोति।यथावाछात्रः स्रुक्स्रुवाप्रयोगपाटवंसम्पादयति।

तद्वत्। नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम्। गानेन संस्कृतैर्ऋगक्षरैः स्तुतिसम्भवात्। आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति स्तुतिविधानात्। तस्मादृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनीयत्वादृगाने संस्कारकर्म॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अंशेः सामसु कृत्स्नं वा प्रत्यृचं त्रिसृभिः श्रुतेः।
अंशैर्मैवं स्तुतेरंशैरसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत्॥५॥

एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते। तत्र त्रेधाविभक्तेषु सामांशेष्वेकैकोंऽश एकैकस्यामृचि गातव्यः। कुतः। एकस्य साम्नस्तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य श्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः। स्तोत्रीयमिति निष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो विधीयते। न तु सामांशानाम्। स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम्। तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पूर्णम्। ततः कृत्स्नेन साम्ना तद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम्। तथा सति द्वितीयतृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्त्यमानतया सामान्तरत्वाभावादेकं पनिष्पाद्यत्वमप्यविरुद्धम्। तस्मात् प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

त्रिसृष्वक्षूदितं साम विपर्यासः समासु वा।
यथेच्छानियमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये॥५॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षु स्तोत्रीया। साम गातव्यम्। इत्थमेवेति नियामकस्य कस्यचिदभावादिति चेत्। मैवम्। शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात्। शरो हिंसा। लेशो ऽल्पत्वम्। मृद्धिंसायां लिङ्ग अस्त्रीभावद्वयेन द्रातुद्वयदर्शनात्। यद्यधिकच्छन्दस्का या योनावुत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गीयेत। तदा सामभागेनैवत न्यूनैरवशिष्टः सामभाग आश्रयाभावाद्धिंस्येत। यदि योने

रण्यधिकच्छन्दस्कयोर्गायेत्। तदा साम्नोः स्वत्वादवशि
ष्ट ऋग्भागः सामरहितः स्यात्। तस्मात् समानच्छन्दस्कास्वे
व गातव्यम्॥ पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेर्विहोहनम्।
अविशेषाद्विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञाबलित्वतः॥६॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते। छन्द उत्तरा चेति। तत्र छंदो
नामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एकर्चः पठिताः। उत्तराग्र
न्थे तृचात्मकानि सूक्तानि पठितानि। एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता या
ऋक् प्रथमा। इतरे द्वे उत्तरे। एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तरयोर्गाय
ति। यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे सम्भाविते। रथन्त
रस्य छंदोग्रन्थे ऽभि त्वा शूरेतीयमृग्योनित्वेन पठिता। तस्या उपरि त्वा
मिद्धि हवामह इत्यादयो बृहदादिसाम्नां योनयः पठिताः। उत्तराग्र
न्थे त्वभि त्वा शूरेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं न त्वावाँ अन्य इत्येषा साम्नः
कस्याप्ययोनिभूता पठिता। तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया समानन्तरयोर्यो
नी द्वे रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः। उत्तराग्रन्थापेक्षया तृचगते
द्वितीयतृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः। तत्र विशेषनियामकाभावाद्द्व
योः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानमिति चेत्। मैवम्। उत्तरेति संज्ञा सहसा बु
द्धिस्था भवति। प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात्। पूर्वपठितां योनिमृचमपे
क्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलंबेन प्रतीयमानत्वाद्दुर्बलम्। ईदृशमेवोत्तरा
त्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यनन्तरभाविन्योः सामान्तरयो
न्योर्द्वयोर्ऋचोः। तृचगतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं सं
ज्ञया वर्त्तते। अतस्तयोरेव गानम्। एवं सति पूर्वाधिकरणनि
र्णीतम् समास्वेव गानमनुगृहीतं भवति। किञ्च। तृचात्म
केषु सूक्तेषु या प्रथमा योनिभूता तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य यो
निग्रन्थ इत्यव्यापकसमाख्या। इतरस्य तु तृचसंघरूपस्य
ग्रन्थस्योपरितनयोर्नामधेयेनोत्तरेति समाख्या। स एव ग्र-
न्थः कर्माङ्गसमर्पकं प्रकरणम्। पञ्चदशसप्तदशादिस्तो-
मानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः। तस्मादुत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वि

तीयतृतीययोरयमूहः॥ द्वितीयावर्णकमारचयति॥

त्रैशोके निजगत्यौ द्वे आनेये गीतयेऽथवा।

बृहत्यावादिमः साम्नो नोत्तरात्यश्रुतेर्बलात्॥७॥

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम्। तच्च विश्वाः पृतनाइत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम्। तस्मिंश्च तृचे तस्या योनेरुत्तरे द्वे बृहत्यौ तिमिं तमस्तीत्यादिके आम्नाते। तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोस्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अतिजगत्यावानीय तासु तिसृषु गेयम्। तथा सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्यते। अतिजगतीषु स्तुवन्तीति श्रूयमाणमतिजगतीबहुत्वमन्यथा नोपपद्यतेति चेति। मैवम्। उत्तरयोर्गायत्र्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्याधीयमानयोर्बृहत्योर्मुख्यत्वात्। श्रुतिश्च बहुलिङ्गात् समासु गानमिति न्यायाच्च बलीयसी। यदेतदतिजगतीबहुत्वं तद्बृहत्योः स्वीकारेऽप्युपपद्यते। एकविंशस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तत्सिद्धये प्रथमाया अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवर्त्तनीयत्वात्। तस्मात् त्रैशोकं साम बृहत्योरूहनीयम्॥

षष्ठाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

रथन्तरे ककुभ्माद्या ग्राह्या वाद्योऽर्थवत्त्वतः।

पुनःपदाप्रसिद्ध्यादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्रवीक्ष्यताम्॥८॥

इदमाम्नायते। नवै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति। अयमर्थः। बृहद्रथंतरं तदेतत् सामद्वयमितरसामवदेकच्छन्दस्कं न भवति। यस्मात् कारणात्तयोर्बृहद्रथंतरसाम्नोराश्रयभूतासृक्षु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का। उत्तरे तु द्वे ऋचौ ककुप्छन्दस्के। इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये तृचेऽवस्थितास्तिस्र ऋच एकच्छन्दस्का उत्तराग्रन्थ आम्नाताः संशयविलोपपरिहाराय समासु गायेदिति न्यायेन निर्णीताश्चैव। इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानमिति। तत्र रथन्तरस्याश्रयतया-

तृचो नोत्तराग्रन्थे समाम्नातः। किं तर्हि प्रगाथस्तदाश्रय-
त्वेनाम्नातः। स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात्तृचो भवति। त
योश्च द्वयोर्ऋचोरभि त्वा शूरेत्येषा प्रथमा। सा च बृहती। न
त्वावाँ अन्यो दिव्य इत्येषा द्वितीया। सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का। त
थासति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दशतयीगते द्वे उत्प
त्तिककुभावृचौ ग्रहीतव्ये। कुतः। अर्थवत्त्वात्। उदाहृतेन
ककुभावुत्तरे इति वाक्येन रथन्तरसाम्न आश्रयत्वेन ककु-
भौ विनियुज्यमानयोः ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति। अन्यथा
वैयर्थ्यं स्यात्। किञ्च। आम्नातायामेकस्याः पङ्क्तेःस्तोकारे-
सत्यृचोर्द्वयोरेव लाभादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमि
ति वचनं विरुध्येत। तस्माद्रथन्तरसाम्निह ककुभावुत्तरे
ग्रहीतव्ये। अयमेव न्यायो बृहत्साम्नापि योजनीय इति प्रा-
प्ते ब्रूमः। आम्नातयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुब्ग्रथनीया हि
। अभि त्वा शूरेत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रीया। तस्यामविकृता
यामेव रथन्तरं गातव्यम्। ततस्तस्यामृचि चतुर्थं पादं पुन
रुपादायोत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन सह ग्रथनीयम्। सेयम
ष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रीया। सा चैका ककुप्
संपद्यते। तस्यां च ककुभि चरमं पादं पङ्क्तेरुत्तरार्द्धेन सह
प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया कर्त्तव्या। सा च द्वितीया ककुप् संप
द्यते। अनेन प्रग्रथनप्रकारेण द्वयोर्ऋचोराम्नातयोस्तृच
निष्पत्तेर्नास्त्युक्तो वचनविरोधः। अस्मिंश्च ग्रथने पुनः प
देति श्रौतोक्तिर्लिङ्गम्। तथा च श्रूयते। एषा वै प्रतिष्ठा बृह
ती या पुनःपदा। तद्यत्पदं पुनरारभते तस्माद्वत्सो मात
रमभिहिंकरोतीति। अयमर्थः। या बृहती पुनःपदा भवति
सैषा प्रतिष्ठिता। स्थिरा भवति। पदं चतुर्थः पादः। सोऽप्युत्त
रसम्पादनाय पुनः पठ्यते। ततः सा बृहती पुनःपदा। से
यमृङ्माता। तस्याः पादो वत्सः। तथा सति यस्मादत्र च
तुर्थं पादमृङ्माता पुनरारभते तस्माद्वत्सो मातरमभिवी

स्य हिमिति शब्दं करोतीति। न केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रथनम्। किन्तु छन्दोगानां प्रसिद्ध्यापि। ते ह्येवं स्मरन्ति काकुभः प्रगाथ इति। किञ्च। प्रगाथशब्दार्थपर्य्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते। प्रकर्षेण गानं यत्र स प्रगाथः। प्रकर्षो नामाम्नातादृक्पाठादाधिक्यम्। तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरमृगन्तरसम्पादनेनोपपद्यते। तस्मात्त्वोत्पत्तिककुभो ग्रहीतव्ये। किं तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम्। तथा बृहदपि। एवं सति पङ्क्तिपाठः सार्थो भवति। न चैवं ककुत्तृत्पत्तेर्वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्। वाचःस्तोमे तदुपयोगात्। तस्मान्न कापि प्रग्रथनेऽनुपपत्तिः॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागमोऽथवा।
ग्रथनं पूर्ववत्सो षष्टिलिङ्गमिहोच्यते॥९॥

इदमाम्नायते। रौरवयौधाजये बार्हते तृचे भवत इति। अयमर्थः। रौरवनामकं किञ्चित् साम। तथा यौधाजयनामकमपरम्। तयोर्द्वयोः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्कस्तृच आश्रय इति। उत्तराग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथ आम्नातः। तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्येषा बृहती प्रथमा। सा च बृहती। दुहान ऊधर्दिव्यमित्येषा द्वितीया। सा तु विष्टारपङ्क्तिः। तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहत्यौ द्वे ऋचावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः। बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्तः। तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या। लिङ्गं त्वेवमाम्नायते। षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति। अयमर्थः। रौरवयौधाजयनामके सामनी माध्यन्दिनसवने गीयते। तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः षष्टिर्भवन्तीति। सेयं षष्टिसंख्या प्रग्रथनपक्ष उपपद्यते। तथा हि। माध्यन्दिनसवने पवमान एकः। पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि।

पवमाने त्रीणि सूक्तानि। उच्चा ते जातमित्येकं सूक्तम्। त
त्र गायत्र्यस्तिस्र ऋचः। पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम्
। तच्च प्रगाथरूपम्। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः
। प्र तु द्रव परि कोशमिति तृतीयसूक्तम्। तत्र त्रिष्टुभस्ति-
स्रः। पृष्ठस्तोत्रेष्वभि त्वा शूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम्
। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा पङ्क्तिः। कया नश्चित्र इति द्वितीय
म्। तत्र तिस्रो गायत्र्यः। तं वोदस्ममृतीषहमिति तृतीयं प्र
गाथरूपम्। तत्र बृहतीपङ्क्त्यौ। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति
प्रगाथरूपं चतुर्थम्। तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ। एवमस्मि
न् सवने सप्त सूक्तानि। तेषु नव सामानि गेयानि। प्रथमसू
क्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी। द्वितीये रौरवं यौधा
जयं च। तृतीय औशनम्। चतुर्थे रथन्तरम्। पञ्चमे वाम
देव्यम्। षष्ठे नौधसम्। सप्तमे कालेयम्। तत्र प्रथमसूक्त
स्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्ता आश्रयभूता ऋचः ष
ड्गायत्र्यो भवति। पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभू
तास्तिस्र ऋचः सप्तदशस्तोमसिद्ध्यर्थमावर्त्यमानाः सप्त
दश गायत्र्य इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिगायत्र्यः। षष्ठे
सूक्ते बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन बार्हतस्तृचो भवति। तथा
सप्तमेऽपि। तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिंशद्बृह
त्यो भवन्ति। द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं तृचं सम्पा
द्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्यो भवन्ति। चतुर्थसूक्ते र
थन्तरसामार्थे पूर्ववर्णितरीत्या प्रग्रथने सति द्वे ककुभा
वुत्तरे भवतः। प्रथमा तु स्वतः सिद्धा बृहती। तत्र सप्तदश-
स्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभश्च संपद्यन्ते।
तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो
हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया। सप्तभ्यो हिंकरो
ति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अयमर्थः। एका स्व
तः सिद्धा बृहती। प्रग्रथिते द्वे ककुभावित्येवं विधस्तृचस्त्रि

भिः पर्य्यायैरावर्त्तनीयः। प्रथमे पर्य्याये त्रिर्वृहतीगातव्या। सकृत्सकृत ककुभौ। द्वितीये पर्य्याये सकृद्वृहती। त्रिवारमनन्तरा ककुप्। सकृदन्या। तृतीये पर्य्याये सकृद्वृहती। त्रिस्त्रिः ककुभाविति। हिंकरोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः। तदेवं तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्र्याः पञ्चचत्वारिंशद्वृहत्यो द्वादश ककुभः सम्पन्नाः। तत्र ककुवष्टाविंशत्यक्षरा। तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपादद्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् सम्पद्यते। अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप् सम्पादनाय चतुर्विंशतिर्गायत्रीपादा योजनीयाः तथा सत्यष्टौ गायत्र्यो गताः। पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते। तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः। तांश्च तावतीषु वृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः। ततः एताः पञ्चचत्वारिंशत् ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतः सिद्धास्तिस्र इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टिस्त्रिष्टुभ उत्तराग्रन्थे समाम्नाता एव लभ्यन्ते। उत्पत्तिवृहत्यानयनेन तु प्रकरणाम्नातानां तावतीनामलाभात् प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियेप्रसज्येतानाम्। तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्वृहतीप्रग्रथनस्य लिङ्गम्। प्रग्रथनप्रकारस्त्वभिधीयते। पुनानः सोम इत्यस्या वृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य दुहान ऊधर्दिव्यमित्येतस्या विष्टारपङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन संयोजयेत्। सा वृहती भवति। एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्यस्योत्तरार्धेन योजयेत्। सापि वृहती भवति। तस्माद्यौधाजयरौरवयोर्वृहत्यौ उत्तरे प्रग्रथनीये। एवं गौधसकालेयपोरपि द्रष्टव्यम्॥

तृतीयावर्णकमारचयति॥

श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुवानेयाग्रथ्यतेऽथवा।
पुरेव लिङ्गं जगती चतुर्विंशतिकीर्त्तनम्॥१०॥

इदमाम्नायते। पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा। गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः। श्यावाश्वान्धी

गवे आनुष्टुभे तृचे भवतः। उष्णिहि सफम्। ककुभि पौष्कलम्। कावमन्त्यं जगतीष्विति। अयमर्थः। अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः। तस्मिन् पञ्च सूक्तानि सप्त सामानि। स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्येकं सूक्तम्। तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः। तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी। पुरोजितीवो अन्धस इति सूक्तान्तरम्। तत्रैकानुष्टुप्। उत्तरे द्वे गायत्र्यौ। तासु श्यावाश्वमान्धीगवं चेति। द्वे सामनी। इन्द्रमच्छ सुता इत्यपरं सूक्तम्। तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः। तासु सफं साम। पवस्व मधुमत्तम इति प्रगाथः। तस्मिन् पूर्वा ककुप्। उत्तरा पङ्क्तिः। तत्र पौष्कलं साम। अभि प्रियाणि पवते चनोहित इत्यन्यत् सूक्तम्। तत्र तिस्रो जगत्यः। तासु कावं साम। एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजितीयः पवस्वेत्यनयोः सूक्तयोर्यद्यपि द्वे छन्दसी तथापि समासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव छन्दः सम्पद्यते। ततो गायत्र्यनुष्टुबुष्णिक्ककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन् सवन आवपनीय इति। तत्र पुरोजितीव इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च समासु गातुमुत्तरे गायत्र्यावाम्नाते परित्यज्य द्वे उत्पत्त्यनुष्टुभावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः। चतुर्थे पादे पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ ग्रथनीये इति राद्धान्तः। तत्रोभयत्र पूर्ववर्णकद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या। लिङ्गं त्वेवमाम्नायते। चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवन एका च ककुविति। सेयं सङ्ख्या प्रग्रथन उपपद्यते। तथा हि। गायत्रसंहितयोः साम्नोराश्रये गायत्रे तृचे द्विरभ्यस्ते सति षड् गायत्र्यो भवन्ति। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरा जगती। ततः षड्भिर्गायत्रीभिस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति। श्यावाश्वान्धीगवयोराश्रयभूताः प्रग्रथ ताद्विरस्ताः षडनुष्टुभो भवन्ति। मिलित्वा सप्त जगत्यः सम्पन्नाः। सफस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे मानं न कर्त्तव्यम्

किंत्वेकैकस्यामृचि। तत्कुतोऽवगम्यते। उष्णिहि ककुभीति सप्तम्येकवचनान्ताभ्यां विशेषविधानात्। अष्टाविंशत्यक्षरयोरुष्णिक्ककुभोरेका जगती गायत्रीपादश्च सम्पद्यते। ककुभि मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः उष्णिहि च परः पाद इति तयोर्भेदः। कावस्याश्रयभूताः स्वतः सिद्धास्तिस्रो जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति। गायत्रीपादस्त्वतिरिच्यते। आर्भवपवमानतृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तोत्रमेकमस्ति। तस्य चाश्रयो यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्यस्मिन् प्रगाथः। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः। तयोः प्रग्रथनेन ककुभावुत्तरे कर्तव्ये। तत्रैकविंशस्तोमः। तस्या विधायिका विष्टुतिरेवमाम्नायते। स सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिरिति। अयमर्थः। प्रथमाया बृहत्याः त्रिषु पर्यायेषु त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्यः। मध्यमायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिः पाठः। अन्त्ये सकृत्। उत्तमायाः ककुभ आदौ सकृत्। द्वितीयतृतीययोस्त्रिस्त्रिरित्येवं चतुर्दश ककुभः। तासु ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यमपादाश्चतुर्दश। तेषु सप्त पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः। ततः सप्त जगत्यो भवन्ति। अवशिष्टा अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्त्यपादाश्च मिलित्वाष्टाविंशतिः। तेषु षड्भिः पादैरेका जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशति पादैश्चतस्रो जगत्यो भवन्ति। ये तु द्वादशाक्षराः सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टास्तेषु पवमानशेषोऽष्टाक्षरः पादो योजनीयः। ककुभां शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि। ते द्वे जगत्यौ भवतः। तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः पूर्वोक्ताः। पवमानगता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्यः। चतुरक्षरवर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्ष

रपादामिलित्वा ककुबेकाभवति। अनेनलिङ्गेन श्यावा-
श्वमान्धीगवंच प्रग्रथितं तृचे गातव्यम् नतुतत्रान्यत्र्यनुष्टु
बानयनमिति स्थितम्॥ चतुर्थावर्णकमारचयति॥

चतुःशतेप्रग्रथनमृचःपादस्यवाग्रिमः।
तृचेसुख्यत्वतो मैवमृगन्यत्वस्यवर्णनात्॥११॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्। अभीवर्तो ब्रह्मसामभव
तीति। तत् प्रकृत्यश्रूयते। चतुःशतमैन्द्रा बार्हताःप्रगाथाः
इति। चतुरुत्तरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका बृहतीच्छन्द
स्काःप्रगाथा ऋग्द्वयात्मिकाः। तेष्वेकप्रगाथगते द्वे ऋ-
चौ। द्वितीयाप्रगाथगतामेकामृचं च प्रग्रथ्य तृचेऽभीव-
र्तनामकं साम गातव्यम्। तथा सत्याम्नाता नाम विकृता-
नामेव तिसृणामृचां लाभात्तृचस्य सुख्यत्वं भवति। पूर्वोक्त
रीत्या पादप्रगथनेतु विकृतत्वाद्सुख्यस्तृचःस्यादिति प्रा
प्ते ब्रूमः। अन्या अन्या ऋचोभवन्ति तदेव सामेत्यृचामन्य
त्वमत्र वर्ण्यते। तच्च पादप्रग्रथने सम्भवति। ऋक्प्रग्र-
थनेतु येयमृक्पूर्वस्यतृचस्यान्त्या सैवोत्तरस्य तृचस्याद्य
त्यन्यत्वमृचोनस्यात्। तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम्॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

समुच्चेयोविकल्प्योवाविभिन्नागीतिहेतवः।
आद्यःप्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद्विकल्पनम्॥१२॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणागीतिहे
तवोऽक्षरविकारादय आम्नायते। तेसर्वे कर्मानुष्ठाने समु
च्चेतव्याः। कुतः। प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीतत्वात्।
मैवम्। एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिरध्ययन-
काल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेः तन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्र
योजनस्यैकत्वात् प्रयोगवचनपरिगृहीता अपिव्रीहिय
ववद् बृहद्रथन्तरवच्च विकल्प्यन्ते॥ ॥

अष्टमाधिकरणेप्रथमावर्णक मारचयति॥

ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाग्रिमः।
पुरैवमेवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात्॥१३॥

कचित् कर्मविशेषे श्रूयते। ऋचा स्तुवते। साम्ना स्तुवत इति। तत्र पूर्वन्याये विकल्प इति चेत्। मैवम्। ऋङ्निन्दासामप्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात्। यदृचा स्तुवते तदस्तुता अन्ववायन्यत् साम्ना स्तुवते तदस्तुता नान्ववायन्नेवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्प्रत्ययेन साम विहितम्। तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यम्॥

द्वितीयावर्णकमारचयति॥

गानस्य नियमो नात्र विद्यते वह्न्युपस्थितौ।
नाम्नानदृयतोऽस्त्येव प्रकृतित्वाच्छ्रुतेरपि॥१४॥

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते। अयं सहस्रमानव इत्येतयाहवनीयमुपतिष्ठत इति। असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे समाम्नाता प्रगीता गानग्रन्थे। ततो वह्नेरुपस्थाने तस्यामृचि गानेन नियतम्। किन्तु विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्येव नियमो गाने। कुतः। सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात्। ऋचां संहितापाठोऽत्र गानायैव। नह्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते। अथोच्येत। अयं सहस्रेत्यृक्प्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वादृचैवोपस्थानमिति। तन्न। प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचित्या एतयेति सर्वनामश्रुतेः प्रबलतरत्वात्। तस्मात् प्रगीतयोपस्थानम्॥ तृतीयावर्णकमारचयति॥

त्रैस्वर्यादिसमुच्चेयो विकल्प्यस्तान एव वा। प्रयो
गावर्थतो द्वौ तौ वचनात् स्मृतिकल्पितात्॥१५॥

अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यापुरोऽनुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्रसङ्गाद्विचार्यन्ते। ते च कस्याञ्चिच्छाखायां त्रैस्वर्येणाधीयन्ते। कैश्चिच्चातुःस्वर्येण। उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तश्चतुर्थः स्वर एकश्रुतिः। तां चाध्यापकाः प्रचय इ·

त्याचक्षते। तत्र प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् समुच्चयस्त्रैस्वर्यादीनामित्येकः पक्षः। अध्ययननिवृत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्प इति द्वितीयः पक्षः। नैतौ द्वौ पक्षौ युक्तौ। एकश्रुतेर्व्याकरणस्मृतौ विहितत्वात्। तथा च पाणिनीयं सूत्रम्। यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्विति। अग्निं गृह्णामि सुरथमित्यादयो मन्त्रा यजमानेनैव जप्यन्ते न्यूङ्खाः प्रणवाः। सामानि रथन्तरादीनि। एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति। अनया च स्मृत्यानुमितं वेदवाक्यमेतत्। तानो यज्ञकर्मणीति। तान इत्येकश्रुतेः पूर्वाचार्यसंज्ञा। न चैकश्रुतित्वे स्वराध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यम्। स्वरविशेषेण बहुव्रीहितत्पुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्यावबोद्धुं शक्यत्वात्। जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथवा।
गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः॥१६॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति श्रूयते। तत्र कया नश्चित्र आभुवदित्यसावृग्योनिः। तस्यामृचि कयेत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः। नश्चित्र आभुवदित्यक्षरषट्कं द्वितीयो भागः। तस्मिन् भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थाने आयीभावमाम्नायगीतिर्निष्पादिता। कस्त्वा सत्यो मदानामित्यनन्तरभाविन्युत्तरा। तस्यां योनित्वायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं लोपयित्वा तयोः स्थाने आयीभावः कार्यः। अभीषुणइत्यसावपरोत्तरा। तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थाने आयीभावः कर्त्तव्यः। अन्यथा गीतिनाशप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः। किं तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः सामप्रसि-

इया प्रक्रियया वृद्धःसन्नैकारोभवति। तस्यसंध्यक्षरत्वा दकारःपूर्वभागः।इकारउत्तरभागः। तावुभौ विश्लेषेणगीयमानावायीभावं प्रतिपद्येते तथाच सामगा आहुः।वृद्धं तालव्यमायीभवतीति। तथासत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्यइकार इत्यायीभावोन कर्त्तव्यः।अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणामित्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितनइकारःपूर्ववदायीभवति। सोऽयमायीभावउक्तरीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्त्तव्यः।गीत्यर्थत्वाभावेनयोनिक्रमे तेन विनापि न गीतिर्विनश्यति॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

स्तोभानोतप्रदिश्यन्ते नागीतित्वेनवर्णवत्।
स्वरादिवत्प्रदिश्यन्तेगीतिकालोपयोगतः॥१७॥

वामदेव्यसाम्नोयोनौ द्वयोरर्द्धयोर्मध्य ओंकारद्वयेन होशब्देन हायीशब्देन च निष्पन्नःस्तोभ एवमाम्नातः।ओं· ओं हो हायीति। सोऽयं स्तोभोत्तरयोरतिदिश्यते।कुतः। अगीतित्वात्।यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति गीतिमात्रमतिदिश्यते। तत्र प्रथमाया ऋचो वर्णा यथानातिदिश्यन्ते। तथा स्तोभा अपीति प्राप्ते ब्रूमः। स्वरोवर्णविश्लेषोविरामइत्येते गीत्युपयोगित्वाद्यथातिदिश्यन्ते। तथास्तोभा अपिगीतिकालपरिच्छेदकत्वादतिदिश्यन्ताम्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

स्तोभस्यलक्षणंनास्तिकिंवास्ति तविवर्णता।
आधिक्यमप्यतिव्याप्तंविशिष्टंलक्षणंभवेत्॥१८॥

ततावद् विवर्णत्वं तल्लक्षणम्। वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात्। अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यकारस्य स्थाने ओकारंकृत्वा गायन्ति ओग्नायीति।अधिकोवर्णः स्तोभइत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः:पिबा सोममिन्द्र मन्दतु। त्वेत्येतस्यामृचि दतु त्वेत्यक्षरत्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम्।

अतो विकाराभ्यासयोरनित्यानैवास्ति लक्षणमिति चेत्। मैवम्। अधिकत्वे सत्यृगविलक्षणवर्णः स्तोभ इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्। लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमाने प्रकृतार्थानन्विते कालक्षेपमात्रहेतुके शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते। तस्मादस्तिलक्षणम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

नस्युः स्रुवात्र नीवारा व्रीहिस्थाने ऽमिते न हि।
विकारतद्धितान्ते स्युः प्रोक्षणादिरतो भवेत्॥१९॥
मध्वाशनस्य पूतत्व परिधीरापदेष्वपि। यथर्माः
षडहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः॥ २०॥

सामोहोगतः। अथ संस्कारोहः वाजपेये नैवारश्चरुः स्रुतः। तत्र नीवाराणां व्रीहिस्थानपाते प्रमाणाभावाद्व्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्या इति चेत्। मैवम्। नैवार इत्यस्य विकारार्थतद्धितस्य व्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात्॥ यथा व्रीहयस्तण्डुलद्वारेण हविर्निष्पादसाधनम्। तथा नीवारा अपि। तस्मात् सन्ति प्रोक्षणादयः। अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीयः। संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेत्यत्र षडहधर्मो व्रतनियमादिर्मध्वशने कर्तव्यः। राजसूये तैक्ष्णं चरुं नखावपूतमित्यत्रोलूखलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नखेषु कर्तव्यम्। चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र यूपधर्मः पशुनियोजनं विस्पष्टमेव परिधौ द्रष्टुं तम। ज्योतिष्टोम एरका वा ज्ञेयमित्यत्र गिरापदधर्म आर्याभावादिरिरापदे कर्तव्यः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वान्यार्थकृत्वतः।
नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने॥२१॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्वाविष्टमध्यवपरिधावाम्नायते। परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति। तत्र नियोजनका

र्य्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्तक्षणादयोऽ
ञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः। तः। अग्निपरिधानार्थे मध्यमप
रिधिरितरपरिधिवदुत्पन्नत्वादिति चेत्। बाढम्। अन्यार्थ
मुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति। यूपोऽपि
पशुनियोजनार्थं संस्क्रियते। ततो नियोजनसाधने परिधौयु
क्ताः संस्काराः। नतु परिधिस्त्वक्सहितः श्रूयातश्च। तत्र
तक्षणोच्छ्रायौ यूपधर्मौ विरुध्येते। एवं तर्हि तौ मा भूताम्
अविरुद्धास्त्वञ्जनादयः कर्त्तव्याः। तथासति संस्कारनिमि-
त्तस्य यूपशब्दस्य परिधावपि मुख्यत्वाद् यूपायाज्यमानाया
नुब्रूहीत्यस्मिन् प्रैषमन्त्रे परिधयेऽज्यमानायेत्येवमूहोन
कर्त्तव्यः॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

शृतदध्नोः प्रणीतानां नधर्माः सन्ति वा नहि।
अपाकार्थत्वतः सन्ति पाके हेतुत्वसाम्यतः॥ २२॥

अस्युदये ष्णां शृते चरुम्। दधनि चरुमिति शृतदधनी
आम्नाने। तयोः प्रणीता धर्मा न कर्त्तव्याः। हविश्रपणार्थमुत्प
न्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीताः। दधिपयसी तु
श्रपणार्थे नोत्पन्ने। किन्तु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने। ततः
साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेत्। मैवम्। अ-
न्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदय निमित्तीकृ
स चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम्। ततः समानत्वात्तद्धर्माः
सन्ति॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

बृहद्रथन्तरे धर्मैः संकीर्णे वा व्यवस्थिते।
पृष्ठैक्यात्तत्संकरो धर्मनिर्देशादे व्यवस्थितिः॥ २३

ज्योतिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्। बृहत् पृष्ठं भ
वति। रथंतरं पृष्ठं भवतीति। तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः। बृ
हति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत्। रथन्तरे प्रस्तूय-
माने संमिलयेदित्यादयः। तउभयत्र संकीर्य्येरन्। पृष्ठसि
द्धिलक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वादिति चेत्। न। निर्देशभेदात्।

साङ्कर्य्ये त्वैलक्षण्येन बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम्। किञ्च। उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम् उच्चैर्गेयं बलवद्गेयमिति बृहद्धर्मः। नोच्चैर्गेयं न बलवद्गेयमिति रथन्तरधर्मः। तस्मादुभयोर्धर्मो व्यवतिष्ठन्ते॥
षोडशाधिकरणमारचयति॥

तयोर्धर्माः समुच्चेया नवा कण्वरथन्तरे। द्वि
स्थानत्वाद्ग्राह्य आद्यो विरोधाद्धानिकेऽन्तिमः॥ २४॥

वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रूयते। तत्र कण्वरथन्तराख्यसाम्नः पृष्ठस्तोत्रसाधनयोः प्राकृतयोर्बृहद्रथन्तरयोः स्थानेपतितत्वादुभयसम्बन्धिधर्माः समुच्चेतव्याः। ये तु विरुद्धा धर्मा उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते विकल्प्यन्ताम्। समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात्मकृताविव निर्देशभेदस्यात्राभावाच्च समुच्चय इति भाष्यकारस्य मतम्। विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थानेपतितत्वाद्विरुद्धधर्माचारस्यात्र विकल्प एव युक्तः। ननु समुच्चय इति वार्त्तिककारस्य मतम्। तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वपक्ष उन्नेयः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

द्विसामके द्वयोर्धर्मसाङ्कर्य्यं वाव्यवस्थितिः।
पृष्ठैक्यात्सङ्करो मैवं धर्माणां सामगत्वतः॥ २५॥

गोसव उभे कुर्य्यादित्यादिना गोसवादौ बृहद्रथन्तरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्। तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्मव्यवस्थाया असम्भवाद्बृहत्युभयधर्माः कर्त्तव्याः। रथन्तरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं साङ्कर्य्यमिति चेत्। मैवम्। नह्येते पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः। किन्तु सामप्रयुक्ताः। ततः साम्नो भेदाद्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

सौर्य्यादौ पार्वणो होमो स्तीन वा कालदेवकौ।
स्तः संघदेवकौ सर्वाविकारत्वान्न तत्र तौ॥ २६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्रुवेण पार्वणौ जुहोतीति। तत्र

पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमा-
वाग्नेयाद्युपकारकतया प्रयाजादिवत् सौर्य्यादिविकृतिष्वति-
दिश्येते इति चेत् । मैवम् । पूर्वशब्दस्याग्नेयादित्रिकसंघपर
त्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः
। स च प्रियते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमा
चष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन् प्रकरणवशादाग्नेया
दिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति
। ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामह इत्येको मन्त्रः । अ
मावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमानेत्यपरो
मन्त्रः । तत्राग्नीषोमवत् कर्मत्रयसङ्घस्य व्यासक्तदेवतात्व
म् । न च संघस्य विकृतिः सौर्य्यादिः । किन्त्वाग्नेयस्यैव । ततः
सङ्घार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्य्यादौ प्राप्तिः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

संकीर्णौ सङ्घयोर्होमौ नवा प्रकरणादुभौ ।
संकीर्णावुपकार्य्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥२७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवद्दर्शेऽपि
होमद्वयं कर्त्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथेति चेत् । मैवम् । उप
कार्य्ययोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यव-
स्थायाः युक्तत्वात् ॥ विंशाधिकरणमारचयति ॥

देवता यज्यो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।
विष्ण्वादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥२८॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नातम् । समिधो यज
तीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ
द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवताः । तथा समिदादीनां दे
वतात्वम् । ततो यागे देवताः संस्क्रियन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ
इति चेत् । मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दि
श्यते । तद्यथा । यदग्नये सायं जुहुयात् । आग्नेयोऽष्टाक
पाल इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । ता

दर्थ्येप्रतीतो देवताभवति। नच द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते किंत्वीप्सिततमत्वम्। तच्च कर्मतामत्वे उपपद्यते। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात्। यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्त्तव्यताप्रतीयते। तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिद्याग: कर्त्तव्यः इत्यर्थोभवति। विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्य्यते। प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनानेदेवता निर्दिष्टाः। तदेव निमित्तीकृत्य तादृशेरेव शब्दैर्बहू यागा अभिधीयन्ते। समिधोयजति। तनूनपातं यजति। इडोयजति ।वर्हिर्यजति। स्वाहाकारं यजतीति। तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः। किन्तु यागाः केवलाविधीयन्ते। तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्य्यविशेषानवगमात् प्रकरणेनादृादुपकारकत्वम्। पञ्चमप्रयाजस्य वक्ष्यमाणाज्यभागादि देवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधास्यते॥

इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरेनवमस्याध्यायस्यद्वितीयःपादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

अग्निव्रीह्यादयोनोह्याकस्माचानूहिचोदनात्।
विवक्षादेवह विधौ दृष्टत्वादूह्यतेनतः॥ १॥

प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति देवताविषयो मन्त्र आम्नातः। व्रीहीणां मेधसुमनस्यमान इति द्रव्यविषयः। विकृतिषु सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामीति नीवाराणां मेधसुमनस्यमान इत्येवमूहोन कर्त्तव्यः। कुतः। चोदकेन यथावस्थितस्यैव मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वादिति चेत्। नैवम्। प्रकृतौ देवताहविर्लक्षणयोरेव विवक्षा। तथासति तत्प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात्। अग्निव्रीहिशब्दविवक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत। तस्मात् सूर्य्यनीवारलक्षणार्थेम-

काशनायोहः कर्त्तव्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

हरितोक्तिः पौण्डरीकेन त्याज्यान्यज्यतेऽथवा।
नादृष्टार्थत्वतो मैवं गुणाद्द्रव्यस्य भासनात्॥२॥

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्तीति श्रुतम्। तत्रस्तरण मन्त्रश्चौदकप्राप्तः। दर्भैः स्तृणीत हरितैरिति। तत्र पूर्वन्यायेन दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः। हरितशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वार्थेऽप्यवाची। ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विकृतावप्यदृष्टार्थमनूहेन प्रयोक्तव्य इति चेत् मैवम्। गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशनेन सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात्। तस्मात् पुण्डरीकैः स्तृणीत रक्तैरित्यूहनीयम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

यूपस्पर्शे वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्त्तनम्।
आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिके प्रतिषेधतः॥३॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चित्तमाम्नातम्। यद्येकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायाविति ब्रूयादिति। तदिदमुच्छ्रयणाञ्जनादिकालीनवैदिकस्पर्शे भवति। कुतः। तत्प्रकरणादिति चेत्। मैवम्। यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यत इति प्रतिषिध्य पश्चात् प्रायश्चित्ताम्नानात्। प्रतिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः। वैदिकस्य विहितत्वात्। तस्माल्लौकिके स्पर्शे प्रायश्चित्तम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम्।
एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योऽहो यवा द्वयोः॥४॥
एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च।
अविकारेण बह्वर्थे एकार्थः समवायतः॥५॥
प्राकृतत्वाद्द्विभावूहाद्येकार्थोऽत्रविवक्षया।
बहुर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरभ्रुग्निनः॥६॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोराम्नातौ। अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमित्येकत्र। अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानित्यपरत्र तावुभौ पाशद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ साच विकृतिरेवमाम्नायते। मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम इति। तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेश इत्याद्यः पक्षः। तदाप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद् बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः। प्रकृतावेकस्मिन् पशावसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः। तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसमवेतार्थः प्रकृतौ भवति। एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विकृतावतिदिश्यताम्। स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम्। प्रकृतौ विद्यमानयोर्मन्त्रयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ। मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहनीयः। बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरप्रवृत्तत्वाद् द्विवचनान्ततयासोऽप्यूहनीय इति राद्धान्तः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

उत्कृष्टव्यो नवा मन्त्रो बह्वर्थोऽसङ्गतत्वतः।
उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणत्वन्याय्यकल्पना॥७॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः। कुतः एकस्मिन् पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत्। नासावुत्कृष्टव्यः। किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः। नहि पाशानित्यत्र प्रधानांशस्यानन्वितत्वमस्ति। प्रातिपदिकविभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानम्। धर्मिवाचकत्वात्। विभ

किन्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्गुणभूता। त-
थाविभक्तिवचनयोर्विभक्तेस्तु कर्मादिकारकवाचित्वात्प्रा
धान्यम्। वचनस्य कारकसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम्। त
थासति बहुवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकवि
भक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते। गुणभूते तु बहुवचने
लक्षणावृत्तिः कल्पनीया। पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति
। तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्र
करणपाठो न बाधनीयः। किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः
समानबलत्वाद्विकल्पः कर्त्तव्यः॥ षष्ठाधिकरणमारच॰

पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यो नो वोह्यतेऽर्थतः।
नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः॥८॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते। पत्नीं संनह्येति। तत्रै
कपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थ एकवचना
न्तः पत्नीशब्दः। स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयो
गेऽर्थवशादूहनीय इति चेत्। मैवम्। किमुपदेशप्राप्तस्योहः
। अतिदेशप्राप्तस्य वा। नाद्यः। उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधा
रणत्वात्। यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्या
त्। तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत। न त्वेवमस्ति। अन्यथा द्विप
त्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत। तत्र कुत
ऊहानूहचिन्तावकाशः। साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसम
वेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्यु
भयमेव पाशन्यायेन विवक्षितम्। एकवचनं त्वदृष्टार्थत
या सर्वप्रयोगेऽसमवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमे
व पठनीयम्। नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः। द्वि
बहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात्। तस्मा
दत्र नास्त्यूहः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ऊह्यो नो वैष विकृतावूह्योऽपाठेन पाशवत्।
नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशेच्छान्दसता न हि॥९॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्र
योगयोरूहनीयः। कुतः। पाठभावात्। प्रकृतावर्थानुसारे
ण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः
विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्तप्रयोगेऽर्थानु
सारेणोहो युक्तः। अतएव पूर्वत्र द्विपाशयुक्तायां विकृतावे
कवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत्।
मैवम्। पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावद
ष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं य
थावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात्। अथोच्येत। प्रकृतौ छान्द
सत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्यर्थयोर्वर्त्ते
त इति। एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्तरेणैव द्वित्वबहुत्वाभि
धानान्माभूदूहः। नचैवं पाशेऽप्यूहो माभूदिति शङ्कनीयम्
। प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरेकस्मिन्नेव पाशे वैदिक
प्रयोगदर्शनात् द्वित्वे तदभावात्। तस्मात् पाशस्योहो विकृ
तौ। नतु पत्नीपदस्य॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीयसवनस्थास्तुल्यविधयो यदि।
प्रास्मा अग्निं तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम्॥१०॥

अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्ररूपासु ज्योतिष्टोमस्य सं
स्थास्वेकोत्तरवृद्ध्या सवनीयाः पशव आम्नाताः। आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः। ऐन्द्रो वृष्णिः
षोडशिनि तृतीयः। सारस्वती मेष्यतिरात्रे चतुर्थीति। तए
ते सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशुना समानविधयोनतु
तद्विकृतय इति कस्यचित् पूर्वपक्षिणो मतम्। तदेवाभ्युप
गम्य कृत्वा चिन्ता क्रियते। अध्रिगुप्रैषमन्त्रे प्रास्मा अग्निं
भरतेति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्येकवचनान्त इदंशब्दः पठि
तः। तस्य मेष्यां स्त्रीलिङ्गतया नास्त्यूह इति प्रथमपादे नि
र्णीतम्। इह त्वेकवचनस्य पशुद्वित्वबहुत्वयोः पत्नीशब्द
वत् पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ। अर्थानुसारेण द्विवचनबहुव

चनयोरूहइति पूर्वपक्षः। उपदेशस्य साधारणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थः प्रातिपदिकविभक्त्योरेवविवक्षितत्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात् कथञ्चिद्विवक्षितत्वेऽपिछान्दसेन वचनव्यत्ययेन द्व्यर्थे बह्वर्थे वाचित्वान्नास्त्यूह इति राद्धान्तः परमार्थतस्तु सवनीयपशूनामग्नीषोमीयविकृतित्वात्तस्येव लिङ्गवचनयोः पाशन्यायेनोहः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

व्रीहिप्रतिनिधावूहो व्रीहीणामिति नास्ति वा।
अर्थादूहो नसादृश्यादंशानां साधनत्वतः॥ ११॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्तरं तस्यप्रतिनिधिर्भवति। तद्यथा। व्रीहीणामपचारे नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते। तदेतत्। षष्ठेऽध्यायेऽवस्थितम्। प्रतिनिहितेषु नीवारेषु व्रीहीणां मेधेत्ययं मन्त्र ऊहितव्यः कुतः। अर्थानुसारादिति चेत् मैवम्। नैवारे चरौ नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां व्रीहिस्थानीयतया भवति मन्त्रस्योहः इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः। किन्तुभूयोऽवयवसादृश्यद्वारा प्राप्यन्ते। ततोऽवयवानामेव साधनत्वम्। तथासति व्रीह्यवयवेषविकारेण यथा व्रीहिशब्दः। तथा नीवारावयवेषपि प्रवृत्तेर्नास्त्यूहः॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

द्विपश्वोश्चक्षुराद्यूहो नवोहः पशुभेदतः।
तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनूहनम्॥ १२॥

अग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैषे पशुसम्बन्धिचक्षुरादीनां सूर्यादिसंसर्ग आम्नायते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। वातं प्राणमन्ववसृजतात्। दिशः श्रोत्रमित्यादिः। मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमिति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः। कुतः। पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वादिति चेत्। मैवम्। नह्यत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम्। तद्विवक्षायामेक

स्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्या-
नन्वयप्रसङ्गात्। गोलकस्य सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवाच्च। यत्
तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादि
शब्दैर्विवक्षितम्। तच्च पश्वनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्या-
द्यवेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवन्नभेदेनावतिष्ठते।
तस्मान्नास्त्यूहः॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सकृत्त्वतः।
आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः॥१३॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रैषे श्रूयते। एकधास्य त्वचमाच्छ्यता-
दिति। छिन्धीत्यर्थः। तत्र द्वयोः पश्वोरेकधेत्यस्य शब्दस्या-
स्ति विकारः। कुतः। तस्य शब्दस्येह सहत्ववाचित्वात्। एक-
धा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात्। पश्वनेक-
त्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घ-
टत इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्यलक्ष-
णोऽर्थो न सम्भवति। ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः। त्वगिय-
मवयवशो बहुकृत्वो न छेत्तव्या। किंतु सर्वापि सकृदेक-
प्रयत्नेनोत्कृत्ता भवति। यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव विकृतावु-
चितम्। ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्ययं मन्त्रो-
ऽभ्यसितव्यः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः।
विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वान्तिमेऽपि किम्॥१४॥
स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः।
अर्थमत्वाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः॥१५॥
मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिञ्जायया द्विता।
देवार्थाशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्विधरणम्॥ १६॥

अध्रिगुप्रैषनिगदस्यादाविदमाम्नायते। दैव्याः शमितार
उत मनुष्या आरभध्वम्। उपनयत मेध्या दुर आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधमिति शाखान्तरे तु मेधपतये मेधमिति।

अयमर्थः।शमितारः पशुघातिनो द्विविधाः।दैव्या मानुषा-
श्च।तानुभयान् सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति।
आरम्भः कर्त्तव्यः मेधो यज्ञः। तद्योग्याद्दुरः पदार्थान् हिंसा
हेतूनिहायनत किंकुर्वन्तः। यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञ
माशासाना इति।तत्रैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विव-
चनान्तस्य च बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संश-
यः।ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विव-
चनान्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः।किंवा शब्दद्व-
यस्यैक एवार्थ इति संशयः।एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान ए-
वार्थो देवते नैव वेति संशयः।तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानो
ऽग्नीषोमौ चेति त्रयो मेधस्य पतयः। तेष्वेकवचनस्य द्विव-
चनस्य चाम्नायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य
विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः।प्रकृतौ समवेतार्थत्वे सम्पाद-
यितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतावूहः कर्त्तव्य
इति द्वितीयः पक्षः।अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्य-
स्तप्रकारेणार्थभेदाद् विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहीना-
दिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः। अनेकपशु-
युक्तासु प्रकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः सो-
ऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः।शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि
मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः।किन्त्वेक एवार्थ इति पक्षान्तर-
म्।तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयो-
ग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः।तस्मिंश्च यजमाने स्वत ए-
कत्वम्।जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेता-
र्थे।ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावेकवचनान्तो द्वित्वेनोहनीयः।
यजमानबहुत्वोपेतायां विकृतौ द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वपक्षः।
मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशासनीयम्।तस्य सिद्धत्वात्।देवतार्थत्वं-
त्वाशासनीयम्।ततो मेधमाशासाना इत्येतद् देवतायां समवे-
तार्थे सम्प्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमवि-।

रूद्धम्। देवताकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वा
च्चैकवचनद्विवचने उपपद्येते। तस्माद्देवतानुसारेण विकृ
ताबूह इति राद्धान्तः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति।
आदित्येष्वेकवाच्येषु ऊह्यो नो वोह्यते ऽन्यवत्।
गणार्थत्वादनूहो ऽतो विकल्पः प्रकृताविव॥१७॥
प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्वः पशुराम्नायते। यः
कामयेत प्रथेय पशुभिः प्रप्रजया जायेयेति स एतामवि॰
शामादित्येभ्यः कामायालभेतेति। वशा वन्ध्या। कामाय॰
कामुकेभ्य इत्यर्थः। अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकव
चनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्बहुवचनान्तत्वेनोह
नीयः। यथा मेधपतिभ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते। यथा
वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते। तद्वदिति चेत्। मैवम्।
प्रकृतावग्नीषोमयोर्गणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते। आदि-
त्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः। तस्मादविकृत एक
वचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवात्रापि विकल्पते॥
चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥
कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वास्य न पूर्ववत्।
देवत्वेन गणस्यात ऊहो बहुभिधित्सया॥१८॥
पूर्वैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः। प्रैया
गेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सोम्येन द
धाति प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना। ते च स्वनामभिरन्यत्रा
म्नाताः। आग्नेयः कृष्णग्रीवः। सारस्वती मेषी। बभ्रुः सौम्यः।
पौष्णः श्याम इत्यादिना। तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपति
शब्दस्यादित्येष्विव नोह इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। आदि
त्यगणस्य तत्र देवत्वम्। इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम्। अ
तो बहून्देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम्॥
इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
षड्विंशतिवङ्क्र्योऽस्येत्यनूहः स्यादुतोह्यते।
ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यतेऽथवा॥१॥
षड्विंशतेस्तताभ्यासः समस्योक्तिर्भवेदतः।
अनूह्योऽकरणत्वेन दृष्टत्वाभावात्तदूहनम्॥२॥
संख्यायाश्च पशोर्युक्ते वङ्क्रीणां मुख्यतावशात्।
अमी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठ्येति शेषतः॥३॥

अध्रिगुप्रैषे वाक्यमिदमाम्नायते षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतादिति। अयमर्थः। वङ्क्रयो वक्राणि पार्श्वास्थीनि। तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसंख्यानि। एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात्। ताश्च वङ्क्रीरनुष्ठ्यानुक्रमेण गणयित्वेति यावत्। उच्च्यावयतादुद्धरतादिति। सोऽयं मन्त्रो वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः। किन्तु संज्ञपनात् प्राक् पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते। ततोऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः। अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्। शमितृणामुद्धरणीयार्थस्यावश्यकत्वेन दृष्टार्थत्वात्। तस्मात् प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः। तदापि चत्वारः पक्षाः। तत्र संख्या मुख्यत्वेन प्रकाश्या। तेन द्वयोः पश्वोर्द्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः। पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पश्वनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः। युक्तिर्योगः षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह सम्बन्धः। तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यास इति तृतीयः पक्षः। अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यूहनीयानि। संख्येयानां वङ्क्रीणां मुख्यत्वात्। तासामियत्ता समस्य वक्तव्या। ततो द्विपञ्चाशदस्य वङ्क्रयः। अष्टसप्ततिरेषां वङ्क्रय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः

पक्षः। अयमेव सिद्धान्तो वाक्यशेषानुगुण्यात्। नाऽनुष्ठेन्यं वाक्यशेषः। सच व्याख्यातः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

नचतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो नवा।
गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः॥४॥
निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते।
निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्प्यते॥५॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः। अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या इति। तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः। तथा च मन्त्रः। चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति। वाजी गन्धर्ववाहको जातिविशेषः। अत एव आम्नायते। हयो भूत्वा देवानवहदर्वासुरान् वाजी गन्धर्वानिति देवबन्धुर्देवानां प्रियः। स्वधितिश्छेदनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः। एवं सत्यध्रिगुप्रैषे विशेषोऽयमाम्नायते। नचतुस्त्रिंशदिति। सोऽयं चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो नतु विकल्पितः। यथा न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमित्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरमिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः। तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेत्। मैवम्। षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात्। षड्विंशतिमन्त्रस्तावच्चोदकतः प्राप्तत्वान्न विधेयः तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ नचतुस्त्रिंशदित्यनेनापवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वमेव स्थानमनूद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः। गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः। अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधीयते। तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते सत्यस्य बाधो न गिरा गिरेति प्रतिषेधेनानूद्यते ऽतो दृष्टान्ते निषेधानुवादो दार्ष्टान्तिके विध्यनु

वाद इतिमहद्वैषम्यम्। ननुविधिवाक्यस्यैवैवकारस्यानुवादत्वे सति नचतुस्त्रिंशदित्यस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्य्यान्निषिद्धस्य निवृत्तिस्तद्वस्थास्यात्। मैवम्। प्रापकस्यापिसद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यांचतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्यविकल्पितत्वात्। अधीच्यते। चतुस्त्रिंशद्वाजिनइत्ययंमन्त्रः केवलंस्वरूपेणैवपठितः। तत्वस्याध्रिगुप्रैषवत्प्रापकंकिंचिदस्तीति। तन्न। प्रापकवचनस्यकल्पनीयत्वात्। अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः। तस्मात् प्रसञ्जकेनोपजीव्येनानुमितिविधिना प्रत्यक्षनिषेधेनच समानबलतया चतुस्त्रिंशदित्ययं मन्त्रोऽश्वस्याध्रिगुप्रैषेविकल्पते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

पृथग्वचनमश्वस्यसादृत्याभ्यांसमस्यवा।
आद्यःपदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतोयतः॥६॥
वङ्क्रीयत्तानुक्तिदोषाद्दृगेवात्रनिषिध्यते।
पक्षे प्राप्तः प्राकृतोऽस्मिन्समयोक्तिःपुरायथा॥७॥

पूर्वोक्ताश्वस्य तूपरगोमृगाभ्यां समस्यवङ्क्रीयत्तानवक्तव्या। किन्तुपृथगेव। कुतः। यस्माच्चतुस्त्रिंशद्वाजिनइत्ययंमन्त्रविशेषोऽश्वस्यनियतः। ननुप्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधीनांचविकल्पःपूर्वमुक्तः। तन्न। ऋचोनिषेधाभावात्। नचतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यृचि प्रथमपदमात्रंनिषिध्यते। ननुनिषेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्यविधिरनुमितः। तत्रानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्यविधेरप्यभावाच्चतुस्त्रिंशदित्यस्याऋचःप्राप्तिरेवनास्ति। तत्रकुतोनियतिरितिचेत्। न। प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यांविनियोगविधेरनुमेयत्वात्। तस्मादनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथग्वचनमितिप्राप्तेब्रूमः। यदिचतुस्त्रिंशदित्येकमेवपदं निषिध्येत। तदातस्यामृचि वङ्क्रीणामियत्तानोच्येत। ननु षड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यनेन वाक्येन संख्यावाचिप-

दान्तरप्रक्षेपविधानाय यत्नोऽन्यत इति चेत्। न। तस्य वाक्यस्यैव कारणविधिशक्तेः कुण्ठितत्वात्। तस्मान्न पदमात्रस्य निषेधः किन्तु कृतस्नायाम्ऋचः। तथा सति पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वादृग्विशेषविधिपक्षे पृथग्वचनं कर्त्तव्यम्। तन्निषेधपक्षे चोदकप्राप्ते प्राकृतेऽध्रिगुप्रैषे प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम्। तत्र तूपरिगोमृगयोः प्रत्येकं षड्विंशतित्वादश्वस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात् समासेन षडशीतिरेषां वङ्क्रयइत्येवमूहनीयम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति

पक्षीवपाऽथवोरूको रलयोरविशेषतः।
पक्षीवपासन्निधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः। ८॥

अध्रिगुप्रैषे वचनमिदमाम्नायते। वनिष्ठुमस्य माराविष्टोरूकं मन्यमाना इति। वनिष्ठुर्वपासमीपवर्त्ती कश्चित् पश्वङ्गविशेषः। तं माराविष्ट। तस्य लवनं माकुरुत। व्यत्ययेन लकारस्य रेफः। किं कुर्वन्तः। उरूकं मन्यमानाः वनिष्ठावुरूकबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः। अत्रोरूकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते। कुतः। रलयोरविशेषात्। पर्य्यङ्कः पल्यङ्कः। रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात्। उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः। पक्षिसदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना माराविष्टेति वाक्यार्थः। तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः। उरूकशब्देनात्र वपा लक्ष्यते। कुतः। वनिष्ठुसन्निधानात्। सन्निहि सन्निधावुरूकभ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति। भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र निषिध्यते। उरूकं मन्यमाना वनिष्ठुं माराविष्टेत्युक्तत्वात्। वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टोऽर्थो लभ्यते। भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात्। त्वत्पक्षे तु वनिष्ठोर्लवनमेव नास्ति। तच्चाप्युक्तम्। हृदयाद्यङ्गवत् स्वविभक्त्यत्वात्। वनिष्ठुमग्नीधे षडवत्तं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात्। ततो लवननिषेधस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात्। तस्माद्वपावचन उरूकशब्दः

यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्तथाप्युरुविस्तीर्णमूको मेदो यत्रे
त्यवयवार्थद्वारा मेदस्विन्यां वपायां युक्त उरूकशब्दः । एवं
सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरूकशब्द ऊहनी
यः ॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रशस्येत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ।
स्तुतिः कार्त्स्न्याय बाह्वोः स्यात्स्वधितिश्छेदसाधनम् ९

अध्रिगुप्रैषे वाक्यान्तरमाम्नातम् । प्रशसा बाहू इति । तत्र श
सु हिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रा
तिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । त
च्चासेर्वाचकम् । तदेतत् केनचिद् ब्राह्मणवाक्येनानूद्यते ।
दश प्रयाजानिष्ट्वाह शासमाहरेत्यसिर्वै शास इत्याचक्षत
इति । सोऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः । तस्माद् दृष्टार्थलाभा
दसिः प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत् । मैवम् । शंसस्तुतावि
त्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः प्रशसा इत्यस्य द्वितीयाद्विवचना
न्तस्य शब्दस्य छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते प्र
शसेति भवति । बाह्वोः प्रशस्तत्वं नाम कार्त्स्न्यम् । प्रशस्तौ बा
हू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्तव्यौ बाहू इतीदृशो दृष्टार्थो
लभ्यते । नात्र छेदनसाधनत्वमसेः सम्भवति । स्वधितेस्तत्
साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात् स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः
। तथा सति बाहुद्वये बहुवचनान्तत्वेन प्रशस्येति पदमूहनी
यम् ॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम्
प्रसिद्धसन्निधेराद्यमलतः सत्त्वादखिलोद्धृतिः ॥१०॥

अध्रिगुप्रैषवचन एतदाम्नायते । श्येनमस्य वक्षः कृणु
तादिति । तत्र यथामी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते
प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्त्त
व्यतया प्रतीयते । तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुतादित्यत्र
श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृ

त्यक्तेनाद्युपायेपक्षचरणचमस्वादिकंसम्पाद्यश्येनसं-
स्थानंकर्त्तव्यमितिप्राप्ते ब्रूमः। वक्षसि श्येनसादृश्यस्वतए-
वपूर्वमस्ति। ततोयथा तन्त्रनश्यति तथासाकल्ये नोद्धर-
णीयमिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते। तथासति हवि
रविकल्पंभवति। अंसादिष्वनेन न्यायेनसाकल्यविवक्षया
तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या। एतदेवाभिप्रेत्यश्रूयते। गात्रंगात्र
मस्यानूनं कृणुतादिति॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ज्योतिष्मतीभवेन्नोवादर्शार्थोद्धृतलोपने।
निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात्॥११॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते। अग्नयेज्योतिष्मते पु
रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र
उद्वायेदिति प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याहव
नीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते। सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्नि
होत्रे यदि शाम्येत्तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः। तत्र
दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौसेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भ
वेत्। कुतः अग्न्युद्वानस्य निमित्तस्य सद्भावादितिचेत्। मैव-
म्। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्यैवाग्नेरुद्वानं निमित्तमिति प्रकर
णादवगम्यते। अनयाचेष्ट्याग्निहोत्रायैवाग्निः पुनरुत्पाद्य
ते तथासत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति। अ
तोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोद्वानस्य निमित्तस्याभावान्नैमित्तिकेष्टि
र्नप्रवर्त्तते॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

धार्य्योद्वानेशास्तिनोवासर्वार्थत्वेनविद्यते।
गतश्रीत्वनिमित्तंतत्परार्थत्वान्नविद्यते॥१२॥

इदमाम्नायते। धार्य्योगतश्रिय आहवनीयइति। गतश्री
शब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते। त्रयोवैगतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी-
राजन्यइति। और्वो गौतमो भारद्वाजइति कल्पसूत्रकारः।
गतश्रीभिर्धार्य्यमाणस्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्य-
ग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्वाने साज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत

इतिचेत्। मैवम्। नह्यस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तम्। किन्तु गतश्रीत्वम्। सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कयाचिदप्य चोदितत्वात् सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम्। गतश्रीत्वंनिमित्तीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसङ्गात् सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत्। उपकरोतुनाम। नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्वानं तन्निमित्तम्। न चात्र तदस्ति। किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते। तस्मान्निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः॥ ॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिर्नो वा समन्त्रकम्
कर्त्तुं स्यान्न निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनम्॥१३॥

अस्त्यग्निहोत्रे वह्न्युद्धरणमन्त्रः। वाचात्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा चक्षुषाध्वर्युणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नीधे्रेतैस्त्वा पञ्चभिर्दैव्यैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामीति। सोऽयं मन्त्रो दर्शपूर्णमासार्थेऽपि वह्न्युद्धरणे पठनीयः। कुतः। तदुद्धरणस्याग्निहोत्रेऽप्यङ्गत्वात्। उद्धृते हि तस्मिन्नग्नि पर्वणि सायं प्रातिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते। यदि तत्र मन्त्रो न पठ्यते तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात्। ततः समन्त्रकं कर्त्तुं मन्त्रः पठनीय इति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्राङ्गसमन्त्रकान्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासम्भवात्। अधिहसमूर्ये आविः सूर्ये च काले क्रमेण सायं प्रातश्चाग्निहोत्रवह्न्युद्धरणं विहितम्। दर्शपूर्णमासार्थं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रे हुते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते। अतो निमित्तस्य कालस्याभावान्नैमित्तिकं समन्त्रकोद्धरणं नास्ति। ॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

मदेयधर्म्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणीयगे।
चरुवत्स्युः पाकहेतुः सत्वम्यास्युर्नेतेततः॥१४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति। तत्र चरुपयसोरुभयोर्देवतासम्बन्धेन प्रदेयद्रव्यत्वसाम्या द्यथा चरौ निर्वापावघातादयः समन्त्रकाः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते। तथा पयसि समन्त्रका वत्सापाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्म्मा अनुष्ठेया इति चेत्। मैवम्। आधारवाचिन्या पयसीति सप्तम्या श्रवणहेतुत्वावगमात्। ततोनते धर्म्माः कर्त्तव्याः। किन्तु प्रणीताधर्म्माः उत्पवनादयस्तत्र कर्त्तव्याः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

पयोदध्नोरभ्युदयेन ते स्युर्वा स्युरेव ते।
प्रवृत्तत्वादेव योगमात्रोक्ते सप्तितेऽन्यवत्॥१५॥

अभ्युदयेष्टिरेवमाम्नायते। विवा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रृते चरुमिति। अयमर्थः यस्य यजमानस्य दर्शकर्मार्थं हविश्चान्त्याच्चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति तत उपरि पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशुभिश्च वियोजयति तदीयं च वैरिणं च वर्धयति। ततः प्रवृत्तेऽस्मिन्दर्शकर्मणि चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य पूर्वदेवतापनयनेन तण्डुलानां देवतान्तरसम्बन्धः कर्त्तव्य इति। तदिदं षष्ठाध्याये निर्णीतम्। इह तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमी निर्दिष्टयोर्दधिश्रृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्म्मा न कर्त्तव्याः। किन्तु प्रणीताधर्म्मा इति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। प्रायणीयस्य पूर्वमप्राप्तत्वाद्द्रव्यं देवता च श्रपणाधारभूतं पयश्चेत्येवमनेके गुणे विशिष्टकर्म्मैकेन वाक्येन विधातुं शक्यम्। इह तु कर्म्मणः प्रवृत्तत्वात्तस्मिन्कर्म्मणि तण्डुलानां नैमित्तिको देवतान्तरसम्बन्धः एक एकगुणो विधातुं शक्यते। न तु दधिश्रृतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्तरम्। अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मा

त्तण्डुलवत् प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिसृतयोः प्रदेयधर्म्माः कर्त्तव्याः ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

सन्नायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयवतोऽथवा ।
तुल्यश्रुतित्वान्सान्नाय्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः॥१६॥

इदमाम्नायते। यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्य्यादिति। तत्रेदमपरमाम्नातम्। ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय सृते चरुमिति। तत्राभ्युदये यथा समानश्रुतित्वात्तेनैव न्यायेन दधिसृतयोः प्रदेयधर्मा इति चेत्। मैवम्। पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति। ततः प्रायणीयन्यायेन सन्नम्यात्रपणाधारत्वावगमात् प्रणीताधर्मा एवात्र कार्य्याः ॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

मिश्रणे पयआदीनां सोमधर्मा न वाग्रिमः ।
प्रदानं मेलनान्नैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः॥१७॥

ज्योतिष्टोमे पयः प्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाम्नातम्। पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति शक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्नीवतमिति। तत्र मिश्रणं सोमेन सह प्रदानार्थम्। ततः प्रदेयस्य सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः ते पयःप्रभृतिषु कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। मेलनस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् मैत्रावरुणमित्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते। पयसेत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तादर्थ्यम्। ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वान्न तद्धर्माः सन्ति॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

स्पर्शः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतोऽग्रिमः ।
द्रव्यदेवान्वयाद्यागोऽङ्गरीतिविधिरुत्तरः॥१८॥

अश्वमेधे समाम्नायते। ईशानाय परस्वत आलभते प

र्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति। परस्वच्छन्देनारण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते। तेषामालम्भः स्पर्शमात्रम्। कुतः। पर्य्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात्। यागपक्षे तु रसम्भवादिति चेत्। मैवम्। द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वावगमात्। ईशानायेति देवतायानिर्देशः परस्वत इति। द्रव्यस्य। नहि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः सम्भवति। पर्य्यग्निकृतोत्सर्गवाक्येन क्रतूपकारप्राकृतपर्य्यग्निकरणान्ताङ्गानीति विधीयते। तथाप्रत्यक्षविहितयानिराकाङ्क्षईशानप्रयोगवचनोन चोदकमपेक्षते। तस्माहालम्भोयागः। इतरस्तत्र गुणविधिः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

आज्येनशेषमित्युक्तोद्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत्।
कर्मान्यद्वाग्रिमस्त्यागशेषं संस्थापनोक्तिभिः।१९॥
अङ्गरीत्यासमाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्त्तनात्।
साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत्।२०॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतम्। तत्र पुनः श्रूयते। आज्येनशेषं संस्थापयतीति। तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत्। कुतः। उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगमात्। पर्य्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायाज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेनद्रव्येण समापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः। पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पात्नीवतः पशुः समाप्तः। यदि पात्नीवतमालभेतेति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्नेस्यात्। सकेवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते। तदा विहितो द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात्। ततो देवतामुद्दिश्य त्यागो ऽवश्यं कर्त्तव्यः। तथासति पशुसाधनके यागे मुख्येनपशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः। देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् पर्य्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येनाङ्गरीति

विधाने संस्थापनीयः शेषो नकोऽप्यस्ति। तस्मादाज्यद्रव्यकेन कर्मान्तरं विधीयते। देवताशुपात्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्यालभ्यते। कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपचर्यते। पश्वाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पत्नीवदाख्यायादेवतायाएकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसदृशत्वात् संस्थितिक्रियया चात्लभ्यनिर्वापादिवद्यागो विवक्ष्यते। लिङ्प्रत्ययो वैदिकः। संस्थापयतीति लङपि प्रत्ययश्चापूर्वभावनामभिधत्ते। तस्मादाज्यद्रव्यकपत्नीवद्देवताकं शेषवत् पशुयागसमनन्तरभाविकर्मान्तरमेवात्र विधीयते॥

इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः स
माप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ९॥

॥ दशमोऽध्यायः॥

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम्।
निवृत्तित्वाद्विप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते॥

अतिदिष्टपदार्थस्वरूपान्तरमूहनम्। ततः सन्निकृष्यते। बाधस्तु पदार्थनिवृत्तिः। ततो विप्रकृष्यते। तस्मान्नवमदशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः॥

दशमस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

वेदिःस्वयंकृतेत्यादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत्।
लुप्तार्थं बाध्यतां वाद्यश्चोदकप्रापितत्वतः॥१॥
अपेक्षासन्नियोग्यत्वहाने रुद्धननादिकम्।
बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यताम्॥२॥

रत्नीनामेतानि हवींषि भवन्तीति वाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां सम्बन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्शपूर्णमा

सेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि। तेषु मैत्रावारुण्यन्येष्ट-
विषिश्रूयते। स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं वर्हिः स्वयंकृ
तइध्मइति। इह्यावुद्धननखननपरिलेखनादिभिः क्रि-
याविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते। स्फ्येनोत्तमांत्व च मुद्धन्ति। देव
स्य सवितुः सवइति खनति। स्फ्येन वेदिं परिलिखन् परि-
गृह्णातीति तद्विधानात्। यज्ञस्य घोषदसीत्यस्मिन्ननुवाके
प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्र च्छिन्नं वर्हिः सम्पाद्यते त्रीन्परिधीनित्यादि
मन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिध्मः सिध्यति। विकृतिरूपेतु हवि
ष्युद्धननाद्यपेक्षा वरियितुं स्वयमित्युक्तम्। यथावस्थित-
स्व भूप्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्त्तव्यः। इध्माबर्हिषी अपि स्वत
स्वच्छिन्ने शास्त्रीयच्छेदनिरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः। तत्र प्रकृतो
तप्रयोजनानामुद्धननादीनां विकृतौ प्रयोजनं लुप्यते।
उद्धननादिकृतस्य वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारित
त्वात्। वर्हिः स्तरणहविरासादनादिधर्मो विकृतावप्यलु
प्तार्थाः। तत्र संशयः। किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजा-
तं विकृतावप्यनुष्ठेयमुतलुप्तार्थवर्जनीयमिति। चोदक
स्य साधारणत्वात् सर्वमनुष्ठेयमित्याद्यपक्षे प्राप्ते मिद्धा
न्तयूमः। अङ्गान्यङ्गैरुपकृतः फलं साधयति। तथा च सत्यङ्गि
नोऽङ्गकृतउपकारे साक्षादपेक्षा। उपकारद्वारा त्वङ्गेषु। प्रत्या
सन्नत्वाद्गिनं प्रत्यङ्गेभ्यउपकारः। योग्यतापि साक्षापेक्षापूर
स्थितुमुपकारस्यैवास्ति। नत्वङ्गानाम्। वेदिनिष्पादनलक्ष
णदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननादीन्यङ्गानि। विकृतौ
तु वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते। ततउप-
कारद्वारकाण्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हो
यन्ते। तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि। योऽयं चोदकप्रापित
स्योद्धननाद्यनुष्ठेयत्वभ्रमस्य यस्य भ्रान्तित्वेन निश्चयो वाधइत्यु
च्यते। चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेण काङ्क्षासन्निधि
योग्यत्वयुक्तैर्हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता सम्पद्यते॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत्।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ३॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते। प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति। कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची। प्रकृतौ व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः। सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति सन्देहः। अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा। वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः। लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्त्वात्पाकवदिति निदर्शनम्। लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः। तद्वदवघातोऽप्यस्तु। घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः। अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति॥ तृतीयवर्णकमारचयति ॥

वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ।
आवाह्यो वा न वा वाह्य आग्नेयाङ्गातिदेशनात्॥४॥
वैश्वदेवावाहनस्य काले स्याच्छ्लेषवर्जनात्।
विष्णुयागस्य सन्देहाद्विष्णोरावाहनं न हि ॥५॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते। वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्भ्रातृव्यवांस्तंबहिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुं च व्यूहामीति यद्विष्यान्ते ध्यायमन्यदधोऽवमृज्येत यच्च स्फ्य आश्लिष्येत विष्णव उरुक्रमायावद्यतीति। अस्यायमर्थः। अयं शत्रुक्षयार्थश्चरुः। तस्य प्रकृतिभूतादाग्नेयपुरोडाशाद्विशेष उच्यते। पुरोडाशशेषं यागोत्तरकाले बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजां भक्षविभागाय हस्तेन चतुर्धा कुर्यात्॥ ततः इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति तत्तद्भागान् पृथग्व्यपदिशेत्। अत्रोग्रकर्मत्वान्न हस्तेन विभागः। किन्तु तीक्ष्णाग्रेण शम्यास्फ्यनामकेन यज्ञायुधद्वयेन। मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभागं व्यूहामीत्येवमादिरूपं पठेदित्येतावान् विशेषः

ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेद्यज्ञायु-
धेन वा लिप्येत। तदानीं पतितं लिप्तं चरुलेशं तीव्रपराक्र-
माय शत्रुक्षयसमर्थाय विष्णवेऽवद्येत्। व्यूहनकालेऽव
दानकाले च शत्रुक्षीणं ध्यायेदिति। तत्र वैश्वदेविकतन्त्र
मध्ये चरुलेशस्याधःपाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागो विहि
तः। अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्याधारप्रयाजाज्यभागादी-
न्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीति न पृथक् क्रियन्ते।
आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात् सिध्यति। विश्वान्
देवानावहेति तत्रावाहनम्। अत्र तु विष्णुमावहेत् वैषम्य-
म्। सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो
निगदः पठ्यते। सोऽयं वैश्वदेवावाहनस्य कालः। न खलु
तदानीं विष्णुः प्रसक्तः। प्रयाजाज्यभागप्रधानयागनारिष्टहो
मचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषणपक्षे वैष्णवयागस्य प्रा
प्स्यमानत्वात्। अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्ध्ये
पूर्वस्मिन् काल आवाह्यो न वेति सन्देहः। आवाह्यः। चोदक
वशादिति प्राप्तम्। न च वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वान्ना-
स्ति चोदक इति शङ्क्यम्। तयोरुभयोरप्याग्नेयविकृतित्वेनो
भयत्राप्याग्नेयाङ्गानामतिदेशात्। तस्मान्मान्यानां विप्रादी
नामतिमन्त्रणे भोजनार्थामन्त्रणादर्शनान्मान्यतमाया देव-
ताया अनावाहने हविःस्वीकारस्य दूरापेतत्वादप्रसक्तोऽपि
विष्णुर्भविष्यद्यागसिध्यर्थमावाह्य इति प्राप्ते ब्रूमः। किं चतु
र्धाकरणादूर्ध्वमावाह्यते। किं वा प्रयाजेभ्यः पुरा। नाद्यः। अ
काले कृतमकृतं स्यादिति न्यायेनावाहनस्य निरर्थकत्वा-
त्। न द्वितीयः। विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य-
पाक्षिकत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि पाक्षिकत्वा
त्। तथा सत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थकमेव स्यात्। न
हि निमन्त्रितो विप्रादिरभोजितः सन्तुष्यति। प्रत्युत शपत्येव
। स न देवाभिप्रेत्योच्यते। देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो य

स्य इत्युक्त्वा न यजतइति। यागपक्षेतु विनाप्यावाहनं याग उपपद्यते। कृशाविदतिमन्त्रितानामपि पूज्यानां स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात्। तस्मान्नास्ति विष्णोरावाहनम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

आरम्भणीया सोमाङ्ग-दीक्षणीयादिगा नवा।

अलोपादादिमो ऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात्॥६॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिर्विधीयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानइति। सेयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्य्या न वेति सन्देहः। दर्शपूर्णमासेष्वङ्गभूताया आरम्भणीयायास्तासु प्रयाजादिवद्व्यारकप्राप्तायाः लोपकारणाभावात् कार्य्येत्याद्यः पक्षः। किमारम्भणीयात्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्। किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य। नाद्यः। सोमयागस्य दर्शपूर्णमासस्य विकृतित्वाभावेन सोमयागमारप्स्य मानस्य चोदकेनारम्भणीयाया अप्राप्तत्वात्। नद्वितीयः। अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भासम्भवात्। ननु दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयतीति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः। मैवम्। अस्यारम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानप्रसङ्गेन। तस्मादारम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यतइत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

साकिमस्त्यनुमत्यादौ नवाङ्ग-न्यस्त्युपक्रमात्।

संघस्योपक्रमोनेष्टेर्द्वारलोपान्नसाभवेत्॥७॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतयो विहिताः। तासु सारम्भणीयास्ति नवेति संशयः। दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीनामन्याङ्ग-

त्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गत्वे नोपक्रमसम्भ-
वात्तद्द्वारेणारम्भणीयास्तीति पूर्वपक्षः। यद्यप्यङ्गभूता
अनुमत्यादयस्तथाप्येकैकस्याङ्गेः पृथगारम्भो नास्ति। अ
न्यथा प्रधानेष्वाग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः पृथक्कृत्वोऽनुष्ठा
नं प्रसज्येत। अथोच्येत। प्रधानानां षण्णामाग्नेयादीनां सं
घस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति। तर्ह्यत्रापी
ष्टिपशुसोमदर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य
राजसूयत्वात् संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु। न चासौ संघो दर्शपू
र्णमासविकृतिर्येन तत्रारम्भणीया शङ्क्येत। अस्ति चात्रा
परः सर्वारम्भार्थो यागः। अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोममाह
रतीति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोमस्या
म्नानात्। तस्मादनुमत्यादिष्विष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपात्
सारम्भणीया न भवेत्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

तस्यां सास्ति न वाङ्गत्वेऽप्यस्य पृथगुपक्रमात्।
अस्ति मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने वातिदेशने॥ ८॥

ययमारम्भणीया साऽपीष्टित्वाद्दर्शपूर्णमासविकृतिः। अ
तस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवारप्स्यमानपुरुषसंस्कारा
य सानुष्ठेया न वेति संशयः। चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया। ननु
सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनारम्भद्वा
रं लुप्यते। न वैषम्यात्। ऋत्विग्वरणादिना प्रयोगमारभ्या
नुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्त्तते। दर्शपू
र्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात् सम्पद्यते।
ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वार
सद्भावादारम्भणीयामारप्स्यमानः स्वसंस्कारार्थमारम्भणी-
यां कुर्यात्। अनवस्था तु लोकसिद्धबीजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन-
समाधेयेति प्राप्ते ब्रूमः। आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कार्य
म्। कुतः। अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमशक्यत्वात्। तथाहि। प्रक्र
न्तौ समिधो यजतीत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमुपदि

स्यते। प्रकरणेन चाङ्गाङ्गीभावो बोध्यते। ततः सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिकाम्येष्टिविकृतौ तन्निर्लोपलिङ्गा-नुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते। इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्य-ङ्गान्यनुष्ठेयानीति। एवं च सत्यारम्भणीयायामिदं वाच्यम्। किमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावा-रप्स्यमान इत्येतद्वाक्यं समिदादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भ-णीयां विदधाति। किं वा यथा सौर्य्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनु-मापयति। तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायाम-न्यस्या आरम्भणीयाया अङ्गातिदेशमनुमापयत् उतोभयं करोत्विति। नाद्यः। अङ्गविधावुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्त्यभावात्। न द्वितीयः। अविहितत्वेनातिदेष्टुमयोग्यस्या-ङ्गस्यातिदेशे शक्त्यभावात्। न तृतीयः। वाक्यभेदापत्तेः। न-न्वनेन न्यायेन सौर्य्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः स्यात्। एकस्यैव वा-क्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात्। मैवम्। वाक्यद्वय-सद्भावात्। प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम्। अनुमितं वाक्यम-ङ्गातिदेशकम्। नन्वत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत्। बाढम्। अत एवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते। तद्वदारम्भणीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठीयतामिति चेत्। न। दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्य-वदारम्भणीयान्तररूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभा-वात्। न हि प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति। तस्मात् सम्प्रतिपन्नस्यैवारम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्ये-ष्ट्यङ्गस्वरूपविधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वमतिदेशा-य सौर्य्यवाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम्। तथा सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्य्यते। तस्मादारम्भणी-यायामारप्स्यमानपुरुषसंस्कारायारम्भणीयान्तरं न कार्य्य-म्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

यूपाहुतिः स्वलेवास्यां कार्य्या नो वातिदेशतः।

काऱ्यो होमश्छेदनार्थो नाच्छेद्या यां स युज्यते।९॥
अस्ति साद्यस्क्रनामकः कश्चिद्यागः। स च संक्रियानुक्रियापरिक्रियावा स्वर्गकाम इति तद्विधानात् सन्ति साद्यस्क्राः पशवः सह पशूनालभत इति श्रुतेः। तेषु पशुषु वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव गृह्यन्ते। अत एवाह्याश्वलायनः साद्यस्क्रे पूर्वेरावेदिः खलेवाली यूप इति। खलेवाला वर्द्धबन्धनाय निखाता मेढिः खलेवाली। तेषां च पशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वात्तदीययूपकार्य्याः पशुनियोजनादयः खलेवाल्यां क्रियन्ते। तथा प्रकृतौ यूपमाहुं गमिष्यतः पुरुषस्याहुतिर्विहिता। यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यमिति। तां चाहुतिमापस्तम्बो दर्शयति। उरु विष्णो विक्रमस्वेति स्रुवेणाहवनीये यूपाहुतिं जुहोतीति। सेयमाहुतिः खलेवाल्यां कार्य्या न वेति संशयः तद्धर्म्मातिदेशात् पशुनियोजनवत् कार्य्येति पूर्वः पक्षः। यूपमाच्छेत्स्यतेति वाक्यस्यायमर्थः। अपूर्वस्वादिरादिकाष्ठविशेषं शास्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्यूपीकर्त्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्त्तव्य इति। न हि खलेवाल्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति। पूर्वमेव छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीवलैः खले निखातत्वात्। तस्माच्छेदनद्वारलोपादाहुतिर्न विद्यते॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्य्या न वा स्थाणोर्विधानतः।
कर्त्तव्या पकरोत्यारात् पशोः साप्रकृताविव॥१०॥
यूपीयावश्चनस्थाणुद्वारसौ यूपसंस्कृतिः।
स्वरुवत्तत्सम्भवात्सेयमयूपाद्धि निवर्त्तते॥११॥

अग्नीषोमीययूपप्रकरणे स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति श्रूयते। यूपे वृक्णे सत्यवशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्युच्यते। तत्राहुतिविशेष एवं श्रूयते। वनस्पते शतवल्शो विरोहेत्यावश्चने जुहोतीति। सेयमाहुतिस्तस्यां खलेवाल्यां का

य्योनवेति संशयः। स्थाणुमुपजीव्याहुतिविधानात् खले वाल्यामपि स्थाणुत्वात् साकार्य्या। नच खलेवाल्याः शास्त्रीय संस्काराभावेनाहुतिव्यर्थेति शंक्यम् पशावाराद्उपकारक-त्वात्। यथाप्रकृतौ यूपाद्वियोजितस्याव्रश्चनस्थाणोरसं-स्कार्य्यत्वेन पशावुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः आवृश्च्याते ऽस्मादित्याव्रश्चनमवशिष्टवृक्षमूलम्। नखलु स्थाणुमात्र माव्रश्चमामात्र वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता। किंतर्हि यूप प्रकरणबलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता। त तस्तद्द्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात्। तथाच दृष्टसं स्कारे सम्भवत्यदृष्टमाराद्उपकारकत्वंकस्यचित्तुमयुक्तम् । नच यूपवियोजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो नस म्भवति यूपसम्बन्धित्वेन तत्सम्भवात्। यथाचार्य्यस्यदेव दत्तस्य शिरसोऽवतारितायाअपिस्रजः शिष्येणशुचिदेशे ऽवस्थापनम्। तत्सम्बन्धाद्आचार्य्यस्यैव संस्कारोऽवकल्प ते तद्वत्। अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपाग्निकायाः खलेवाल्यानिवर्त्तते॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अन्त्यः प्रयाजः आघात किमुपकार्य्यर्थसंस्कृतिः।
स्वाहाकारेतिदेवोक्तेर्मांतृवन्मन्त्रवर्णनात्॥ १२॥
आद्यामैवंचतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके।
विधिस्तयात्रसोर्य्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्त्तनम्॥ १३॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमः प्रयाज एवमाम्नायते। स्वाहाका रंयजतीति। सकिमिष्टेराराद्उपकारस्य उताज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारकइतिसंशयः। तत्रस्वाहाकारंयजतीति देवताविधिरिति पूर्वपक्षाभिप्रा यः। स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते। यागस्यतदाकाङ्क्ष णात्। तच्चप्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णाद्देवताकल्पन मनुचितम्। नन्वेवंसति विधिमन्त्रयोर्वैयाधिकरण्यप्रस ज्येत। विधिनाहि स्वाहाकाराख्यदेवताविहिता। मन्त्रेण

यक्ष्यमाणा आज्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीय
न्ते। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा प्रजापतिं स्वाहाग्नीषोमा
विन्यादिको हि तन्मन्त्रः। नैष दोषः। मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णि
काग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसम्भवात्। यथा मातृशब्दः प
स्यादिमाधान्यस्य मातारं जननीं चाचष्टे। तथाग्न्यादिशब्दाः
स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम्। न च स्वाहाकाराख्यदेवतै
व संस्क्रियतामिति वाच्यम्। संस्कृताया स्तस्या अन्यत्रोपयो
गाभावात्। तस्मादिष्टेवाराद्‌उपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः।
मैवम् चतुर्थ्यान्तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते। न चात्र तौ
विद्येते। किंचायं विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते। देवताविशि
ष्टयागं वा। देवतामात्रं वा। यागमात्रं वा। नाद्यः। वाक्यभेदापत्तेः
। न द्वितीयः। गौरवप्रसङ्गात्। न तृतीयः। अप्राप्तस्य यागस्या
नुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात्। तस्माच्च
तुर्थः परिशिष्यते। तत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः पौ
र्णमासीं यजेत इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति। तस्मा
दाज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः। एवं च सति सौ
र्यादिविकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिप
दपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्य
ति॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

आज्यभागोय आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः।
आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः॥२४॥
निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्द्विधावैकपदोक्तितः।
उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते॥२५॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यज
तीति। तयोः प्रथम आग्नेयः। द्वितीयः सौम्यः। तत्र सौम्यस्य ना
स्ति सन्देहः। प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात्। अ
स्मिंश्च केवल आग्नेयपुरोडाशो विद्यते। तस्मादाग्नेय आ
ज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कारः उतेष्टेरारा

दुपकारइति संदिह्यते। तत्र प्रथमोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्ता नां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारः। तथा प्रथम आज्यभागो ऽप्यग्निमग्न आवहेति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। निगदस्त्वेवं पठ्यते। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्निमावहेति। अस्यायमर्थः। भो आहुत्यधिकरणभूताग्ने हविर्ग्राहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमो ऽग्निरित्येतांस्त्रीनिष्टावावहेति। तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपो ऽग्निरन्य इति गम्यते। अन्यथा वाह्यस्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात्। ततः प्रथमाज्यभागइज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात् तत्संस्कारकत्वमयुक्तम्। किंचाज्यभागविधावग्नीषोमाभ्यां यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते। तत्र यथा सोमस्य प्रधानयागं प्रतिगुणत्वं भवताभ्युपगतम्। तथाग्नेरभ्युगन्तव्यम्। तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम्। संस्कारकत्वे प्राधान्यावश्यम्भावात् तस्मात् संस्कारपक्षासम्भवात् प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवदारादुपकारकः। एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागोऽग्निनेनिवर्त्तत इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः।
न द्विर्नोक्ता द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता॥ १६॥
संदंशान्मिश्रितेऽङ्गत्वेऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः।
देवान्तरं त्वेद्विरुक्तावग्नीषोमनिवर्त्तनम्॥ १७॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीति। तत्र पशावुक्तः पुरोडाशः स किं पशोरारादुपकारक उत पशुदेवतासंस्कारइति सन्देहः। तत्राग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ तद्द्विर्नोक्ताग्नीषोमदेवता यथागुणत्वे

न पशौ विधीयते। तथा पशुपुरोडाशेऽपि तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः। गुणत्वं च संस्कार्यत्व-विरोधीति पूर्वोक्तम्। तस्मात् पशोरारादुपकारक इति प्राप्ते ब्रूमः। देवताभेदवादिना तावदिदं वक्तव्यम्। पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ यागौ। किंवाङ्गाङ्गिरूपौ। तत्रापि किमङ्गं प किंवाङ्गीति। तत्र पशुधर्मैरुभयतः संदष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गत्वे प्रकरणपाठो बाध्येत। तद्वदभिमतमुपकारकत्वं च न सिध्येत्। अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्टकल्पनमन्याय्यम्। सम्भवति चात्र दृष्टम्। पुरोडाशवाक्यगतेन तद्धितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वापेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात्। एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्कार्यत्वमविरुद्धम्। तस्मात् पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः। एवं च सत्यग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशावग्नीषोमीयदेवताया निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निवर्तत इति बाधः फलिष्यति

॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किंवान्नं लौकिकोक्तितः।
स्थाल्यस्याः श्रपणे योग्यं कपालविकृतित्वतः॥१८॥
विद्वत्कृतिप्रसिद्ध्यान्नं देवतातद्धितोक्तितः।
योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा॥१९॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्त्युतौदनमिति सन्देहः। तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वस्वदेशीयभाषाप्रसिद्ध्या यत् किञ्चिद्गकारवकाराद्यक्षरमुपरिप्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पेपात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते। निघण्टुकाराश्चोखा स्थाली चरुरित्येतान्छब्दान् पर्यायत्वेनोपदिशन्ति। तस्माच्चरुशब्दः स्थाली वक्ति। यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडा

शवत् प्रधानयोग्यता न स्यात्। तर्हि माभूत् पुरोडाशविकृतित्वम्। कपालविकृतित्वं तु भविष्यति। श्रपणयोग्यतायाः सद्भावात्। यथा कपालेषु हविः श्रप्यते। तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते। तस्माच्चरुः स्थालीति मात्रे ब्रूमः। अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते। कुतः। श्रुतिप्रसिद्धेः। आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदितिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूद्यते। यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु। तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः। विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविप्लवेनात्यर्थं वर्तन्ते। नवस्राविता ग्रन्थस्यपक्वे जीवतण्डुले विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते। सत्योदनवाचित्वे सौर्यमिति न द्वितोऽप्युपपद्यते। यथाग्नेय इति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम्। तथा चरुरपि। अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति पठन्ति। तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वाऽऽचितेऽथवा।
कपाले चोदकप्राप्तेरनूपत्वतः क्वचित्॥ २०॥
स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि।
चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्त्तनम्॥ २१॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्द्धं स्पष्टार्थम् यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः। तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः। पुरोडाशस्यापूपत्वात् कपालगतोष्मणा पाकः सम्भवति। चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः। अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत। तर्ह्योदनरूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पक्षः। निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानाम् अल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राद्धान्तः। पूर्वत्र चरुरोदन इति विवक्षितम्। तर्ह्योदने पेषणादिरस्ति। अ

तःपेषणादिनिवृत्तिः पूर्वे चिन्तायाः साक्षात्फलम्। तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते। पेषणादीन्यनुक्रामति॥

पेषणंयवनंवापस्तापश्चोपहितिःप्रथा।
मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथाप्युद्वासादनम्॥२२॥

पेषणं चूर्णनम्। यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम्। वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः। तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्। उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थानम्। प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम्। मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम्। अभ्यूहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्य्याच्छादनम्। ज्वाला दर्भपिञ्जूलैः प्रज्वालनम्। उद्वासादनम् कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम्। ननु पेषणानिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिसुदासायेत्याह॥ ॥

एतानिमन्दप्रज्ञस्यकर्त्तव्यानीतिविभ्रमः।
अपूपसेवयोग्यानीत्यनतत्सूत्रैर्निरूपितम्॥२३॥

इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरेदशम
स्याध्यायस्यप्रथमःपादःसमाप्तः॥

द्वितीयपादस्यप्रथमाधिकरणमारचयति॥

नास्त्यस्तिवाकृष्णलेषुपाकःश्रोतोऽप्यसम्भवी।
अदृष्टार्थतयासस्यादौष्ण्यमनुस्तुतंवाभवेत्॥१॥

घृतं श्रपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः। दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासम्भवेऽप्यदृष्टार्थः कर्त्तव्यः। अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत्।
अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणम्। चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं कार्य्यमिति पूर्वपक्षः। न तावत् पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरिति। चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्ष्यते। प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते। कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति। अतस्तन्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते ॥ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः।
चुश्चुषाकारनिर्धीति वचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशित्रादिभागो भक्ष्यते। न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति। प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवादिति पूर्वपक्षः। चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षवचनमाम्नायते। इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुश्चुषेति। घृतेन निरुप्तेषु कृष्णलेषु यच्चित्रमाज्यं तदन्तर्नेतुमिव वा लाञ्चुश्चुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः। अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात् प्रदानं तद्वद्भक्षणामपि भक्षणं भवेत् ॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्यमेव वा।
सकृन्नियामकाभावादवाधादन्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते। सकृधा ब्रह्मण उपहन्तीति। तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वाभ्रूते उपहारो भक्षणाय समर्पणम्। एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्वसहत्वयोरन्यतरं विवक्षितं सुतसहत्वमेवेति संशयः। नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदन्यतरदिति पूर्वपक्षः। अबाधोऽत्र नियामकः। प्रकृता

विडामाप्तिचतुर्धाकरणसंयुवाककालेषु चतुर्थाभक्षण
सिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः। अत्रापि चोदकप्राप्ताः।
तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्तत्कालविशे
षाश्च बाध्येरन्। सहृत्त्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते। ननु
त्रय उपहाराः। तस्मादन्यपक्षरूपं सहृत्त्वमेवैकधेत्यस्य
शब्दस्यार्थः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

सर्वब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता।
अन्यभागस्यापि चाद्यो भागान्तरमबाधितुम्॥५॥
सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते।
स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम्॥६॥

कृष्णलभक्षणं सर्वेदमपरं श्रूयते। सर्वं ब्रह्मणे परिहरन्तीति
। परिहारः समर्पणम्। ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतु
र्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः। तत्र सर्वता किं
ब्रह्मसम्बन्धिचतुर्भागविषयोतेतरसम्बन्धिभागचतुष्टयेऽपी
ति सन्देहः। अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां येये चत्वारो भागास्ते
षां बहूनामबाधनायाद्यः पक्षोऽभ्युपेयः। नत्वेषा वचनव्य
क्तिः। ब्रह्मसम्बन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽ
न्तर्भाव्येतरद्विधेयम्। यदि ब्रह्मणे सर्वं तत् परिहरन्तीति।
यद्ब्रह्मणे परिहरन्ति तत्सर्वमिति। उभयथापि विधेर्ब्रह्म
भागमात्रे पर्य्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता
भविष्यन्तीति पूर्वपक्षः। सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसम्ब
न्धोऽत्र विधीयते यत् परिहर्त्तव्यं सर्वं तद् ब्रह्मण इति वच
नव्यक्तिः। तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानाञ्च यत् सर्वत्वं त
स्य ब्रह्मसम्बन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसम्बन्धस्य चोदका
देव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसम्बन्ध
विधाने पर्य्यवस्यति। तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम्॥

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तत्कालमप्राप्तितुम्॥७॥
अतीताधिकरणद्वयेनयुगपत् सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्यु
क्तम्। तत्र भक्षयितुं युगपत् समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कि-
यदपि भक्षयित्वावशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगप-
दित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्य बाधो
विलम्बे हेतुः। तस्मात् स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपेयः
॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥
चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्वत्स्यातां न वाग्रिमः।
चोदकात्तौ तु वह्न्यर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न॥८॥
प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धाकृत्वा पश्चादिदं ब्रह्मणइत्यादिना
तत्तद्भागान्निर्दिशेत्। तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्म-
भक्षे चोदकवशाद्द्विधेयेतइत्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति। तत्र चतु
र्धाकरणं वहूनामृत्विजां विभागार्थम्। निर्देशो भागानाम-
साङ्कर्य्यार्थः। अत्र तु ब्रह्मण एकत्वात्तावुभौ न विद्येते॥
अष्टमाधिकरणमारचयति॥
ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यैवाग्रिमः स्मृतेः।
वैरूप्यान्नियमान्नैवं दृष्टत्वाद्दानतेः श्रुतिः॥९॥
भृतौ च नियमादेतद्दृष्टं स्याद्विरूपता।
वचनात्तेन सत्रेषु स्वामिनान्नभृतिः क्वचित्॥१०॥
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते। तत् किमदृ
ष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः। भृत्यानुपरिक्रोशवशीकार-
आनतिः। अदृष्टार्थं तत् स्यात्। अन्नहिरण्यादीनामदृष्टार्थे
त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्। यद्यत्र दानं भृतिः स्यात्। त
दानीमस्याधिककर्म्मानुरूपेण द्रव्यं देयं स्यात्। वैरूप्यं त
त्रदृश्यते। स्वल्पकर्म्मणि त्रेधातवीये सहस्रं देयम्। अधि
ककर्म्मण्यपि तत्पेये स्वल्पासोमचमसहस्रमात्रं प्रदीयते। तथा
द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रवन्नियमश्च भृतौ
नोपपद्यते। कर्म्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावसम्भवात्।

तस्रजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च।तस्माददृष्टार्थमित्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति। मैवम्। आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात्। दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थायां भृतावप्यस्ति। भृतिर्देयेति प्रयोगात्। परिमाणमन्त्रवत्त्वनियमाददृष्टमस्तु। दृष्टस्याभावात्। वैरूप्यंतु वचनबलादभ्युपगम्यते। दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते। दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुरिति। तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थम्।एवंच सति सत्रे घृत्विजां यजमानत्वाद्भृतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम्।
क्रयायपूर्ववन्मैवं यागीयस्वत्ववर्जनात्॥११॥
अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेनसा ।
प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात्सत्रेषुन निवर्त्तते॥ १२॥

अस्तिसोमे चमसभक्षः।अस्ति चेष्टाविडाप्राशित्रादिभक्षः।तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्विजामानति सम्भवाद्दक्षिणान्यायेन क्रयार्थं भक्षणमिति पूर्वपक्षः। यागदेवतायै सङ्कल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो नक्रेतुं शक्नोति।किञ्च यजमानपञ्चमाः सम्भूयेडां भक्षयन्तीत्यत्र तस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते। तस्मादृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते।तस्मात्प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः।तेनक्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सत्रेषु नबाध्यते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वात्र सोमवत्।
कार्यमेवं स्वकर्म्मत्वात्क्रयाभावेप्रकृतौ वृतिः॥१३॥

अग्निर्मे होतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमाम्नातम्।सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्यम्।अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत्।अतएव ततसिद्धये सत्रप्रकरणे ये यजमा

नास्त्यृत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानानन्य्द्य वरण साध्यमृत्विक्त्वं तेष्वाधातव्यमिति विदधाति। तस्मादृत्विग्वरणं सत्रे कार्य्यम्। मैवम्। सत्रे ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म। नहि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते। क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम्। दानमेव क्रयार्थम्। वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेत्। मैवम्। वरणस्य भविष्यद्दानसूचने नोत्साहजननार्थत्वात्। अन्यथा वरणकाले कश्चित् कस्यार्थो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं संगच्छेत। नच सत्रासिद्धिः शङ्कनीया। तत्र वक्तव्यम्। ऋत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति। आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज इति विरुध्येत। द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्त्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यतीति। ईदृशमेवार्त्विज्यं वचनेन विधीयते। तस्माद्दानवद्वरणं सत्रे लुप्यते॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

क्रयः कर्य्यो नवा सत्रे निषेधात्कौतिकल्पनम्।
नित्यानुवादेनालुप्तेर्क्रयो वरणं यथा॥१४॥

सत्कारपुरःसरमग्निहोत्रेत्यादिप्रार्थना वरणम्। तच्च चिकीर्षुर्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात्। तेभ्यः सोमं पादेत्यापस्तम्बवचनात्। सोमाभिधानप्रकारश्चात्र कल्पदर्शितः। ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथन्तरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये। तत्र त्वमुद्गाता भवेति। तत्रेदं यद्दक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति। सोऽयं क्रयः। सच प्रकृताविव सत्रे कार्य्यः। नच दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः क्रयो लुप्येतेति शङ्क्यम्। निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। तथाहि। नह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यमिति सत्रे गवादिदानं निषिध्यते। सच निषेधः सत्यां प्रसक्तौ सम्भवति। ततः सोमे देयद्र-

त्याणांसत्रेदानप्रसक्तिरस्तुपेया।सोमेचदेयद्रव्याण्येवंसूयन्ते।गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्यद्वादशशतं दक्षिणेति।तत्रगोवासोहिरण्यानां विशेषतोनिषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञाप्रतीयते।ततोदेयद्रव्यसद्भावात् क्रयःकार्य्य इतिपूर्वपक्षः। नह्यत्र गोर्दीयतइत्यनेननिषेधोनविधीयते।किंतुपूर्वोक्तेन निर्णयेनप्राप्तस्यदानाभावोऽनूद्यते।अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुर्नह्यत्र गोर्दीयत इतिश्रुतौ परोक्तमुपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य चप्राप्तिगमकत्वात्।तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्वरणवत्तदविनाभूतःक्रयोऽपिनकार्य्यः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सत्राङ्गंस्यात्त्वपृष्ठशमनीयेऽथवाङ्गता।
सौत्रामण्यादिवन्मैवंत्यागादूर्ध्वंविधानतः॥२५॥
श्रूयमाणदक्षिणंयत्पूर्वपक्षेऽत्रधर्म्मकृत्।
परिक्रयार्थासिद्धान्तेनिमित्तंस्यात्समापनम्॥२६॥

अस्तिसोमविकृतिःपृष्ठशमनीयनामकोयागः।सत्रादुदवसायपृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेनयजेरन्निति।उदवसायेत्यनेन ल्यप्प्रत्ययेन सत्रसमाप्तेः पूर्वकालत्वं सत्रपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वंच प्रतीयते।तथाऽसत्यग्निं चित्वासौत्रामण्यायजेत।वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेत।संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्रायवैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथाचयनाद्यङ्गत्वम्।तथा पृष्ठशमनीयस्यसत्राङ्गताभविष्यति।अङ्गत्वसति श्रूयमाणासहस्रदक्षिणा सत्रेऋत्विक्परिक्रयणार्थानभवतीत्यदृष्टार्थत्वेनाभ्युपगम्यते।फलंचनकल्प्यम्।सत्रेफलेनैवफलवत्त्वसिद्धेरितिपूर्वपक्षः।उदवसानशब्दस्य त्यागवाचित्वात् सत्रत्यागादूर्ध्वं विधीयमानःकथंसत्राङ्गंभवेत्।अग्निंचित्वेत्यादौत्यागशब्दोनास्तीति वैषम्य

म्। एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु निमित्तत्वविवक्षयाप्युपपद्य
ते। सत्रसमापनं निमित्तीकृत्य विधाने गृहदाहेष्टिवत् फल
नैरपेक्ष्याद्विश्वजिन्न्यायेन फलं न कल्प्यम्। सत्येवमनङ्गत्वे
सोमवद्दक्षिणा परिक्रयार्था। दक्षिणायाः श्रौतत्वेनालोपः
पूर्वोत्तरपक्षयोः समानः। न्यायेनाप्यलोपः सिद्धान्ते विशि
ष्यते॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

तत्रर्त्विजः सत्रिणः किमन्ये वा स्युरुत्युक्तितः।
न सर्वयष्टृभेदेऽपि क्रीतत्वादृत्विजः परे॥१७॥

यस्मिन् पृष्ठशमनीये सत्रिणामेवार्त्विज्यम्। उदवसायेति-
ल्यबन्तशब्देन कर्त्रैक्यप्रतीतेरिति पूर्वपक्षः। उदवसाय यजेर-
न्निति समभिव्याहारात् सत्रिभिः सहैकत्वं यष्टॄणां प्रतीयते तेन
चर्त्विजो यष्टारः। यजमानेन तेषां दक्षिणया क्रीतत्वात्। तस्मा
दृत्विजः सत्रिभ्योऽन्ये॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सम्भूयैकैकशो वात्र यष्टृता यो बहूक्तितः।
द्वियागवद्बहुत्वस्याप्राप्तेरन्त्योऽस्तु सोमवत्॥१८॥

अस्मिन् पृष्ठशमनीये सत्रिणां सम्भूय यजमानत्वमुत प्रत्ये
कमिति संशयः। सम्भूयेत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। कुतः। यजेरन्नि
ति बहुवचननिर्देशात्। एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ-
यजेयातामित्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौ सम्भू
य यष्टारौ। तद्वदत्रापि स्यात्मैवम्। उदवसायेत्यत्रोदवसा
तॄणां यद्बहुत्वं प्राप्तं तदेव तत्समानाधिकृतेन यजेरन्नित्य
नेनानूद्याप्राप्तो यागो विधीयते। द्वियागे तु द्वित्वमप्यप्राप्तत्वेन
विधीयत इति वैषम्यम्। ततो ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्वमिवो
द्देश्यगतत्वाद्यजेरन्निति बहुत्वमविवक्षितम्। एवमपीच्छया द्वि
शो बहुशो वा यष्टुं शक्यत्वादेकैकशो न नियम इति चेत्। न। चो
दकेन तन्नियमसिद्धेः। सोमे तद्दर्शनात्। तस्मात्सत्रिणः प्रत्ये
कं यजेरन्नित्यन्त्यः पक्षोऽत्रास्तु॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

अश्वीं पुरुषीं वा नन्वेधर्म्मार्थं वाननिर्यनः ।
इष्टिर्न सत्रं धर्म्मार्थं सत्रादङ्गं वह्निर्न हि ॥ १९ ॥

सारस्वतसत्रे कामेष्टावश्वीं पुरुषीं धेनुके दत्वेति तु वगामनु प्रयोगो जातीयानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम् । तच्चानत्यर्थम् । कुतः । इष्टेरसत्रत्वात् । सत्रत्वे तु यजमानानामेवार्त्विज्या दानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमसम्भविस्यात् । इष्टिस्तु न सत्रम् । तल्लक्षणाभावात् । आसीरन्नुपेयुरित्यनयोरन्यतरचोदना तल्लक्षणम् । इह त्विष्टिर्लक्षणभूता निर्वपतिचोदनोपलभ्यते । अग्नये कामायाष्टाकृपालं निर्वपति इष्टौव यजमानाहत्विजो पृथक्त्वाद्दानमत्यर्थं दानमितिपूर्वपक्षः । धर्म्मार्थदानम् । कुतः । इष्टेः स्वरूपेणासत्रत्वेऽपि सत्राङ्गत्वेनतदङ्गविधेशाव प्यस्या यजमानानामेवार्त्विज्यात् । ननु द्वादशाहः सत्राणां प्रकृतिः । न च तत्र कामेष्टिरस्ति । अतो न सत्रेचोदके नेष्टौ यजमानार्त्विज्यप्राप्तिः । इष्टिचोदकेन त्वन्य एवर्त्विजः प्राप्नुवन्ति । मैवम् । सत्रप्रयोगान्तः पातित्वेन प्रसङ्गाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेः । तस्मादत्र दानमदृष्टार्थम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

क्रीत्वै धर्म्माय वा द्वेष्ये दानं स्याद्दक्षिणोक्तितः ।
क्रयाय मैवं द्वेष्यत्वनर्त्विजो धर्म्मकृत्ततः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभिजुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा तां द्वेष्याय दद्यादिति । अत्र यजमानेन द्वेषणीये पुरुषे यद्दानं तत्क्रयार्थम् । दक्षिणाशब्देन व्यवहृतानां प्रकृतौ क्रयार्थत्वदर्शनादिति पूर्वपक्षः । न तावदृत्विजो द्वेष्यत्वं युक्तम् । ऋत्विगाचार्यौ नाभिचरितव्याविति शास्त्रात् । यस्तु द्वेष्यः पुरुषः नासावृत्विक्त्वाभावेन यागे कर्म्मकरत्वाभावात् क्रयमर्हति । तस्मादिदं दानमदृष्टार्थम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अस्थियागः किमस्थ्नांस्याज्जीवतां वास्थिशब्दतः।
अस्थ्नामेवमनर्हत्वाद्भृत्यन्ते जीविनोऽस्थितः॥२१॥
इदं श्रूयते। यदि सत्राय सदीक्षितानां यजमानः प्रमीयेताथ तं दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरंस्ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति। अत्र संवत्सरेऽतीते यो यागः श्रुतस्तत्रास्थीन्येव कर्तॄणि। कुतः। अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात्। मैवम्। अचेतनानामस्थ्नां यष्टुमनर्हत्वात्। जीवतामप्यश्रुतत्वादयुक्तोऽयं यागइति चेत्। न। अस्थिशब्दस्य तल्लक्षकत्वात्। यदस्थिमता सह पुरुषेण पूर्वं यष्टुं प्रक्रान्तं तेन लक्ष्यलक्षकयोरस्ति सम्बन्धः। जीवतां यष्ट्टत्वा याजयेयुरित्युक्तणिजर्थभूताः के स्युः तत्वज्ञात्रान्ये सम्भवन्ति। अस्य यागस्य सत्राङ्गत्वादिति चेत्। तर्हि परस्परं याजकाः सन्तु। तस्माज्जीवतामयं यागः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

अस्थिकर्तृमते चिन्ताप्रव्वकं स्यात्तपादिकम्।
न वा तच्चोदकात्कुर्युर्नकुर्वीरन्नसम्भवात्॥ २२

अस्थीनि कर्तॄणीति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणो मतम्। तदनुसारेणाधिकरणपञ्चकं कृत्वा चिन्तारूपेण प्रवर्तते। प्रकृतौ यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुवपनं दीक्षानियमाइत्येवमादयः कर्तव्याः सन्ति। तत्पूर्वेचोदकप्राप्तमस्थीनि कुर्युरिति पूर्वपक्षः। अचेतनत्वात्तेषां तदसम्भवान्न कुर्वीरन्निति राद्धान्तः॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

औदुम्बरी मानमुक्तस्य शौतो नास्ति तद्द्वयम्।
पूर्ववत्तेति चेन्मैवम चेतन्येऽपि सम्भवात्॥२३॥

प्रकृतावौदुम्बर्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम्। तथा श्रुक्प्रदस्य यजमानस्पर्शः। तावुभावचेतनानामस्थ्नां जपादिवन्न विद्येते इति पूर्वपक्षः। अचेतनैरपि दण्डेनेव मातुं स्प्रष्टुं च शक्यत्वाद्विद्येते इति राद्धान्तः॥

विंशाधिकरणमारचयति ।।

वृष्टिकामः सदो नीचैरिति कामोऽस्ति वा नवा ।
विद्यते स्वर्गवत्कामश्श्रुतेन नस्य यत्नतो न हि ।। २४।।

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनु-यादित्यत्र सदो नामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलतोऽयुक्तम्। तस्यां वृष्टौ कामः स्वर्गवदस्त्यविद्यत इति मन्दमतस्य पक्षः। कामस्य चेतन धर्मत्वान्नास्तीति राद्धान्तः।। एकविंशाधिकरणमारचयति ।।

सूक्तवाकाशासनं स्यान्नवा नित्यप्रवृत्तितः ।
स्यान्मैवं फलनिर्देशात फलेच्छास्त्यत्र युज्यते।।२५।।

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते। तत्रैवं श्रूयते। आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ। आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादिः तत्र सूक्तवाकगतोऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागः। तमस्थियज्ञे होता पठेन्नवेति संशयः। अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः मन्त्रमहरणमङ्गम्। तस्य नित्यत्वात्तस्मिन् विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तस्य तद्भागपाठोऽपि स्यादिति पूर्वपक्षः। यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कर्मयोगेन साध्यतापत्तेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः। एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते। फलेच्छा चास्त्यत्र युक्ता। तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते।। द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।।

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ।
यजमानेष्टमेवासौ कामयेत्तेन नास्त्यसौ।। २६।।

प्रकृतावस्ति होतृकामः। यं कामयेत वसीयान् स्यादितुस्मैस्तरां तस्य वषट् कुर्यादित्यादिः। सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम्। कामयितुर्होतुर्जीवनस्तत्सम्भवादिति पूर्वपक्षः। यां वै कां च न यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशिषमाशासत इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा काम

यितव्यम्। अस्थीनि त्वचेतनान्येतुं न शक्नुवन्ति। तस्मादत्र-
नास्ति होतृकामः॥ तदेतदधिकरणपञ्चकं जीव-
नामयागस्य तस्मिन् सिद्धान्तपक्षे विरुद्धम्। अचेतनत्व-
मुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। तस्मात्तत्पक्षे चोदकप्राप्तानां यथो-
क्तधर्माणां नास्ति बाधः॥ त्रयोविंशाधिकरणमारचयति·

सर्वस्वारामृतेरूर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम्।
त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम्॥२७॥

सर्वस्वाराख्यः क्रतुरेवं श्रूयते। मरणकामो ह्येतेन यजेत-
यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति तस्य च क्रतोस्तृ
तीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नायते। आर्भवे स्तूय
मान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाहतेन वाससा परिवेष्ट्य ब्रा
ह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्य संविशतीति। तस्य सं
शयपूर्वोत्तरपक्षा विशिष्टाः॥ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति॥

किं कार्यमत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम्।
क्रत्वर्थमस्थिवत्कार्यं बाध्यते मृतकर्तृकम्॥२८॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः तत्र बाध्या
बाध्यानध्यवसायः संशयः अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्या
यविद्भिर्दर्शितम्। अनवधारणत्वाविशेषादूहानध्यवसाय
योर्न संशयादर्थान्तरभाव इति विप्रतिपत्त्यभावान्नास्त्यत्र पू
र्वपक्षः यद्वा नियामकाभावादिच्छया किमपि बाध्यमिति पू
र्वपक्षः। अस्थिकर्तृकत्वपक्षे स्रुक्संस्पर्शादिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वा-
त् कार्यम्। मृतयजमानकर्तृकं मन्त्रजपादिकयोग्यत्वाद्
बाध्यमिति निर्णीतम्। एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत्कार्य
म्। यदयोग्यं यजमानकर्तृकं तद्बाध्यम्॥

पंचविंशाधिकरणमारचयति॥

मृतेः प्रागायुराशीर्णः स्याद्वा नो मृतिकामनात्।
प्रागाभेर्वाजीवनार्थमायुराशासनं भवेत्॥२९॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योग्यमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः। स किं सर्वस्मात् यजमानमरणात् पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः। मुमूर्षोर्यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वे नार्थलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वः पक्षः। आभवास्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः। ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात् पठितव्यः॥ षड्विंशाधिकरणमारचयति॥

आत्रेयदानं तूष्णीं चा स्त्रीसत्रेषु नाचरेत्।

कुर्य्योद्वानतिलोपात्तो धर्मोथे क्रियतान्दयम्॥ ३०॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतं ऋतुयाज्ञ्यावरणं चास्ति तदुभयं सत्रेषु न तत्कार्य्यं द्वारभूतायाः आनतेर्लुप्तत्वात् यद्यप्यात्रेयः कर्मकरेभ्यो वहिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यजमानस्यौदार्य्यं पश्यन्तः ऋत्विजो धनकामा आनताभवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धं तस्मादानत्यर्थमुभयं नाचरेदिति पूर्वः पक्षः। प्रथमवरणेनैवानतिसिद्धेः कालान्तरे स्वयमङ्गीकृताया भृतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नानतिकरं तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम्॥ सप्तविंशाधिकरणमारचयति॥

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा।

लुप्यते साधनाभावान्नेत्र मुख्येन लुप्यते॥ ३१॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति। अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनं सा चाधानकाले न सम्भवति। अग्निहोत्रसाधनीभूतत्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्याः अपितयात्वादिति। मात्रे ब्रूमः। मुख्यो निर्वापस्तं प्रति गुणभूताग्निहोत्रहवणी न हि गुणलोपेन मुख्यलोपः प्रसज्येत किं चाधानकाले स्वरूपेणैव विद्यमाना अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेतं ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः तस्मान्न निर्वापो लुप्यते॥

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति॥

शरावैः सप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।
चत्वारः सन्ति नो वा न स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२ ॥
नत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणाक्षमः ।
द्वितीयोऽस्तीति चेन्नैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥
तृतीयोऽस्त्वेकलोपात्तद्धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।
क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्सानुगृह्यताम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति मुष्टितत्संख्ये श्रूयेते तथा वा
जपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः तत्र चरुः मुष्टि
संख्ये द्वे अपि विद्येते किं वापि न विद्येते उताभयोरेकमस्त्य
न्यन्नास्ति यद्येकं तदापि किं मुष्टिरेव किं संख्यैवेति संशयः।
चोदकप्राप्ते रुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः। प्राप्नोति चतुर्भिर्मुष्टिभिः
सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः सपक्षोऽन युक्त
स्तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चे
त् मैवम्। एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्व
योर्बाधे गौरवप्रसङ्गात्। नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणाति
दिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या
बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यम्भावी मैवम्। भिन्नविषयत्वे-
न बाधासम्भवात् शरावसप्तदशसंख्ये यागसम्बद्धे मुष्टिच
तुःसंख्ये तु निर्वापसम्बद्धे इति विषयभेदः। कथं तर्ह्यत्र बाधप्र
सङ्गः अन्यथानुपपत्त्येति वदामः। अनुपपत्तिश्च पूरणा-
सम्भवे दर्शिता पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते मुष्टिबाधे यथो
चितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात् चतुःसंख्याबा
धे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति। एवं
तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु तत्र संख्याधर्मो मुष्टिध
र्मः तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति। निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः सं-
ख्यालोपोऽप्यवश्यम्भावी संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नो
त्यवस्थातुं तस्मात् संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। चतुःसं
ख्या तावन्न मुष्टिनान्वेति। कर्मकारकवाचि द्वितीयाविभ

श्रुतस्य चतुरशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपति धातुना साक्षाद
न्वयात् अतश्चतुःसंख्या न मुष्टिधर्मः। पाक्षिकान्वयेन तु मु
ष्टिविशेषणं भविष्यति। संख्यामुष्ट्योः क्रियासम्बन्धसमानेस
त्यपि प्रथमश्रुतत्वात् सानुगृह्यते। चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मु
ष्टिर्बाध्यत इति राद्धान्तः ॥ एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति॥

धेनुवत्सर्षभाश्छागगा विवागुणकीर्तनात्।
अजेतिदिष्टेष्वमैवगोजात्येकगुणोक्तितः॥ ३५॥

पशुविकृतिषु श्रूयते द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं
वत्समैन्द्रमृषभमिति तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे व
त्सशब्दो बालं वृषभशब्दः पुमांसं तथा सति गुणवाचिन ए
ते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगु-
णविशिष्टं वदन्ति गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्य-
ते। प्रकृतावनुपदिष्टत्वात्। अतो गां न विशिषन्तीति। पूर्वः
पक्षः। न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः किंतर्हि गो
गतानेव तान् गुणानाहुरतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः स-
न्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गामुपस्थाप्य विशिंषन्तश्छागं बाध
न्त इति राद्धान्तः॥ त्रिंशाधिकरणमारचयति॥

वायव्यश्वेतमित्यत्र यः कोऽपिच्छाग एव वा।
विशेषानुक्तितः कोऽपिच्छाग एवास्त्वबाधनात्॥ ३६॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति अत्र श्वेतशब्दस्य धे
न्वादिशब्दवज्जातिविशेषवाचित्वाभावाद्यकश्चिदपि प
शुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वपक्षः। चोदकप्राप्तस्याज-
स्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः ॥

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ॥

खलेवालीतण्डुलयोः खादिरश्छेदनान्न वा ।
यूपोक्तेर्मुख्यवृत्त्या श्रुतेर्देशात् खादिरो हि सः॥ ३७॥
अवघातादिबाधार्थैश्छेदनात्तण्डुलेष्वपि।
प्रत्यक्षवचनत्वार्थे कार्य्यं यूपे न तस्य ताम्॥ ३८॥

अन्तरेणहविर्देवयोगान्नात्रातिदेशनम्।
नयितुंशक्यतेऽतःखादिरव्रैहतानयोः॥ ३९॥

खलेवाली यूपो भवतीति साद्यस्के श्रुतं तथा दधिघृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रायागे श्रुतं तत्र प्रकृतौ यद्यूपस्य खादिरत्वं यच्च तण्डुलानां व्रीहिसम्बन्धित्वं तदुभयमनयोर्विकृत्योरस्ति न वेति संशयः। तत्र या खलेवाली सा यूपो भवतीत्येवमुद्देश्यविधेयभावे यूपशब्दस्य मुख्यावृत्तिर्न सिध्येत् यूपाहुति शास्त्रीयतक्षणादिरहितायाः खलेवाल्या यूपशब्दवाच्यत्वासम्भवादतो यूपशब्देन यूपकार्य्यं पशुनियोजनादिकं लक्षणीयं स्याद्यो यूप स खलेवालीत्येवमुद्देश्यविधेयभावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खलेमेढित्वेन-स्थापयितुं शक्यत्वान्न कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः तस्मादस्ति खलेवाल्याः खादिरत्वं तथा चोदकप्राप्तावघाताद्यवधार्य्यैव तण्डुलेष्वपि व्रैहत्वमस्तीति पूर्व्वपक्षः यूपमुद्दिश्य खलेवालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खलेवाली भवति शब्दयोरश्रुतस्य नैरन्तर्य्यपाठस्य कल्पितत्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्दूरं यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रहानं तथा सति खलेवाल्या पशुनियोजनादिकं कार्य्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तत्र कुतो यूपः कुतस्तरान्तदीयं खादिरत्वं तथा तण्डुलानां पेषणसवनादिरहितानामेव प्रजापतिदेवतासम्बन्धोऽत्र श्रूयते प्रकृतौ तु पेषणादिपरम्परया निष्पन्नस्य-तण्डुलकार्य्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासम्बन्धः। अतो समानत्वान्नात्र चोदकातिदेशः। तथा सति खादिरत्वव्रैहत्वनियमाभावाद्या काचित् खलेवाली तण्डुलाश्च ये केचित् सन्त्विति राद्धान्तः॥ द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति॥

खलेवाल्याजोषणञ्च छेदनन्त क्षणोच्छ्रयौ।
स्युर्वा नो चोदकात्स्युर्नो वैयर्थ्याच्च विरोधतः॥ ४०॥

जोषणं प्रीतिपूर्व्वका यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया सेव्य

त्वनिश्चयः तल्लक्षणानि चापस्तम्बेनोक्तानि समभ्यानमशाखालम्बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमसुषिरमित्यादीनि खले वाल्यां चोदकप्राप्ता अपि जोषणादयो न कर्तव्याः। कुतो वैयर्थ्यात् पूर्वसिद्धाया एव खलेवाल्या यूपकार्ये विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वादन्यज्जोषणादिकं कृतमप्यनर्थकम्। अपि च तक्षणादीनि यूपत्वसम्पादकानि खलेवाली तु न यूपः किन्त्वयूपे केवलं यूपकार्य्यमतिदिश्यते। तस्मात्तक्षणादीनि तत्र न कर्त्तव्यानि किञ्च यथा वृक्षस्य छेदनादिना वृक्षत्वमपैति तथा खले वालीत्वमेवापेयात् न हि वरघाताय कन्योद्वाहः। जोषणस्य तु वृक्षत्वदशायां कर्तव्यस्य तस्खले वालीत्वदशायां प्राप्तिरस्ति तस्माज्जोषणादयो न सन्ति ॥

त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ॥

पर्य्यूहणाद्यञ्जनादि तस्यात् स्याद्वात्र पूर्ववत्।
तस्यादृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत्॥ ४१॥

सन्ति प्रकृतौ पर्य्यूहणादयस्तथा चकल्पसूत्रकारः ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमिति प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्य्यूह्य ब्रह्म दृंह क्षत्रं दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन सभूमिपरिवृंहणं कृत्वोत्तम्भय पृथिवीमित्यद्भिः परिषिञ्चतीति अस्ति चाञ्जनप्रोक्षणादि तदेतदुभयविधमत्र खलेवाल्यां नास्ति अयूपत्वेन छेदनादिवन्निवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः न तावदुभयं छेदनादिवद्व्यर्थं वलीवर्दादिभिश्चालितस्य मेढेः पर्य्यूहणादिभिर्दृढीकरणस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवात् अञ्जनादिकं प्रकृतावितादृष्टार्थं न चैते तोभयेन खले वालित्वमपैति तस्मादयूपत्वेपि सार्थकमविरुद्धञ्च तद्भवेत्॥ ॥

चतुस्त्रिंशाधिकरणं भाष्यकारमतेनारचयति ॥

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।
न नाशः क्रमबाधेनावघातो नात्र बाध्यते ॥ ४२॥

महापितृयज्ञे हविः किञ्चित्कल्प्यते पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धा

नाइति धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते तस्यां धानामव घाते सति सक्तुभावापत्तेर्धानात्वमेव विनश्येदतस्तासाम विनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पक्षः धाना अवहन्तव्या इति ह्यत्र चोदकवाक्यं तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसम्पादितं धानात्वं पूर्वभावि पश्चाद्भावीत्ववघात इति क्रमः प्रतीयते तं क्रमं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः अवघातस्य पदार्थस्य बाधादूर्ध्वं तद्धर्मस्य क्रममात्रस्य बाधनं तस्मादवघातः कार्यः॥ तदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति॥

पेषणं नूतनं प्रथ्य प्राकृतं वा क्रमान्तरात्।
नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात्॥४३॥

महापितृयज्ञे एवं श्रूयते पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमिति मृतवत्सा धेनुरभिवान्या इत्युच्यते तस्या दुग्धे प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मन्थास्तत्र यत् पेषणं तत्र प्राकृतम्। कुतः क्रमव्यत्यासात् प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणं पश्चात् पुरोडाशश्रपणम् अत्र तु प्रथमतः श्रपणेन धानाः सम्पाद्य पश्चात् सक्तुभावाय पेषणं तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ब्रूमः चोदकप्राप्तप्राकृतपेषणतत्क्रमयोरुभयोर्बाधे गौरवात् क्रममात्रं बाध्यं पेषणपदार्थस्तु सएवेति तद्धर्मोदयपदादिवन्मन्थ इत्यादयोऽत्र कर्त्तव्याः॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते।
पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्तु तास्त्यसौ॥१॥
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः।
लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यति देशतः॥२॥

अग्नीषोमीयपशावेकादशप्रयाजा श्रुताः। चातुर्मास्येषु नवप्रयाजाः वाघव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्याघारमन्त्र इत्यादिभिर्यु

तेषु पश्वादिषु प्राकृतेति कर्त्तव्यता सामिधेन्यादिर्नास्ति कुतः संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाघाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वादौ चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः। पश्वादिविधिस्तावदिति कर्त्तव्यतामाकाङ्क्षति। तत्र प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्य्यतां विधास्यमानान्यङ्गान्तराणि उपदिश्य वेति वीक्षायां क्लृप्तोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश एव न्याय्यः ततश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् तस्मात् तत्र संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजाघारसामिधेन्यादीति कर्त्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राद्धान्तः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

हिरण्यगर्भ आघारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा ।
लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं क्लृप्तकार्य्यत्वतोऽन्तिमे॥३॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाघारे स्यात् कुतः मन्त्रलिङ्गात् प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आघारः अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः अन्तिम आघारे मन्त्रः कुतः क्लृप्तकार्य्यत्वात् प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाघारः प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाघारयतीति ध्यानमात्रस्याभिधानात्तूष्णीमाघारमाघारयतीत्यमन्त्रकत्वं साक्षादेवश्रुतं द्वितीये आघारे ऊर्ध्वोऽध्वर इत्यादैन्द्रो मन्त्रो विहितः अतो मन्त्रकार्य्यं तत्र क्लृप्तं तस्माद् द्वितीये आघारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः यत्तु प्रजापतिदेवता मन्त्रलिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम्। इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः तस्मादूर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

किमुत्करात्सादनं स्रुक्परिधौ च नियोजनम्।

कर्मान्तरं प्राकृतयोर्गुणो वाद्योऽस्त्वसम्भवात् ॥४॥
पृथुतास्युत्कराग्रस्य परिधेश्चास्य विष्ठताम् ।
आश्रित्य सम्भवात्कर्त्तुं गुणौ तौ लाघवान्मतौ ॥५॥

सपशुकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते । उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति तत्र आसादननियोजने प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयेते इत्याद्यः पक्षो युक्तः । कुतः प्राकृतयोरत्यन्तमसम्भवात् । वेदेरुद्धृतानां पांसूनां तीक्ष्णाग्रो राशिरुत्करः नहि तत्र वाजिनाख्यानीरस्यासादनं सम्भवति । नाप्यङ्गुली वद्दणीयसि परिधौ पशुर्नियोक्तुं शक्यते ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासम्भवाददृष्टार्थत्वं तदेतत्सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजैकादशत्वादिवल्लाघवात् प्राकृतयोरेव वाजिनासादनपशुनियोजनयोरुत्करपरिधि गुणौ विधीयेते । न च तीक्ष्णत्वेऽपि सूच्यग्रवदयोग्यत्वं मृद्वास्यग्रस्य पृथुत्वेन स्वल्पपात्रासाधनयोग्यत्वात् परिधिश्चैष्टिकवेद्यामिव नाणीयान् किन्तु उत्तरवेद्यां स्थविष्ठस्तस्माद्गुणविधिः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकम् ।
समुच्चितं वाबाधः स्यात्कार्यैक्यात्तच्च वाक्यतः ॥६॥
अग्नौ होमाङ्गतास्पृष्टैरनिर्दिष्टेन तुल्यता ।
विनाहुतिं द्वादशत्वसिद्ध्यै स्यात्समुच्चयः ॥७॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते षड्भिर्दीक्षयतीति प्रकृतावपि स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितेन्वायेत्यादि दीक्षाहुतयः षड् विहिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादयः प्राकृता मन्त्राः आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा इत्यादयो वैकृताः तत्र वैकृतमाहुतिमन्त्रषट्कं किं प्राकृतस्य बाधकं किंवा प्राकृतेन समुच्चितमिति संशये बाधकमिति तावत् प्राप्तं कुतः कार्यैक्यात् दीक्षणीयेष्ट्यङ्गभूता हुत्युपका

स्वलक्षणं यत्काम्ये प्राकृतानां मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि नच विकृतौ तत्र प्रतीयते इति शङ्क्यं स्वाहान्ततारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वप्रतीतेः आहुतीनाञ्च षड्भिर्दीक्षयतीति वाक्येन दीक्षणीयाङ्गत्वप्रतीतेः। तस्मात्तद्रूपमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वपक्षः अग्नौ मन्त्राणाञ्च रूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं तथापि होमाङ्गत्वे लिङ्गेन कल्प्यं तथा चातिदेशकल्प्ययो स्तुल्यबलत्वान्न बाध्यबाधकता एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति चेत्। अस्त्येव द्वादश जुहोतीति संख्याविधानेन तत्सिद्धेः नच वैकृतानामेव षण्णामावृत्त्या संख्यासिध्यतीति वाच्यम्। आवृत्तेरश्रुतत्वात् नच साकल्यपित्तुं शक्यते। अन्यथापि संख्योपपत्तेः तस्मात् समुच्चय इति राद्धान्तः। पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

एकादिना समुच्चेयं पुनर्निष्कृतइत्यदः।
बाधकं वा समुच्चेयमुभयोरित्युदीरणात्॥८॥
आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते॥
ददातीत्यविधायित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत्॥९॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणाद्रव्यान्तरदक्षिणाश्च बह्व्यः श्रूयन्ते एका देया षट्देया द्वादश देया इत्यादिना पुनराधाने तु पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतं भग्नः सन्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमिति दिष्टयैकादिसंख्यया दक्षिणया समुच्चीयत उत तां बाधत इति संशयः। उभयोर्दद्यादाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात् समुच्चय इति पूर्वः पक्षः। ददातीति वर्त्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानञ्च मिलित्वोभयोरित्यनूद्यते। दक्षिणास्वरूपस्य तत्कार्य्यस्यैकत्वादुपदिष्टमतिदिष्टस्य बाधकम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

वासोवत्सं समुच्चेयमन्वाहार्येण वा न वा।

अविरोधात्समुच्चेयं न कार्यैक्याद्विरोधतः॥१०॥
आग्नयणे श्रूयते वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति तदे तत्प्राकृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुच्चयत इति मन्दः पूर्वपक्षः। एककार्यत्वे विरोधित्वान्न समुच्चयः किन्तु वाध इति राद्धान्तः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अन्वाहार्यस्य धर्म्मोऽत्र न कार्य्यः क्रियतेऽथवा।
नतद्धर्मत्वतो मैवं साधनत्वप्रयुक्तितः॥११॥
सन्त्यन्वाहार्य्यधर्म्माः तत्कल्पसूत्रकारः उपजहार दक्षिणसद्य उपहर्तेत्याहेति संप्रेष्यति। येब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्य्यं ददाति। ब्राह्मणा अयं व ओदन इति प्रीता गृहीता उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यतीति सोऽयं धर्मो वासोवत्सेन कार्य्यः। तस्यान्वाहार्य्यनिमित्तत्वात् मैवम्। अन्वाहार्य्यस्य दक्षिणारूपेणाऽनतिसाधनत्व प्रयुक्तास्ते धर्माः क्रियन्ते तत्साधनत्वं वासोवत्सेऽपि समानं तस्मादत्रापि सन्त्येते धर्माः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्य्यस्य दर्शनात्।
न वत्सनाशादश्रौती दक्षिणा मांसदानतः॥१२॥
अन्वाहार्य्ये पाकोऽस्ति पूर्वन्यायेन तद्धर्मातिदेशाद्वत्सेऽपि पाकः स्यादिति चेन्न वत्सनाशप्रसङ्गात् अस्त्विति चेन्न तथा सति मांसदानेन श्रुतहाना श्रुतकल्पने प्रसज्येयातां तस्मान्नास्ति वत्सेपाकः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ॥
वैयर्थ्यादप्यशक्यत्वापाको वाससि नोचितः॥१३॥
वाससउष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति तस्मादन्वाहार्य्यवत् पाकोऽस्तीति चेन्न ओदनत्वार्थो हि पाकः नहि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता सम्भवति नच पाकः कर्तुं शक्यते न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दस्यार्थः किंतर्हि तण्डुलानां विक्लृप्तिं जनयितुं क्रतः पुरुषप्र

यत्नः नचवासस्यस्ति विक्लित्तिःतस्मादतिदिष्टःपाकोबाध्यते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

आघारोऽत्रास्तिनोवात्र शक्यत्वाद्धृतस्रवासतोः।
अस्त्यन्वाहार्य्यवत्नैवं स्यादुतायाअसम्भवात्॥१४॥
स्पष्टोऽर्थः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

दक्षिणाद्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु।
सर्वेषुकेचिद्विद्याद्येप्रत्येकंमिलितेषुवा॥१५॥
संख्यागुणस्यप्रत्येकंगवाद्यन्वयतोऽग्रिमः।
वाक्यभेदान्नतन्किन्तुमिलितेषुसमुच्चयात्॥१६॥
संख्यानोचितयतोधान्येसर्वेषांनसमुच्चयः।
असर्वेषितिपक्षेऽपिप्रशावोवैकमेववा॥१७॥
संख्योचित्येनपशवोनैतत्तस्येत्यनन्वयात्।
एकत्वेऽप्यत्रयत्किञ्चिन्माषावागावएववा॥१८॥
यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाःसन्निहितत्वतः।
माषानिराकृतागावःप्राथम्याच्चोपकारतः॥१९॥
तस्येतिवाक्याद्गोद्रव्यनयुक्तःप्रकृतःक्रतुः।
संख्यान्तरेचेद्दिकृतौस्याद्गवांबाध्यतामियम्॥२०॥

ज्योतिष्टोमेदेयद्रव्याण्यनुक्रमस्य संख्याविशिष्टादक्षिणाविधीयते।गोश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चा वयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति द्वादशाधिकं शतंतत्र संशयःसेयं संख्या किं गवादिसर्वद्रव्यविषया किंवा कतिपयविषयासर्वत्वपक्षेऽपि प्रतिद्रव्यमेयं संख्याऽउत मिलितानां तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानिसंख्यातद्गतो गुणः प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्तिन्याय्यातस्माद्गवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्येति प्रथमपक्षगतेप्रथमेसंख्याविकल्पे प्राप्तेब्रूमः। नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतोमिलितानां इयसंख्येति द्वितीयसंख्याविकल्पोभ्युपेयः। तथाच

सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते। तदप्ययुक्तं अनौचित्यात्। नहि व्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गतद्वित्र्यादिसंख्योचितापरिक्रीतस्यर्त्विजो द्वित्रैर्व्रीहिवीजैः प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकखार्यादिसंख्या तत्रोचिता न चैयमत्र श्रुता तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो नयुक्तः। कतिपयविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किमाद्याः षड्विधाः पशवः किंवा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यं तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते ब्रूमः। नैतद्युक्तं तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्येकवचनान्तेन षण्णां गवादिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वादेकत्वपक्षे किं यत् किञ्चिदेकं किंवा माषद्रव्यं किंवा गोद्रव्यं तत्र नियामकाभावाद्यत् किञ्चिदिति प्राप्ते तत्सन्निधेर्नियामकत्वात् माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः सन्निहिताः॥

तर्ह्यस्तु माषद्रव्यमिति चेत् न। प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते प्रथमस्तु तत्रोपकारो तत्र नियामको अस्ति हि महानुपकारः ऋत्विजः प्रतिगृहीतगव्येनाज्यक्षीरादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः। ननु प्रकृतस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् न यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः। वाक्यं हि प्रकरणाद्बलीयः तस्मात् गवां द्वादशशतमिति सिद्धान्तः। विकृतिषु यत्र गोर्दक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वा त्रिमेऽपि किम्।
अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः॥२१॥
अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम्।
विभागोऽस्वामिभिः स्वत्वसिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते॥२२॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः। ऋत्विग्भ्यो देयानामुक्तसंख्या

नो विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिकाऽतोस्त्यस्य न नियतिः। यदापि नियतिस्तदाप्य विभागोविभागो वा विभागनियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति तावत्प्राप्ते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिगृहीतत्वादविभागइति पक्षान्तरं ग्रहैकत्ववद्बहुत्वं न विवक्षितमिति एकैकः प्रतिगृहीता तथासति विभागावश्यम्भावात् समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावेः परत्वापादलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्येत्। किं च तुर्थीवो विश्वेदाविभजत्विति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते। तस्माद्विभागनियमो राद्धान्तः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

सविभागः समोनो वा विशेषाश्रवणात्समाः।
वैषम्यं स्याद्यथायासमेवं तस्मात्समाख्यया।२३॥

पूर्वोक्तः सविभागः समः स्यात् कुतो वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात्। साम्यहेतुस्तु लौकिकोन्याय्यः लोकेहि पुत्राणां पितृधने समविभागोदृष्टः तस्मात् समइत्येकः पक्षः। कर्मकरेषु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यदर्शनद्दत्रापीति द्वितीयः पक्षः। द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाख्यायते। अर्धिनोदीक्षयति पादिनो दीक्षयतीति अर्धं येषां ऋत्विजां तेऽर्धिनः सर्वपादिनो योज्या तद्विशेषा याज्ञिकमुखादवगन्तव्याः। ततः श्रौतसमाख्यानुरूपेण केषाञ्चिदर्धं केषाञ्चित्पाद इत्यादिविषमोविभागइतिराद्धान्तः ॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

भूताग्निधेनुर्बाधेतगाः किं वाक्रत्वदक्षिणाम्।
धेन्वाविशेषितत्वाद्गादक्षिणैकत्वतोऽखिलम्।२४॥

अतीताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपोद्घातत्वेन प्रकृतौदक्षिणा निरूपिता। अत्रविकृतौ बाधो निरूप्यते ॥

अथैष भूतिरिति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य धेनुर्दक्षिणेति श्रूयते। सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते। कुतः या गौः साधेनुरिति विशेषयितुं योग्यत्वात् नहि योऽश्वः साधेनुरिति विशेष

णं युज्यते तस्माद् गोविशेषरूपया धेन्वा प्राकृतस्य गोसा
मान्यस्यैव बाधोऽनेनेतरस्येति प्राप्ते ब्रूमः। इयं धेनुरखिलां द-
क्षिणां बाधते कुतो गवादीनां प्राकृतानां सर्वेषामेव दक्षि
णारूपत्वाद् दक्षिणेत्येकवचनमिह प्रयुज्यते। गोश्चेत्याद-
यः समुच्चयवाचिनश्च शब्दा एकत्व एवोपपद्यन्ते। अनति
श्चैवं सति अत्यन्तसुलभा यदि दक्षिणाभिधेयं स्यात्तदानीमेक
यैवानतिसिद्धेरितरासां वैयर्थ्यं दुर्वारम्। तस्मान्निखिलद
क्षिणाबाधः ॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

एका पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्तयेत्।
स्यादाद्योऽदक्षिणायोगान्नैवं व्यवहितत्वतः ॥२५॥

इदं श्रूयते। यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभि
दधे पञ्च गा इति। तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानं ग
वादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्तयेत् तस्य दक्षिणाशब्दयोगेन का
र्यैकत्वात्। मैवम्। विशिष्टविधौ गौरवात् गवां प्राप्तत्वाच्च
संख्यामात्रं विधेयं तस्य च गोपदेन व्यवधानान्न दक्षिणायो
गोऽस्ति। योगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं पूर्वप्राप्तसंख्यामेव नि
वर्तयेन्न तु अन्यत् किञ्चिदिति राद्धान्तः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

त्रिवत्सेनर्षभो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम्।
ऋषभः पुङ्गवत्वान्न क्रयोद्देशविधानतः ॥२६॥

साद्यस्के वर्षत्रयोपेतो गौः श्रूयते। त्रिवत्सः साण्डः सोम
क्रयण इति प्रकृतावजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति ऋ
षभेण क्रीणातीत्यादि क्रयसाधनानि आम्नातानि तत्र पुङ्ग
वत्वसामान्येन बाध्यमृषभमात्रमिति पूर्वपक्षः। नैतद्युक्तं-
कुतः क्रयमुद्दिश्य त्रिवत्सविधानात् साण्डत्वोद्देशेन तद्विधा
वग्नीषोमीयादावपि त्रिवत्सः प्रसज्येत। तस्मात् क्रयसाधनं
कृत्स्नं बाध्यम् ॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा।

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः॥२७॥
अश्वमेधे श्रूयते। हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति।
प्राकाशौ दीपस्तम्भाविव्येके दर्पणाविव्यपरे। तौ किं प्राकृतस्य
दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ उताध्वर्युभागस्यैव। तत्र
प्रकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन
दानसम्बन्धेन प्राकाशावध्वर्यवे इति वाक्यकृते पुरुषस
म्बन्धे बोधिते सति देयद्रव्यप्रतीतेर्दैयावान्तरस्य कृत्स्न
स्य बाध इति पूर्वः पक्षः। अध्वर्यवे ददातीति सम्प्रदानवाचि
चतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबंधस्यापवदितुमशक्यत्वा
त् सम्प्रदानविशिष्टदानक्रियाया सम्बन्धेऽपि द्वितीयाश्रुते
रविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

गणावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा।
आद्यः प्रकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः॥२८॥

अस्त्युपहव्यनामक एकाह विशेषस्तत्र श्रूयते अश्वश्शावो
रुक्मललाटो दक्षिणा स ब्रह्मणे देय इति प्राकाशन्यायेनायं
ब्रह्मभागस्यैव बाधक इति पूर्वः पक्षः। दक्षिणाशब्दसंयोगा
त् धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः उपदिष्टेनेन तु ब्रह्मणे देय-
इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषान्तरसम्ब
न्धो बाध्यते। तथा सति पुरुषान्तरस्यानिर्दिष्टोपदिष्टदक्षिणा
द्रव्य बाधाल्लौकिकदानादिना केनचिदुपायेनानतिः सिध्यति
॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहा यद्युत कृत्स्नहा।
पशूनां निन्द्या सर्वप्रसक्तेर्ब्रह्मभागहृत्॥२९॥
निन्द्येयं न निषेधाय चमसस्तु नयेत्यसौ॥
गणावाश्ववत्सर्वदेयपुरुषान्तरबाधकः॥३०॥

वाजपेये श्रूयते। औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय
सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति सोऽयं चमसो ब्रह्मभागमेव बाध

ते कुतः यत् पशूं दद्यात् सोऽनृतं कुर्यादिति पशुदाननिन्दा या सर्वदानप्राप्ते तस्मान्न सर्वबाध इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते किन्तु विधित्सिते सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादस्तेन निन्दायाः सर्वप्रसञ्जकत्वं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्यधिकाशङ्काया निराकृतत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः। तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वा चिन्तारूपविचारं बुद्धिमुत्पादनायरचयति। पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यतां भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्त्तयेत्। श्यावाश्वाधिकरणे रुक्मललाटौ दक्षिणेत्यस्य सब्रह्मणे देय इत्यस्य चान्तराले सह्यनिरुक्त इति वाक्यान्तरं पठितं तेन व्यवधानाद् विस्पष्टो वाक्यभेदः। इह त्वव्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः। एकवाक्यतायान्तु चमसशब्दस्य दक्षिणाशब्देन ब्रह्मशब्देन च सम्बन्धे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः। तथा सति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षी भवति। दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयस्तस्य ब्रह्मसम्बन्धोऽपरो विधेयस्ततोऽर्थभेदाद् वाक्यभेदो दुर्वारः तस्माद् दक्षिणाशब्देन तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसम्बन्धे दक्षिणांशमनूद्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः कृत्वा चिन्तामुद्घाटयति॥ विंशाधिकरणमारचयति॥

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ न पुंसि तु।
वाक्यभेदश्च दुर्वारो युक्तोक्तः पूर्वनिर्णयः॥ २०॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेषु दक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एव दृष्टो न तु पुरुषविषयोऽतः क्रतुदक्षिणारूपश्चमसः सर्वां क्रतुदक्षिणां निवर्त्तयेद्वाक्यभेदस्तु विस्पष्टप्रभासमानः। काशाकुशावलम्ब्यन्यायविदान् निवारयितुं युक्तः। तस्मात् कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयो र्बाधः इत्ययमेव सिद्धान्तोक्तः॥

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागबाधनेयमयस्तुत

बाधः प्रकाशवन्नैवं पक्षे प्राप्तेर्नियम्यते ॥ २१॥
वाजपेये श्रूयते। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति। अस्याय मर्थः। रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृत गवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि तेषुच प्रतिद्र व्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता ततो रथाः सप्तदश तेषुतु स्वयं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जीकरोति सोऽयं यजुर्युक्तो रथस्तञ्च दक्षिणाकाले ध्वर्यवे दद्यादिति प्राकाशाध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथाचोदक प्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः। एवमत्रापि ननु सप्तदशद्रव्य विधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधविधिः। बाढं तथाप्यर्धिनः पादि नइत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमभागविशेषक्लृप्तिः। सा य जुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते। तस्मादध्वर्यो ने रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदासादिभाग इति पूर्वः प क्षः। नैतद्युक्तम्। प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात्। अत्यन्तमप्राप्तो हि प्राकाशो तत्र विधेयो यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः। तथा हि सप्तदशरथान् ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति चिन्तायां यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदाध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तस्त- यो यजुर्युक्तो रथः सोऽध्वर्यवे ऽवश्यं देय इति नियम्यते ततो न कस्याप्यनेन बाधः॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमा- लाविस्तरे दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति

नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिर्नारिष्टादेर्निवर्त्तकः।
समुच्चितो वाकार्यैक्याद्दाद्योऽन्योऽपूर्वभेदतः॥ १॥

सन्ति नक्षत्रेष्टावग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा वायै स्वाहा दुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः प्रकृतौ प्रधानहोमादू-

र्ध्वे नारिष्टहोमो विहितः नारिष्टान् होमान् जुहोतीत्युक्त्वान् दर्शाते नतुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः।अयमेको विषयः तथाम्नेयेने श्रूयते। लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं उपव्यय त इत्ययं द्वितीयो विषयः।तथा दृष्टे षडहे श्रूयते मध्वाशये। त घृतं वेति।प्रकृतौश्रुतं पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयस्तत्रोपहोमनीवीतमध्वाशनानिक्रमेण नारिष्टहोमोपवीतपयोव्रतानांनिवर्तकानि कुतः कार्य्यैक्यात् उपहोमनारिष्टहोमयोस्तावज्जुहोतिशब्देकतदर्थैक्याभ्यां कार्य्यैक्यं प्रतीयते।अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽपि अर्थभेदोनास्ति नीवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्याविते कार्य्यमेकं स्यात्तस्माद्वाध इति पूर्वःपक्षः।भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्य्यैक्यं दृष्ट्वा वाधः। उदाहृतानि पूर्वार्थानि अपूर्वं च विध्येकमगम्यतया विधिभेदे भिद्यते। तस्मात् कार्य्यभेदात् समुच्चयोऽभ्युपेयः नच निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वं अल्पेन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसम्भवात् उदाहरणद्वयं कृत्वा चिन्ता वास्तु॥ । द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥ ।

समुच्चयं शरमयं कौशेनोनास्यवाधकम्।
प्राचुर्य्यस्य विधेरादौ मयटं प्रतिपदोदितः॥२॥

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्नित्यत्र शरमयं वर्हिर्भवतीति श्रुतं तदिदं प्राकृतेन कुशवर्हिषा सह समुच्चीयते कुतः मयट्शब्देन शरप्राचुर्यविधानादववाधेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वःपक्षः। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्य्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः किंच्च प्राचुर्यार्थे कार्य्यान्तरं कल्पनीयं स्यात्तस्मात् कुशवर्हिषो वाध इति राद्धान्तः।

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

रथदुन्दुभिनिर्घोषौ किं बर्हिर्मन्त्रयोः क्रमात्।
बाधकावुत निर्घोष एक एव हि बाधकः॥३॥
रथघोषेत्ययं द्वन्द्वस्तेनोभौ बाधकौ न तत्।
घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते॥४॥
पूर्वपक्षोऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति।
राद्धान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः॥५॥

वाजपेये श्रूयते रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति। दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति प्रकृतौ त्वेवं श्रूयते। उपावृत्य उपावर्त्तध्वमिति बर्हिर्मन्त्राभ्यामुपकरोति उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रति प्रेरणं तत्र रथद्रव्यं दुन्दुभिद्रव्यञ्च द्वयं बर्हिर्द्रव्यस्य बाधकं घोषो मन्त्रस्य बाधक इति तावत् प्राप्तम्। रथश्च घोषश्चेति द्वन्द्वसमासेनोभयोः प्राधान्यात् नैतद्युक्तम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वे रथघोषाभ्यामिति द्विवचनप्रसङ्गात्। समाहारद्वन्द्वे तु घोषशब्दः समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयते किञ्चाद्वन्द्वे अन्यदीयघोषोऽत्र प्रसज्येत रथस्य घोष इति तत् पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते तत्रापि रथप्राधान्यं हीयत इति चेत् न तत् समाहारेऽपि समानं तस्माद् घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः। तत्र यद्युभयं बाधकं यदि वैकं सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

बार्हस्पत्यादयः किंस्युः प्राकृतग्रहबाधकाः।
समुच्चिता उताद्योऽस्तु कार्यैक्याद्ग्रहलिङ्गतः॥६॥

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथाविधेयोक्तेन लिङ्गे· तच्चोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे बृहस्पतिसवे श्रूयते। बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीति विषुवत्यर्कं गृह्णातीति महाव्रते शुक्रं गृह्णातीति। अश्वमेधे श्रूयते। सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ गृह्णातीति तत्र बार्हस्पत्यादयो ग्रहाः प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां बाधकाः कुतो यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् ग्रहशब्दसंयोगः कार्यैक्यगमकस्तस्माद् बाध इति प्राप्ते ब्रू-

मः।यथाप्रकृतौप्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवादिग्रहस्यपश्चाच्चोदितानांमैत्रावरुणादिग्रहाणाञ्चसमुच्चयस्तथात्रोपदिष्टानामतिदिष्टानाञ्चसमुच्चयःस्यात्।अथोच्येतप्राकृतानांपरस्परमेककार्य्यत्वेमानाभावात्प्रत्युतप्रयोगवचनेनसंभूयकारित्वावगमाद्युक्तःसमुच्चयइति।तर्ह्यत्रापिसमानंयागनिष्पादकत्वंतुप्रयोगवचनप्रापितानामेवनत्वेकैकस्य अर्केणयजेतशुक्रेणयजेतेत्येवंपृथक्पृथक् यागसम्बन्धाभावाद्ग्रहशब्दोपूर्वोविधेयग्रहणक्रियाभूतेनतु प्रकृतौक्लृप्तकार्य्यं पदार्थमनुवदति येनलिङ्गं स्यात्।किञ्च वाजपेये सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेत्यतिदिष्टानामुपदिष्टानाञ्च समुच्चयार्थमुच्यमानश्चशब्दः सर्वत्र समुच्चयं गमयतीतिनबाधः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

प्राजापत्यैःपशूनां किंवाधोयद्वासमुच्चयः।
अक्रियार्थोपशूक्तिःस्याल्लिङ्गं तत्रास्तिबाधकम्॥७॥
पशूनुद्दिश्यसंख्यायादेवस्यचविधौभिदा।
कर्मान्यत्वेग्रहान्यायाद्रोधनाच्चसमुच्चयः॥८॥

वाजपेयेश्रूयते।सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभतइति तैरेतैः।प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनांबाधःस्यात्कुतःपशुत्वलिङ्गात्।नहिपशुशब्दोग्रहशब्दवदपूर्वोविधेयांक्रियाभूते येनलिङ्गत्वंहीयेतेतिप्राप्तेब्रूमः।किमत्रप्राकृतपश्वनुवादेनसप्तदशसंख्याप्रजापतिदेवताचेतिगुणद्वयंविधीयतेउतविशिष्टमन्यत्कर्म।नाद्योवाक्यभेदापत्तेः।द्वितीयेतुनपशुशब्दोलिङ्गंततोग्रहन्यायोयोजनीयःकिञ्चरोधनमेवमाम्नायतेब्रह्मवादिनोवदन्तिनाग्निष्टोमोनोक्थ्यःनषोडशीनातिरात्रः।अथकस्माद्वाजपेयेसर्वेयज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्तइति पशुभिरितिब्रूयादाग्नेयपशुमालभतेऽग्निष्टोममेवतेनावरुन्धे ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यं ऐन्द्रेणषोडशिनः स्तोत्रं सारस्वत्यातिरात्रं मारुत्याबृहतःस्तोत्रम् ए

तावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्ध इति अस्मि-
न्नवरोधनामाम्नाये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसद्भावसिद्ध-
वदनुवादात् समुच्चयोऽवगम्यते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाग्रिमः ।
त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥९॥

साग्रहण्यामिष्टौ श्रूयते । आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाता
इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति एताभिस्तिसृभिराहुतिभिः प्राकृ-
तानां त्रयोऽनुयाजा बाध्याः कुतः त्रित्वलिङ्गात् पूर्वाधिकरणे
सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपशुभावेन माभूद्बाध्यत्वम्
इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा बाध्यन्तां यद्वा तदनुवादेन
मन्त्रगुणविधानात् प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः किं त्रित्व-
मात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते उत त्रित्ववि-
शिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः आद्ये त्रित्व गार्हपत्यादि-
ष्वपि सत्त्वेनान्वयान्न लिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोर्भे-
देन वाक्यभेदेन तस्मात् कर्मान्तरविधानान्न बाधः । किं तर्हि
समुच्चयः तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गं तथा चाम्नायते पुरस्ताद्वोप-
रिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मनः सजातीयान् दध्यात् यन्मध्य-
तो जुहोति मध्यत एव सजातीयान् धत्त इति तस्मादामन-
होमानामनुयाजैः सह समुच्चयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

पत्नय उपगायन्तीत्यृत्विजां वा निवर्त्तिकाः ।
नवाद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः ॥१०॥
न दन्तं दुन्दुभीनाहि चिते विपरिवर्त्तते ।
उपगाने भवेत्तेन योग्यं वीणादिजं ततः ॥११॥

गवामयने महाव्रतं नामैकाहस्तत्र श्रूयते । पत्नय उपगा-
यन्तीति तत्र पत्नय उपगायन्त्यः । प्राकृतानामृत्विजामुप-
गातॄणां निवर्त्तिकाः शारीरसामगानोपचयहेतुकाण्ड वी

णादिनोपगानकर्तृत्वादिति चेत्। न। दिक्षुदुन्दुभयानद-न्तीति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां विपरिवर्त्तमाना नामिदमुपगानं कर्मान्तरं नच शारीरमेवगानन्तस्येदमुपगानम्। दुन्दुभिनादस्याशरीरजत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति तन्त्रीनदेपिगानप्रयोगात् किञ्च काण्डवीणादिभिः पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानंदुंदुभिगानसजातीयंतस्मात्पत्नयोनर्त्विङ् निवर्तिकाः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अभ्यङ्गेनावनीतः किंवाध्योगौग्गुलवादिभिः।
नवाद्योलेपनैकत्वान्नशैत्यस्नेहभेदतः॥१२॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्रात्रः तत्र विशेषः तत्र श्रूयते। गौग्गुलवेन प्रातः सवनेऽभ्यञ्जनं पैतुदारवेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवनइति प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यङ्ग इति श्रुतं सोऽयमभ्यङ्गोबाध्यः। लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयत्रैकत्वादिति पूर्वःपक्षः। नैतद्युक्तं कुतः कार्य्यभेदात् गौग्गुलवादिलेपजन्यं कार्य्यं चन्दनादिवच्छैत्यं तच्च न वनीतस्नेहाद्भिन्नं किञ्च नावनीतो दीक्षाकालीनः इतरः सुत्याकालीनः तस्माद्बाध्याभावात् समुच्चयः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

नार्प्यौ दहनवस्त्रस्यबाधकंस्यान्नवाग्रिमः॥
गुह्याच्छादनकार्य्यैक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः॥१३॥

महाव्रते श्रूयते। नार्य्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नीति प्रकृतावहतं वासः परिधत्त इति श्रुतान्तः कम्बलस्तार्य्यमित्युच्यते नाभ्यां नार्य्यदर्भमयाभ्यां दम्पत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते कुतः। परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनस्य लक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वावगमात् मैवम्। तार्य्यदर्भमययोर्गुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात् तार्प्योऽपिपरिधानं वासांसि विश्रंसयतीतिवासोबहुत्वानुवादादुपरितनप्रावरणंविधीयते तस्मात्कार्य्यभेदात्समुच्चयः॥ नवमाधिकरणमा०॥

बाध्यं श्लोकादिनाज्यादि नवाद्यः स्तुतिलिङ्गतः।
देशसाम्नो विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्तु समुच्चयः॥१४॥
महाव्रते श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चा
दित्यादि श्रूयते। तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिः प्रा
कृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामका
नि सामानि बाध्यानि कुतः स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात्
प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति श्रुतं नैतत्सारं किमत्र
स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधीयेते। किं वा गुणद्वयवि
शिष्टा स्तुतिः नाद्यः वाक्यभेदापत्तेः द्वितीये तु कार्य्यभेदेन बा
धाभावात् समुच्चयः स्यादिति॥
दशमाधिकरणमारचयति॥
समुच्चीयेत कौत्सादि यद्वा प्रकृतिबाधकम्।
स्तुत्यभावादादिमोऽन्त्यो लिङ्गः प्रकरणद्वयात्॥१५॥
विकृतिविशेषे श्रूयते। कौत्सं भवति काण्वं भवतीति तदेतेन
न कौत्सादिनामकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते कुतः।
प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्य्यैक्याभावात्। मैवम्। प्र
करणात् क्रत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षण-
प्राकृतलिङ्गेन कार्य्यैक्यावगमात् तस्मात् बाधकम्॥
एकादशाधिकरणमारचयति॥
ततः सर्वबाधकं सर्वमेकद्व्याद्युक्तितोऽथवा।
अविशेषादादिमोऽन्य एकाद्युक्तिविशेषतः॥१६॥
तत पूर्वोक्तकौत्सादिसामविषयस्तत्र किं कौत्सं साम प्रकृत
सर्वसामनिवर्त्तकं काण्वमपि तथेत्येकैकस्य सर्वनिवर्त्तक-
त्वमुच्यते। आहोस्विदेकवचनान्तनिर्दिष्टं एकस्य निवर्त्तकं
द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोर्बहुवचनान्तनिर्दिष्टानि बहूनां तत्र
नियामकाभावादाद्यः पक्षः प्राप्नोति एकादिवचनरूपाणां
श्रुतीनां नियामकत्वादन्यः पक्षोऽभ्युपेयः। तथा हि कौत्सं
भवति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः। क्रौञ्चानि भवन्तीति निव

नेकेषु श्रूयमाणानि एकद्विबहुवचनानि निवर्त्योनान्तन् संख्यावत्त्वम् प्रत्यासत्त्या बोधयन्ति। किञ्चैवं सत्यबाधितसा मविषयश्चोदको ऽनुगृहीतोभवतिक्रत्वन्तवाधेतु सर्वश्चो दको निरुध्यते तस्मान्न सर्वबाधकः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

स्तोमस्य योर्वृध्यवृध्योःप्राकृतः किंनिवर्त्तते।
अवृद्धावेवबाधःस्यात्सामोत्पत्त्युपयोगतः॥१७॥
अवृद्धावुपयोगायप्राकृतस्यनिवर्त्तकम्।
वृद्धौपूर्वोपयोगित्वाद्वृद्धौतु ननिवर्त्तकम्॥१८॥

सन्ति वृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रतवः तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि तैरतिदिष्टानां साम्नांनिवृत्तिःस्यात् अन्यथा सामोत्पत्ति वैयर्थ्यादितिपूर्वः पक्षःसिद्धान्तःस्पष्टार्थः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

क्वापिस्तोत्रेकृचित्क्वापि स्यादावापस्तथोद्धृतिः।
पवमानेषुगायत्र्यादिष्वेवोतविशेषतः॥१९॥

आद्योनोपविसंख्यानादत्रहेवेतितद्विधेः।विध्यन्तराशेष रूपमपूर्वंतद्विधीयते।अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य साम्न उद्वापः।प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः वृद्धस्तोमकेष्वावा प एवेति स्थितं पूर्वाधिकरणे तावेतावावापोद्वापौ यस्मिन् कस्मिंश्चेति स्तोत्रे यस्या कस्या श्चिदृचिस्यातां कुतोनियाम काभावादिति पूर्वःपक्षः। नोखल्वेतद्युक्तम्।एवकारेणप्र कृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिस्तोत्रेषु गायत्रीवृहत्यनु ष्टुप् व्यतिरिक्तास्वृक्षुआवापोद्वापयोःपरिसंख्यानत्वात् एवकार श्चैवमाम्नायते त्रीणिहवैयज्ञस्योदराणि यज्ञायत्रीवृहत्यनुष्टुप्। अत्रह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति।ननुमाभूतामन्यत्रावापोद्वा पौ विवक्षितदेशेषुकथंप्राप्नुतइतिचेत्।अनेनेववाक्येन तद्विधा नादिति ब्रूमः।नचायमर्थवादः।अनन्यशेषत्वात् नाप्यनुवादःअ पूर्वार्थत्वात् तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिषु आवापोद्वापौ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

पर्य्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा।
अर्थाभेदाद्यादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पावक शुच्यादिना येन केनापि पर्य्यायेणाभिधातव्याः। किंवा तद्विध्युद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः। तत्र शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायनार्थस्तत्पर्य्यायाणां स्वरूपभेदेऽपि अर्थाभेदाद्येन केनापि अभिधानमिति पूर्वः पक्षः। यत्र ह्यर्थैकार्य्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति यत्र पुनः शब्दएव कार्य्ये तत्र कार्य्यसम्बन्धार्थो शब्दएव प्रत्यायितव्यः। तद्यथा देवदत्ते गौरवातिशयमुत्पादयितुं राजसभायामाचार्य्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति पितृमातृमातुलादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकशब्देन यथा तुष्यन्ति न तथा स्वनामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त एव तद्वत्त्रापि अग्न्यादिवैधशब्दएव कार्य्यमासक्के विधिं विना यागदेवतयोः सम्बन्धाभावात् विधिकृते तु तत्संबंधे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारं अतएवायाडू स्वाहाकारोन्नित्यादिनिगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते।। अया अग्नेः प्रिया धामानि अयाट् सोमस्य प्रिया धामानि स्वाहा अग्निं स्वाहा सोमं अग्नेरहमुज्जिति मनूज्जेषं सोमस्याहमुज्जिति मनूज्जेषमित्यादिना तस्माद्विधिपदैरेव तत्तद्देवताभिधानम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

सौर्य्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैधएववा।
चरौ सूर्य्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥२१॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतिषु चोदकानिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्य्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्दऊहितव्यः सवित्रादित्यादिनामपर्य्यायेणापि प्रत्यापयितुं शक्यते वैधस्तु सूर्य्यशब्दश्चरुत्यागएवान्वितः न तन्न्यायादिशब्दवन्निगमेषु पठितस्तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र सौर्य्ये

निर्वपेदिति प्रयोगवचने सूर्य्यान्वयो भवति। ननु सोर्य्यंचरुरिति चरुणा कारकविभक्तिर्हि द्वितीया साचाख्यातेन-सम्बध्यतेन नाम्नास्तुति च प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाकयोर्निगमे वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्य्यशब्द एव युक्तः प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते किं नर्हि वैधविवक्षयापि तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति। तस्मात् सूर्य्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

निगमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्यादथवोभयम्
अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः॥२२॥

आधाने श्रूयते। अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकाग्नये शुचय इति तत्र गुणगुणिनोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः कुतः। तस्यैव चोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात् मैवम्। पावकगुणयुक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात्। तस्माच्छब्दद्वयं पठनीयम्॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

वृधन्वत्तादिगुणको देवोऽवाच्योऽथ केवलः।
आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः॥२३॥

आधाने पवमानेष्टावाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते। वृधन्वानाग्नेयः कार्य्यः पावकवान् सौम्य इति तत्र निगमेषु वृधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः कुतः। वृधन्वत्तादेर्देवगुणत्वात्। तथा हि श्रूयते। वृधन्वानाग्नेयः कार्य्यः पावकवान् सौम्य इति न खल्वाज्यभागस्य देवताद्वारेण विना साक्षाद् वृधन्वच्छब्दः संभवति। तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणो देवो वक्तव्यः मैवम्। वृधन्वत्ताया मंत्रगुणत्वात्। न ह्यत्राग्नेयशब्दो यागपरः किंतर्हि मन्त्रपरः संभवति। मन्त्रस्य साक्षाद् वृधन्वच्छब्दप्रयोगः। अग्निः सोमेन वर्धयत्यस्मिन् मंत्रे वृधिधातोः प्रयुक्तत्वात् वृधन्वत्ता विधिना चाग्नेयमंत्रान्तरान्निवर्त्यते न च तद्वि

यपद उपसर्जनीभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो पृथक्त्वच्छब्देन विशेष्टुमर्हति।तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

किं गोवनस्पती केनाप्युक्तो स्याद्विधिशब्दतः।
वक्तव्यो निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्तयाऽग्रिमः॥२४॥
स भेद आर्थिकस्तत्तु प्रापयेच्चोदको न हि।
उस्रा प्रकरणाम्नानाद्वैधत्वेन वनस्पतिः॥२५॥

ज्योतिष्टोमे पशुः श्रूयते। गौरनुबन्ध्य इति तथा पशो स्विष्टकृद्विकारः पठितः पृषदाज्येन वनस्पतिं यजतीति तावेतौ गोवनस्पती निगमेषु येन केनापि पर्यायशब्देन वक्तव्यौ।कुतः प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्दनियमाभावात् तथा ह्यग्निषोमीयपशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिस्तत्र पशुशब्दो वैधः।अग्निषोमीयं पशुमालभेतेति तद्विधानान्निगमेषु छागशब्दः।छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति तथा वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्यागः प्रकृतिः तत्र स्विष्टकृच्छब्दसहितोऽग्निशब्दो वैधः।अग्निस्विष्टकृतं यजतीति विधानात् निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः पठितः ये देव्या ऋत्विजस्तेऽभिरग्ने इति सत्येवं विधिनिगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावभावाद् विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वः पक्षः प्रकृतौ योऽयं विधिः प्रयुक्तः निगमभेदः स आर्थिकः इह न प्रयोक्तव्यस्तस्यार्थिकत्वेन चोदकप्राप्तानिर्देशानर्हत्वात् न चार्थिकश्चोदकः प्रतिदिशति तस्माद वैधएव निगमेषु प्रयोक्तव्यः नचैवमनुबन्ध्यनिगमे वैधो गोशब्दः प्राप्नुयादिति शङ्क्यं तत्रोस्राशब्दस्य साक्षादाम्नातत्वादुस्राया वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति ह्याम्नायते तस्मादुस्रा वनस्पतिशब्दो वक्तव्याविति राद्धान्तः॥

सप्तोनविंशाधिकरणमारचयति॥

किमग्निवरुणौ स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ।

वक्तव्यौ सहितौ वाद्यौ रूढत्वाद्गुणोक्तितः ॥२६॥
कदाचित्कृतवान्स्विष्टमिति योगाद्गुणे सति।
पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥२७॥

अवभृथे श्रूयते। अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति तत्र नि गमेषु स्विष्टकृच्छब्दवर्जितौ अग्नीवरुणौ वक्तव्यौ कुतः स्वि- ष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन वह्नौ रूढस्य गुणवाचित्वाभावा त् स्विष्टकृतवानित्येवं भूतार्थे क्विप्प्रत्ययविधानात्तादृशो योगो वक्तव्यः नचासावत्र सम्भवति स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वा त् रूढौ तु कार्य्यलक्षणया शिष्टकृत् कार्य्येऽग्नीवरुणाविति- वचनव्यक्तिः सम्पद्यते। तस्मात् स्विष्टकृच्छब्देन वर्जिताविति प्राप्ते ब्रूमः। तेन सहितौ वक्तव्यौ कुतोऽस्मिन् प्रयोग शिष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽप्यतीत प्रयोगे कृतत्वेन योगसम्भवेऽत्र प्र योगे परित्यज्य कल्प्यरूढ्याश्रयणायोगात् ततः पावकत्व गुणयुक्ताग्निवत् स्विष्टकृत्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यो यागएवाखिलेषु वा।
यज्यन्वयाद्यागएव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥२८॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृतिगुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते। अग्निं यजतीति तत्र गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुनान्वयाद्या गएव स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यः मैवं यजिशब्दस्य प्रयोगव चनत्वादखिलेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोप्यः॥

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमाराद्उपकारकः।
स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाद्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः।
स्विष्टकृत्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः॥२९॥

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्यप्रयाजवत् दर्शपूर्णमास योस्त्रयोऽनुयाजाः समाम्नाताः। तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजव त् तृतीयोऽप्याराद्उपकारक इति पूर्वः पक्षः। अस्ति प्रधानहो

मनारिष्टहोमानन्तरभावी प्राशित्रादिभक्षणात् प्राचीनः पु
रोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्
सकृत् सकृत् स्विष्टकृतेऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानात् प्रा
शित्रादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वाज्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये
स्विष्टकृत्त्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति देवो अग्निः स्विष्टकृदिति म
न्त्रपाठात् सा च पूर्वे स्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थव
ती स्यात्। प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यं किन्त्व सं·
स्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यादन्यप्रयाजवदन्योऽनुया·
जः स्यात्॥ द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

अन्वाहेत्यर्थकर्मस्यात्संस्कारो वार्थकर्मतः।
शास्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः॥३०॥

निषण्णायान्वाहासीनः पुरोऽनुवाक्यामिति दर्शपूर्णमा-
सयोः श्रुतं तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् यथा स्तौति शं-
सतीत्यत्र कर्तव्यता प्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं त
थानुवचनस्यापि मैवं चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्ट
प्रयोजनत्वात् तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्
तनुमन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेरन्वाहेति तद्विधा
नं व्यर्थम्। एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य निषण्णासीन इति
स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम्॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वास्त्यसौ।
आग्नेय्येवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः॥३१॥
अग्नीषोमावग्निनेव लक्ष्येतां वचनं विना।
अनर्थकात्ततो वाक्यादविकृता तूहवारणम्॥३२॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्ययं मनोता मन्त्रोऽग्नीषोमीयप
शौ पठितः वायव्यपशावप्ययं चोदकप्राप्तः तत्र त्वं हि
वायो प्रथम इत्येवमूहोऽस्ति यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेव
त्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति तत् प्रकृतौ पठितं तत्रै

वच्च सार्थकं द्विदैवत्यपशावेकदैवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्यायोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात्तमेवं छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रात् तस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति तस्मादूहो नास्ति।।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति।।

बृहद्रथन्तरस्तोत्रे योनौ कण्वरथन्तरम्।
रथन्तरस्यैव योनौ किंस्वयोनावुतोत्रिमः।।३३।।
चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः।
अनङ्गत्वात्त्वनिर्देशः स्वयोनौ पठितत्वतः।।३४।।

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरसामनी विकल्पिते त्वामिद्धि हवामह इतीय ऋक् बृहतो योनिः अभित्वा शूरेति रथन्तरस्य पुनानः सोमेति कण्वरथन्तरस्य तत्र बृहद्रथन्तरं गेयं कुतः चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयं कुतः रथन्तरस्येति नामसाम्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात्। नैतद्युक्तं बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वे न विधानं ननु तद्योन्योः अतो नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति परिशिष्यते प्राप्तिश्च सामगानामुत्तराग्रन्थपाठादवगन्तव्या एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पनेन भविष्यतः।।

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति।।

सन्देहनिर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचेः।
योनिन्यागः समस्त्वेन्त्रऋचशब्देनवाधनात्।।३५।।

एकं साम ऋचे क्रियत इति श्रुतेः। कण्वरथान्तरसाम्नऋचां त्रयमाश्रयः। तत्रैका स्वयोनिरितरे स्वयोस्तूत्तरे एवं बृहद्रथन्तरसाम्नोर्द्रष्टव्यं तत्र बृहदुत्तरयो रथन्तरोत्तरयोर्वा निर्देशप्राप्तविशेषेण स्वेच्छया गेयमित्याद्यः पक्षः नामसा

स्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः। प्रकृतावृचः
साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि सामद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदक
प्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः। योनिवदुत्तरयोरप्यृचोरुत्तरा-
ग्रन्थपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो राद्धा
न्तः। बृहद्रथन्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयतां सर्वथा
पि स्वयोन्यृक्त्याग ऋगन्तरपरिग्रहश्च समानस्तथा सति
चोदकोऽत्र प्रापक इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिकाशङ्कायां तृचशब्दः
समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचान्त्रये प्रसिद्धोनस्तृ
चश्रुत्या प्रत्यक्षतया चोदकप्राप्तस्य बाध इति राद्धान्ताश-
यः॥ ॥ षड्विंशाधिकरणमारचयति ॥

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः।
संस्कारत्वादस्ति मैवमर्थकर्मत्वनिश्चयात्॥३६॥

अग्निष्टुदाख्ये एकाहे श्रूयते। आग्नेया ग्रहा भवन्तीति ते
षु चोदकप्राप्तयोर्नानादेवतयोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्म
त्वभ्रमेणास्त्यूह इति वदन्तः प्रत्येतदुत्तरं द्वितीयाध्याये
तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वात् नास्त्यूह इति॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ॥

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति।
विक्रियेत न वाद्योऽपि किं स्याद्ध्याज्यपानिति॥३७॥
दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात्पृषदाज्यपान्।
द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्रहविष्ट्वतः॥३८॥
द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः।
गुणोद्भावि चित्रताज्येनतो विक्रियते नहि॥ ३९॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनावाहनस्वाहाकारयाज्याजोषणनि
गमा अतिदिष्टास्तत्राज्यपशब्दः प्रयुक्तः। देवानाज्यपानावह-
स्वाहा देवानाज्यपानयाड् देवानाज्यपानां प्रियाधामानि
देवा आज्यपा आज्यपा आज्यमजुषन्तेति सोऽयमाज्यप-
शब्दो विक्रियते न वेति संशयः। विकारोऽपि त्रिविधस्तत्र

दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत् प्राप्नोति कुतः।अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् आज्यस्योपस्तरणाभिघारार्थत्वेन हविः शेषत्वाद्धविष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविस्ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः।पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते पृषदाज्ये नानुयाज्यान् यजतीति तस्य हविष्ट्वं ततः पृषदाज्यपानिति द्वितीयः पक्षः।पृषत्वन्नाम चित्रतासाचाज्यगतो गुणः सच दधिमेलनेन निष्पन्नो।तस्मादाज्यस्यैवा द्रव्यत्वादाज्यपशब्दोऽपेतास्य निगमाः पठितव्याः॥ इतिजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

अथदशमाऽध्यायस्यपञ्चमः पादः॥

प्रथमाधिकरणमारचयति॥

प्राकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा।
अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वेणास्यैव बोधनात्।१॥

प्रकृतावाग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टसंख्याकानि कपालानि विहितानि विकृतिषु द्यावापृथिव्यमेककपालमाश्विनं द्विकपालं वैष्णवं त्रिकपालमित्यादिष्वष्टानामेकदेशस्तत्राद्यो मध्यमोऽन्त्यो वा यः कोऽप्येकदेश इच्छया स्वीकार्य्य उताद्य एवैकदेशे नियामकाभावाद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः।आचतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीत्युक्तत्वादनुक्रमेण स्मृत्वानुष्ठेयानि तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवं विध उपवेषनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारविशेषं सम्यगवस्थाप्य ध्रुवमसीति मन्त्रेण तस्मिन्नङ्गारे पुरोडाशकपालमुपदधातीति सोऽयमनुक्रमश्चोदकप्राप्तस्तथैव सम्यते तत्राङ्गावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभाविप्रथमकपालोपधानमेव बद्धावुपस्थाप्यते।नच द्वितीयं नच प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः

द्वितीयस्य हि धर्त्रेमसीति मन्त्रः प्राचीनदेशस्य च विशिष्यते सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरित्यागप्रतीतस्वीकारयोरयुक्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्य्यः। अविशिष्टस्तु प्रयोजनाभावाल्लुप्यते एकां सामिधेनीमन्वाहेत्यस्मिन् पञ्चदशसामिधेन्येकदेशे द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वादशाहैकदेशेषु चायमेव न्यायो योज्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

तृचाद्यास्तु तृचे वाद्येतिमध्विस्तुच्यतेऽग्रिमः।
त्रिच्छन्दस्त्वात् प्राकृतेतत्क्रमादत्र तृचोऽखिलः॥२॥

एकसंख्यायास्त्रिसङ्ख्यायाश्च व्यतिषङ्ग-विधानादेकत्रिकनामकः कश्चित् क्रतुर्भवति स चैवं श्रूयते। अथैष एकत्रिकस्यैकस्यां वहिष्पवमानं तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिन एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति सति प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य त्रयस्तृचा उच्चा ते जातमित्ययं प्रथमा गायत्रीच्छन्दस्कः पुनानः सोमेत्ययं द्वितीयो बृहतीच्छन्दस्कः। प्रतु द्रवेत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कः। एतदेवाभिप्रेत्याम्नातं त्रिच्छन्द आपो वा माध्यन्दिनः पवमान इति एवं सत्येकत्रिकस्य माध्यन्दिनपवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो ग्राह्याः। किं वा प्रथमतृचस्थाः क्रमपठितास्तिस्र इति संशयः। तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्य इति प्राप्तेऽभिधीयते। यदेतत्त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृते तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् विकृतावपि तत् सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम् अत एव पाठक्रमोऽतिदिष्टः तथा सति क्रमात्तगायत्रीच्छन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् बृहतीच्छन्दस्कतृचे प्रथमायामृचः प्रारम्भावसरः स चारम्भस्तिसृषु इति विशेषविधानेन बाध्यते। तस्मादाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

तृचे स्यादृच्वि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव।
तृचे भवेदिहैकस्यामावृत्तावृत्तिविधानतः॥३॥

एकत्रिकक्रतौ व्यतिषङ्गेणैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु समाद्यमानेषु यद्धूर्गानं तत् किं तृचे स्यादुतैकस्यामृचीति संशयः तत्र चोदकेन तृचे भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः। इहैकत्रिकक्रतावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत्। कुतः आवृत्तं धूर्षु स्तुवत इत्यावृत्तिविधानात ननु तृचे गानेऽपि साम्नास्त्रिरावृत्तिर्भवेत् आवृत्तेस्तुतिविशेषणत्वाद् गुणसंकीर्तनेन परः पदसमूहस्तुतिः तत्र गोवृत्तिं विनातिसृषृक्षु न सिध्यति तस्मादेकस्यां धूर्गानम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकक्रमः।
आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः॥४॥
द्वादशाहद्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः।
जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः॥५॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तेत किंवा प्रायणीयोदयनीयवाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तेत इति संशयः ईदृशः महरुपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तेत इति पूर्वः पक्षः। द्विरात्रप्रकरण एव माम्नायते यत् प्रथमं तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तत्तृतीयं इति अयमर्थः। यद् द्विरात्रस्य प्रथममहस्तदनुष्ठेयं यद्द्वादशाहस्य द्वितीयमिति एवमुत्तरत्रापि योज्यं तदेतत् प्रायणीयवर्जने लिङ्गं तथा जगती मन्तर्यमयतीति जागतस्याहोऽन्तरायः आम्नायते। तच्च उदयनीयवर्जने लिङ्गमेव मादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा वशिष्टस्य विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः तत्र तावान् प्रवर्तेत इत्येवगन्तव्यम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

धूननेवपने चाग्नेः सप्तचोक्ताश्चतुर्दश ।
किमाद्यारम्भनियमः किंवारम्भो निजेच्छया ॥ ६ ॥
कपालवत्क्रमः प्राप्तः केचित् प्रकरणोदिताः ।
व्यर्थाः स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था वपनार्थाश्च बहवः पठिताः प्रयोगेषु तदेकदेशसंख्या विहिता सप्तभिराधूनोति चतुर्दशभिर्वपति तत्र प्रथमाधिकरणात् कपालसामिधेन्यादिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति । तदयुक्तं कुतः यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितमन्त्राणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया प्रथमतो मध्यतोऽन्ततश्चोपक्रम्य विहितसंख्या पूरणीया ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाग्रिमो यतः ।
न कल्प्यमश्रुतं मैवं संख्याबाधादलिङ्गतः ॥ ७ ॥

विवृद्धः स्तोमकः क्रतुरेव माम्नायते । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमेभ्यो विवृद्धा एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमास्तेषु किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासाद्वृद्धिर्भवति किंवा सामान्तरागमादिति संशयः । अश्रुतस्य सामागमस्य कल्पयितुमशक्यत्वादभ्यासाद्वृद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः किंत्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते संख्या च द्रव्यगता भिन्नद्रव्यैरेव पूर्यते न त्वेकद्रव्यावृत्त्या नह्येकत्वे एकं घटमानीय मद्गृहे सन्त्यष्टौ घटा इति व्यवहरन्ति ततः स्तोमावयवद्रव्यगता संख्या तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदंगमयति स च भेदः सामान्तरागमे लिङ्गमत्र हि वा वपन्तीत्यावापोद्देशेन देशविशेषे विधिपरं लिङ्गं सामान्तरोत्पत्यर्थे

त्वमन्यल्लिङ्गं तस्मादागमेन वृद्धिः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

किं बहिष्पवमानर्क्षु साम्नामावापोवाभिपूरणम्।
साम्नापूर्वोक्तिनो मैवं सामैकत्वपरात्कृतः॥८॥

प्रकृतौ प्रातःसवने बहिष्पवमानस्याविवृद्धः स्तोमस्तस्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्तरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते ब्रूमः। एकं हितत्र सामेति बहिष्पवमाने प्रकृत्य सामैकत्वमाम्नायते। अतोन सामान्तरागमः सम्भवति एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूर्णमस्त्विति नवाच्यं पराग् बहिष्पवमानेन स्तुवन्तीति पराक्शब्देनाभ्यास प्रतिषेधात् तस्मादृगागमः

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

सामिधेनी विवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत।
आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः॥९॥
तत्राप्याद्यन्तयोर्यावत्पूर्त्यभ्यासोयथोक्तिवा।
अभ्यस्यागमतः पूर्त्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः॥१०॥
त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथायत्रपूरणात्।
विवक्षितमबाधित्वाभवेत्पूरणमागमात्॥११

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशसामिधेनीर्विधाय काम्यासु तदावृत्तिर्विधीयते। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादिना यथाबहिष्पवमाने ऋगागमः तथात्रापीति प्राप्ते ब्रूमः। एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तौ ऋगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं किंतु तत्पूरणायाभ्यासोविहितः। त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूर्णं युक्तम्। अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्यापूर्यते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये कुतः विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात्। मैवम्। नहि त्रित्वं पूरणार्थं विहितं प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेनापि पञ्चदश

संख्यापूरणात्। अतो विवक्षितं त्रित्वं तथासति तद्बाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षस्ना मृचामागमेन एकविंशतिसंख्या पूरणीया। नवमाधिकरणमारचयति॥

विकृतौ प्रकृतौ वास्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्रिमः।
अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावमो॥१२॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। यएवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णातीति सोऽयं षोडशीग्रहो विकृतौ निविश्ते कुतः प्रवृत्तेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्टमानत्वात् उत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहन्त्रिरात्रस्येतिहि वाक्यं द्विरात्रादीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धं अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादित्यन्यद्वाक्यमस्ति तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते न चात्र प्रकरणबाधः। अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् नन्वेवंसति चोदकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शक्यम्। अहर्विशेषसम्बन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्ष्याय वा वाक्योपपत्तेः तस्मात् प्रकृतौ निवेशः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

उक्थ्याग्रयणतः स्यात्केवलाग्रयणादुत
आद्यउक्तिद्वयादन्यउक्थ्योर्ध्वत्वविधित्वतः॥१३॥

सपूर्वोक्तः षोडशीवचनद्वयवलेनोक्थ्यपात्रादाग्रयणपात्राच्च ग्रहीतव्यः उक्थ्या निर्गृह्णाति षोडशिनमित्येकं वाक्यमाग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनमिति द्वितीयं वाक्यम्। अत्रोच्यते आग्रयणपात्रादेव षोडशी ग्रहीतव्यः कुतः। उक्थ्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् तं पराञ्चं मुक्त्वा निर्गृह्णातीत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्शब्दस्य प्रयोगादतो नोभयस्माद्ग्रहणम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

सवनेषु तृतीये वा सत्र योत्याभवेत्त्रिषु।

हेतुर्निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ॥२४॥
स पूर्वोक्तः षोडशिग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् कुतः सवनत्रयस्योक्तत्वात् षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते प्रातःसवने ग्राह्यः माध्यन्दिनसवने ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्य इति नैतत् सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वादेतत् एव वाक्यशेषे सवनद्वये निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते यत्प्रातःसवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितस्तृतीयसवने ग्राह्योऽन सर्वेषु गृह्णातीति प्रशंसा पूर्वकं विहितं तस्मात्तृतीयसवन एव षोडशिग्रहः

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अग्निष्टोमोक्थ्यसम्बन्धी षोडश्यस्तुतशस्त्रकः।
न युक्तोऽवाग्रिमः प्राप्तस्तत्तत्संस्थामबाधितुम् ॥२५॥
स्तोत्रं भवेत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः।
इष्यतेऽत्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ॥२६॥

षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादुक्थ्ये ग्राह्य इति सोऽयमग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः षोडशिग्रहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वं प्रसज्येत अग्निष्टोमसंस्थात्वञ्च बाध्येत तत्सम्बन्धिसमाप्त्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। एकविंशं स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत इति षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते किञ्च ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहणचमसोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतं न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यं तस्मात् पूर्वसंस्थात्वञ्चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

द्विरात्रेऽह्निरसौ षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते।
परिसंख्यायते वाद्यश्चोदकात्प्राग्विह्नितः ॥२७॥

अनारभ्यविधेः प्राप्ते परिसंख्यानिदेशतः
विकल्पोऽह्नो द्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥१८॥

सन्ति बहवो द्विरात्रास्तेष्वाङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते। वैखानसं पूर्वेऽह्नः साम भवति षोडश्युत्तर इति सोऽयं षोडशी प्राप्तः स न विधीयते न चोदकात् प्राप्तिः। शङ्क्याप्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूच्चोदकः अस्ति ह्यनारभ्याधीतं प्रत्यक्षविध्यन्तरमुत्तरेऽह्नः द्विरात्रस्य गृह्यते इति तेन सर्वेषु प्राप्तः सन्नाङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते। ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रेषु नियमेन षोडशी गृह्यते। तदितरेष्वतिरात्रविकृतत्वेनातिदेशाद्विकल्प्यते तदेतद् वृत्तिकारमतं तदेवाधिकरणं भास्करमतेनारचयति ॥ । ॥

परिसंख्यापूर्वपक्षो न सा युक्ता त्रिदोषतः।
प्राप्तस्यैवानुवादेन विधेयः स न गम्यते ॥१९॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपाया परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न भवति विधित्सितवैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वादतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नात्र कल्प्यं प्राप्तविध्यर्थस्य परित्यागः। अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा।
वीप्सैकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव संग्रहः ॥२०॥
चतुर्थोऽक्रमनापत्तेर्नानाहीनेषु संग्रहः।
जात्यैकवचनवीप्सान्यायप्राप्तानुवादिनी ॥२१॥

षोडशिनं प्रत्यामनन्ति चतुर्थे चतुर्थेऽन्यहीनस्य गृह्यत इति सोऽयमेकस्मिन्नेवाहीने प्रथममारभ्य गणिते चतु

र्थेऽहनि ग्राह्यः पुनरपि पञ्चममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः। एवं सति वीप्सा चरितार्था भविष्यति नानाहीनगत चतुर्थदिवसविवक्षायां चतुर्थेऽहनीत्येतावतैव तत्सिद्धेर्वीप्सानर्थिका अहीनस्येत्येकवचनं बहुषु नोपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकाहीनपक्षे चतुर्थे चाष्टमे चेत्येवमुच्यते तु एकवचनं तु नानाहीनपक्षे जात्यभिप्रायं वीप्सा बहुप्रदेशगत चतुर्थदिनन्यायप्राप्तं बहुत्वमनुवदति तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थसंग्रहः। पंचदशाधिकरणमारचयति॥

प्रकृतौ विकृतौ वास्माद्ग्रहेष्वाग्रयणाग्रता।
आद्यः प्रकरणादन्त्यो जगत्सामत्वसम्भवात्॥२२॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति अयमर्थः। माध्यन्दिन सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरनामकं साम यस्य सोमयागस्य स सोमो रथन्तरसाम एवमितरत्रापि तत्र जगत्सामसोमे ग्रहाणामाग्रयणादित्वे प्रकरणपाठात् प्रकृतौ निविशत-इत्याद्यः पक्षः। जगन्नाम्नः साम्नः क्वाप्यभावाज्जगत्यामुत्पन्नस्य तु साम्नो विकृतिषु विषुवन्नामके मुख्येऽहनि सम्भवाद्विकृतौ निविशते॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

बृहद्रथन्तरैकैकं किं द्वयं वोत रथन्तरम्।
यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामोऽग्रिमो भवेत्॥२३॥
ज्योतिष्टोमस्य तादर्थ्यादविकल्पाय तद्द्वयम्।
जगत्त्वं सर्वेनश्चास्ति तदुक्तिर्व्यर्थतां तदा॥२४॥
रथन्तरं जगच्छब्दाद्विप्रकृष्टात्र लक्षणा।
जगत्स्वविस्थितं सामत्वेनतत्स्यात्सन्निकर्षतः॥२५

पूर्वोदाहृतवाक्ये जगन्नामकं साम यस्य सोमयागस्यासौ जगत्सामेत्यत्र जगद्विशेषणे विशेष्यमाणे साम्नि चतु

द्वौ संशयः। तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरःस्यात् कुतः। बृहद्वा रथन्तरसाम्ना वेति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसाध्यत्वावगमात् जगच्छब्द स्तु गच्छति प्रवर्त्तते ज्योतिष्टोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र सम्भवतीति प्रथमः पक्षः तेनद्युक्तं विकल्पप्रसङ्गात् स्वचाष्टदोषग्रस्तत्वस्मात् सामद्वय समुच्चयोऽभ्युपेयः। उदाहृतोवा शब्दोऽपि चकारार्थोज्ञेयः। जगच्छब्दश्च कृत्स्नवाची कृत्स्नत्वं चात्रास्तिएकस्यापि साम्नोपरित्यक्तत्वादिति द्वितीयःपक्षः। एतदप्ययुक्तं यदि जगत् सामेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादन्यतरपक्षस्यैन्द्रवायवाग्रत्वमुक्त्वाग्रत्वाभ्यामवरुद्धत्वेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात् पुनस्तदुक्तिर्व्यर्थावाशब्दश्च विकल्पेमुख्योऽत्रवाध्यते। तस्माद्रथन्तरमेवात्रस्यात्तद्योनावीशानमस्यजगत इति जगच्छब्दश्रवणेन जगत्समत्वसम्भवादिति तृतीयःपक्षः तदप्ययुक्तं तत्रह्यर्थपरं जगतपदं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते तेनशब्देनच शब्दोपेतामृचमुपलक्ष्यतया च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयमिति विप्रकर्षः। तस्माज्जगत्सामुत्पन्नं सामेतिचतुर्थःपक्षोऽभ्युपेयः। यद्यपिच्छन्दो वाचिना जगतीशब्देन तद्युक्तामृचमुपलक्ष्यसामोपलक्षणीयं तथापि सन्निकृष्यतेयतो वैदिको जगच्छब्दो जगती पर्यायः तस्माच्चतुर्थःपक्षोराद्धान्तः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

उपवत्यग्रवत्योस्तोगोसवेयदिवानहि।
आद्येविकल्पआहोस्विदुपवत्येव केवला॥२६॥
विकल्पोहि निमित्तत्वाद्याघातःस्यात्समुच्चये।
रथन्तरस्यमुख्यत्वादुपवत्येवयुज्यते॥२७॥
एकैककस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्रतुद्वये।
मिलितेपृष्ठतानस्मिन्निर्निमित्तेउभेनहि॥२८॥

गोसवादिषु क्रतुषुरथन्तर बृहत्पृष्ठयोः समुच्चयोति

द्विनः गोसव उभे कुर्य्यादित्यादिना प्रकृतौ त्रिदमाम्नाने उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्य्यादग्रवतीं बृहत्पृष्ठस्येति नेहमे उपवत्यग्रवत्यौ ऋचौ पृष्ठद्वयस्यादिभूते गोसवादिषु अतिदेशतः प्राप्ते विकल्प्येते कुतस्तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् न चात्र समुच्चयः शङ्क्यः। ऋचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् तस्माद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः। प्रथमश्रुतत्वेन रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवतीमेव प्रतिपदं कुर्य्यादिति द्वितीयः पक्षः। प्रकृतावेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम्। अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वं तथा सति प्राकृतस्य निमित्तस्यात्राभावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्तः॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

पुरोपांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः।
आद्योग्रत्वविधेर्मैवं धारायुक्ताग्रतोक्तितः॥२९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्त इति मन्त्रकाण्डविधिकाण्डयोर्ग्रहणामयं पाठक्रमः उपांशुग्रहः प्रथमः अन्तर्यामग्रहो द्वितीयः ऐन्द्रवायवो ग्रहस्तृतीयः मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादिः तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्वविधानादुपांशुतः पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः। नैतद्युक्तं धाराग्रहापेक्षत्वादैन्द्रवायवादयो धाराग्रहास्तद्वाक्ये धारया गृह्णातीति श्रुतत्वात्। एवं सति पाठक्रमो न बाध्येत तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः।
पुनर्विधेरादिमोऽन्त्यः कामायैतद्विधानतः॥३०॥

ज्योतिष्टोमे एवं श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ स्यात्। कुतः धाराग्रहादिग्रस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रता वि

धानादिति पूर्वः पक्षः।नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यं धाराग्रहाणामप्रकृतत्वात्।अतो यथा प्राप्ताग्रत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽविधीयत इति स्वस्वस्थान एवायं ग्रहः॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववत् भवेत्।
स्थाने सैवं तदग्रत्वात् प्राप्ते सम्प्रतिकृष्यताम्॥३१॥

तत्रैव श्रूयते शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थ्यग्रान्गृह्णीयादभिचर्य्यमाणस्येत्यादि पूर्वन्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः।इन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु नत्वेति वैषम्यं तथा सति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते॥ विंशाधिकरणमारचयति॥

सप्तर्वादावैन्द्रवायवादौ वात्राविशेषतः।
सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादौ धृतेरपि॥३२॥

सपूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्वादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः कुतः विशेषाश्रवणात् सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात् सर्वमुख्यत्वे न तदेव प्राकृतात् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राग्रत्वविधानात् किञ्च धारयेयुस्ते यं कामयेत गृह्णीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदिति श्रूयते।तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणादनन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थलिङ्गं तस्मादैन्द्रवायवादौ प्रतिकर्षः।

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

नापकर्षोपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः।
तमेवं ग्रहशेषत्वात्तत्वाशङ्केर्ग्रहान्तरम्॥३३॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते तथा सति यत्र काम्यग्रहणस्यापकर्षस्तत्र सादनस्यापकर्षो नशङ्क्यः कुतः अश्रुतत्वात् शुक्राग्रानित्यग्रशब्देन यथा ग्रहणस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति तस्मा-

न्नापकर्षः। नैतद्युक्तं सादनस्य ग्रहशेषमशक्तेरवगम्यते
न तु पूर्वग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं शक्यं गृहीतुम्। अतो ग्र
हापकर्षे तच्छेषभूतं सादनमपि अपकृष्यते॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा सादनवद्भवेत्।
प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते॥३४॥

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य
यथापकर्षस्तद्वत् प्रधानस्यापीति चेत् मैवम् वैषम्यात् साद
नं हि ग्रहणशेषः प्रदानं तु न तथा प्रत्युत ग्रहणमेव प्रदान
स्य शेषः अत एव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति॥

त्र्यनीकायावैन्द्रवायवशुक्राग्रानुवादना।
परिसंख्या वार्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम्॥३५॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापतितस्तथा विधिराग्रयणा
ग्रत्वदृष्टा नैमित्तिको हि सः। अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीका ऐन्द्र
वायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः। अथेतरेषां त
वानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाग्रय-
णाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रम
थशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीया
दिषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाग्रयणा
ग्रत्वानि विहितानि तेष्वाद्यं रथन्तरनिमित्तं द्वितीयं बृहन्नि
मित्तमेतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितमुभयमत्र चोदकेन प्राप्तं तत्र
चतुर्थो संशयः। अनुवादो वा परिसंख्या वार्थवादो वा विधि
र्वेति तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् न। दोषत्रयापत्तेः। तर्हि
गुणान्तरपरिसंख्यास्त्विति चेत् न। दोषत्रयापत्तेः। तृतीये
ऽन्यप्राप्तस्याग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति-
चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा
विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः न च प्राप्तत्वादविधिरिति-

वाच्यम्। अस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमाद्रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः प्रयोजनं द्वादशाहविकृतिषु यत्र क्वापि रथन्तरादिनिमित्ताभावेऽपि सैन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः॥ चतुर्विंशाधिकरणमारचयति॥

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्द्वितीयवत्।
विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्कामे विधेरपि॥३६॥

द्विविधो द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः। अथ व्यूढ उदाह्रियते सैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ अथेतरेषां दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाहे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथाहे शुक्राग्रेऽथाग्रयणाग्रमथाहे ऐन्द्रवायवाग्रे इति तत्र समूढस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादं तद्वत् व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा समूढस्य विकृतिरिति प्राप्ते कुतः। विधिसामान्यात् यथा समूढप्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि नचानयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत। नच प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरं रथन्तरबृहत् पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः पक्षः। व्यूढः समूढस्य विकृतिः कुतः लिङ्गदर्शनात् सैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं चतुर्थमहरिति श्रूयते। एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा तथाहि व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वान्नैन्द्रवायवस्यायतनं समूढे तु तदहनेवानामह्नां मध्ये त्रिकादित्वादैन्द्रवायवाग्रम्। तच्च व्यूढस्य विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाग्रयणाग्रत्वेन तु तयेऽनूद्यत इति युक्तं किञ्च यः कामयेत बहुः स्यां प्रजायेयेति कामय व्यूढो विधीयते तथा सति समूढवत् क्रत्वर्थे विध्यभावाद्रथन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति। ततः समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिष्वहर्गणेषु तयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वप-

स्थिणः समूढस्यैवातिदेश इति सिद्धान्ते॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति।

दण्डाकलितवत्सूत्रे त्र्यनीकावृत्तिरिष्यते॥
स्वस्थानवृद्धिरथवास्यादाद्योर्हविवक्षया॥३७॥
नविवक्षावाक्यभेदान्नवानीके स्तुपूरणम्।
एकैकवृध्यानविनातेनैकैकं विवर्धते॥ ३८॥

अस्ति समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्रं तत्र त्र्यनीका चोदकेन प्राप्ता त्रीण्यनीकानि अग्राण्यैन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा त्र्यनीका। तस्याश्च त्रिः परिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरह्नोर्मध्ये वर्त्तमानेषु दशस्वहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि। अतः संवत्सरसत्रेऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितव्यानि। तत्पूरणञ्च यथोक्तायास्त्रिःपरिवृत्तायाः नवदिवसयुक्तायाः त्र्यनीकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न सिध्यतीत्यावृत्तिः प्राप्ता तस्याश्च द्वैविध्यं विद्यते यथा दण्डस्यावृत्त्या भूमावाकलितव्यायामादिमध्यावसानभागैः सहितं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनरावर्त्तयति नत्वेकैकं भागम्। तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः यथाध्येतारः प्रपाठकमावर्त्तयितुकामा एकैकं भागमसकृत् पठन्ति। तथा नवदिवससमूहवर्त्यैककस्याह्नोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः। तत्राद्यस्तावत् प्राप्नोति। कुतः अहःशब्दस्य विवक्षितत्वात् ऐन्द्रवायवाग्रप्रथममहरित्युक्तोऽहःशब्दोऽथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमित्याद्युत्तरवाक्येषु अनुषज्यते यथोक्ताग्रत्वविशिष्टानामह्नां क्रमविशेषश्चाथशब्दैर्नियम्यते। तथा सति यद्यैन्द्रवायवाग्रमेवाहर्नैरन्तर्येणासकृदावर्त्त्यते तदानीमथ शुक्राग्रमहरित्यादिकं बाध्येत। तस्मात् क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषोपेतानामह्नां नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति पुनः पुन

श्चोदकेन तथैव प्राप्तेर्दण्डाकलितवदावृत्तिरिति पूर्वः पक्षः।अहःशब्दो न विवक्षितः वाक्यभेदप्रसङ्गात्।ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति तस्याहरिति।अहः सङ्ख्यातनिवृत्तये वाक्यं भेतव्यं प्रसज्येत।अहःशब्देत्वविवक्षितसत्यष्टभिरपि शब्दैर्यथोक्ताग्रत्वानामेवानन्तर्यं नियम्यते।तथासति द्वितीयपर्यायेविहितस्याग्रयणाग्रत्वस्योपरि ऐन्द्रवायवाग्रत्वं नानुष्ठातुं शक्यम्।तदनुष्ठानाभावेच स्वस्थानविवृध्येव प्रायणीयोदयनीयान्तरालपूर्त्तिर्भवति पूरयितव्यमन्तरालं नवधाविभज्य प्रथमभागगतेष्वहःसु ऐन्द्रवायवाग्रत्वंद्वितीयभागेषु शुक्राग्रत्वमित्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम्।मेयं स्वस्थानविवृद्धिः स्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थाने शुक्राग्रानपूर्वभावित्वं ततम् प्रकृतावेकस्मिन्नहि भवति।इहतु बहुषु अहःसुइति तत्रवृद्धिः नत्वतीका चोदकप्राप्ता प्रत्यक्षविहिता तु सा तस्यामुक्तो विचारः स्यादिति वार्त्तिके दर्शितम्॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति

व्यूढेभक्षादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रमः।
मन्त्राणामेव वाद्यः स्यादविशेषेणकीर्त्तनात्॥३९॥
छन्दसाव्यत्ययःप्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगः
गायत्र्याद्या विपर्यासा अर्थेषूक्तिःप्रशस्यते॥४०॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्री छन्दसस्त्रिष्टुप् छन्दसो जगती छन्दस इति श्रुतं तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्री छन्दास्त्रिष्टुप्छन्दा जगतीछन्दा इति श्रुतं तथा परिधिस्तावके ऽर्थवादे पठ्यते गायत्रो मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणोजागत उत्तर इति तथा कपालविषयवाक्ये पठ्यते अष्टाकपालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनीय इति अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिसृभिः सङ्ख्याभिर्गायत्र्यादि

छन्दांसि तत्तदक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते। एवंस्थिते-
सति व्यूढप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमःपठ्यते। छन्दांसि वाअ
न्योऽन्यस्य लोकमभिध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्जग
त्याजगती गायत्र्याइति तत्र संशयः। सोऽयंछन्दोव्यति-
क्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्थानामुभय-
विधमन्त्रगतछन्दोवाचिशब्दानाञ्च कार्य्यः किंवा तेषां
शब्दानामेवेति मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात् स
र्वत्रव्यतिक्रम इत्याद्यःपक्षः। तेनगायत्रशब्दनिर्दिष्टःप्रा
तःसवनीयो भक्षस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयभक्षस्य
स्थाने माध्यन्दिनीयो जागतस्य स्थाने जागतोगायत्रस्यप्रा
तःसवनिकस्य स्थाने तथावहिष्पवमानो माध्यन्दिनसव
ने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवपवमानःप्रा
तःसवने तथा मध्यमःस्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतोऽणीया
न्द्राघीयानुत्तरः अणिष्ठो ह्रसिष्ठो मध्यमः तथाष्टाकपा-
लो माध्यन्दिने सवने एकादशकपालस्तृतीयसवने द्वाद
शकपालः प्रातःसवने सोऽयमयंव्यतिक्रमः मन्त्रद्वयश
ब्देषु अप्येवं योज्यइति प्राप्तेब्रूमः। छन्दांसि वाइति वाक्ये
ऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिश-
ब्दानामेव व्यतिक्रमः यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगःस
प्रशंसार्थः लक्ष्यार्थानां मुख्यछन्दस्त्वाभावादितिराद्धान्तः॥
इति माधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
दशमाध्यायस्यपञ्चमःपादःसमाप्तः॥

दशमाध्यायस्यषष्ठपादेप्रथमाधिकरणमारचयति।
सामैकस्यामृचेवास्यादाद्यस्त्वाध्यायवद्भवेत्।
वचनात्त्रिकसंयुक्तात्स्तोत्रेसामत्र्यृचेभवेत्॥१॥
पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु यद्विहितं रथन्तरवृहद्रूपा
दिसामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते तत् किंस्तोत्रप्रयोग-

कालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किं वा ऋक्त्वे गेयमिति संशयः। अध्ययनमेकस्यानुष्ठानार्थत्वात्तथाध्ययनमेकस्यामृचि साम्नः कृतं तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वः पक्षः। अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति अक्षरेणोत्तरयोरिति विस्पष्टः प्रस्तोत्रा गातव्यो भागो निरूप्यते तदिदं ऋक्त्वस्य लिङ्गम्। ऋक् सामे वाव मिथुनौ सम्भवावेत्यादावृग्देवता सामदेवतयोः संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं द्वे ऋचौ च प्रत्याख्यायति स ऋचोऽङ्गीचकार तदिदमपरं लिङ्गम्। ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपबृंहितादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात् ऋक्त्वे गातव्यम्॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

स्वर्दृक्शब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गितायवा।
मीलनावधिता योऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः॥२॥
प्रतिशब्देनावधिर्हि योन्यो वाक्यं न भिद्यते।
सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नान्तरयाभवेत्॥३॥

अस्ति रथन्तरसाम्नो योनावभित्वा शूरनोनुम इत्यस्यामृचि स्वर्दृक् शब्दः ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमित्याम्नातः। अस्ति चोद्गातुः कर्तृतानृचे रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति श्रुतेः। तत्र संशयः किं स्वर्दृक्शब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते किं वा विधीयमानसंमीलनविधित्वेन स्वर्दृक्शब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति। तत्र संमीलवाक्याद्वीक्षणवाक्यं भिन्नं ततो मीलनावधित्वे नान्वयः सम्भवतीति। किञ्च वीक्षेतेति लिङ्प्रत्ययोऽत्र विधायकः श्रूयते। ततः स्वर्दृक् शब्दोच्चारणे वीक्षणाङ्गं वीक्षणं वा तदङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयस्तथा सति स्वर्दृकशब्दरहितयोर्ऋचोरुत्तरयोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहितसंमीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वः पक्षः। स्वर्दृशं प्रतीत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्दृक्शब्दोच्चारण

स्यमीलनकालावधित्वं द्योत्यते नचात्र भिन्नवाक्यत्वम् स
कवाक्यत्वसम्भवात्। तथाहि विरोधपरिहाराय स्तनएव·
प्राप्तत्वाद्वीक्षणं नविधेयं तथासत्या स्वदृक् शब्दोच्चारणा
न् समीलयेदित्येकंवाक्यं सम्पद्यते एवं मत्युन्नरयोर्न्नं चो·
र्मोलनविध्यभावः फलिष्यतीति राद्धान्तः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

गावामयनिके पृष्ठःषडहेमत्यहद्वयम्।
वृहद्रथन्तरञ्चातभवेत्तु किञ्चित्क्वचिद्दिने॥४॥
द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहेरायोःऽन्येःऽपि समासतो।
अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकाद्दन्तिमा भवेत्॥५॥

द्वादशाहे पृष्ठःषडहे उत्पन्नस्तत्र षलामप्यह्नां क्रमेणरथ
न्तरवृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि विहितानि।
गवामयनेतु विकृतिरूपोयःपृष्ठःषडहःतत्र श्रूयते। पृष्ठः
षडहो वृहद्रथन्तरसामेति चोदकप्राप्तयोर्वृहद्रथन्तरयोः
पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः। ततःशिष्यमाणं वृहद्रथन्त
रं नामद्वयं किंप्रत्यहं कर्त्तव्यं किंवा केषुचिदहःसुवृहत्
केषुचिद्रथन्तरमिति संशयः। वृहद्रथन्तरञ्च वृहद्रथन्त
रे तेच सामनीयस्येति द्वन्द्वगर्भितेवहुव्रीहाविनरेतरयो-
गद्वन्द्वेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते। ततः प्रत्यहं सामद्वय
मिति पूर्वःपक्षः। तेसामनीयस्याह्न इत्यह्नो यद्यन्यपदार्थ
त्वं तदाभवदुक्तमेव स्यादिहतु षडहोऽन्यपदार्थस्तथा·
सति षडहे द्वयोः साम्नोःसाहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानं प्रकृ
तौ साम्नोरन्योऽन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षत्वमेव सा
मचोदकेनातिदिश्यते। तस्मात् केषुचिदहःसुकिञ्चित्साम
मेतिराद्धान्तः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

सुरैकादशिनात् किंप्रायणीयोदयनीययोः।
प्रत्येकमखिलाः किंवा विभज्याःसुस्तयोरपि॥६॥
उद्देश्ययोःप्रधानत्वात् प्रत्येकं पशवोऽखिलाः।

नोद्देश्यौ शतवद्भागः शिष्टस्त्वासन्नितोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहे श्रूयते। एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोर तिरात्रयोरालभेरन्निति तत्रैते पशव एकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्त्तव्यास्तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्त्तव्याः कुतः प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्गवृत्तेर्युक्तत्वादिति पूर्वः पक्षः। वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वादशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयौ देशत्वेन विधीयेते। तत्र कुत उद्देश्यत्वं कुतस्तरां प्राधान्यं कुतस्तमां पश्वावृत्तिः एवं सति यथा शतं देवदत्त यज्ञदत्तयो विधीयतामित्यत्र देवदत्ते पञ्चाशत् विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा प्रायणीये पञ्च पशव उदयनीये पञ्चेति विभागो युक्तः· यस्त्ववशिष्ट एकः पशुरन्तिमः स प्रत्यासन्नत्वादन्तिमेऽहन्युदवसानीये कर्त्तव्यः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्तयः।
पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते। विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति षडहे षट्स्वहःस्वनुक्रमेण रथन्तरं बृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितं तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः तत्र माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्य्याणि किंवा यथा वचनं देशव्यवस्थेति संशयः पृष्ठ-कार्य्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते वचनञ्चैवमाम्नायते पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं मैत्रावरुणस्य रैवतमच्छावाकस्येति वचनं हि न्यायाद्बलीयः तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितिः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

कात्स्न्यौह्हे रूपवैराजे उक्थ्यषोडशिनोः क्रत्तौ।
पृष्ठे स्यातां क्रतुसंयोगादाद्योऽन्यः पृष्ठलिङ्गतः॥९॥

इदमाम्नायते उक्थ्यो वैरूपसामैकविंशः षोडशी वैराजसामेति। तत्र कृत्स्ने उक्थ्ये वैरूपं साम कृत्स्ने षोडशिनि वैराजं वैरूपं साम यस्मिन्नुक्थ्ये क्रतौ वैराजं साम यस्मिन् षोडशिनि क्रताविति एवं क्रतुसम्बन्धप्रतीतेः। मैवं प्रकृतौ रथन्तरसाम बृहत् सामेत्येवं विधेयस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्ये वैरूप्यं वैराजञ्च भवितु मर्हति क्रतुसम्बन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा
आद्यस्त्रैगुण्यवाचित्वादन्त्यस्तोमेऽस्य रूढितः॥१०॥

एवं श्रूयते। त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इति किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु सम्बध्यते किंवा स्तोममात्रसम्बन्धितत् त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु यासंख्या श्रूयते सा सर्वत्रिवृत्त्वेन विक्रियतइति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिध्या लोके त्रैगुण्ये वृत्ते तथापि वेदे रूढा स्तोमवाचि त्रिवृद् वहिष्पवमान इत्युक्ता स्तोत्रीयाणां नवानांमृचामनुक्रमेण स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम्॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम्।
एकं भक्तिवदद्विश्वजिद्वदन्यत्र वेतरत्॥११॥
वचनाद्विश्वजित्येते साम्नो द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः।
नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः॥१२॥

इदमाम्नायते। संसव उभे कुर्य्यादभिजिता वैकाह उभे बृहद्रथन्तरे कुर्य्यादिति किमत्र बृहद्रथन्तरयोरेकं पृष्ठ-

स्तुताविनरदन्यस्तुतौ स्यात् । किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठस्तुताविति संशयः प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन् प्रयोगएकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तम्। तथा सत्य वशिष्ठसाम सर्वपृष्ठविश्वजित् न्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वःपक्षः तादृग् वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चयइति राद्धान्तः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम्।
षडहान्तेऽथवाद्यः स्यात्सान्निध्यात्वाक्यतोऽन्तिमः॥१३

पृष्ठःषडहो द्विविधःत्रयस्त्रिंशान्तःत्रयस्त्रिंशादिश्चेति। द्वादशाहे त्रिवृत् पञ्चदश सप्तदश एकविंश त्रिणव त्रयस्त्रिंश इत्येतैः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड् विहितानि। सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः। क्वचिद्विकृतौ व्यत्यासेन यस्त्रिंशादित्रिवृदन्तः पृष्ठःषडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृदुत्तमः कार्य्य इति। तत्र मधुभोजनचोदकप्राप्तं तच्च प्रकृतौ विहितं त्रयस्त्रिंशेऽहन्यनुष्ठितेऽनन्तरं कृतमित्यत्रापि सान्निध्यात् त्रयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। संस्थिते पृष्ठे षडहे मध्वाशयेद्घृतं वेति वाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयोगस्यान्ते मधुभोजनं विहितं त्रयस्त्रिंशसन्निधिस्तु नान्तरीयकः। अतोऽत्रापि षडहावसाने कर्त्तव्यत्वात्तदा त्रिवृत् सन्निधौ तदनुष्ठानम्॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

अभ्यस्ते षडहे भुक्तिमभ्यसेत् किं न वाऽग्रिमः।
स्तोत्रशस्त्रादिवन्मैवं संस्थितेनद्विधानतः॥१४॥

आवृत्तं पृष्ठ्यमुपयन्तीति। श्रूयते तत्र षडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्त्तन्ते तथा मधुभोजनमपीति प्राप्ते ब्रूमः। संस्थिते षडहे भोजनं विधीयते संस्थानाम पुनः षडहविशेषव्यापाराभावः। अतः षडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव कार्य्यम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठान्ते मधुभोजनम्।
सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थितानां पृथक्त्वतः॥१५॥
गवामयने श्रूयते चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठः षडहः समासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चम इति। तत्र षडहपञ्चकरूपे मासेऽभ्यसमाने पृष्ठोऽप्यावर्तते तथा सति पूर्वन्यायेनावृत्तेषु पृष्ठेषु सर्वेषु समाप्तेष्वन्ते भोजनमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिमासं संस्थितानां पृष्ठानां पृथक्त्वाद् भोजनमपि प्रतिमासमावर्तनीयम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

मध्वभक्ष्यं भक्ष्यते वा सत्त्रिभिर्ब्रह्मचारिणः।
निषिद्धत्वाद्दादिमोऽन्त्यः पुंस्क्रत्वर्थविभेदतः॥१६॥
सत्रात्मकद्वादशाहे पृष्ठषडहे संस्थिते मध्वभक्ष्यं कुतः सत्त्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वाद् ब्रह्मचारिणश्च मधुमांसप्रतिषेधादिति चेन्मैवं तन्निषेधस्य पुमर्थत्वेन भक्षणविधेन क्रत्वर्थेन विषयभेदात् तस्मात् सत्त्रिभिर्भक्ष्यम्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि।
भिन्नं स्तुत्यादिनाङ्गं तद्दृसगोक्त्यादिभिर्भवेत्।१७॥
द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते। अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसस्य प्रजापतेर्जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णातीत्ययमर्थः पृथिव्या पात्रं समुद्रः सोमः तद्रसः प्रजापतिर्दैवता एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनं तदिदं मानसमिति एतच्च द्वादशेभ्यो भिन्नमहस्त्रयोदशेऽहनि। कर्तव्यो यागविशेषः। कुतः स्तुत्यादिभ्यः मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाम्नायते द्वादशाहस्य हतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनाप्याययन्तीति स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोत्रमाद् भिन्नं भवितुमुक्तं तथा व्यपदेशो भेदोऽपि श्रूयते वाग् वै द्वादशाहो मनो मानसमिति एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्न-

मह्नरिति प्राप्ते ब्रूमः।दशमस्याह्नोऽङ्गं न तत् स्याद्विसर्गोक्त्यादिभ्यः एषवै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमिति विसर्गोक्तिः।इयमुक्ति दशमाङ्गत्वं गमयति अहरन्तरत्वे द्वादशाह समाख्या च विरुध्यते अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुति व्यपदेशादिकमुपपद्यते तस्मादङ्गम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सत्रमेकः करोत्याहो बह्वचः प्रकृताविव।
एकः कुर्यादिहासीरन्नित्युक्तावह्नवोमताः॥१०॥

द्वादशादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिस्तत्र कर्त्रैकत्वाच्चोदकेन सत्रेऽपि कर्त्रैक्ये प्राप्ते प्रत्यक्ष वचनाद् बहवोऽभ्युपेयाः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात्।
अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः॥११॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किं वा यजमाना एव र्त्विजः।ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषामृत्विक्त्वादन्ये स्युरिति प्राप्ते ब्रूमः।ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाद् दक्षिणानि सत्राणीत्याहुरिति दक्षिणाराहित्य श्रवणादध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति।तत उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादि समाख्या संयोग दीक्षा संयोगयोरार्त्विज्य याजमान द्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा न हि।
आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्यासिभ्यां ततो भिदा॥१२॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वञ्च।तत्रैवं चिन्त्यते किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति तावत् प्राप्ते कुतः ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टोम॰

स्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः। आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वच्च सत्रलक्षणं यजति चोदनाय यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीनलक्षणं वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारात् इति राद्धान्तः॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

अयुतादि प्रत्यहं स्यात् सकृद्वाप्यनुसारतः।
आद्यो भवेत् प्रयोगाङ्गो तदेकोनसकृद्भवेत्॥२०॥

अस्ति पौण्डरीकः पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेतेति तद्विधानात् तत्र श्रूयते अयुतं पुण्डरीके दद्यादश्वसहस्रनेकादशमिति तत्र गवायुताश्वसहस्रे प्रत्यहं दातव्ये कुतः दक्षिणाया अहरङ्गत्वेन प्रतिप्रधानमावर्त्तनीयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः अहर्गणरूपस्य पौण्डरीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गः प्रत्यङ्गी सचैकः ततः सकृदेव दानम्॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

सकृत् किं प्रत्यहं वास्य नयनं तत्र चोत्तमे।
सर्वस्य वा विभक्तस्य सकृत् संस्कारसिद्धितः॥२१॥

प्रतिमाध्यन्दिनं चोदकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा सर्वं नेयं तदेकत्वाद्विभज्य द्वादशाहवत् पौण्डरीके सकृदेव दातव्यगवायुताश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति तस्य नयनादिसंस्कारश्चोदकप्राप्तः प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त इति तद्विकृतित्वेन नयनमिह सकृत् कार्य्यं किंवा प्रत्यहमित्येकः संशयः।तयोरुत्तमे पक्षे प्रत्यहं किं दक्षिणाद्रव्यस्य सर्वस्य नयनं किंवा दशस्वहःसु गवामेकैकं सहस्रमेकादशेऽह्नि अश्वस्य सहस्रमिति द्वितीयः संशयः तत्र सकृन्नयनमिति तावत्प्राप्तं कुतः तावतैव चिकीर्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात्।अथवा प्रतिमाध्यन्दिनसवनं चोदकप्राप्तेः समानत्वात् प्रत्यहं नयनं कार्य्यं तदापि गवायुताश्वसहस्वरूपस्य द्रव्यस्यैकदक्षिणारूपत्वात् सर्वं नेयमिति पूर्वः

पक्षः। विभज्य नेयं कुतः द्वादशाहविकृतित्वात् द्वादशाहे-
चान्वहं विभज्य नीतत्वादिति राद्धान्तः॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

मनोतर्चः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैववा।
अविशेषेण सर्वाः स्युःकार्य्याःपञ्चदशैवताः।२२॥

क्वचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते मनोतर्चः सामिधेन्यो भवन्ती
ति तत्र विशेषाश्रवणादृचो यावत्यो मनुसम्बन्धिन्य ऋक्
संहितायामाम्नातास्ताः सर्वाः सामिधेन्य इति प्राप्ते ब्रूमः।
अग्निसमिन्धनमासामृचां कार्य्यं तच्च प्रकृतौ पञ्चदश-
भिः सिद्धमित्यत्रापि चोदकवशात् पञ्चदशैवोपादेयाः॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

उपावहरणं मानमपिक्वाप्युत वासमि।
क्वापिस्यात्तत्र श्रुतताभावाद्वचनाद्वाससोभयम्॥२३॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानञ्च श्रुतं तदुभयं सम्पाद
नप्रयत्नेन विना स्वतएव लब्धेन केनापि साधनेन कार्य्यमे
वम्। वाससि मिनोति वाससा चोपावहरतीति वचनेन वा
ससो विहितत्वात्॥ एकविंशाधिकरणमारचयति॥

नान्यद्वासोऽहर्गणेस्यात्तस्याद्वा नस्यादनुक्तितः।
चोदकात्प्रत्यहं प्राप्तकार्य्याद्वासोऽन्तरं भवेत्॥२४॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्तादेकस्मान्मानोपावहरणहे
तोर्वाससोऽन्यद्वासोऽनुक्तत्वान्न सम्पाद्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्र
त्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तं तच्चोपावहरणरूपं-
कार्य्यं वासो भेदं विना न सिध्यति। हविर्धानशाकटेऽवस्थिता
द्वासोपनीतसोमात् कियन्तमपि सोमभारमेकैकस्याह्नः प
र्य्याप्तं पृथक्कृत्योपावहर्तुं वासोऽन्तरं सम्पाद्यम्॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति॥

नतत्किमानेहोवाद्यः प्रहृतावकर्तेक्षणात्।
अर्थात्तदेकं तन्त्रेणाहर्नोस्यात्साधकत्वतः॥२५॥

यद्देनह्रासोऽन्तरमहर्गणे सम्पाद्यं नतन् किंमानकाले उ
तोपावहरणकालइति संशयः। प्रकृतौ मानोपावहरण
योर्वस्त्रैकत्वदर्शनादिहापि तदेकसिद्धये मानकाले वा
सोन्तरं सम्पाद्यमिति पूर्वः पक्षः। प्रकृतौ येन सोमो मितस्ते
नोपावहरणमर्थसिद्धं कियानेव सोमः शकटेऽवस्थाप
नीयः कियानेवोपाहर्त्तव्यः इति सोमद्वयाभावादर्थसिद्धस्य
चैकवाससो वाचनिकत्वाभावान्न चोदकेनातिदेशोऽस्ति
। अतो अहर्गणे माने हेतोर्वासः शकटेऽवस्थितत्वादुपावह
रणे वासोऽन्तरस्य सार्थकत्वात् तत्समये सम्पाद्यम्॥
इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दश
माध्यायस्य षष्ठः पादः समाप्तः॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यता।
आद्यश्चोदनया मैवमवदानपृथक्त्वतः॥१॥
अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहवि-
ष्ट्वं युक्तं कुतः। अग्नीषोमदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदित
त्वात् नहि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः।
हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसोऽवद्यति पा-
र्श्वयोरवद्यतीत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगा
म्नायन्ते। अवदानञ्च हविष्ट्वप्रयोजकः संस्कारः पुरोडाशा-
दौ होतुमवदीयमानत्वदर्शनात् हविः शब्दश्च कर्मव्युत्
पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते। पश्चाद्धृतिनोदनात् हृदयाद्यङ्ग-
द्वारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते। तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः
॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः।
एकेन यागसंसिद्धेर्हविषाभेदतोऽखिलैः॥२॥
एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः।

नत्रिदोषागत्यभावादस्तुतोक्तेष्वसोविना॥३॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति त्रेधायागे संशयः तत्रानिर्दि
ष्टविशेषेण येनकेनाप्यङ्गेन यागः कार्यः तावतैवयागस्य
सिद्धत्वात् इत्येकः पक्षः। चोदितं प्रत्यङ्गत्वं परिगणितेषु हृ
दयादिष्वन्येषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानं ततो हृदयादिवद
सादीनांहविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण हूयमानत्वलक्षणहवि-
ष्ट्वापर्य्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्योगइति द्वितीयः पक्षः। हृदयादि
भिरेकादशभिरेवाङ्गैर्योगः कर्त्तव्यः। कुतोन्येषामंसादीनांप
रिसंख्यातत्वात् चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृ
दयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते। ननुपरिसंख्याया
विधिः स्वार्थं जह्यात् परार्थं कल्प्येत प्राप्तं बाधेतेति दोषत्र
यं प्रसज्येत। प्रसज्यतांनाम सति हि गत्यन्तरे एषां दोषत्वं·
परिसंख्यायास्तु नेत्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते।
किन्त्ववद्यानि मांसान्यभिमृशन्ति शृतान्यशृतानीति केषा
ञ्चिन्मांसानामपक्वत्वमुच्यते। पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रति
नियतस्तस्मात् शृतत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यांगमयति। एत
देवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्यावर्णितः। नांसयोरवद्य·
ति न शिरसि इत्यादिना तस्मादेकादशभिरेव यागः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

इज्याशेषैरशेषैर्वान्यङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः
आद्यः प्रकृतिवन्नैवं पूर्वार्थैस्तुक्तिशेषतः॥४॥

पशौ श्रूयते अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति तत्रेज्यार्थानां हृद-
याद्येकादशाङ्गानां यैः कैश्चिदङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृ-
द्धोतव्यः कुतः प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो
हुतत्वात् यत्रापि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। दोष्णा
पूर्वार्धादवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्या जघनत इति वाक्य-
शेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीणि अङ्गानि स्विष्ट
कृते समाम्नायन्ते न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नातानीति

शङ्कां नद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात्। हृदयं-जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्कौ सव्यं दोरुभे पार्श्वे दक्षिणाश्रोणिर्गुदं तृतीयमिति देवतावदानानि दक्षिणोंऽसः। सव्याश्रोणिर्गुदं तृतीयमिति सौविष्टकृतानीति तस्मादनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

होतुर्नियम्यते ऽध्वर्युभौ किंवेडां विकरोतिसा।
अतस्थिभिरितिप्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते॥५॥
अनुवादोऽतस्थिवाक्यंप्रापिकापरिशिष्टगीः।
नाध्वर्युभौ तत्र तेनेडा होतुर्विक्रियतेतया॥६॥

पश्चावेव श्रूयते अध्वर्युभौ होत्रे हरतीति अध्वर्युभौ हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गं तत्रेयं होतुरेव नान्यस्येति नियम्यते। कुतः पक्षे प्राप्तत्वात् तथाहि हृदयादीनिज्याशेषान् भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र निक्षिपेत्। अतस्थिभिरिडां वर्धयन्तीति श्रवणादस्मिंश्च भक्षणे प्रत्येकमृत्विजो विभज्यमाने सेयमध्वर्युभौ होतुः कदाचित् प्राप्नोति कदाचिदन्यस्य ततो नियन्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः वर्द्धयन्तीति वर्तमानोपदेशेनातस्थिवाक्यमनुवादः। प्रापकन्तु परिशिष्टवाक्यं तच्चैव साम्नायते। अथ यद्यत् परिशिष्यते तत्तत् समवत्तधान्यामानयति हृदयं जिह्वा वक्ष इत्यारभ्य वनिष्टुमित्यन्तरन्तं नच तस्मिन् वाक्येऽध्वर्युभौ पठिता ततोऽप्राप्तत्वात् द्वितीयमानतया होतुरिडाभागोऽन्यो वाध्यते। तत्रेयं वचनव्यक्तिः यद्धोत्रे हरती तदध्वर्युभौमिति तस्मात् विकारः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

वनिष्टुरपितद्दत्स्यात्प्राभिः सादनतोयदि।
इडासंस्कार एवायंभक्षोविक्रियतेततः॥७॥

पशावेव श्रूयते वनिष्टुमग्नीधइति अध्वर्युभौवद्वनिष्टुरपि हृदयादिभ्यो तिरिक्तमङ्गं ततः संशयपूर्वोत्तरपक्षास्तद्वद्योज्याः। अधिकाशङ्कात्वेषाइडापात्रे हृदयादिप्रासनवाक्ये-

चनिष्टुरपि पठितः। ततः पक्षे प्राप्त एव नियम्यत इति उपस्तरणादिवत् प्रासनमिडायाः संस्कार एव नत्वेनाव नावनिष्टेः पक्षे प्राप्तिरित्यमाप्नविधेः पूर्ववद्विकार इत्युक्तशङ्कायामुत्तरम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वानहि।
अप्राकृतत्वादध्वर्युहोत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः॥८॥

तत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडाभक्षो नास्ति कुतः प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावात् मैवम् मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति प्रैषानुवचने तस्य विधीयते। तत्र प्रैषानुकार्य्येणाध्वर्य्यावन्तर्भावः अनुवचनकार्य्येण च होतरि तस्मादस्ति भक्षः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

द्विभाग एकभागो वा द्विभागस्याद्विकर्मतः।
एकः पुमेकतो नो चेद्द्वैषम्यं प्रकृतावपि॥८॥

स मैत्रावरुणः कर्मद्वयोपाधिना द्विभाग इति चेत् न पुरुषैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वात् अन्यथा प्रकृतावपि कर्मतारतम्यानुसारेण भागतारतम्यं प्रसज्येत॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्षो नो वा वपाप्रसौ।
पचत्यतोऽस्ति नो पक्ता वपास्सर्वाहुतात्यतः॥९॥

अत्र पशौ प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्षोऽस्ति कुतः। अध्वर्युकर्मणो वपापाकस्य तेन कृतत्वात् मैवं भक्षयितुं वपाशेषस्याभावात्॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

गृहमेधीयके त्वाज्यभानाविष्य नुवादगीः।
सचोदकविधिर्वार्थ्यवाधो वाधिककर्मवा॥१०॥
पविसंख्योतसङ्कोचश्चोदकोऽन्यत्रवात्रवा।
अपूर्वे गृहमेधीयस्याद्दानोऽप्रचोदकम्॥११
अनुवादः पुनः श्रुत्याद्वितीयस्यार्थ्यता च स्यात्।

निर्वापवच्चोदकस्यलिङ्गत्वेनसहायकृत्॥१२॥
ओदनेनैवतत्सिद्धेरैष्टिकस्यप्रशंसनम्।
विध्येकवाक्यतानास्तितेनात्राङ्गान्तरेविधिः॥१३॥
प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्यहि।
चोदकस्यसमङ्गा चोह्यङ्गान्तरपरोमतः॥१४॥
व्यापारैक्याच्चोदकस्यस्वार्थसंग्रहणंभवेत्।
वैरूप्याच्चनिरर्थत्वादपूर्वंकर्मयुज्यते॥ १५॥

आज्यभागेति नाम्नोपकारकृत्तिस्मृतेरिह नामनाऽस्तिमं त
स्माद्युप्यनेनेनचोदकः मरुद्भ्योगृहमेधिभ्यः सर्वासांदुग्धेसाय
मोदनमिति विहिते गृहमेधीये श्रूयते आज्यभागौ यजतीति
तत्राष्टधा संशयः। चोदकप्राप्तयोरेवाज्यभागयोरिह पुनः
श्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः तथासति वैयर्थ्यप्रस
ङ्गात् ततः सार्थकत्वाय चोदकेन द्वाक्ययोर्मिलितयोरत्रा
ज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् ओषधिद्रव्यनिर्वापाद
यो यथाप्रकृतिग ताः सन्तो विकृतावपि श्रूयमाणाश्चोदक
स्य लिङ्गं तथाज्यभागावपि लिङ्गत्वेन सहायकृतौ ततोमि
लितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः। गृहमेधीयविधिवा
क्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिद्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लि
ङ्गान्तरापेक्षा तस्मात् प्रकृता विष्टौ श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इ
ह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन तत्प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः
। भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्येकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वम
युक्तं ततश्चोदकप्राप्तादाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभाग
रूपमङ्गान्तरं विधीयत इति चतुर्थः पक्षः। ऐष्टिकयोराज्य
भागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गान्तरं युक्तम् तस्मादाज्यभाग
व्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थमिदमाज्यभा
गवचनमिति पञ्चमः पक्षः। आज्यभागवाक्येन तद्विधिरू
पस्वार्थस्त्यज्येन प्रयाजादिनिषेधरूपोऽन्यार्थः परिगृह्ये
त चोदकप्राप्तञ्च प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्येतेति दोषत्रय

प्रसंगान्न परिसंख्यायुक्ता।तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्यभा
गवाक्यादानुमानिकञ्चोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्त-
प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचनीयमिति षष्ठः पक्षः। यदि चोदक
प्राप्तस्य प्रत्यङ्गं पृथग् व्यापाराः स्युस्तदा प्रयाजाद्यङ्गगोच
रैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः सिध्यति आज्यभागगोचरस्यानेन
प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वान्न चोदकेनाज्यभागातिदेश
इत्येवं सङ्कोचो वर्णयितुं शक्यते इह तु शब्दकर्मणा विरस्य-
व्यापाराभावादिति न्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः। न
था सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्च विरुद्धधर्मः प्रसज्ये
त तस्मात् प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचो न युक्तः।तेन चोदकोऽत्रा-
ज्यभागकर्मणि सङ्कोचनीयः। न चोक्तदोषापत्तिः असम
ङ्कोचस्योपसंहाररूपत्वात् आज्यभागयोरेव शक्तस्य चोदक
स्य ज्ञानं शक्तिज्ञानमुपसंहारः।तथा सत्याज्यभागातिदेशे व्या
पृतस्य चोदकस्य को नामातिदेश निवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रस
ङ्गः। तत्राज्यभागकर्मणि चोदकावस्थानमिति सप्तमः पक्षः
पुरोडाशश्चतुर्द्धा करोत्याग्नेयञ्चतुर्द्धा करोतीत्यनयोरुभयो
रपि प्रत्यक्षवचनत्वे सरूप त्वादत्रोपसंहारः इह तु प्रत्यक्ष
परोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वान्नासौ युक्तः। किञ्च प्र
त्यक्षवचनेनैवाज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थि-
का तस्मादुपसंहारो न युक्तः। तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोद
केनान्यान्यङ्गानि गृह्णातीति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचने
नैव पूर्य्यते। एवं सति उक्तदोषत्रयाभावादष्टमः पक्षोऽभ्युप
यः। ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोमैः
सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्व
दत्रापि विधीयमानयोराज्यभागयोश्चोदकप्राप्तप्रयाजाद्य
ङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु न वैषम्यात् प्रकृतावाज्यभाग
योरुपकारः क्लृप्तः सोऽत्र नामसाम्येन स्मार्य्यते तत्र क्लृप्तो
पकारैरनुयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सह सातिदिष्टैः संपूर्य्यते न

तो विधिवैयर्थ्यपरिहारायामनहोमेषु उपकारे क्लृप्ते सति पश्चात् प्रवर्त्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति। नतो वैषम्यात् क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन मन्त्रस्वचनेन गृहमेधीये चोदको लुप्यते तस्माद्विकृतरूपं साङ्गम् अपूर्वं कर्मान्तरमत्र विधीयत इति राद्धान्तः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

तत्रान्यदङ्गनो कार्य्यं कार्य्यं वान्यानपेक्षणात्।
न कार्य्यं विहितत्वेन कार्य्यं स्विष्टकृतादिकम्॥१६॥

तत्र गृहमेधीये आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वादिडास्विष्टकृदादिकं न कार्य्यमिति चेत् न। आज्यभागवद्धि हि तत्वादग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति इडामुपह्वयत इति विहितं तस्माद्यथावदुक्तं कार्य्यम्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

तत्रैव परिसंख्यातं प्राशित्रादस्ति वानवा।
अस्तीडादर्शनान्मैवं तदुक्तात्रास्तु नेतरत्॥१७॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाज्यभागवदष्टधा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्यैवं कृत्वा चिन्ता तत्र प्राशित्रादिभक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति कुतः भक्षणार्थस्येडोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु स्विष्टकृदाज्यप्रापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादितरत् प्राशित्रादिभक्षणं परिसंख्यातत्वान्नास्ति॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंय्विडान्तयोः।
नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया॥१८॥
शंय्विडान्तत्ववाक्याभ्यां नियमो विधिमात्रतः।
नित्यानुवादो वैवाक्यं वाहुल्यं दोषमन्यथा॥१९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः सं

याजयन्ति इडान्तातिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजन्तीति प्र
कृतौ यदा होता तच्छंयोरिति मन्त्रं जपति तदानीमध्वर्युः
परिधीनग्नौ प्रक्षिपति तदाह कल्पसूत्रकारः। अनूच्यमा-
ने शंयुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति ततो हविःशेषे
षु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति क्रमस्तथा प्रधानयागता
रिष्टहोमप्राशित्रादिभक्षणेडाभक्षणानुयाजसूक्तवाकशं
युवाका इत्यधस्ततः प्रयोगक्रमः पत्नीसंयाजानामुपरि-
फलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिः समा
प्यते। सर्वं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः संयुवाकान्त
त्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणान्तत्वञ्च विकल्पितं स्यात्। कुतः
निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः तथाहि शं-
य्वन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानुयाजनि
षेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थं पत्नीसंयाजानुयाजव्य
तिरिक्ते नास्ति निषेध इति परिसंख्यानेन प्रकृतिवद्यथाप्रा
प्तं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्ट्योः प्रतीयते विधिवाक्येन
च शंय्विडान्तत्वं तेन व्रीहियववद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः।
विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वञ्च तयोः प्र
तिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धस्ततो नञ्पदप्र-
युक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः पत्नीसंयाजा
द्यकरणाल्लाघवं भवतीति अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्येरन्
विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः। परिसंख्यायाञ्च त्रयो दो
षाः विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषस्ततः शंय्विडा
न्तत्वं नियतम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

तत्रैव शंय्विडे पूर्वेऽपरे वास्त्वेच्छयाऽथवा।
परे स्वार्थाथवा पूर्वे स्वार्थो द्विविधसूक्तितः॥२०॥
निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे स्वार्थानुवादतः।
पूर्वोक्तवाक्यतो याजि पूर्वे स्वार्था विरोधतः॥२१॥

प्रायणीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते शंय्विडे पुनः सन्दि-

ह्येते प्रकृतौ द्विविधे शंय्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरि
ष्टाच्च विहिते ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविधश्रुतेरर्थे चो
दनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीका
र्ये इत्येकः पक्षः। यदि प्रायणीया पूर्वशंय्वन्तानिष्या च
पूर्वेडान्ता तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां शंय्विडाभ्यामू
र्ध्वमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनुयाजानां च वारितत्वा
न्निषेधो व्यर्थः स्यात् परयोरन्तत्वे ताभ्यां शंय्विडाभ्यां पूर्वे
प्राप्तानां तेषामनिवारणात्तन्निवारणाय सार्थको निषेधः।
तस्मात् परे एव शंय्विडे ग्राह्ये इति द्वितीयः पक्षः। निषेधो
यं नित्यानुवाद इत्युक्तं स च पूर्वयोः शंय्विडान्तत्वेऽप्येक
वाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते। असत्ज्ञानविरो
धित्वाद्धि पूर्वे शंय्विडे तस्मात्ते एव ग्राह्ये इति राद्धान्तः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत्।
यावदुक्तमुपास्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात्॥२२
स्रौवाघारः पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया।
अपूर्वार्थत्वतो वान्योऽनुवादोऽत्र निषेधगो॥२३॥

ज्योतिष्टोमे विहितासु उपसत्सु पठ्यते प्रयाजाशा अन
नुयाजा इति तत्र निषेधान् प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वा
वशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रू
मः। प्रकृतौ विहित एवाघारः पुनरिह विधीयते। स च चो
दकप्राप्तमन्यत् सर्वमङ्गजातं परिसंचष्टे अन्यथा पुनर्वि
धानवैयर्थ्यात्। ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थं अत एव
श्रुतिस्तत्र स्रौवाघारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विद-
धाति नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यामाहुतिं पुरस्तात्
जुहुयादन्यन्मुखं कुर्य्यात् स्रुवेणाघारयतीति अयमर्थः।
स्रौवाघारः सर्वत्र यज्ञमुखं तथा सति यदि कश्चिन्मन्द उ
पसत्प्रयोगादौ स्रौवाघारमहुत्वा तस्य स्थाने काञ्चिदन्या

माहुतिं जुहुयात्तदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात्। स्रौवाघार आदौ कर्त्तव्य इति नैनयुक्तं चोदकप्राप्तस्याघारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् तस्मात् परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधः आहुत्यन्तरनिन्दानुनत्त्वेष भूतोऽर्थवादः। यदि परिसंख्यात्रिदोषेत्युच्येन तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मोऽस्तु प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः सर्वथा यावदुक्तमन्त्रानुष्ठेयम्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

किंस्यादवभृथेवर्हिर्वर्जंसर्वमुताचरेत्।
यावदुक्तप्रयाजानुयाजवर्हिर्निषेधतः॥२४॥
आद्याऽप्सुमन्तावित्याज्यभागोक्त्यापरिसंख्यया।
अन्यतोऽत्रगुणाप्राप्तेरपूर्वत्वेनवान्तिमः॥२५॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ वर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयं कुतः। अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति अपवर्हिषावनूयाजे यजतीति वर्हिर्यागद्वयमात्रवर्जनावगमादिति प्राप्ते ब्रूमः। अप्सु मन्तावाज्यभागौ यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयं। अथोच्येत चोदकप्राप्तावाज्यभागाननूद्याप्सु शब्दोपेतमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानान्न परिसंख्येति मैवम्। लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद्वदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

वृहद्यवःखादिरश्चविकल्प्यानियताउत।
विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताःस्युःपुनर्विधेः॥२६॥

क्वचिद्विकृतौ श्रूयते वृहत्पृष्ठं भवतीति त्रैधातवीये श्रूयते यवमयो मध्यम इति वाजपेये श्रूयते खादिरो यूपो भवतीति तत्र वृहद्रथन्तरयोर्व्रीहियवयोः खादिरवैकल्याद्दीनान्त्वप्रकृतौ विकल्पितत्वादत्रापि चोदकेन विकल्पिता

इति चेन्न पुनर्विधानवैयर्थ्यात् परिसंख्यातु दुष्टत्वान्न शङ्क्या तस्मान्नियताः कोऽसन्तरन्वयोन्निवर्त्तते।

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्त्तते।
निवर्त्ततेवा न प्राप्ते र्विकल्पो वा समुच्चयः॥२७॥
उत्पत्तिशिष्टैर्वात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः।
चोदकः शिष्ट एवास्य विषयो योऽत्र निवर्त्तते॥२८॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताष्टाकपालद्रव्ययोर्नास्ति निवृत्तिः। कुतः- चोदकेन प्राप्तत्वाच्छ्रुतयोरपि। दिष्टयोश्च द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पन्नस्य यागस्येति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्यावसरः इह तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य तद्विषयाकाङ्क्षा निवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति ननु सकृद्व्यापृतश्चोदकः क्वचित् प्रवर्त्तते क्वचिन्निवर्त्तत इत्येतन्न सम्भवतीति चेत् माभूत् सम्भवः। नवयं तन्निवृत्तिं ब्रूमः। किन्तु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां अन्य एवाङ्गकलापश्चोदकस्य विषयस्ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वादेव फलतो निवृत्तिरिति ब्रूमः। तस्मादूराये तौ विकल्पसमुच्चयौ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

औदुम्बरः खादिरेण समुच्चेयोऽथ वाधकः।
द्वयोर्नियोजनाद्याद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः॥२९॥

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्ण पशौ श्रूयते। औदुम्बरो यूपो भवतीति तत्र चोदकेन प्राप्ते खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्य्यः। कुतः द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसम्भवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः। खादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणवलेन प्राप्तौ तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्ये

न तस्मादुपदिष्टऔदुम्बरोऽति दिष्टस्य बाधकः॥
ऊनविंशाधिकरणमारचयति॥
किंशुक्लाव्रीहयः पक्षेचोदकेपाप्तिकान्यवान्।
नबाधन्तेऽथबाधन्तेगुणाथौक्तिरतोऽग्रिमः॥३०॥
वाक्यभेदायागशुक्लगुणयोर्विधितोभवेत्।
विशिष्टस्यविधौकार्य्यमेकंबाधकास्ततः॥३१॥
सोमारौद्रंचरुंनिर्वपेच्छुक्लानांव्रीहीणांब्रह्मवर्चसका
मइत्यत्रचोदकप्राप्तोव्रीहियवविकल्पोनबाध्यते।कुतः
प्रत्यक्षस्यव्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टपाप्तिकव्रीह्यनुवादेनशु
क्लगुणविधानार्थत्वेसतिबाधमन्तरेणापपन्नत्वादितिप्रा
प्तेब्रूमः।यागस्तावदप्राप्तत्वाद्विधेयः तत्रगुणोऽपियदिपृथ
ग्विधीयतेतदावाक्यंभिद्येत ततःशुक्लव्रीहिविशिष्टोयागो
ऽत्रविधीयते।तथासत्यतिदिष्टव्रीहियवयोर्यत्कार्य्यंतदेवो
पदिश्यमानशुक्लव्रीहीणांकार्य्यं ततस्तेव्रीहयःपाप्तिका
न्यवान्बाधन्ते॥
विंशाधिकरणमारचयति॥
वपायामेवकिंवान्येष्वपिपञ्चावदानता।
वपोद्देशादाद्यपक्षोऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः॥३२॥
पशौश्रूयतेयद्यपिचतुरवत्तियजमानःपञ्चावत्तैववपा
कार्येति यजमानविशेषस्यचतुरवत्तित्वङ्गोत्रभेदेनस्मृतिका
रैःपठ्यते।जामदग्न्यवत्सविदार्ष्टिषेणास्तथैवच।पञ्चा
वत्तिनस्त्वन्येसर्वेचतुरवत्तिनइति।सर्वेषांयजमानानां
गोत्रविशेषमपोह्यश्रूयमाणमिदपञ्चवत्तित्वंवपामुद्दि
श्यविधानाद्वपायामेवेतिप्राप्तेब्रूमः।अवदानस्यचोदकप्रा
प्तत्वेनविधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्यविधीयमानासं
ख्यावदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पशुवयवेषुभवतीतिसिद्धान्तः
॥ इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेद
शमाध्यायस्यसप्तमःपादःसमाप्तः॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
नार्षेयं न च होतारं नानुयाजे ष्विति द्वशे।
विकल्पः पर्युदासेन स्याद्वा द्योवचनद्वयात्॥१॥
अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सनिषेधगोः।
तेनानुयाजवाक्यस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति॥२॥
महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तवरणं प्रतिषिध्यते नार्षेयं वृणीते न होतारमिति तथानारभ्यवादे श्रूयते आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त इति तत्रोक्तं यजतिषु ये यजामहे करोति नानुयाजेषु ये यजामहे करोतीति तत्र वरुणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयेते ये यजामहे इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्राप्तिस्तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरवैयर्थ्यार्थं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। अष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः। ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः समुच्चयस्याप्यभावात् का गतिरिति चेत् उच्यते। निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्यांशो भविष्यति। तथाहि यदि नेत्ययं शब्दः करोतिना सम्बध्यते तदा ये यजामहे न करोत्येवं प्रतिषेधः स्याद्यदि च वृणीत इत्यत्रास्यातप्रत्ययेन सम्बध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत नत्वेवं सम्बध्यते किं त्वनुयाजपदेन तत्र धातुना च सम्बध्यते। तथासत्यनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु ये यजामहः कर्तव्यः वरणव्यतिरिक्तम् अङ्गजातमनुष्ठेयमिति ये यजामहे वरणपर्युदासेन विधिरेव विशेषितत्वेन सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
नसोमे ऽध्वर इत्युक्तो निषेधः पर्युदस्यते॥

उतार्थवादो वाच्यः स्याद्समस्तपदोक्तितः॥ ३॥
सोमे प्रसक्तिरङ्गेष्टाव विकल्पायमध्यमः।
नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मते॥ ४॥
पुरैतस्मात् सोमयागआज्यभागप्रसक्तितः।
नपर्य्युदासः किन्त्वर्थवादो दृष्टान्तदर्शनात्॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य तौ न पशौ करोतीति नि
षिध्य पश्चात्त सोमेऽध्वर इत्येवमाम्नायते तत्रायं प्रतिषेधः
स्यात्। कुतः नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्तत्वाभावात् अ
ब्राह्मणमाकारयत्यधर्मं करोतीत्यादिषु पर्युदासप्रदेशे
षु समस्तत्वदर्शनाद्व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनान्वितः
आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति। ननु पशोरिष्टिविकृतित्वेन
चोदक आज्यभागौ प्रसञ्जयति सोमस्यत्वविकृतित्वान्नास्ति त
त् प्रसक्तिरिति चेत् बाढम्। तथापि सोमाङ्गभूतासु दीक्षणी
यादीष्टिषु या प्रसक्तिः सैवाङ्गिनि सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति
तस्मात् प्रतिषेध इत्याद्यः पक्षः चोदकप्रतिषेधाभ्यां दीक्ष
णीयादावाज्यभागौ वाय्योदिन्येवं विकल्पः स्यात् स चाष्टदो
षग्रस्तः। अतः पूर्वाधिकरणइव पर्युदासोऽस्तु तत्र कात्या
यनमतेन समासनियमेऽपि पाणिनेर्मते नियमः। तस्मा
त् सोमव्यतिरिक्ते कर्मणि आज्यभागौ कर्तव्याविति मध्य
मः पक्षः। यथावरणेषु तद्व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रस
क्तिसाधारण्ये सति वरण पर्युदासेनाङ्गान्तरविषये चोदको
ऽवस्थाप्यते। तथात्रापि पर्युदासवादिना पर्युदासात् पुरा पर्यु
दासनीये सोमे इतरत्र च साधारण्येनाज्यभागप्रसक्तिर्वा-
च्या सा किमुपदेशात् स्यादतिदेशाद्वा न प्रथमः। प्रकरणे
न दर्शपूर्णमासयोरवरुद्धस्याज्यभागोपदेशस्य सोमे प्र-
सञ्जकत्वाभावात् न द्वितीयः। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् उ
देशवाक्यार्थे पर्युदासादिना निर्णीते सति पशोश्चोदकस्य
प्रसक्तिः सत्याञ्च प्रसक्तौ पश्चात् पर्युदासनिर्णयः तस्मा

न्न पर्युदासः। कातर्हि नसोमेऽध्वर इति वाक्यगतिरुच्य
ते। नपशौ करोतीत्यस्य निषेधस्य शेषः सदृष्टान्तो वर्ण्यते। य
था ननौ सोमेऽध्वरे तथाऽतो नपशौ कुर्य्यादिति ततोऽर्थवाद
इति राद्धान्तः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाथ निषेधनम्।
आद्योऽनुयाजवन्मैवं विध्येकविषयत्वतः॥५॥
अत एवार्थवादोऽपि नयुक्तः पशुसोमवत्।
निषेधः स्याद्विकल्पोऽत्र व्रीह्यादाविव युज्यते॥६॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते। अतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति तत्र यद्यनुयाजमा
त्रनिषेध इवानुयाजपर्युदासोऽपि विधेर्निर्विषयत्वं तर्हि त
पशौ करोतीत्यत्र नसोम इतिवदर्थवादोऽस्त्विति यथाऽनु
याजेषु ये यजामह विधिनिषेधयोः समादेशपर्युदास एव
मत्रापीति चेन्न। एकविषयत्वेन व्याहतिप्रसङ्गादत अति
रात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे इत्युक्तेः कथं न व्याहत्येन दृष्टान्तेन तु
विधिः सर्वविषयः निषेधोऽनुयाजमात्रविषय इति। नैवंस्तु
त्यस्तावकयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहतिस्तावे
दस्स्यात्। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यत्र पश्वन्तरनि
षेधेन गोअश्वविधेस्तु निर्दृष्टा इह तु षोडशिनिषेधेन षोड
शिनः सवस्तुनो स्पष्टो व्याघातः तस्मात् प्रतिषेध इति तृतीयः
पक्षोऽस्तु। नचात्रापि व्याघातः शङ्क्यः। अनुष्ठानविकल्पा-
ङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात् सति स्वपक्षस्तु दोषेषु-
गत्यन्तराभावाद् व्रीहियववद्विकल्पोऽभ्युपेयः तस्मात् प्रति
षेध इति राद्धान्तः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

जर्तिलोक्तौ चतुर्थौ किं विकल्पोऽथ पयःस्तुतिः।
विकल्पः पूर्ववन्मैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह॥७॥

अग्निहोत्रे श्रूयते जार्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा
जुहुयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहु र

नाहुतिर्वै जर्तिला गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति जर्तिला आरण्यास्तिलाः गवीधुका आरण्या गोधूमाः तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौतत्वान्नाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्धोमाभावस्तृतीयः पक्षः। नचात्र जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतिविध्येन पर्युदासः सम्भवति आहुतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः। स तेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावात् षोडशिग्रहणवद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। पयोविधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् ग्रामारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोरग्निहोत्रे प्रस्ताहुतित्वं नास्ति पयसस्तु तदस्तीत्यस्य महाभाग्यं पयसः स्तूयते तस्मादर्थवादः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अभिघारनिषेधौ च होमाहोमौ विकल्पितौ।
विधास्यमानशेषो वा विकल्पः श्रुतिसाम्यतः॥ ८॥
निषेधस्य विधेश्चात्र मीमांस्यत्वेन वर्णनात्
स मीमांसावुभावर्थवादस्त्वर्थे विधित्सिते॥ ९॥

चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः तान्प्रकृत्य श्रूयते अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि। अस्मिन्नुदाहरणद्वये तत्र श्रुतिविचारात्तयोरुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात् समानबलौ ततः षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः। नच जर्तिलवद्विधास्यमानस्तुत्यर्थत्वं शङ्क्यं दृष्टान्तस्य विषमत्वात्। दृष्टान्ते स्तावकाज्जर्तिलादेरन्यदेव विधास्यमानं पयस्तस्य स्तुतिर्युक्ता। इह तूपक्रमे विहितावेवाभिघारणहोमौ मीमांसनेन पुनर्विधीयेते। अभिघार्या एव तूष्णीमेव होतव्यमिति वा

कशेषयोः प्रक्रमानत्वान्न च तेनैव तस्य स्तुतिः सम्भवति
पुनर्विधानन्त्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते निषेधस्य
तु स्तावकत्वं दूरापेतं नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं श
क्यते। तस्माद्विधिनिषेधौ विकल्पार्थाविति प्राप्ते ब्रूमः। इति
शब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मीमांस्यत्वं प्र
तीयते। ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधिन्त्वितार्थे स्तु
श्रे इत्थं महाभागो विधिन्त्वितार्थो यन्मीमांसया निर्णेतव्य-
इति स्तूयते तस्मादेकवाक्यत्वादर्थवादः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः।
विकल्पितो वा शून्याः पिपयोन्त्वेदइव स्तुतिः॥ ११॥
विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गानात् तथा सति।
विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशिग्रहवन्मतः॥ १२॥

आधाने वामदेव्यादिसाम्नां गानानि विहितानि आधाने ए
वेदमपरमाम्नायते। उपवीता एतस्याग्नयो भवन्ति। यस्या
ग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते
विगताः कालविलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ता इत्यर्थः। अनया
निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उद्गातुर्विहितं वामदे-
व्यादिसामगानं स्तौति। ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तत
तस्य निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छशविषाणवच्छून्यः
। नहि वन्ध्यापुत्रो वा तद्वधो वा सम्भावयितुं शक्यते तथा
सति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् वपोत्खेदव
दिति ब्रूमः। स आत्मनो वपामुदखिददित्यनेन नात्यन्ता-
सम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिः स्तू
यते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। नेदं वामदेव्यादिसामविधीना-
मस्तोत्रं भवितुमर्हति विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसन्निधिप
ठितैरर्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् कात
र्ह्येसा गानिरिति चेत्। उच्यते ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारे

णोद्गानानंत्रूते। यस्यच गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति वि
धिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते॥

सप्तमाधिकरणमारचयति

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते।
अतिदिष्टपुमर्थं वा पुमर्थं वोक्तितोऽग्रिमः॥२३॥
उपदेशार्थवत्त्वाय मध्यमो ऽन्त्यस्तु सन्निधेः।
एकवाक्यत्वलोभश्चेत्पुमर्थे पर्युदस्यताम्॥२४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचती
ति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तत्राप्युपदिष्टम
तिदिष्टञ्च तत्सर्वं प्रतिषिध्यते।कुतः न ददातीत्यादिवचन
स्य सामान्यरूपत्वादित्याद्यः पक्षः।उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे स
ति उपदेशोऽनर्थः स्यादिति। ततोऽतिदिष्टं पुरुषार्थं चेत्येतदु
भयमेव प्रतिषिध्यते क्रत्वर्थत्वे नोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेय
मिति मध्यमःपक्षः। नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन
यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपि प्राप्तं यच्चाति
दिष्टं दानादिकं तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्यो
पदिष्टमेव सन्निहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः नच नि
त्याग्निहोत्रदानादौ विधिनिषेधयोःसत्त्वाद्विकल्पःशङ्क्यः
भिन्नविषयत्वात् क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वार
यति पुरुषार्थस्तु विधिःकालान्तरे तदनुष्ठापयति तस्मात्पु
मर्थस्य निषेधः। यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदःशङ्क्येत तर्हि
पुमर्थदानादि व्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु
॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

विकल्पितो वाध्यते वाहवनीयःपदादिभिः।
सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः॥२५॥
लिङ्गचोदकवद्वाधो नास्तितेन विकल्पितः।
विशेषार्थे लक्षणास्यादतो मुख्येन वाध्यते॥२६॥

अनारभ्य श्रूयते यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टःप्री

तेइति ज्योतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोतीति राज
सूये श्रूयते वल्मीकवपायामुत्सृज्य जुहोतीति तथान्यत्र श्रू
यते गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोतीति तत्रानारभ्यवादे हो
मसामान्यमनूद्याहवनीयो विहितः प्रकरणनियमितैः पदा
दिवाक्यैस्तदनुवद्भिर्विशिष्टहोमा विहिताः। गार्हपत्यवाक्ये
न होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो विहितस्तत्र पदादिहोमे-
षु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः
पदादिभिः सह विकल्प्यते। कुतः उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः
केवलार्थत्वेन समानबलत्वात् न चैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठ
ते इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते यथा वा चोदकातिदि
ष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषे-
ण बाधोऽस्त्विति चेत् न वैषम्यात् लिङ्गं विलम्बितत्वात् दुर्ब-
लं चोदकश्चानुमेयतया दुर्बलः। न त्वेवं सामान्यशास्त्रं वि
लम्ब्यते नाप्यनुमीयते। अतो दौर्बल्याभावाद्विकल्प इति प्रा
प्ते ब्रूमः। होमसामान्यस्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत् सामान्ये मु
ख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं विशेषशा
स्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलं नच पदादिशास्त्र-
मपि होमसामान्यमेवानूद्य पदादिविधायकत्वेन समानब
लं स्यादिति शङ्क्यं प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधाय-
कस्य सामान्यानुवादायोगात् तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सा
मान्यं बाध्यते॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः।
सह तैर्वोपकारस्य क्रत्वाद्योस्ताज्यभागवत्॥२०
सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे।
पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम्॥२१॥

अनारभ्याम्नायते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति त
था वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दाया
माग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः पुनः साप्तदश्यं विहितं यद्यपि ता

रभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धत्वाद् विकृतिष्वेव निविशन्ते तथासति वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्य वादप्राप्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत् क्रतूपकारकत्वेनेति कर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति साप्तदश्यन्त्वनारभ्य वादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। वैमृधादिषु-सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते किन्तु चोदकप्राप्तास्ता अनूद्य साप्तदश्यं विधीयते तच्च साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तमनारभ्य वादेन तु सर्वासु विकृतिषु तत्रानारभ्य वादे विलम्ब्यते प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनी सम्बन्धमवबोध्यान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति विलम्बः प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनी सम्बन्ध एवबोध्यः क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्प्यः प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव तत्सिद्धेः ततः साप्तदशस्य वैमृधादि विकृति विशेषसम्बन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधात् सम्बन्धो न कल्पयितुं शक्यः। अनारभ्य वादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु यद्वा प्राकरणिकविधिर्वैमृधादिषु साप्तदश्यप्रापकः अनारभ्यवादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदशस्य बाधकः सर्वथापि चतुर्थाकरणवदुपसंहारवचनत्वान्नाज्यभागवदपूर्वकर्म ॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥

स्वाहेत्युक्तिर्दर्विहोमे सद्वारः स्यान्न वाग्रिमः।
पूर्वेन्यायान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकारविधित्वतः ॥२२॥
विधित्वेऽपि नियमः स्यान्न ह्यत्यासन्नवषट्कृतौ।
होमान्तरे वषट्कारः स्वाहाकारविकल्पनम् ॥२३॥

अनारभ्यश्रूयते वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं

प्रदीयते इति दर्विहोमविशेषे श्रूयते। पृथिव्यै स्वाहान्तरि-
क्षाय स्वाहेत्यादि तत्र पूर्वाधिकरणे यथानारभ्य विहितस्य
साप्तदश्यस्य प्राकरणिकविधिनोपसंहारस्तथोपसंहारे स-
ति होमान्तरे पुनास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः। पृथिव्यै
स्वाहेति मन्त्रपाठोऽयं न त्वत्र स्वाहाकारोनारभ्याधीतब्राह्मणवा-
क्येनैव विधीयते। न खलु यमादित्या अंशुमाप्याययन्ती-
त्यादि याज्यामन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य वि-
धायका दृष्टा यथा सिद्धार्थवाची आदित्यशब्दो न विधीय-
ते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्त्तमानार्थे आप्याययन्तीति
शब्दो न विधायकस्तथा वैदिकहविर्विषयो दत्तमित्यस्मि-
न्नर्थे वर्त्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति। तथा सत्यु-
पसंहार्योपसंहारकयोरेकविषयत्वशङ्काया अप्यभावा-
न्नास्त्येवात्र पूर्वन्यायः ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे वि-
नियुक्तत्वात् स्वाहारविधिरर्थाल्लभ्यत इति चेत् एवमपि
ब्राह्मणवाक्येन पक्षेप्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते अस्मिन् द-
र्विहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयते ततः पाक्षिको वषट्-
कारोऽर्थान्निवर्त्तते। किञ्च पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये
देवा उपरिष्टात् स्वाहाकारा अन्ये इति। अपि च विधित्वेऽपि
ब्राह्मणोक्तवाक्येन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्रा-
प्नोति तत्र पृथिव्यै स्वाहेत्येव पठेदिति नियम्यतेऽर्थाद् अ-
न्यासो वषट्कारश्च निवर्त्तते तस्मादविधित्वयोरुपसंहा-
राभावेन होमान्तरेष्वनारभ्य विहितयोर्वषट्कारस्वाहाका-
रयोर्विकल्पः सुस्थितो भवति॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

नातिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यति ग्राह्ययोर्नेसः।
विकृतौ पुनरुक्तत्वाद्दोषोऽङ्गान्तरवद्भवेत्॥२४॥
प्रकृतौ विकृतौ वा स्वसाम्यायस्यात् पुनर्वचः।
साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव॥२५॥

एवं श्रूयते य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति। उभयत्मनं वा
एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति अतिग्राह्य संज्ञका ग्रहा यज्ञस्यो
पष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः। अत्र चीयमानस्याग्नेरतिग्राह्या
णाञ्च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति। कुतः पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्र-
सङ्गात् विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते अथातोऽग्निमग्निष्टोमे
नानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेणेत्यादि। अयमर्थः इष्ट
काचित् मग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नौ अग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति
तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यादयो विकृतयः। यदि विकृ
तिषु चोदकश्चितमग्निमतिदेशेत् तदानीमुक्थ्यादिषु चोदका
देव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् अतिग्राह्याश्च विकृतिषु
पुनर्विधीयन्ते पृष्ठे गृह्णीयादुक्थ्ये गृह्णीयात् तस्माद्विधानार्थत्व
न्नायविकृतावप्यतिग्राह्यातिदेशो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। ऐन्द्रवाय
वादिग्रहाणामङ्गान्तरामुक्थ्यादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽभ्यु
पगतस्तथाग्निचयनस्यातिग्राह्याणाञ्चातिदेशः स्यात्। नह्य
खण्डः सकृत् प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिशेत् का
ण्युपेक्षत इति युक्तम्। अतिदेशप्राप्तानामपि पुनर्वचनं
प्रकृतिसाम्यार्थं यथा प्रकृतावग्न्यतिग्राह्ययोः प्रत्यक्षवि
धिस्तथा विकृतिष्वपीति तत्साम्यं न च साम्ये प्रयोजनाभावः
गुणकामप्रवृत्तेस्तत् प्रयोजनत्वात् श्येनचितिं चिन्वीत स्व
र्गकाम इत्यादिना कामादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामास्तु
तास्ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते। तस्मादथातोऽग्निमिति वा
क्येन प्रकृतावग्निष्टोमे कासुचिदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्नि
चयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते। अन्यासु वाजपेयादिवि
कृतिषूपदिष्टस्याश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चानाश्रयत्वाद्
गुणकाम्यानां नास्ति प्रवृत्तिस्तस्मात् पुनर्विधानवैयर्थ्याभा-
वादस्त्यतिदेशः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

चरुर्हविः पुरोडाशोऽवदानं होमतोऽक्तितः।
चरुमैवं सहाज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः॥ ३६॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र किं पुरोडाशद्रव्यगतस्यावदानस्य चतुःसंख्या किं वा तत्र द्विसंख्या चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभिघारणार्थाभ्यामाज्यावदानाभ्यां सह सम्पाद्यत इति संशयः। तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते। न चोपस्तरणाद्यर्थस्याज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति तस्मात् पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्वारत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः न तावदत्र होमानुवादेन चतुरवत्तत्वं विधीयते होमस्याप्राप्तत्वात् नापि विशिष्टविधिर्गौरवप्रसङ्गात् होममात्रविधानेन चतुरवत्तत्वमनुवाद्य तच्चाज्यसहितस्यैव युक्तं द्विर्हविषोऽवद्यतीति विधिना पुरोडाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् तस्मात् पुरोडाशे द्विरवदानम्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

उपांशुयाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम्।
स्याद्वा नास्त्युपसंहारान्नानुक्तिर्वाक्यतोऽस्ति तत्॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे। कुतः साम्रदस्यवदुपसंहारात् यथा साम्रदस्यमनारभ्याधीतं परिगणितासु मित्रविन्दादिविकृतिषु पुनःश्रूयमाणतास्वेवोपसंहृतं एवमुपस्तरणाभिघारणोपेते हविषि श्रूयमाणं तत्रैवोपसंहर्तव्यं तथा च पुरोडाशसान्नाय्ययोस्तत् पर्य्यवस्यति उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुरवत्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। योऽयमुपसंहरत्वे नोदाहृतो वत्तविधिः सोऽनुवाद इति पूर्वोक्तं अत उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः माभूदुपसंहारस्तथाप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं कथं सिध्यतीति चेत् चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यादिति ब्रूमः। तस्मादुपांशुयाजे चतुरवत्तम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

सन्नपत्नाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः।
शेषः स्यात्तत्क्रतौ नैवं कान्त्यं नित्यत्वबाधनात्॥२९॥
कर्मान्तरविधिर्नैवं मन्त्यभित्त्वेवकारतः॥

णिजर्थस्य विधिर्नैव साफल्यात् स्वार्थवर्जनात् ॥ २९ ॥
कालस्यास्तु विधिर्मैवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः ।
ऐन्द्राग्नैकविधिर्मैवं वैषम्यान्नैवकारतः ॥ ३० ॥
कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु स्वार्थत्यागेति चेन्न तत् ।
स्तुत्या विध्येकवाक्यत्वात् स्वार्थस्यात्रानुवादता ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत् यावेनावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति । तत्र च षट् पक्षान् क्रमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्थापयति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योऽधिकारी श्रुतस्तस्यायं शेषः स्यात् । कुतः तच्छ्रुतेः पुरोडाशसाधनकस्य यागस्य यः कर्त्ताधिकारवाक्ये श्रूयते स एवात्रासोमयाजिशब्देन विशेषितः श्रूयते इत्याद्यः पक्षः । नैष युक्तः कार्त्स्न्यनित्यत्वयोर्बाधप्रसङ्गात् तथाहि पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारेण सान्नाय्योपांशुयाजयोर्व्यवच्छेदः । तथा पुरोडाशद्वयस्याग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति विशेषितत्वादग्नीषोमीयस्यापि व्यवच्छेदः ततः कार्त्स्न्यं बाध्येत । तथा सोमयाजिनमेवेत्यन्वयस्तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदात् यावज्जीवादिवाक्यात् प्राप्तिनित्यत्वं बाध्येत तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्ये आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते इति द्वितीयः पक्षः । यावेनाविति प्रसिद्धानुवादेन दर्शपूर्णमासावेव प्रत्यभिज्ञायेते पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारश्च कर्मान्तरपक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात् प्रसिद्धकर्मानुवादेन याजयेदिति णिजर्थ ऋत्विजो प्रति विधीयते एवकारस्य प्रयोजनं सान्नाय्यादिनिवृत्तिरिति तृतीयः पक्षः सोऽप्यनुपपन्नः ऋत्विग्गामीफलस्य कस्यचिदश्रवणात् । न च विश्वजिन्न्यायेन प्रापयितुं शक्यं परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थप्राप्त्यैवासम्भवात् । तस्मात् कालविधिरस्तु सोमयागात् प्राचीनकाले पुरोडाशाभ्यामेव याजयेन्न तु सान्नाय्येन सोऽयं चतुर्थः पक्षः ।

एषोऽप्ययुक्तः असोमयाजिशब्दस्य काले लक्षणाद्दृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादैन्द्राग्नस्यैकस्य पौर्णमासामप्राप्तत्वेन विधिरस्तु आग्नेयस्तु पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च नित्यप्राप्तत्वादनूद्यत इति पञ्चमः पक्षः। सोऽप्ययुक्तः सकृत् प्रयुक्तस्यैकस्य लिङ्प्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वञ्चेत् वैषम्यप्रसङ्गात् एवकारस्यात्र व्यर्थः। तस्मादगत्यान् लाक्षणिकमभ्युपेत्यापि कालस्य विधिरस्तु। तथाहि असोमयाजिनसान्नाय्येन तावत् प्रतिप्रसवः श्रूयते। तदिह सन्नयेदिति यदा सोमयागो नास्ति तदापि सन्नयेदेवेत्यर्थः। तथासति सोमयाज्यसोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सान्नाय्यमैन्द्राग्नपुरोडाशेन सह भिन्नविषयत्वाभावाद् विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात् प्रागेव पश्चात्तु सान्नाय्यमेवेत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते। तथासत्येतच्छास्त्रं सार्थकं नान्यथेति षष्ठः पक्षः। सोऽप्ययुक्तः सान्नाय्येनतु सोमयाजिनमित्यस्य विधेस्तावकत्वे सत्येकवाक्यत्वलाभात् स्वार्थकत्वञ्चैवं सति भविष्यति तस्मादनुवादोऽयमिति सप्तमः पक्षो राद्धान्तः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति

उपांशुयाजे यत् किञ्चिद् द्रव्यमाज्यमुताग्रिमः।
विशेषानुक्तितोमैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः॥ ३२॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वाद्यत्किंचिद्द्रव्यमिति चेत् मैवम्। आज्यस्यश्रुतत्वात् तावः श्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमासा यजन्तितिहि श्रुतं तेन चेवमप्यनियतं किंचिदाज्यमिति शङ्काप ध्रौवस्य विहितत्वात् सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमिति विहिते विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य सम्प्रयोजनत्वाय विपरिणामः कर्त्तव्यः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

तत्रायः कोऽपिदेवः स्यात्ताग्निकोवाग्रिमोभवेत्।

अविशेषात्प्रकरणात्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते॥३३
तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् विष्णुरुपांशु यष्ट
व्य इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वात् अन्यस्य च देवता
विधेरदर्शनात् यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च। मैवम्
उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे
नियम्यते॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥
कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा न वाऽपि किम्।
प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुताथवा॥३४॥
विष्णुर्वेत्यग्निमुख्यत्वविकल्प्यं देवतात्रयम्।
कोऽप्यत्रानियमान्नैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात्॥३५॥
प्रजापतिरुपांशुत्वात्तूष्णींभावयोगतः।
अग्निर्मुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः॥३६
अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः।
विष्णुर्याज्यादितस्तन्न प्राजापत्योक्तिबाधनात्॥३७
याज्यात्रैविध्यतः मामाविकल्प्यन्तेऽत्र देवताः।
विधिशेषार्थवादेऽपि तत्र प्राप्तमनूद्यते॥३८॥
नान्त्रिकदेवेषु नियमकाभावाद्यः कोऽपीति चेत् न वक्ष्य
माणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् यत्किञ्चित् प्राजा
पत्यं यज्ञे क्रियत उपांश्वेव तत् क्रियत इति वचनादुपांशु
त्वधर्मसामान्येन प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति विधेस्तू-
ष्णीम्भावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् प्रथमं यागदेवत्वेन मु
ख्यत्वादग्निर्देवतेति चेत्। न। उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषय
याज्याद्यपाठात् नावभूतामित्यादि पूर्वोदाहृतवाक्यादग्नीषो
मौ देवतेति चेत्। न। तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधाय
कत्वात् कस्याञ्चिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवया-
ज्यापुरोऽनुवाक्ययोः पाठाद्विष्णुर्देवतेति चेत्। तथा सति
शाखान्तरप्राप्तयोः प्राजापत्ययोर्बाधः प्रसज्येत तस्मात्ता-

नाशाखास्तु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमविषयया-
ज्यापुरोऽनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्प्यन्ते। अत
एवोपांशुयाजविधिशेषे ऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तदेवतात्रय
मनूद्यते विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाय प्रजापतिरुपां
शु यष्टव्यो जामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामि-
त्वायेति। तस्माद्देवताविकल्पो राद्धान्तः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

दर्शोऽद्विर्वोतस्य कालो दर्श एवान्य एव वा।
द्विपुरोडाशसान्निध्याद्राद्याद्दर्शोऽग्रिमोऽग्रतः।३९॥
विष्णुयाज्योक्तितोऽयुक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः।
स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने॥४०॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपां
शुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये स
यागो विहितः। पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयौ
अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ ततो द्विःपुरोडाशसन्निधेः
समानत्वाद्दर्शपूर्णिमे चेत्युभयमुपांशुयाजस्य काल इ
त्याद्यः पक्षः। दर्शप्रक्रान्ते याज्याकाण्डे आग्नेययाज्याया अ
धस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात् प्रकरणसन्निधितः प्रब
लत्वाद्दर्श एव काल इति मध्यमः पक्षः। तावब्रूतामग्नीषो
मावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति पौर्णमास्या
स्तत् कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात् पौ
र्णमास्येव कालस्तथा च वैष्णवाज्या प्रकरणादुत्कृष्यताम्॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

पुरोडाशैकयुक्तायां पौर्णमास्यामयं नहि।
स्याद्धानास्त्यन्तरे युक्ते तस्य कालेऽस्तिशङ्कवत्।४१।

सोमात् प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरो
डाशयुक्ता पौर्णमासी भवति स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भव-
तीति वाक्येनाग्नीषोमीययोः सोमयागोत्तरकालत्वावगमात्

तस्मादुपांशुयाजो नास्ति। कुतः उपांशुयाजमन्तरायजतीति पुरोडाशद्वयान्तरालवर्त्तित्वस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः। किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतौ उतोपलक्षणभूतौ नाद्यः अन्तरालकालवत् तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोरुपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात्। नचैतद्युक्तम्। उपांशुयाजवत्तयोरपि स्वानन्त्र्येणैव लक्ष्यफलान्वयात् द्वितीये तु शङ्खन्याये नोपलक्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति यथा शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने तं शङ्खं धमतः पुरुषस्याभावे नोपलक्षकस्य ध्वनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन् काले सेवकः समागच्छति तथात्रापि द्रष्टव्यं यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेवव्यापारभूतं सूर्य्यगत्यादिकं सम्भाव्यते तह्यत्रापि सम्भवत्येवाग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः तस्मादेकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः॥

अथ एकादशोऽध्यायः॥

बाधाबाधविचारेण प्रयाज्ये निश्चिते सति।
प्रयोगस्य विचारोऽयनन्त्ररूपो विचार्यते॥

अनेन दशमैकादशयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः॥

एकादशाध्यायस्याद्यपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

षड्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्त्रतोऽथवा।
आद्यः पृथक्फलार्थित्वात्तत्संघस्य फलोक्तितः॥१॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतं फलमाग्नेयादिभिः षड्भिर्यागैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। कुतः। पृथग्गुत्

पत्वात्तया परस्परनिरपेक्षाणां पृथगेव फलाकाङ्क्षित्वादि ति चेन्न। तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृतस्य सङ्घस्यैव फलसम्बन्धात्॥ तस्मात्स्वर्गस्तेषां फलं तन्त्रेण तन्त्वेते विस्तार्यन्ते बहूनामुपकारो येन सकृत प्रवर्त्तितेन त दिदं तन्त्रम्। तद्यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्येकृतः प्रदीपस्ते षामुपकरोति। तन्त्वनु लेपनभोजनादिवत प्रतिपुरुषमावृ त्तिलक्षणमावापमपेक्षते। एवं स्वर्गस्तन्त्रेणफलम्

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

कार्य्यभेदात्तवाङ्गानां सौर्य्येचित्रादिवद्भिदा
करणैक्यात्तदेकत्वंद्वारभेदोबहुत्वतः॥ २॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि तेषां सर्वेषां करणं प्रत्युप- कारभेदः स्यात्। कुतः कार्य्यभेददर्शनात्। यथा सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामश्चित्रया यजेत पशुकाम इत्या दिषु परस्परनैरपेक्ष्येण विहितानां सौर्य्यादीनां ब्रह्मवर्चसा दिकार्य्यभेदस्तथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्परनिरपेक्षा णां करणे प्रकारोभिद्यते। नचात्र पूर्वन्यायेन सङ्घोपकार गमकं किञ्चिदस्तीति प्राप्तेब्रूमः। करणाकाङ्क्षानुसारेण। ह्यङ्गोपकारः कल्प्यः। करणञ्च स्वयमेकं सत्स्वशक्त्युद्वो

——— ——— धनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृ तमपेक्षते। अङ्गबहुत्वंतुद्वारकार्य्यभेदेनोपपद्यते। यथा· तण्डुलकाष्ठस्थाल्यादीनां कारकाणां द्वारभेद एवौदननि- ष्पादनलक्षणप्रधानकार्य्यमेकमेव तद्वदत्र द्वारभेदेऽप्युप कारएकएव॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

उपकारः समस्तेनकेश्चिद्वानिखिलैकृत॥
आकाङ्क्षापूरणाद्याद्यःफलाधिकायमध्यमः॥ ३॥
कृपातवैद्योगपद्येत्यागहेतोरभावतः।
सम्भूयकरणाकाङ्क्षापूरयत्युपकारतः॥ ४॥

सोऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णीतः। समस्तेना

ङ्गेन सिध्यति। करणस्याङ्गाकाङ्क्षायास्तावता पूरितत्वाद्य थाग्रामगतैः सर्वैः कर्त्तव्यैः करदानमेकराजकुलसमागतःक रोति। कराकाङ्क्षा च तावता निवर्त्तते। तथात्रापि द्रष्टव्यम्। य द्येतदङ्गमनुष्ठेयमिति निशेषनियामकं नस्यात् तर्हि विक ल्पोऽस्त्वित्याद्यः पक्षः। यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौ र्य्येचित्रादीन्यनुतिष्ठति तावत् फलमाप्नोति तथाङ्गभूय- स्त्वेन फलभूयस्त्वसम्भवादिच्छया कानिचिदङ्गान्यनुष्ठे यानि। तेष्वातिशयवानेककरणोपकरणे जायत इति मध्यमः पक्षः यथा जिघत्सया स्वल्पवीजभक्षणाय कपोतपंक्तिर्यु- गपत् पतति तथा करणाकाङ्क्षा पूरयितुं समर्थानि सर्वा- ण्यङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिगृहीततया युगपत् प्राप्तानि तेषां केषाञ्चित परित्यागे हेतुर्नास्ति। तस्मात् सर्वान्यङ्गा नि सम्भूयैकस्योपकारजनने करणाकाङ्क्षां पूरयन्तीति रा द्धान्तः। वार्त्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्यैवेयंश्रममन्यमानोऽ स्मिन्नेवाधिकारेणान्तर्भावयामास ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृच्च वा।
फलसिद्धेरादिमोऽन्त्यो भूयःस्वेच्छानुसारतः॥ ५॥

चित्रादिकाम्यकर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्। तावतैव पश्वा- दिफलसिद्धिः। यथा प्रयाजाद्यङ्गं सकृदेवानुष्ठीयते तद्वदि ति प्राप्ते ब्रूमः। विषमोदृष्टान्तः। करणस्याङ्गेषु सकृदेवाका ङ्क्षा। इह तु पुरुषः स्वर्गपश्वादीन् भूयोभूयः कामयते। अ तस्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

अवघातः सकृत्त्वो वाऽसकृत् स्याद्विधिसिद्धितः।
दृष्टात्तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम्॥ ६॥

ब्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृन्मुसलपातमात्रेण विधिप्रयुक्त स्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्यत्रावृत्तिरिति चेत् न। तण्डुलः नि-

घ्नतेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्सामर्थ्येन तस्याभ्यासस्याश्रुतस्यापि
कल्पनीयत्वात्। एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सर्वौषधावघातः किमावृत्यः सकृदेव वा।
आवर्त्यः पूर्ववन्नैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात्॥७॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते। औडुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य
पूरयित्वावहन्ति। अथैतदुपदधातीति। अत्रादृष्टमात्रस्य
प्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अङ्गेऽभ्यासो न वा भून्नाभ्यासो नाङ्गे पृथक्फलम्।
अङ्गावृत्त्यैव भूमातः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्भवेत्॥९॥

एकस्मिन्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाभ्यस्यम्॥
कारीर्यादेः काम्यस्य कर्मणोऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्श-
नादिति चेत् न अङ्गोपकृतप्रधानस्य यत् फलं ततोऽतिरि
क्तस्य कस्यचिदभावात्। यदि फलभूमानमर्थयेत तदा सा
ङ्गं प्रधानमावर्तनीयम्। नन्वङ्गमात्रावृत्त्या तत् सिध्यतिन
नूपकारभूयस्त्वमङ्गावृत्तिलक्षणम् फलभूयस्त्वे पर्यव-
स्यति। यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिकृतो भूयानुपकारः फ
लं वर्धयति तद्वदिति चेत्। न। तत्रानुदृष्टत्वादिह त्वदृष्ट उप
कारः शास्त्रादेव बोध्यः। न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वायाङ्गा
वृत्तिं क्वचित् ब्रूते। तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेव प्रयाजा
द्यङ्गानुष्ठानम्॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्यास्वेच्छिकास्त्रित्वमेव वा।
आद्यो बहुत्वसाम्येन त्रित्वेनैव कृतत्वतः॥८॥

अश्वमेधे वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति त्रित्वचतु-
ष्ट्वादिसंख्यानां सर्वासां बहुत्वसाम्यादिच्छया काचिद्बहु-
संख्या स्वीकार्येति चेत्। न त्रित्वेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्
। यो हि चतुष्ट्वादिसंख्यामुपादत्ते तेन तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जे

यितुं शक्यते। अतोऽवश्यम्भावित्वेन प्रथमभावित्वेन ला घवेन च त्रित्वोपादाने शास्त्रार्थसिद्धौ ततः शक्यम्। त्रित्वो पादानेन त्वनन्तर्भूतं चतुष्ट्वादिकं वर्जयितुं न शक्यते। अ· धिकपशुहिंसायां प्रत्यवायात्। तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयम्॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

उत्तरास्तिस्र एवस्यु र्यावत्यस्त्वात्र पूर्ववत्।
तिस्रो वा हविःकान्त्याऽपूर्वा यावत्यो विधितोऽन्तिमः॥९॥

सान्नाय्यदोहं प्रकृत्य श्रूयते। वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा वि सृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति। तत्र तिसृभ्य उत्तरा गावो यजमानस्य यावत्यः सन्ति। तासां मध्ये कपिञ्जल न्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दोहनीया इति प्राप्ते ब्रूमः। ना स्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमाराश्च न पयो लभे रन्निति विद्यमानपयसो हविष्ट्वं विधीयते। न चात्र कुमा राणां पयसो निषेधः तथा सति दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थ त्वं कल्प्येत। कुमाराश्च नेत्येवञ्च शब्दस्यापि शब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात्। किञ्च वरुड्ढंधीन्द्रायदेवे· भ्यो हविरित्यस्मिन्नपि मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते। तेन· प्राप्तं सर्वोत्तरा गोदोहनमनूद्याऽपूर्वमनन्वारम्भणमात्रं विधी यते। तस्माद्द्विधेय कपिञ्जलवैषम्याद्धविर्बाहुल्यार्थं सर्वा उत्तरा दोहनीयाः॥ अथ दशमाधिकरणमारचयति॥

प्रत्यङ्गिः कार्य्या एव ङ्गानि तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः।
एकैकस्योपकार्य्यत्वं तस्मात् प्रत्यङ्ग्यनुष्ठितः॥१०॥
विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम्।
तद्देशकालकर्तॄणामेकत्वात्तन्नेकारिवत्॥११॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याग्नेयादीन्यङ्गानि प्रयाजाज्यभागैरुपका र्य्याणि तेष्वेकैकस्याङ्गिन उपकारापेक्षितत्वात् प्रतिप्रधानम ङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। यथा समिधो यजतीत्या दिविधानं सकृदेव प्रवृत्तं तत्त्वाग्नेयादित्रयोद्देशेन पृथक्

प्रवर्त्तते। तथानुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्त्तते। प्रवृत्तं सत् त्रयाणामुपकाराकाङ्क्षां पूरयति। यथा बहूनां पुरतो नृत्यन्न नेकः सर्वेषां सुखं युगपन्निर्वर्त्तयति तद्वत् तस्मादाग्नेयादिषु देशकालकर्तॄणामेकत्वादङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम्॥

अथ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा दैवतैक्यतः।
तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथग्भवेत्॥१२॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते। आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इति अयमर्थः। ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्येत्येवं स्पर्धमानो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति। तत्राद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्दैवतैक्यात् तन्त्रेणानुष्ठानम्। इति चेन्न। सौम्यपशुना-व्यवधाने सति कालैक्यासम्भवेन तन्त्रासम्भवात्तस्मादावापः

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तदशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

आग्नेयादिप्रधानस्य देशकाले च कर्त्तरि।
भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद्द्रव्यदेववत्॥१॥
उत्पत्तिविधिशेषत्वादभेदः स्यादेकशब्दतः।
विधेः प्रयोगशेषत्वादभेदेन तु तन्त्रता॥२॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्त्तारो विहिताः। समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेताऽमावास्यायाममावास्यया यजेत। दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति। एते देशकालकर्त्तारोऽङ्गत्वात् द्रव्यदेवतावत् उत्पत्तिविधिशेषाः सन्तः प्रधानेष्वाग्नेयादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येकेन शब्देनाग्नेयादीनां पृथगुत्पन्नानामपि परस्परसहितानामेव फल

साधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते। तमेकप्रयोगापाद्
कमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयो
ऽपि प्रयोगशेषा एव न तूत्पत्तिशेषाः। तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे
देशादीनां तन्त्रेण सम्बन्धः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अङ्गेष्वेकेऽपि देशाद्याः किं वा नैते देवतादिवत्।
अनन्वयान्नकेऽपि मैवं प्रयोगेण परिग्रहात्॥३॥

प्रयाजाद्यङ्गेषु येकेऽपि देशकालकर्त्तारः। प्रतीष्टि इच्छ
या कर्त्तव्याः। कुतः। अनन्वयात्। यथा प्रधानान्वितयोर्द्रव्य
देवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति तथा देशादीनामपीति प्राप्ते ब्रूमः
। प्रयोगशेषत्वं देशादीनां तत्त्वाग्नेयादिविधिशेषत्वमित्युक्त
म्। प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि गृह्यन्ते। तस्माद्य एव दे
शाद्य प्रधानानां त एवाङ्गानामपि॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सङ्घभेदे तन्त्रभङ्गो नवा कर्मैक्यतोऽग्रिमः।
न मुख्यकालभेदोक्तप्रयोगस्य पृथक्त्वतः॥४॥

इष्टौ विद्यमानानां षण्णां यागानां द्वाववान्तरसङ्घौ दर्शश्च-
पूर्णमासश्च। चातुर्मास्येषु चत्वारः सङ्घाः वैश्वदेववरुणप्र-
घाससाकमेधशुनासीरीयाः। एतादृशे विषये सङ्घः तानेक
त्वे कर्मैक्यात् प्रयोगैक्ये सत्यङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं युक्तम्।
न च पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः। पशु
वदभेदोपपत्तेः। वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति पुरोडाशेन-
माध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने इति वपापुरोडाशहृदयाद्य
ङ्गप्रचाराणां कालभेदेऽपि पश्वङ्गानां प्रयाजानां यथा नास्त्या-
वृत्तिस्तद्वदत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः। नात्राङ्गतन्त्रं युक्तम्। कुतः
। दर्शपूर्णमासकर्मण एकफलसाधनत्वेन तत्स्वरूपत एक
त्वेऽपि दर्शप्रयोगात् पूर्णमासप्रयोगस्य पृथक्त्वात्। तच्च पृ
थक्त्वं वाचनिकात् कालभेदादवगम्यते। पशुदृष्टान्तस्तु वि

षमः। नहि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति। वपादीनां तु प्रयाजाद्यपेक्षया मुख्यत्वेप्यस्ति महद्वैषम्यम्। प्रयाजादिभ्यो वपादयो मुख्यास्तेभ्यो वपाद्यवयवेभ्योऽवयवी पशुर्मुख्यः। अत्रापि प्रयाजादिभ्यः आग्नेयादयस्त्रयो मुख्यास्तेभ्योऽपि तेषां सङ्घो दर्शो मुख्यस्तस्य च दर्शस्य कालभेदो विधीयते। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति। तत्र दर्शयागस्थानीयस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत्। भवेत्तदा साम्यं नत्वेवं विधीयते। किन्तु वपादिभ्यप्रचारस्यैव कालभेदो विधीयते। नहि प्रचारस्याङ्गभूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति येन प्रयोगभेदाद्याशङ्क्येत। तस्मात् पशुवैषम्येण मुख्यस्यैव दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोऽस्य प्रयोगभेदे सति प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरिति। एवं वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अङ्गान्यध्वरकल्पाया प्रातःकालादिवृत्तिषु।
त्रिषु सङ्घेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनाथवाग्रिमः॥५॥
उपस्यशेषनिर्वापात्तद्द्वाराङ्गापकर्षणात्।
प्रातर्निर्वापवैषम्यान्मुख्यकालाद्यभिन्नता॥६॥

काम्येष्टिष्वध्वरकल्पानाम् काचिदिष्टिः। तत्र प्रातःकाले त्रयाणां यागानामाग्नावैष्णव सारस्वत बार्हस्पत्यानां सङ्घः पठितः। मध्याह्नपराह्णयोरपि तथैव पठितः। अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैराग्ना वैष्णवो विशेषित इतरत् समानम्। तत्र त्रिषु सङ्घेषु प्रयाजाद्यङ्गानां तन्त्रम्। कुतः। पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति सङ्घस्य यागस्याशेषनिर्वापस्य रात्रौ सुप्तजानां प्रबोधपूर्वकव्यापारात् प्राचीन उषःकालेऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणामपकर्षस्य प्रतिभानादिति प्राप्ते ब्रूमः। आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति स्तमान्येन विहितोऽयः प्रातःकालीनो निर्वापः

स एव सन्निहितत्वात् पुरोवाक्य इति विशिष्यते। तस्मादुत्तरसङ्ग्रनिर्वापोऽपि मुख्यत्वलाभाय तत्तत्कालयोः कर्त्तव्यस्तद्वत् प्रयाजादीनामपि भेदेनानुष्ठानम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुतोऽग्रिमः।
पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः॥७॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेत्। न। प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता। तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणं प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति। कालश्चैको याज्यार्द्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशाच्छक्यते च सह होमस्तस्मात् तन्त्रम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

ऐकादशिनगे तन्त्रे वसाहोमेऽथ भिन्नता।
तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रधानार्धर्चभेदतः॥८॥

एकादशिनेष्वाग्नेयः सारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सहकर्त्तुं शक्यत्वात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। देवताभेदेन प्रधानभेदात्। तत्र याज्यार्द्धर्चान्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठाने यौगपद्यासम्भवाद्भेदः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

यूपैकादशिनी यूपाञ्जनेर्भेदोऽथ तन्त्रतः॥
समीपभेदाद्दाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगोचरतः॥९॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते। कुतः। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्। सामीप्यनाशश्च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्यन्तसामीप्यं सम्भवति यूपदाहप्रसङ्गात्। अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम्। देशैक्यसम्भवादाहुतेस्तत्र तन्त्रता॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

किमश्वावभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः।
मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण सदन्वयात् ॥८॥

इदं श्रूयते। अश्वावभृथेन चरन्तीति। तत्र वारुणस्यैककपालो ऽवभृथशब्दवाच्यत्वान्मुख्यं कर्म तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते। अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमन्त्राङ्गत्वात् प्रधानमात्रस्यैवाप्स्वनुष्ठानम्। आघाराज्यभागादीन्याहवनीये ऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। स्यादप्येवम्। यद्यवभृथ इत्येतावतैव श्रूयेत। इह त्वश्वावभृथेन चरन्तीति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम्॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गैस्तन्त्रभिदाथवा।
प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रभेदो देशस्य भेदतः॥९॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि तेषु मारुतीमामिक्षां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारे ऽनुतिष्ठति। इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे ऽनुतिष्ठति। तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात् तन्त्रेणाङ्गान्युभयवादिसम्मतानि। तथा तान्येव मारुत्या अपीत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम्। कुतः। वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात्। नन्वत्र विहारभेद आम्नातः। पृथगग्नी प्रणयतः पृथग्वेदी कुरुत इति सोऽयं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यात्। मैवम्। हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगः। दष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति तद्विधानात्। तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। देशभेदात् प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते। न च तद्भेदस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता। तदासादनस्य दृष्टहोमार्थता परित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात्। न च प्रयोगभेदे तेनासादनभेदस्याधि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम्। अन्यत्र स्वाप्ता प्रयोगप्राप्तौ त

ह्यवस्यार्थत्वात् । तस्मादेकेनाङ्गानुष्ठानम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

कर्तृभेदो न वा तन्त्रभेदः स्यादङ्गभेदवत् ।
पञ्चर्त्विग्वचनान्नैवं द्वयोरुक्ता व्यवस्थितिः ॥ ११ ॥

तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादाग्नेयाद्यङ्गभेद इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि भेद इति चेत् मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्माग्नीध्राः पञ्चर्त्विजश्चातुर्मास्येषु विहिताः । चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति । यद्याग्नेयाद्यष्टके मारुत्याञ्च होत्रादिभेदः स्यात् तदा पञ्चसंख्या बाध्येत । ननु पञ्चसंख्यासिद्ध्यर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात् । मारुत्यां चाध्वर्युः प्राप्त इति चेत् सत्यम् । प्राप्तावेव तौ उभावुभयत्र व्यवस्थानुवचनाद्भविष्यति । तत्तु वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः ॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

तन्त्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथवा ।
तन्त्रमाग्नेयको नो मैवं कर्तृभेदानिवारणात् ॥ १२ ॥

तत्रैवाग्नेयाद्यष्टके मारुत्याञ्च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रमुक्तम् । कुतः । गार्हपत्यस्यैकत्वात् नचाहवनीयवद्दक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति । तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । मतावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथासत्यध्वर्युणा कृताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुपकुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक् पत्नीसंयाजान् जुहुयात् ॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो वा हुतासति ।
कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥ १३ ॥
किं चोत्कर्षो वसिष्ठस्य ह्यारण्याकिवदादिमः ।
अदृष्टवाक्यभेदाप्तेर्द्वयाभावेन चान्तिमः ॥ १४ ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति इति प्रकृ

न्य श्रूयते। तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजतीति ब्रह्मसाम्न्यालभत इति। सप्तदशसु पशुषु पर्य्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते। अश्वमेधे पर्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य प्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्य्यग्निकरणान्ताः समाप्याः। आलभतिनाच ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः। कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किञ्चिददृष्टं कल्प्येत। वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात्। किञ्च ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मान्तरविधिः सम्भवति। तस्मात्पर्य्यग्निकरणानन्तरमेव कार्य्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षो विधीयते। तथा सत्यर्थप्राप्तः पर्य्यग्निकरणानन्तरभावि कर्मव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

उष्ट्रोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाद्योऽत्र पूर्ववत्।
अन्वहं त्रित्वयोरुक्तमाद्यपश्वालयोर्विधौ॥१५॥
वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः।
तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इष्यताम्॥१६॥

अस्त्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् पञ्चाहविशेषः स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः। तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदशस्त्रीपशवः सप्तदशोक्षाणश्च विहितास्तेषु सर्वेषु पर्य्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुंपशूनामुत्सर्गञ्चाम्नाय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमाम्नाय पश्चादाम्नायते। त्रींस्त्रीन् एकैकस्मिन् अहनि आलभेरन् पञ्चोत्तमेऽहनीति तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु च तसृष्वमावास्यासु योऽयं पशूनामुत्सर्गस्तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति किन्तूत्कर्षः। त्रींस्त्रीनिति वाक्येनालम्भस्याभिधानात्। यथापूर्वं

प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथात्रापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। श्रौतस्त्रीन्तेकैकस्मिन् अहनि आलभेरन्नित्यत्र पर्य्यग्निकरणानन्तरभाविनं प्राप्तमालम्भमनूद्यैकाहत्व त्रित्वगुणयो विधौ वाक्यंभिद्येत। तथा पञ्चोत्तमे ऽहनि इत्यत्रोत्तमाहत्व पञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदस्तस्मात्तद्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरस्तु पेयस्तथा सत्यारण्यपशुन्यायेन सप्रदशोक्षाणः पर्य्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

दशपेयेचाभिषेचनीयेनतन्त्रंभिदाथवा।
क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेनभिन्नता॥१७॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्य्यम्। कुतः क्रयसाहित्यात् सहसोमौ क्रीणाति अभिषेचनीय दशपेययोरिति श्रूयते। तथा सत्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे क्रेतव्ये सति क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्त्रंस्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। भिन्नकालीनयोरभिषेचनीय दशपेययोरङ्गानांभेदोयुक्तः संसृपाख्याभ्यो दशभ्यः इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमस्ताभ्यः प्राचीने ऽत्यन्त व्यवहिते काले ऽभिषेचनीयः। नच क्रयसाहित्यमस्ति सद्योदीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्तीति दशपेये क्रयस्य सद्यः कालत्वविधानात् सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं विवक्षितम्। तस्मादुभयोरङ्गानांभेदः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

निष्कासावभृथेविप्रकर्षोऽथप्रतिपादनम्।
उताद्यकर्मपश्रुवदाद्योऽवभृथशब्दतः॥१८॥
कर्मान्तरंतदापिस्यात्प्रतिपत्तिःप्रयाजवत्।
प्राधान्याद्यार्थकर्मस्यात्तस्मावभृथकर्मकम्॥१९॥

चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षांप्रकृ-

त्येदमाम्नायते। वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति
।तत्रायं प्रयोगप्रकारः।वरुणप्रघासेषु नवहवींषि तेषष्ट
मं हविर्वारुण्यामिक्षा नवमं हविः काय एककपालः वारु
ण्यामामिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदधाति तत आमि
क्षासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा ततः एककपालेन प्रच
र्य्य भाण्डलिप्तेन वारुण्यामिक्षायाः निष्कासेन यवतुषैश्चा
वभृथमनुतिष्ठतीति।तत्र संशयः। किं वारुण्यामिक्षाया ए
कमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपाल प्र
चारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्यमित्येवं
प्रचारस्य विप्रकर्षः।उत कर्मान्तरम्।तत्रापि किं प्रतिपत्ति-
कर्म आहोस्विदर्थकर्मेति।तत्र विप्रकर्ष इति तावत् प्राप्तं कु
तः।पशौ तथा दृष्टत्वात्।प्रातःसवने वपया प्रचर्य्य तृतीय
सवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति सवनीयपशौ यथा प्रचारवि
प्रकर्षस्तद्वदत्रापीत्याद्यः पक्षः। तथा सत्यवभृथशब्दवैय-
र्थ्यं स्यादतः कर्मान्तरमिति पक्षान्तरम्।तदाप्यामिक्षाहविः
शेषस्य निष्कासस्यास्मिन् कर्मणि हविष्ट्वायोगात् प्रयाजशे
षन्यायेन तत्प्रतिपत्तिः स्यात्। यथा प्रयाजशेषेण हवींष्य
भिघारयतीत्यत्र शेषसंस्कर्त्तुमभिघारणं तथात्रापि निष्का
सः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः।तस्मिन् पक्षे निष्कासस्य सं
स्कार्य्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः
स्यादतोऽवभृथस्य प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम्।यदि चा
तुर्मास्येषु नास्त्यवभृथस्तदा तद्धर्मातिदेशाय तन्नामनिर्दे
शोक्तिरन्यदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनि
कस्तस्मादर्थकर्म ॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

प्रायणीयस्य निष्कासे योनिर्वापोऽर्थकर्म वा।
निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदनीयस्य संस्कृतिः॥ २० ॥
उताद्यः पूर्ववन्नैवं सुत्यास्यप्रकृतत्वतः।
मध्योऽस्तु नापयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः॥२१॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपतीति अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकम् उदयनीयस्य प्रकृतत्वाद् भिन्नप्रकरणाम्नानावभृथधर्मातिदेशाव दुदयनीयधर्मातिदेशासम्भवान्नार्थकर्मत्वम्। तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु। सोऽपि न सम्भवति। उपयुक्तसंस्काराद्‌ उपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात्। तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात् तत्कालत्वेन राङ्गवत्।
मुख्यकालेन पूर्वेद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालतः॥१॥

वेदिर्वेदइध्मा बर्हिरित्यादेः सम्पादनरूपमङ्गानुष्ठानं प्रधानस्यैव कालेकर्त्तव्यम्। प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकर्त्रैक्यस्य निर्णीतत्वादिति चेत्। न। कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात्। पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीत्यादिः कालभेदः। अप्स्वावभृथेन चरन्तीत्यादि देशभेदः। अग्नी सौत्रामण्याञ्च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः। वडवा दक्षिणेति सौत्रामण्यां श्रुतम्। तस्माद्‌ वेद्यादौ स्वस्व कालादयो द्रष्टव्याः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

प्रतिकर्मपृथक्कार्यमाधानं यदि वास्सकृत्।
अन्याङ्गवत् पृथङ्मैवं स्वकालत्वसमत्वतः॥२॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथक्कार्यमिति चेत्। न। आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहितत्वात् तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि सम्बन्धः समानः। न च प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः आधान

स्यानारम्भाधीनत्वात्। आहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्येन नैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विकहोमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते। तस्मात्तन्त्रेणानुष्ठानम्। यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारत्वाद्वाङ्गत्वमभ्युपेत्यैवं चिन्ता॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीयसुत्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्त्रता।
उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः॥३॥

ज्योतिष्टोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहितास्तेषु यूपभेदो युक्तः। कुतः अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदियमग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः। किन्तु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति क्रीते राजनीति तत्कालविधानात्। तत आधानवत् सर्वार्थत्वं सम्भवति। यथा स्वकाले सम्पन्नमाधानं तत्र द्वाकाशेषे स्तत्र तेषु कर्मसु तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्रविनियोज्यः। तस्मात्तन्त्रेण यूपः सम्पाद्यः। ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

संस्कारास्तक्षणाद्याः किं भिन्नास्तन्त्रेण वाऽग्रिमः।
पशुकालत्वतो मैवं यूपत्वापादका यतः॥४॥

तक्षणपर्यूहणाद्या यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वात् नियोजनादिवत् त्रिषु पशुषु भेदेन कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। छेदनवत्तक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात्। न खलु यूपो नाम कश्चिल्लोकप्रसिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्य छेदनमात्रेण तत्तद्विधिः कृतार्थः स्यात्। किं तर्हि छेदनतक्षणादिना यूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते। यथा समतियैः छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूपत्वमापद्यते ते सर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः

तस्मात् त्रिष्वपि पशुषु यूपच्छेदनवत्तक्षणपर्यूहणोदय-
स्तन्त्रेणानुष्ठेयाः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

स्वरुर्भिन्नोऽथवैकः स्यादस्वकालत्वतोभिदा।
प्राथम्यमेकशकलेतन्त्रंस्यादविशेषतः॥५॥

शकलः स्वरुरित्युच्यते। सच भिन्नेषु पशुषु भिन्नः सम्पा
द्यः।कुतः।अस्वकालत्वात्। नहि यूपस्येव स्वरोकश्चित्प्रा
तिस्विकः कालः श्रूयते। ततः स्वरुणा स्वधितिनाच पशुम
नुक्तेऽन्यञ्जनकालीनत्वादञ्जनवद्भेद इति प्राप्तेऽभिधीय
ते। यः प्रथम आपतेत् स स्वरुः कार्य्य इति श्रुतं प्राथम्यमे
कस्मिन् शकले युक्तम्। सच शकलो यूपकालीनः पशुवि
शेषसम्बन्धे हेतुमलभमानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषु पशुषु
उपकरिष्यति॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

अहर्गणेविषाणायास्त्यागोऽह्नोः किंविकल्पते।
किंवानियम्यतेऽन्त्येऽह्निस्यादाद्योवाधसाम्यतः॥६॥
कण्डूयनेनहस्तेनश्रुतमर्थात्तुतद्भवेत्।
श्रुतवाधाद्वरन्तस्यवाधोऽतोऽन्त्येनियम्यताम्॥७॥

कृष्णविषाणया कण्डूयते। नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृ
ष्णविषाणं प्रास्यतीति ज्योतिष्टोमे श्रुतम्। प्रासनमहर्गणयो
द्वित्रिरात्रादौ चोदकप्राप्तम्। तत्र प्रथमे चरमे वाह्नीत्येवं वि
कल्पते।कुतः।उभयत्र वाधसाम्यात्। यदि प्रथमेऽहनि प्रा
स्येत्तदानीमुत्तरेष्वहःसु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात् प्राची
नं विषाणया कण्डूयनं वाध्येत। चरमेऽह्नि तत्प्रासने पूर्वे
ष्वहःसु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं
वाध्येत। तस्मात्समबलत्वेन विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। न
हि हस्तेन कण्डूयनं किञ्चिच्छ्रुतं किन्तु विषाणायान्त्यक्ता
यां अर्थात् प्राप्यते कामं तस्य वाधोऽस्तु। श्रुतं विषाणया क
ण्डूयनमवाधितुं चरमेऽह्नि प्रासनं नियम्यते॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गस्य पूर्ववत्।
शङ्कितैतद्विधौ न स्याद् विधित्वेतद्ङ्तरम्॥८॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः श्रुताः। अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिना प्रकृतौ प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः। स चात्र चोदकप्राप्तः। तत्र प्रथमे चरमे वा हविषि हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वः पक्षः। अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का हस्तेन कण्डूयनं न विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति तत्रेदमुत्तरम्। विहितस्य वाङ्नियमस्यावधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूद्यते रागप्राप्तत्वान्नासौ विधीयत इति। तस्मात् प्रासनाद् विसर्गोऽपि चरमकाले नियम्यते॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

पशुकालेपुरोडाशकालेवा वाग्विसर्जनम्।
तन्त्रित्वादादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमात्कर्तृसंस्कृतिः॥९॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति तथापि कृत्वाचिन्तेयम्। तत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया। कुतः। पशोस्तान्त्रित्वात्। पशुपुरोडाशस्य प्रासङ्गिकत्वेन पशावनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः। वाग्यमोऽनादृष्टार्थः। किन्तु तत्कर्तृसंस्कारार्थः। तथा सति पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्रा तदनुष्ठानं प्रसज्येत। तस्मान्नियतां वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विसृजेत्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाग्निमोचनः।
योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः॥१०॥

अग्निचयने योगविमोकौ अग्नेः श्रुतौ। अग्निं युनज्मीति मन्त्रहोमो योगः इममस्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः।

सच साङ्गप्रधानविषयः सर्वप्रयोगान्ते कर्त्तव्यः।योगस्य-सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवादिति प्राप्ते ब्रूमः।पञ्च-भिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोति इत्यनेन मोचने यज्ञप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्य्यात्॥

तदेवाधिकरणं वार्त्तिकमतेनारचयति॥

व्यत्यस्तौ तावुभौ पक्षावुक्तत्वाविशेषतः।
सर्वार्थत्वद्गुणो भातिसर्वान्तेऽतोविमोचनम्॥११॥

प्रधानान्तेविमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः सएवात्र पूर्वःपक्षः।अग्निंयुनज्मि शवसाघृतेनेति जुहोत्यग्निमेव तद्युनक्तीति एतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम्।पञ्चभिर्युनक्तीति गुणविधिः।तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति।गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमाचष्टे।किन्तुसाङ्गम् तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते कर्त्तव्यः॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

उपसत्कालसुब्रह्मण्यागणेभिद्यतेनवा।
प्रधानभेदाद्भेदःस्यात्कालभेदात्तुभिद्यते॥१२॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदाद्भिद्यत इति चेत्।न।पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तन्त्रत्वात्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

सुत्याकालीनमाह्वानंतन्त्रंस्याद्भिद्यतेऽथवा।
यूपाहुतिवत्तन्त्रंसुत्याकालतयाभिदा॥१३॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासन्निधौ कृतमपि सुब्रह्मण्याह्वानं सर्वेषामहःसूपकरोति।यथा यूपैकादशिन्या दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणाज्याहुतिः सत्यप्यर्थाद्देक यूपसन्निधौ सर्वेषामुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः।अन्यसुत्याकालीनेनाह्वानेनात्र नास्त्युपकारः।कालविशेषस्यापि तत्प्रयोजकत्वात्।अन्यथा ग्रहादीनामपि तन्त्रत्वापत्तेः तस्मादाह्वा

नं भिद्यते॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

देशपात्रर्त्विजोऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्यइतैच्छिकाः॥
भुक्तार्थपर्णवत्तेऽन्येवासोवत्तेस्युरैच्छिकाः॥१४॥

सभे यजेतेत्युक्तो देशः। जुह्वादीनि पात्राणि। अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः। तेचैकस्मिन् प्रयोगेउपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्हन्ति। दृष्टाग्निर्गताः निरिष्टाः कुत्सिताः। निरिष्टा निष्ठिकाः पुनःप्रयोगा नर्हाइत्यर्थः। यथा भोजनउपभुक्ते कदली पलाशादिपर्णप्रस्थात्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति। तथात्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे सम्पाद्याइतिप्राप्ते-ब्रूमः। यथा वस्त्रं प्रक्षाल्यापि पूर्वदिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति शिष्टास्तद्वासो दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्। इदंनिरिष्टकमिदंनेत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम्। शिष्टाश्च देशादिनियमेन नत्यजन्ति तस्मादैच्छिकाः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

माभूदन्यत्वनियमः पात्रेतत्रकिमैच्छिकम्।
नियतंवाग्निमोदेशवन्मैवंप्रतिपत्तितः॥१५॥

देशपात्रर्त्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति-पुनः पात्रान्तरेषु नियमानियमसद्भावश्चिन्त्यते। प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेष्विति नियमो नास्युतास्तीति संशयः। यथा देशे कर्तृषु चतएवेति नियमोनास्ति ऐच्छिकत्वोक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः। यथादेशेकर्तृषु चतएवेतिनियमो नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति चेत्। मैवम्। आमरणं पात्राणां धारणीयत्वात्। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनामरणं धारणमेवावगम्यते। ननु पात्रैरिति तृतीयया अर्थगुणभावावगमाद्दर्थ-कर्मेदंनतु प्रतिपत्तिः। तथासति पात्रान्तरै रपि दाहसिद्धेर्ने

धारणनियम इति चेत्। मैवम्। दक्षिणे पाणौ जुहूमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावधारणात्। पूर्वेषामेव धारणम्। तस्मात् सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

किं पौर्णमासमारभ्य यद्वाधानमियं धृतिः।
प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्यान्मरणानियमात्परः॥१६॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः। आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्राणामाधानमारभ्य धारयितव्यानि। अन्यथाधान पौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे-पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात्। तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यपरः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रिसोमतः।
ऊर्ध्वं वाविकृतो वात परस्तात्सर्वसोमतः॥१७॥
आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिस्यात्तदनन्तरः।
श्रुतिर्बाधस्तदा तस्मात् तृतीयो विकृतित्वतः॥१८॥
पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः।
उक्तत्वात् सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचर्यते॥१९॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्य प्रचारस्य कालेचतुर्धा संशयः। तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः। ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः। ततो शस्त्रिषु अवशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वे उक्थ्यादयः सोमविकाराः। इत्येवं स्थिते प्राजापत्य पशूनामार्भवकाले प्रचारः कुतः। प्रकृतौ तस्य प्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वादित्याद्यः पक्षः। उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरतीति वचने सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वं कालो विधीयते। यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्यः ऊर्ध्वत्व

प्रागेव कालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्ते र्वचनमनर्थकं स्यात्। अतस्तृतीयसवन सोमानामुपरीति वक्तव्यम्। यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्यते। ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणावे ष्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः। उपरिष्टा त् सोमानामित्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्व विवक्षायां वाध्येत तस्मात्प्रकृतानां तद्विकृतानाञ्च सोमा नामुपरिष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्य्यः। तस्य विकृति कालत्वात्। प्राजापत्यपशूना ञ्च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः। सोमविकाराणा मेवायं कालः। पशवस्तु नसोमविकाराः। तस्मादविशेष वचनानुसारेण प्राकृतानाञ्च वैकृतानाञ्च सर्वेषां सोमा नामुपरिष्टात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति राद्धान्तः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

सवनीयपुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते।
अस्ति वा पशुतन्त्रत्वात् नान्यथाभावतोऽस्ति सः॥२०॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुस्तन्त्री। सवनीयपुरोडाशः प्रस ङ्गी। तस्मिन् पुरोडाशे देवता आम्नाताः। भृज्जन्निन्द्राय हरि वते धानाः पूषण्वते करम्भमित्यादिना। तत्र देवतावाचिनां हरिवदिन्द्रपूषण्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः। तस्य चैवं सम्भावना। सवनीयपशोस्तावदनुयाजा उत्कृष्यन्ते। अग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजानामाग्निमा रुतशस्त्रादधस्तने स्वकाले निवार्योर्ध्वकालस्य विहितत्वा दुत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽप्युत्कृ ष्यते। तस्मिंश्च सूक्तवाके देवतावाचीनि पदानि प्रयोक्तव्या नि। प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक् सूक्तवाको नास्ति। ततः पशुसम्बन्धिसूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसम्बन्धिदेवता वाचिपदोत्कर्षः सम्भावितः सचोत्कर्षो नास्तीति तावत् प्राप्त

मु॰। कुतः। तासां देवतानां पश्चनङ्गत्वात्। मैवम्। सूक्तवाक
मन्तरेण पृथगुच्चारितानां देवतानां देवतापदानामन्वया
भावात्। सूक्तवाके भृज्जन्निन्द्राय हरिवते धाना अयं यज
मान इत्यस्त्यन्वयः। तस्मादुत्कर्षोऽस्तीति सिद्धान्तः॥
इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एका
दशाध्यायस्य तृतीयःपादःसमाप्तः॥

चतुर्थेपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥
सोमापौष्णादिकेतन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता।
तन्त्रंफलैक्यतोमैवं दक्षिणा कर्तृभेदतः॥१॥
राजसूये श्रूयते। सोमापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्ण
श्चरुः पौष्णश्चरुः श्यामो दक्षिणेति। आग्नावैष्णव एकाद-
शकपाल ऐन्द्रा वैष्णवश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षि
णेति। तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम्। कुतः। क्रतुस्त
स्य राजसूयस्य फलैकत्वेन तदेकदेशयोरपि फलैकत्वात्।
नच दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति येनावापः शङ्क्य
तेति प्राप्ते ब्रूमः श्याम वामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामान
ताना कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते॥
द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
राजसूये प्रक्रमस्थकर्तारो नियतानकिम्।
नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता अमी॥२॥
अनेकसमुदायात्मराजसूयायतेवृताः।
आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषेदक्षिणाभिदा॥३॥
राजसूयस्य ये कर्तारस्ते सर्वा समाप्तेर्नियम्यन्ते। दक्षिणा
दि भेदेन कर्तृभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथाच यथा दक्षिणया
ये परिक्रीतास्ते तदीयकर्मानुतिष्ठन्तु। इतरस्मिन् कर्मणि-
दक्षिणान्तरेण ते वाऽन्ये वा परिक्रीयन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः।
अनेन राजसूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजयेत्येवमादौ

यजमानेन वृतत्वात् आसमाप्तेस्तएव कर्त्तारः। ईदृशमेव वरणं न्याय्यम्। समुदायस्यैकफलत्वात्। प्रतिकर्म पृथग् वरणे गौरवात् कदाचिद्वरीतव्यानामलाभे विघ्नप्रसङ्गाच्च। कर्त्रैक्येऽपि कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते। पूर्वे कर्तृत्वाधिष्ठानभूता एव वामनेन क्रीताः सन्त आग्नावैष्णवादित्रिकं कुर्य्युः। अश्वेन क्रीताः सन्तोऽभिषेचनीयमिति कर्तृत्वधर्मविशेषः। तस्मान्नियताः।

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अवेष्टावङ्गतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्रिमः।
नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदाल्लिङ्गं वाह्यप्रयोगगम्॥३॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते दिशामवेष्टयो भवन्तीति। तास्वावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेव माम्नायन्ते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शीतिपृष्ठो दक्षिणेति। तास्ववेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनुष्ठानम्। कुतः। तल्लिङ्गात्। यदि ब्राह्मणो यजेत् बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम्। तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमादङ्गानां भेदः। लिङ्गं तु वहिः प्रयोगविषयम्। अस्ति च प्रयोगद्वयम्। राजसूयप्रकरणपाठादन्तः प्रयोग एकः। न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्त्तुं शक्यः। राजसूयाङ्गभूतदिग्व्यवस्थापननिमित्तात्मा दपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्सम्बन्धावगमात्। तथा च श्रूयते। ईश्वरो वा एष दिशोनून्मदितो यं दिशोऽनुव्यवस्थापयन्ति दिशामवेष्टयो भवन्ति। दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादायेति राजसूयाद्वहिः प्रयोगस्तु तयान्नाद्यकामं याजयेदिति विहितः। न चासौ राजसूया

न्तः पाती। यदि ब्राह्मण इत्यादिना इत्यादिना वर्णसंयोगाव गमात्। राजसूये च ब्राह्मण वैश्ययोरनधिकारात्। तस्माद्ब हिःप्रयोगोङ्गं तन्त्रम् अन्तःप्रयोगे भेद इति निर्णयः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथवाग्रिमः।
साध्यदेशाद्यभेदात्तोकाम्यभेदोऽङ्गिनोऽन्तिमः॥४॥

आधानप्रकरणे पठ्यते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तैरतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देवभेदाच्चाङ्गाना तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। यः कामयेतोत्तरं वरीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरूप्याय पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी निर्वपेदिति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेदः उत्तरयोस्तन्त्रं नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहे दिनमानकम्।
शतत्रयं द्वादशवा षट्त्रिंशद्वाग्रिमो यतः ॥५॥
एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारतः।
एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशति॥६॥
अह्नां द्वादशतास्त्र्यामध्यपक्षस्तदापि किम्।
काम्यो द्वादशसाध्यस्काम्यनुष्का णामुत त्रिकम्॥७॥
एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वाद्द्वितीयमः।
अमुख्यकालाद्बाधाच्च तुष्कं भिद्यते त्रिधा॥८॥
दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः।
सोऽङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्दिवसा मताः॥९॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। अतिदिष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसंख्याबाधनाय पृथक् द्वादशत्वं श्रुतम्। ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिर्दिनानि सुत्यार्थमेकं दिन

मिति पञ्चविंशतिः द्वादशस्य कर्मविशेषस्याह्नां द्वादशाभि रावृत्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः। तथा सत्यह्नां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत। तस्माद् द्वादश दिवसा इति मध्यमः पक्षः। तदापि दीक्षोपसद्भ्यां सङ्गाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याह्नः साङ्ग ज्योतिष्टोमविकारत्वात् तत्सर्वं सद्यस्व कर्तव्यमित्येकः पक्षः। प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात् प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्नं तत्र मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्येत। तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम्। द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्यस्य च पृथक् द्वादशत्व श्रुत्या षड्त्रिंशदिति सिद्धान्तः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

सवनीयादिकं तत्र सकृत् स्याद् भिद्यतेऽथवा।
प्रयोगैक्यात् सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः॥१०॥

तत्र द्वादशाहे सवनीय पश्वादिकमङ्गं दीक्षादिवत् सकृदेवानुष्ठेयम्। कुतः। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति प्रयोगैकत्वावगमादिति चेन्मैवम्। दीक्षादीनामन्यस्मिन् कालेऽनुष्ठेयत्वात् सवनीयादिकन्तु मुख्यकालेऽनुष्ठेयम्। अतो मुख्यकालानां भेदाद्भिद्यते॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

उपसत्काल आह्वाने द्वादशाहे विकारभाक्।
नवाद्य उपलक्ष्यत्वादत्राह्नां प्रकृताविव॥२२॥
सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः।
विकारमन्तरेणात्र तन्सिध्येत्तेन तत्त्वता॥२३॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वाने प्रकृतावस्ति तत् द्वादशाहे चोदकप्राप्तं तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वा तन्त्रं पूर्वपादे पूर्वं निर्णीतम्। इदानीमन्योऽत्र ऊहरूपो विकारस्तत्रावाप पर्य्यवसायी विचार्य्यते। विकृतौ प्रथमोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशेऽह्नि प्रथमसुत्या चतुर्दशेऽह्नि द्वितीय

यस्तुत्यत्येवं क्रमेणचतुर्विंशो ऽह्नि चरमसुत्याभवति। तथाच प्रकृतौ चतुरह इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुत्याया उपलक्षितत्वात्। अत्रापि द्वादशानां सुत्यानामहःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणीभूतचतुःसंख्यास्थाने यथोचितं त्रयोदशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वे न विकारोभवति। ततोविशेषणभेदेन विशेष्यस्याहःशब्दस्यापि द्वादशकृत्व आवृत्तावर्थात् सुब्रह्मण्याह्वानस्यावापः स्यादिति प्राप्तेब्रूमः। प्रकृताविन्द्रस्य सुत्यागमनमात्रंविवक्षितम्। चतुरहत्वमर्थप्राप्तमनूद्य तत उभयविवक्षायांसुत्यामागच्छ चतुरह आगच्छेति वाक्यं भिद्येत। तथात्रापि त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छेत्येवंविधं विकारमन्तरेण चतुरहे सुत्यामागच्छेत्येवाह्वाने ऽपि चतुरह शब्दस्याविवक्षितार्थत्वात् सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वाद शेषसुत्यागमनं सिध्यति। तस्मादूहरूपविकाराभावात्। पूर्वोक्तमत्रं सुस्थितम्॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

प्राजापत्येषुकुम्भ्यादेर्भेदो नोवाङ्गभेदतः।
भेदोनैवंविशेषाङ्गश्रपणादौ प्रभुत्वतः॥८॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रपण्याश्च भेदस्यात्। तत्तत् पश्वङ्गानां भिन्नत्वात् मैवम्। पश्वङ्गानां बहुत्वेपि प्रौढकुम्भ्यादेस्तदर्थे श्रपणादौ प्रभुत्वात् तस्मात्तन्त्रम्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

किमेकादशिनेष्वस्यकुम्भ्यादेर्भिन्नतानवा।
असन्देहायभेदोनलिङ्गादेवास्यसिद्धितः॥९॥

भिन्नदेवताकेष्वेकादशिनेषु पशुष्वेक कुम्भिपाके सति किमङ्गं कांदेवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोःसम्बन्धीति सन्देहे सतिभेदानं सम्प्रकीर्ण्यतम्। तस्मात् कुम्भ्यादेरावापइति चेत् मैवम्। चिन्हकरणमात्रेणैव सन्देहापगमसिद्धेः ला

घवात्। तस्मादत्रापि तन्त्रम् ॥

दशमाधिकरमारचयति॥

तन्त्रं हेयमुतनो चिन्हं नास्ति वसास्वतः।
हेयं नोप्रतिपत्तित्वात् साङ्कर्येणाप्यदोषतः॥१०॥

एकादशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यं कुतः। अङ्गानामिव वसानां चिन्हकरणासम्भवेन साङ्कर्यप्रसङ्गात्। मैवम्। वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रतिप्रयोजकत्वाभावेन द्रव्यश्रपणार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य दुरापेतत्वात्। नचात्र द्रव्यसाङ्कर्यं दोषायभवति। व्यवस्थापकप्रमाणाभावात्। ननु तत्तद्देवताविषययाज्यानुवाक्योक्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः। बाढम्। तथैवाद्ध्वर्युस्तेनैतद्रूपताम्। किमायातं द्रव्यसाङ्कर्ये। तस्मात् कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तन्त्रं भेदोऽथवाग्रिमः।
पूर्ववत् पाकवैषम्येसाहित्यासम्भवाद्भिदा॥११॥

एकजातिषु पशुषु यथाकुम्भ्यादेस्तन्त्रं पूर्वोक्तं तथात्रापीपि चेत् मैवम् अवेरङ्गानि सहसा पच्यन्ते अजाङ्गानि विलम्बेन ततः साहित्यासम्भवात्। कुम्भ्यादेर्भेदः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।
कुम्भीवत्तन्त्रतामेवं भेदः स्यात् प्रकृताविव॥१२॥

इदंमश्वपते यावतोऽश्वान् प्रतीगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्यामहत्त्वेन तन्त्रं तथात्रापि तन्त्रमिति चेत् मैवम्। प्रकृतौ प्रति पुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः। किंचात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेषु व्यवस्थापितेष्वेकस्यैवकपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्नैकोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत्। तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्क-

भेदः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा।
प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन सकृद्भवेत्॥२३॥

अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्यवघाते विहिते मन्त्र आवर्त्तनीयः। अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् प्रहाराणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। तण्डुलनिष्पत्तिपर्य्यन्तत्वेनाक्षिप्तप्रहाराभ्याससंयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात्। तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वासकृदग्रिमः।
विशेषाग्रहणान्नैवमवघातस्य भेदतः॥२४॥

राजसूये नानाबीजेऽष्टौ बीजानामवघातस्याङ्गभूतो मन्त्रोऽयमेव दर्थ इति विशेषस्यागृह्यमाणत्वात् सकृदादौ प्रयोज्य इति चेत् मैवम्। अवघातानां भिन्नत्वेन समन्त्रत्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्यावर्त्तनीयत्वात्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृद्भेदेन वाग्रिमः।
द्रव्यकर्मैक्यतो मैवं संस्कारस्य पृथक्त्वतः॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापबर्हिर्लवनवेदिपरिस्तरणाज्यग्रहणेष्वावृत्तयः श्रुताः। चतुरो मुष्टीन्निर्वपति। अपुञ्जो मुष्टीर्लुनाति त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति। चतुर्जुह्वां गृह्णाति। तेषु निर्वापादिमन्त्रा विहिताः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि। बर्हिर्देवसदनं दामि। ऊर्णाम्रदसन्त्वा स्तृणामि। शुक्रन्त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीति च तन्मन्त्राः। द्रव्यैक्यात् कर्मैक्याच्च ग्रासावघातन्यायेन सकृत्याज्या इति प्राप्ते ब्रूमः। समन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलास्तेभ्योऽन्येषु द्वितीयनिर्वापेण संस्कार्य्यो अतस्तत्संस्का

रसिद्धये नानाबीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिरेवं लवनादिषु योज्य
म्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेव वा।
आद्यः स्यात्प्रोक्षणत्रित्वात्संस्कार्य्यैकत्वतः सकृत्॥२१॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम्। तत्र मन्त्र आम्नायते। वेदिर
सि वर्हिषे त्वेति। तत्र त्रिःप्रोक्षणक्रियाया आवृत्त्वात्तन्मन्त्रस्या
प्यावृत्तिरिति चेत्। मैवम्। संस्कार्य्यवेद्या एकत्वेन समन्त्र
कप्रथमप्रोक्षणे तत्संस्कारसिद्धौ पुनर्मन्त्रवैयर्थ्यात्। प्रो
क्षणवृत्तिस्तु वाचनिकीति वैषम्यम्॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

एककालीनबह्वङ्गकण्डूमन्त्रो भिदा न वा।
अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो निवृत्त्यैकत्वतो न सः॥२२॥

ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयत इति प्रोक्तसाधनोपेते
षु कण्डूयनेषु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादिको मन्त्रो वि
हितस्तत्र युगपद्बह्वङ्गेषु उत्पन्नायां कण्ड्वां प्रत्यङ्गमभ्य-
स्यमाने कण्डूयनेऽभ्यासः कर्त्तव्यः। कुतः। कण्डूयितव्यानाम
ङ्गानां भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। नह्यङ्गशेषो मन्त्रः। येन त
द्भेदमभ्यसेत्। किन्तु कण्डूनिवृत्तये यत्प्राप्तं कण्डूयनं तदेव
कृष्णविषाणादिविशिष्टत्वाकारेण विधीयते। विधीयमानस्य
तस्य कण्डूयनस्य शेषोऽयं मन्त्रः। ते न च कण्डूयनेनात्मनि
निर्दुःखत्वलक्षणः संस्कारः उत्पाद्यते। ततः संस्कार्य्यात्मन
एकत्वात्सकृन्मन्त्रपाठेन तत्सिद्धेर्नावघातवन्मन्त्रस्याव-
त्तिः। कण्डूयनन्तु दृष्टप्रयोजनपर्य्यन्तं प्रत्यङ्गं नानाबीजाव
घातवदावर्त्यतानाम्। तस्मात्सकृदेव कण्डूयनमन्त्रः॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

स्वप्नादिमन्त्र आवर्त्यो नो वाद्योऽस्त्वन्तरायतः।
कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत्॥२३॥

दीक्षितस्य सप्नवदुत्तरणवृष्टिक्लेदनामेध्यदर्शननिमित्ता-

एतन्मन्त्राः पठिताः। त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिः स्वप्नमन्त्रः।देवीरापोअपांनपादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः।उन्दतीर्वलन्धत इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः।यदि निद्रामध्ये प्रबोधैरन्तैर्व्यवधीयेत। नदी च बहुस्रोतो युक्ता द्वीपैः। वृष्टिश्च विच्छेदैः।अमेध्यानि च देशैः। तदानैरन्तर्यनिमित्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्त्तनीया इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानान्निमित्तमेकम्। एवमितरत्रापि योज्यम्। तस्मान्नास्त्यावृत्तिः॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

प्रयाणं प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वात्र विश्रमैः।
प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गन्त्यैक्यादनिवृत्तितः॥२४

भद्रादभिश्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः। तस्यदीर्घितस्य विश्रमभेदेन निर्गमनभेदाद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः। निर्गमनादारभ्य पुनः प्रवेशपर्य्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्यादेकमेव प्रयाणं ततो न मन्त्रावृत्तिः॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

तन्त्रेणोपरवे मन्त्रो भिद्यते वा बहूक्तितः।
तन्त्रं बहूक्तिः पूजार्था भिन्नोसौरवयभेदतः॥२५॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा बहुमात्रा खाताः उपरवनामकाश्चत्वारो गर्त्ताः। तदीयखनने मन्त्रे बहुवचनं श्रूयते। रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति। तत्र प्रत्युपरवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते। तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचार्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम्। खेयास्तु उपरवा भिन्नाः। ततः खननभेदेन तदङ्गभूतो मन्त्र आवर्त्तनीयः

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम्।
तन्त्रं न वा सहत्वार्थतन्त्रं नो कालभेदतः॥२६॥

सवनीयेषु पशुपुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रेष्वोदकप्रान्तः। प्राजापत्येषु पशुषु अध्रिगुप्रैषमन्त्रः कृष्णग्रीवयोः पश्वोरनुवाक्या मनोतामन्त्रौ। हविष्कृदेहीति हविष्कृन्मन्त्रः दैव्याः शमितार इत्याध्रिगुप्रैषमन्त्रः। अग्ने नय सुपथेति पुरोनुवाक्यान्तं अग्ने प्रथमो मनोतेति मनोतामन्त्रः। एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः। तथा सति सवनीयपुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुगृह्यते। एवमुदाहरणान्तरेष्वपि तत्र प्राजापत्याः पशवः ऋतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम्। कृष्णग्रीवौ च सहोपक्रान्तौ अतस्तयोः पुरोऽनुवाक्यायास्तन्त्रम्। तथा मनोता। मन्त्रस्यापीति प्राप्ते ब्रूमः। सवनत्रयगतानां पुरोडाशानां तावत्कालभेदस्तु प्रसिद्धः। ऋतुपशवः प्रातरालभ्यन्ते। प्राजापत्यास्तु पर्य्यग्निकृता चिरं विलम्ब्य ब्रह्मसामकाल आलभ्यन्ते। द्वयोः कृष्णग्रीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते। ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानभेदात्तदङ्गभूतमन्त्राणामावृत्तिः॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥
समाप्तोऽयं तत्राध्यायस्त्वेकादशः॥

प्रमाणभेदाङ्गाङ्गित्व प्रयुक्तिक्रमयोग्यता।
अतिदेशाविशेषोहबाधतन्त्रप्रसङ्गता॥१७॥
इति न्यायमालामेकादशाध्यायः समाप्तः॥

अथ द्वादशोऽध्यायः॥

तन्त्रहृयोद्देशकतादेकादशउदीरितम्।
प्रसङ्गोऽन्योद्देशकतास्तन्त्रयन्यः स तत्र योच्यते॥
अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गनिपाद

कयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः। तत्त्रासङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितोभवति उभयोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम्।अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि स्वानुष्ठानं प्रसङ्गः इति तद्भेदः। तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके द्वादशाध्याये प्रथमाधिकरणमारचयति॥

पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्तिपुरोडाशउपक्रिया।
अस्तिवाविध्यभावान्नोह्ययतनस्त्वस्तुलोकवत्॥१॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानिप्रयाजादीन्यङ्गान्यनुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाशे उपकारोनास्ति। कुतः। उपकारबोधकस्यविधेरेवाभावात्। चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेयइत्येवं रूपत्वात् पशावेव तदुपकारं बोधयति। ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविकृतित्वात् तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत् बाढम्। अतएव भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानिइतिप्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तो न निवारयितुं शक्यते। यथा प्रदीपस्य वैदिकार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केनवार्यते। तस्मादन्यार्थैरप्यस्त्युपकारः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

आज्यभागौपुरोडाशे नस्तः स्तोवास्यचोदकः।
लुप्तस्ततो नतौमैवंप्रयोगांशस्यलोपनात्॥२॥

तौन पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावे पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति। नतस्तौ विचार्येते तत्र पुरोडाशे आज्यभागौ नस्तइति। तावत् प्राप्तम्। कुतः पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात्। अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। नतावत् पुरोडाशे चो

दको लुप्यते। बाधकाभावात् पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते। न चोदकम्। अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात्। ननु प्रयोगबाधेऽप्याज्यभागौ न स्त इति चेत्। न। आज्यभागौ प्रति बाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात्। ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादबाधितेन प्रयोगवचनेनांशेनाज्यभागावनुष्ठाप्येते। यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानसमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते नतु वस्त्रालङ्करणादिबाधनम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सोमे वेद्यां कृतायां यदिष्टिप्रकृतिकं भवेत्।
तत्रकार्य्येष्टिकी वेदिर्नवा वेदिस्तु सौमिकी॥३॥
प्रचाराय हविःसादनार्थेकार्य्येष्टिकी पृथक्।
मैवं सादनमप्यत्र कर्त्तुं शक्यं ततो नसा॥ ४॥

साङ्गप्रधानहविः प्रचाराय कृतायां सौमिक्यां महावेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात् पृथगैष्टिकी वेदिर्न कार्य्या॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकैरैष्टिकैरुत।
कार्य्यसिद्धौ सौमिकैः स्याद्वैगुण्यादिहैष्टिकैः॥५॥

सोमे ग्रहचमसेषु प्रवर्त्तमाने सौम्यचरौ सवनीयपुरोडाशेषु च सौमिके ग्रहचमसे होमः। कुतः। तैर्होतुं शक्यत्वेन कार्य्यसिद्धेरिति। मैवम्। वैगुण्यप्रसङ्गात्। जुहूत्वादिभिः कर्त्तव्यस्य ग्रहादिभिर्वैगुण्यं स्यात्। विद्यते सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकस्तु वादयः तस्मादवैगुण्यार्थमैष्टिके होमः॥ पंचमाधिकरणमारचयति॥

श्रप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽग्नावथोदिते।
शालामुखीयनाम्नाद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः॥६॥
श्रपणाविहितं गार्हपत्ये सोऽत्र प्रयुज्यते।
प्राग्वंशपूर्वभागेऽत्रपाको वैगुण्यहानये॥ ७॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शामित्रेऽग्नौ श्रप्यते ततः पशुतन्त्रमध्यपाती पशुपुरोडाशोऽपि तत्रैव श्रपणीय इति चेन्नैवम्। प्रकृतौ पुरोडाशश्रपणं गार्हपत्ये विहितम्। स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालायाम् अन्तः पूर्वभागे प्रवर्त्तमानस्य शालामुखीय नाम्नाभिहितस्य पूर्व-प्रसिद्धाहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरूर्ध्वं गार्हपत्यत्वात्। तस्मादवैगुण्याय तत्र श्रपयितव्यम्॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

शालामुखीयवह्नौ किं श्रप्यतां कौण्डपायिने।
किंवा प्राजहिते वह्नौ चोदकप्राप्तितोऽग्रिमः॥८॥
प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निर्भवेत्प्राजहितोऽत्र सः।
अग्निहोत्रेति नाम्नातो नाम्नो लिङ्गं नो बली॥९॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामुखीये कर्त्तव्यम्। कुतः। चोदकेन प्राप्तत्वात्। तथाहि। प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये श्रपणं विहितम्। शालामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः सम्पन्नः। शालामुखीय सपोत ऊर्ध्वं गार्हपत्य इति श्रुतेः। स च द्वादशाहगणसत्त्रागवामयनपरम्परया चोदकेनात्र प्राप्तः। तस्मात्तत्र श्रपणमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्राचीनवंशे पश्चिम वह्नेः पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचार्यसंज्ञा। स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्ना अतिदिश्यते। नामातिदेशश्च शीघ्रबुद्धितया लिङ्गातिदेशात् प्रबल इति वक्तव्यम्। तस्मात् प्राजहिते श्रपणम्॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमतोऽन्तरम्।
नास्त्यस्ति वानशक्तत्वाद्देशभेदादिनान्तिमः॥८॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकानां पुरोडाशानां निर्वापाय तयोरेकशक्तत्वा

त्तं शकटान्तरमन्वेष्यमिति चेत्। न। देशभेदात्। महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते। निर्वापस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे। किञ्चास्त्यत्र तृतीयं शाकटम्। अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति बहुवचनोक्तेः। तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्भवेन्न वा।
अदृष्टार्थं न तत्तस्मात्तद्रक्षार्थत्वतोऽन्यदा॥९॥

दीक्षाकालादन्यकाले। यद्यपि प्रायणीयादिकं तथाप्यदृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्गात् सिध्यतीति चेत्। न। तस्य रक्षार्थत्वात्। ततः कालान्तरे पृथक् कर्त्तव्यम्॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा।
तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत्॥१०॥

वरुणप्रघासेषु अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषूभयोरर्थानुस्मृतिसिद्धेस्तन्त्रमिति चेत्। न। निर्वपामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्यभावात् तस्मादुभयोः पृथक् पाठः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वास्ति तत्।
चोदकान्नास्ति सौमिकाविहारेण धृतत्वतः॥११॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्त्तव्यं चोदकप्राप्तत्वादिति चेत्। न। अग्निधारणार्थमन्वाधानं तत्र धारणं दीक्षणीयादिभ्यः प्राचीनेन सौमिकेनैव विहरणेन सिद्धं तस्मादन्वाधानं नास्ति॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

व्रतोपायनमेषास्ति न वा चोदकतोऽस्ति तत्।
उपेतस्यापरित्यागे विरोधान्नास्ति तत्पुनः॥१२॥

सत्यवचनव्रतचर्यादिसङ्कल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमु

पेतम्। तच्चासोमसमाप्तेर्न परित्यक्तव्यम्। तत्र पुनरुपा-
यनं विरुध्यते। अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्ययमुपा
यनमन्त्रः। नहि चर्य्यमाणव्रते चरिष्यामीति प्रयोगः स
म्भवति। तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं व्रतम्॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्नवा॥
असिद्धत्वात भवेत् मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः॥१२॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात् सिध्यतु नाम देवतापरि
ग्रहार्थन्त्व सिद्धत्वात् पुनः कर्त्तव्यम्। अन्वाधानमन्त्रस्य
देवतापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। ममा
ग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यग्निं गृह्णातीति। नैतद्युक्तम्। देव-
ताग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात्। तथाच श्रूयते। आग्नावै
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो दे
वानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व
पति। देवता सर्वा भयतः परिगृह्य दीक्षत इति प्रधानदे
वतानामेवात्र परिग्रहो नाङ्गदेवतानामिति चेत्। एवम-
पि विश्वदेवतापरिग्रहेण सर्वदेवतापरिग्रहः सिध्यति।
विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्य्यायत्वात् तस्मान्न पृथगन्वाधा
नम्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

पत्नीसन्नहनं कार्य्यं चोदकादिति चेन्न तत्।
बन्धवासोधारणयोर्योक्त्रबन्धेन सिद्धितः॥१४॥

यद्यदृष्टार्थं बन्धः यदि वासो धारणं दृष्टप्रयोजनम्।
तदुभयमपि सौमिकेन योक्त्रबन्धनेन सिध्यति। योक्त्रेण
पत्नीं सन्नह्यतीति सोमे विधीयते तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं पत्नी
सन्नहनम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

आरण्यासनमत्रास्ति चोदकप्रापितो यदि।
वृत्त्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमप्रोक्ता सर्वाव्रतात्॥१५॥
स्पष्टोऽर्थः॥ ० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

यजमानगताभक्ष्यानमन्त्यारण्यवद्गद्यदि।
नवृत्त्यर्थाइमेकिन्तु कर्त्तव्याः प्रतिपत्तये ॥१६॥

इडा प्राशित्रभक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठेनिरूपितम्।

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

अन्वाहार्य्योऽत्रदातव्योनवाद्यःसोममात्रगाः।
गवादिदक्षिणा यस्मात्तानन्यत्रवर्जनात्॥१७॥

गोश्वाश्वश्चेत्यादिदक्षिणाः प्रधानस्यैव नत्वङ्गानां दक्षिणाः सोमस्येत्यभिधानात्। अतइष्टिषु चोदकप्राप्तोन्वाहार्यो दातव्यः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

ऋत्विग्भक्षानिवर्त्तेरन् यद्यन्वाहार्य्यवन्नतत्।
यजमानवदेतेषांकार्य्यत्वात् प्रतिपत्तये॥१८॥

इदञ्चप्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम्॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

नैतासुवरणंहोतुरस्तिवातत्स्वभावतः।
नास्त्यन्वाहार्य्यवद्धर्मं कृत्वात्रेष्टिवद्भवेत्॥१९॥

यथैतास्विष्टिषु पृथगानत्यभावादन्वाहार्य्यो नास्ति। तथा होतुर्वरणमपि नास्तीति चेत्। न। वरणस्य धर्मार्थत्वात्। दर्शपूर्णमासेऽष्टावपि धर्मार्थमेव वरणम्। वरणात् प्रागपि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वात्न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्त्तव्या। तस्मात् प्रकृताविवात्रापि धर्मार्थमेव वरणं कार्य्यम्। नत्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गः सिद्धिः॥

एकोनविंशाधिकरमारचयति॥

अतिथ्यादिगतेवर्हिष्युक्षणादिपृथक्नवा।
आद्यो तन्त्रप्रसङ्गत्वोन्तप्रसङ्गानिवारणात्॥२०॥

यदातिथ्यायां वर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमीयस्येतिश्रुतम्। तत्रवर्हिस्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थे निरूपितम्। तस्मिन् साधारणे वर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः प्रतिक

मेष्टयागानुष्ठेयः।कुतः। तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात्।न तावत्तन्त्रमस्ति। दर्शयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात् नापि प्रसङ्गः।एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः।बर्हिष एकत्वात् सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति।ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्य्याः।ततउपसत्स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न निवारयितुं शक्यते॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

तत्रस्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वाभिदा।
आद्यः प्रोक्षणवन्मैवं देशास्तरणभेदतः॥२१॥

तस्मिन्नातिथ्याबर्हिषि ऊर्णाम्रदसन्त्वा स्तृणामीति य आस्तरणमन्त्रस्तस्याग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिःस्यात्। प्रोक्षणादौ तद्दर्शनादिति चेत्।मैवम्।आतिथ्यायाः प्राग्वंशो देशः।अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः।ततो देशभेदेन स्तरणभेदे सति तत्सन्निपातिनो मन्त्रस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्॥

एकविंशाधिकरणमारचयति॥

सन्नाहे हरणे मन्त्रावावर्त्यौ किं न वाग्रिमः।
पूर्ववत्तद्दृशं कार्य्यं प्रकृतौ तदभावतः॥२२॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः सन्नाग्नीषोमीयदेशे यदा नीयते तदा सन्नयने हरणे चेन्द्राण्यै सन्नहनं बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति यौ मन्त्रौ तावास्तरणवदावर्त्तनीयाविति चेत्।मैवम्। प्रकृतौ लवनदेशादानयने कार्य्ये तौ मन्त्रौ दृष्टौ न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने। अतोऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ न चोदकात् प्राप्नुतः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः शक्तिमत्त्वतः।
आद्यप्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिमः॥१॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः स च शक्तत्वाल्लौकिकदहनपचनवैदिकाग्निहोत्रादिव्यवहाराहं इति चेन्मैवम् गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचन्त्याहवनीये जुह्वतीत्ये तादृशैः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकत्वायोगात् तस्मादग्निहोत्रादि वैदिकार्थो विहारः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नो न विद्यते।
अन्यैः पिधानतो न स्यादेवं संस्कृतये भवेत्॥२॥

अग्नीषोमीये पशौ विहितो यः पुरोडाशः स छिद्रपिधानार्थः। सुषिरो ह वा एतर्हि पशुर्वै हि वपामुत्खिदन्ति यद् व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिहित्यास्य छिद्रताया इति श्रुतेः। स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तोऽपि न कर्त्तव्यः। सवनीये विहितैरेव पुरोडाशैस्तच्छिद्रपिधानादनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्तेऽपिहित्या अच्छिद्रताया इत्युक्तत्वादिति। मैवं ब्रूमः। पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमपादे निरूपितम्। पिधानवाक्यं त्वर्थवादः। तस्माच्चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्त्तव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः।
न वातिदेशात्तस्यान्न मैवं पश्वाह्वानात्प्रसक्तितः॥३॥

पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रसक्तत्वान्नास्त्याह्वानम्। यद्यप्योषधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति तथाप्येषा कृत्वा चिन्तास्तु॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अस्त्याहुतिश्रयो सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः।

निवृत्तत्वादस्तिमैवमनिवृत्तेःपुरःस्थितेः॥४॥

तृतीयसवने ये सौम्यचर्वादयस्तेषु हविष्कृदाह्वानंपुनः कर्त्तव्यम्।सकृदाहुतायास्तस्याः पशुपाकेनिष्पन्नेसतिनिवृत्तत्वादिति चेत् मैवम्।प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्यऊर्ध्वं हविष्कृतःपत्न्याउत्थानं वाक्येन विहितम्।पशावपि ततःपूर्वं निवृत्त्यभावात्।तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

निशियज्ञेदर्शतन्त्रन्नोतास्त्येतन्नदार्शिके।
तन्त्रमध्येविध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः॥५॥

अग्नयेरक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्योरक्षोभ्योविभीयादिति विधायेदमाम्नातममावास्यायांनिशियजेतेत्येतस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं नप्रसज्यते।कुतः।दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात्।यत्तु अत्रामावास्यायामितिपदं तत्कालपरम्।कर्मपरत्वेलक्षणापत्तेः। अतोनवाक्यात्तन्त्रमध्येविधिः।प्रकरणन्तुभिद्यते।काम्येष्टिकाण्डे एतस्यपाठादिति प्राप्तेब्रूमः।माभूद्वाक्येन प्रकरणेन वा तन्त्रमध्येविधिः।तथाप्यमावास्याकालेदर्शकर्मणःप्रक्रान्तत्वेन निशिक्रियमाणोयागोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्त्रमध्यपातीभवति।तस्मादत्रास्ति प्रसङ्गसिद्धिः॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

आरम्भणीयासौर्य्यादौ नोतस्यान्नप्रयोगवत्।
क्रत्वर्थानप्रयोगार्थाक्रत्वारम्भेततोभवेत्॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमेनिर्णीतम्।आदौकृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्य्याप्तत्वात् यथान प्रयोगान्तरआरम्भणीया तथायावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्य्यादिविकृतीनांनास्ति तदपेक्षेतिप्राप्तेब्रूमः।दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्युक्तत्वात् क्रत्वर्था हि सा नतु प्रयो

गार्थो।क्रत्वन्तराणिहि सौर्य्यादीनि।ततः प्रयोगान्तरे
वैषम्यात् सौर्य्यादौ साकर्त्तव्या।नयावज्जीवकालः प्रक
त्यङ्गं कर्त्तृधर्मत्वेन द्वितीये निर्णीतत्वात्ततोनोक्तरसोत्र
न्यायोऽत्रप्रसरति।तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

याप्च्चदशरात्रस्यसुब्रह्मण्यासुत्यकालगाः।
आग्नेयीस्यात्किमैन्द्रीवाप्रथमाह्नानुगुण्यतः॥७॥
आग्नेयीप्रथमेचाह्नोविरोधानुदयाद्भली।
तबह्ननुग्रहादैन्द्रीकुलार्थत्यागनीतितः॥८॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत् प्रथममहस्तस्यैकाहरूपोऽग्नि
ष्टुत्प्रकृतिस्तत्रोपसत्कालीन सुब्रह्मण्याह्वानार्थमियमाग्ने
यीविहिता।तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः प्राप्नो
ति इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री प्राप्ता
।उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु तन्त्रं निर्णीतम्।त
था सत्यत्रोपसत्कालीन सुब्रह्मण्यायामाग्नेय्यैन्द्रयोः कलहप्रा
प्तावसंज्ञातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्याह्न आनुगुण्ये
नाग्नेयी सर्वत्रकार्य्येति प्राप्तेब्रूमः।बहूनामह्नामनुग्रहायै
न्द्री कार्य्या।त्यजेदेकंकुलस्यार्थे इतिन्यायेन बहुत्वमिति प्राब
ल्यकारणम्।इदमेवाधिकरणं वार्त्तिककाराभिमतेनोदा
हरणेन रचयति॥ ॥

सप्तयागसमूहस्य वृधन्वत्यावुचावुत।
वार्त्रघ्यावाज्यभागार्थे प्रथमत्वाद्धीन्द्रयोः॥९॥
दर्शधर्मातिदेशेनप्राप्तआद्योऽन्तिमो यतः।
घृतमध्वापइत्येषांबहूनांबलितोचिता॥१०॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते।अग्नयेदात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधिमधु
घृतमापोधाना स्तन्संसृष्टंप्राजापत्यं पशुकामइत्येतेषाञ्च
सप्तयागानां प्रयोगैक्यादाज्यभागौ तन्त्रेणानुष्ठेयौ।तेषेन्द्र

यागऐन्द्राग्नविकृतिः। दधियागः सान्नाय्यविकृतिः। तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशादाज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये वृधन्वत्यौ प्राप्नुतः। मधुघृतमाप इत्येतत् द्रव्यकास्त्रयोयागा उपांशुयाजविकृतयस्त्रितयानुसारेण पूर्णमास धर्मातिदेशाद्वार्त्रघ्न्यौ प्राप्नुतः। तत्रैन्द्रयाग प्राजापत्ययागात् पूर्वं पठितः। दधिद्रव्यञ्च मधुघृतोदकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम्। अतः प्राबल्याद् वृधन्वत्याविति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते। तथापि भूयसामनुग्रहाय पश्चाद्बाध्यते तस्माद्वार्त्रघ्न्यौ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

अग्नावैष्णवसारस्वतयोरिच्छाथमुख्यगाम्।
आद्योनियामकाभावादन्त्यः प्राथम्यतोभवेत्॥११॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति श्रूयते। तत्राग्नावैष्णवस्य ऐन्द्राग्नविकृतित्वेन। सारस्वताज्यस्य चोपांशुयाजविकृतित्वेन पश्चात्तेन पूर्ववन्नियामकस्य बहुत्वस्याभावादिष्टयाज्य भागमन्त्रविकल्पो नियामकाभावादिति चेत्। मैवम्। आग्नावैष्णवस्य प्रथमपठितत्वेन मुख्यत्वात् तज्जमनुष्ठानं युक्तम्।

नवमाधिकरणमारचयति॥

यदृच्छापशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथसोमकः।
आद्यः प्राथम्यतामेवं प्रधानस्यबलित्वतः॥१२॥
दीक्षापर्वणि वा सुत्यादीक्षास्यात्प्रथमत्वतः।
सुत्याप्राधान्यतोऽन्यातु शेषत्वादपकृष्यते॥१३॥

यदृच्छा पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति श्रूयते। तत्राङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूताया दक्षिणीयेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिने वचनाद्भासते तच्च विरुद्धम्। एकादीक्षातिस्रउपसदः पञ्चमीप्रसुत इत्युपसद्भिस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् तत्र पूर्वोक्ता

ग्नावैष्णवन्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीयेष्टिःपर्वण्य
नुष्ठेया। तदनुसारेण दिनान्तरेषु सुत्याया उत्कर्ष इति प्राप्ते
ब्रूमः प्रधानत्वात् सुत्यैव दर्शेऽनुष्ठेया। तदनुसारेण शेषभू
ता दीक्षादिनान्तरेऽपकृष्यते॥ दशमाधिकरणमारचयति

पश्वर्थपरिधौ स्वीयधर्मा यद्वा द्विधर्मता।
मुख्यत्वादादिमोऽन्त्यः स्यान्नियोजनविधानतः॥१४

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति श्रूयते।
तत्र संमार्गादयः परिधेः स्वकीयधर्मास्त एव मुख्यत्वात् त
स्मिन्ननुष्ठेया न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः। तेषां परिधिं प्रति
अमुख्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथाग्निपरिधानार्थत्वेन मार्ज
नादीनां परिधिधर्माणाम् अनुष्ठानं तथा यूपकार्ये नियोज
ने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामनुष्ठानं यु
क्तम्। ततो द्विधर्मत्वम्॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

विरोधितक्षणाद्यत्र कार्य्यं नो वा यतोऽयजौ।
यूपाः सन्ति स्ततः कार्य्यं न तद्रूपोपमर्दनात्॥१५॥

त्वक्सहितत्वशायात्वादयः परिधिधर्माः। तेषां विरोधि
नस्तक्षणोच्छ्रयणादयो यूपधर्माः। ते च यागे प्रत्यासन्नाः
। यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्त्तमानत्वात्। त्वक्सहि
तत्वादयस्तु न। यागनिष्पादकं हविः हविषामाधारोऽग्निः।
अग्नेरङ्गं परिधिः। परिधौ च वर्त्तमानत्वात्। तस्मात्तक्षणाद
यः कार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः। तक्षणादिना परिधिस्वरूपे मर्द्दि
ते सति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत। तस्मान्न कार्य्याः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनगास्त्रयः।
सवनीयपशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्प्यते॥१६
पशोरेवेति नियमो हेत्वभावाद्विकल्प्यते।
पुनः प्रैषान् स्वरूपाभावात् पशोरेव हि तन्त्रिता॥१७॥

यदीयतन्त्रमध्ये अर्थान्तरं सतन्त्री। अर्थान्तरं प्रसङ्गि।

तथासति प्रातःकालीनसवनीयपुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्यैवेति नियमे हेतुर्नास्ति। उभयत्र प्रत्यक्षसाङ्गोपदेशाभावाच्चोदकप्राप्तेश्च समानत्वान्माध्यन्दिनतृतीयसवनगतानां पशुतन्त्रमध्ये उपक्रमात् प्रसङ्गित्वमेव न तु तन्त्रित्वमिति निश्चेतुं शक्यते। पशोः प्रातःकालीनानां पुरोडाशानां चोपक्रमे पौर्वापर्यं नज्ञायते। तस्माद्विकल्पेन तन्त्रित्वमेवं प्राप्ते ब्रूमः। सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते। अयं यजमान इतिपाठस्थाने सुन्वन् यजमान इति विशेषितत्वात्। तथा सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमाम्नायते। संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यज्ञवेशसायेति। तस्मात् पशुस्तन्त्री। पुरोडाशानान्तूपक्रमात् पश्चाद्भावित्वाभावेऽपि समाप्तिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वात् प्रसङ्गित्वम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

प्रकृतिर्विकृतिर्वास्यात्तन्त्रिणो प्रकृतिर्यतः।
नित्यासाउपरिष्टाङ्गमेवं कामवलित्वतः॥१८॥

यद्युक्ष्या पशुनेत्यादिशास्त्रात् प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकाम्येष्ट्योः पर्वण्येवानुष्ठेयतया सह प्रयोगे सति यावज्जीवकर्तव्यत्वादङ्गोपदेशयुक्तत्वाच्च प्रवला प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासेष्टिस्तन्त्रिणी। जीवनमध्यपातित्वाच्चोदकप्रवृत्तेरुपदेशापेक्षत्वाच्च दुर्वला सौर्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनीति प्राप्ते ब्रूमः। कामस्य शीघ्रं प्रवर्तकत्वादनुष्ठाने प्रवला विकृतिरेव तन्त्रिणी। यद्यपि विकृतिरेकाहकाला प्रकृतिर्द्व्यहकाला तथापि सहप्रयोगं कृत्वापि चिन्तितम्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

वर्हिराग्रयणे किन्त्वैतप्रसूनं वावहुत्वतः।
माधस्याच्चाग्निसोमैवमलोपात्कांस्यभोजिवत्॥१९॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिवीया यागा आग्रयणेष्टौ प्रयु

ज्यन्ते। तत्रैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तम्। तत् प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्तत्वात्। द्यावापृथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरिति दिश्यते। प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषात् मूलात् पुनरुत्पन्नं वा। तत्राग्रयणे यत्किञ्चिद् बर्हिर्मात्रं कर्त्तव्यम्। सैन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथम्यं। न च तत्प्रानुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः बर्हिरन्तरस्वीकारे द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तप्रसूनत्वनियमो लुप्येत। प्रसूनस्वीकारे त्वैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किञ्चित् लुप्यते। तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव कर्त्तव्यम्। शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति गुरोस्तु तन्नास्ति तयोः सह भोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते तथात्रापि द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

द्यावापृथिव्यस्तन्त्री स्यात् सर्वे वातन्त्रिणो ऽग्रिमाः।
प्रैषन्यायात् प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः॥२०॥
प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितम्।
तन्त्रित्वनियतौ शक्तं नातः सर्वे ऽप्यतन्त्रिणः॥ २१॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसम्बन्धी सन् पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा प्रसूनत्वं द्यावापृथिव्यसम्बन्धित्वात् द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः। उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः। इदं प्रसूनत्वमतिदिष्टत्वान्न तन्त्रितामापादयितुं क्षमम्। न च प्राबल्याभावे कथं तदाश्रयणमिति वाच्यम्। सैन्द्राग्नादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात्। तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनियमभावे नान्येषामिति सर्वे ऽप्यतन्त्रिणः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

त्वग्वाससोर् ष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा।
समुच्चयो वाना मातिदेशसाम्याद्विकल्पते॥१॥
मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वासएव बहुत्वतः।
योग्यत्वे न व्यवस्थायामुभयोः स्यात् समुच्चयः॥२॥

अष्टरात्रे विश्वजित् प्रथममहः। तस्मिन् प्रकृतिभूतादेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थी वत् सत्वक् प्राप्नोति। नाम्नातिदेशात् अवभृथादुदेत्यवत् सत्वं च परिधत्त इति प्रकृतौ विधानात्। ततो ज्योतिर्नामकोऽभिप्लवः षडहः। तत्र प्रकृते। ज्योतिष्टोमादहतं वासो नाम्नातिदिश्यते। ततोऽभिजिदष्टममहस्तत्रापि चोदकाद्वासः प्राप्नोति। तत्र द्वयोर्नामातिदेशयोः समबलत्वादष्टस्वहस्सु त्वग्वाससोरिच्छया विकल्प्यत इत्याद्यः पक्षः। विकल्पस्याष्टदोषत्वान्नियम इति द्वितीयः। तत्रापि विश्वजितः प्राथम्येन प्रबलतया त्वगेवेत्यपरः पक्षः। इतरेषामह्नां बहुत्वेन प्रबलतया वास एवेत्यपरः पक्षः। कौपीनत्वे वासो योग्यम्। त्वक् तु प्रावरणे योग्या। तस्मात् सर्वानुग्राहकत्वेन समुच्चयेनात्र प्रसङ्गोऽउपोत्थत इति राद्धान्तः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

स्वाधर्म्यमनुनिर्वापेष्वस्ति नो वा बहुत्वतः।
अस्ति मैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात् प्रसङ्गिता॥३॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपतीति। तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन पुरोडाशाद्बलवत्वात्तन्त्रित्वम्। ततः स्वधर्मा एव ते अनुष्ठेयाः। ननु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिरिति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन प्राप्तस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् स्वाधर्म्येनास्ति॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

ऋजुत्वादय आघारे विकल्प्यन्ते न वाग्रिमः॥

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्सम्भवतोऽन्तिमः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयत्यूर्ध्वमाघारयतीति। तेषामृजुत्वादीनामाघारोपकारद्वारकार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्पइतिचेत्। मैवम्। दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात् सहानुष्ठानसम्भवाच्च विकल्पो न॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

समुच्चयो यवव्रीह्योर्विकल्पो वात्र पूर्ववत्।
आद्यो मैवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतोऽन्तिमः॥५॥

अदृष्टदोषनिरासेन विकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्याद्दृष्टाज्याघारधर्मवदिति चेत्। मैवम्। अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तर्ह्यस्तु दृष्टभेद इति चेत्। एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्य्यस्यादर्शनात्। न च पेषणादौ दृषदुपलयोरिव समुच्चयः शङ्कनीयः। तद्वत् परस्परसापेक्षत्वाभावात्। अतएव व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र निरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसाधनत्वं विधीयते। एवं यवैर्यजेतेत्यत्रापि। न स्याद्विकल्पः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

वैश्वानरेपाथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम्।
साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये॥६॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावस्यां पौर्णमासीं वातिपाद्य अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं वातिपादयेदिति च। अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्व्रीहियववद्विकल्पः। एवमृग्यजुःसामविहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्याचरणाद्वा यज्ञवैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि। भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् भुवः

स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयादिति। नान्येतानि विकल्प्यन्ते प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानसमत्वात्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्मैव सदोषविहितत्वतः॥ ७॥

यज्ञपात्रभेदनदहविस्कन्दनादिनिमित्ते श्रूयते। भिन्ने जुहोतीत्यादि। तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात् पूर्ववद्विकल्प इति चेत्। मैवम्। दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमित्तमुपजीव्य विहितत्वात्। अतो नैमित्तिकानामेव केषांप्रयोगवत्त्वे परिगृहीतत्वेन समुच्चयः।

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अनध्यायेमन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा नसः।
तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधतः॥ ८॥

पर्वणि नाध्येयमिति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुप्रयोगेमन्त्रपाठो नास्तीति चेन्न। निषेधस्य ग्रहणाध्यापनविषयत्वेन क्रतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात्। तस्मात् क्रतावनध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावाचनिकोऽथवा।
ब्राह्मणोक्तरादिमोन्त्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः॥ ९॥

तत्तच्छाखायां ब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते। तदुक्तमाचार्यैः। छन्दोगबह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः। उच्चनीचस्वरं प्राहुः सर्वे भाषिक उच्यत इति। सोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः। ब्राह्मणेनोक्तत्वान्मन्त्रविनियोगस्य लिङ्गेन सिद्धत्वात् स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्तेब्रूमः नहि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते। किन्तु पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डसमुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त

इत्येवमेवाभिप्रायं द्योतयितुं क्वचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते।तद्यथा।सावित्राणि जुहोति प्रसूत्या इति यत्र लिङ्गसिद्धो विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु।तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यंभाषिकोऽथवा।
आद्योऽन्यमन्त्रवन्नैवं स्वरान्तरविवर्जनात्॥१०॥

वनस्पत्याः सीत्ययंमन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नं प्राह — — —
ह्वानस्पत्याः सीत्याम्नानात्।न चास्य मन्त्रस्य कश्चित् प्रावचनिकः स्वरोऽस्ति।तस्माद्भाषिकः स्वरः॥

दशमाधिकरणमारचयति॥

यदाकदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाद्भवेत्।
आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः॥११॥

इषेत्वेति मन्त्रः।शाखाच्छेदने करणम्।इमाम गृभ्णन्।रशनामृतस्येति रशनादाने इत्यादिमन्त्रेषु बहुधा संशयः।किं मन्त्रादौ कर्म कर्त्तव्यमुतेमाम गृभ्णन् रशनामृतस्येत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किं वा यस्य कस्यचित्पदस्य काले आहोस्विन्मन्त्रान्ते अथवा किञ्चित्कालं विलम्ब्येति।तत्र नियामकाभावाद्यदाकदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः।कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम्।तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बे तूपसन्नं स्मरणं विनश्यति।ततः परिशेषान्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपतनेत्।

एकादशाधिकरणमारचयति॥

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वात्र संस्थिते।
आद्यहोमेषु सान्तत्याद्द्वादशान्तेषु तद्गतिः॥१२॥

अग्नौ किञ्चित् कर्म विहितम्।सन्ततां वसोर्धारां जुहोतीति।तत्र सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम्।तच्च कर्ममन्त्रयोः सहोपक्रमे सति उपपद्यते।तस्मान्मन्त्रादौ कर्मसन्निपात इति प्राप्ते ब्रूमः।तस्मिन्वसोर्धाराख्ये कर्मणि द्वादश द्वादशानि जुहोती

ति श्रुतम्। द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सम्पाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशानां यथा वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च स्वरश्च मे श्लोकश्च मे स्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाहुतिर्होतव्या। ईदृशा उत्तराहुतयः प्राणश्च मे अपानश्च मे इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते। एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये विलम्बाभावः सान्तत्यम्। ननु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः। तस्मात् पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

आघारे मन्त्रसान्तत्यं धारा वा सन्तताग्रिमः।
कर्मैकत्वान्नाज्यधारानैरन्तर्यस्य सम्भवात्॥१३॥

सन्ततमाघारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न भवति। आहुतेरेकत्वात्। अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव सन्ततशब्दार्थत्वात्। मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् मैवम्। क्षार्यमाणाज्यबिन्दुनैरन्तर्यस्य शब्दार्थत्वात्। न च प्रयाजाज्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयं तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य बिन्दुपातेऽपि कर्तव्येकत्वाभावात्। अत्र तु न तथेति वैषम्यम्। तया स्त्याघाराय यदाज्यं जुह्वां गृहीतं तत् सर्वं शनैरविच्छेदेनाहवनीये पातयेदिति सन्ततशब्दार्थः। यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्योक्तं पूर्वकालत्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत। तस्मात् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना।
आद्यः शक्यत्वतो मैवं मन्त्रान्ते सन्निपाततः॥१४॥

पुरोडाशविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः। पूषा वां विभजतु भगो वां विभजत्वर्यमा वां विभजत्विति तत्र समुच्चित्यानुष्ठातुं शक्यत्वात्। मैवम् प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः सन्निपाते सति।

मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात्। तस्माद्विकल्प व्रीहियवयो। निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

चतुर्भिरभ्रिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्नैवं समूहे करणत्वतः॥१५॥

अग्नौ श्रूयते चतुर्भिरभ्रिमादत्त इति। पूर्वोक्त विभागे मन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणं नास्ति। चतुः संख्यया सह समूहे करणत्वप्रतीतेः। तस्मात् मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात्। न च पूर्ववदेकैकस्य मन्त्रस्यान्ते सन्निपातो न स्यादिति शङ्कनीयम्। वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

प्रथमन्त्रौ समुच्चेयौ विकल्पो वा चतुष्कवत्।
आद्य उक्तिद्वयान्नैवं समुच्चित्यानुदीरणात्॥१६॥

उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ। तस्य च मन्त्रविनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वात् ब्राह्मणवचनद्वयं चतुःसंख्यावत् समुच्चये पर्य्यवस्यतीति चेन्नैवम्। तस्मिन् वचनद्वये मन्त्रयोः परस्परनैरपेक्ष्य प्रतिभासेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् अतो लिङ्गसिद्धस्यानुवादोऽयमित्यनुवादत इति व्रीहियववद्विकल्पः॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

उद्दिवं स्तभानेति विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः स्मारकत्वैक्याद्दकारान्यत्वतोऽन्तिमः॥१७॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एषो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृंहेति उच्छ्रीयमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्यते। उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्या अधीति। अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयणस्मारणमेकमेव कार्यम्। तस्माद्विकल्प इति चेन्नैवम्।

करणमन्त्रः उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति। होत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्य्युर्यूपोच्छ्रयणं कर्त्तव्यमित्येवं स्मृतिं जनयति। तत्र स्मार्य्यस्योच्छ्रयणस्यैकत्वे ऽपि कर्त्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्यत्वात् कार्य्यैक्याभावेन समुच्चयः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम्।
समुच्चयो वा कार्य्यैक्यादाद्यो ऽनुस्मृतयो ऽन्तिमः ॥१८॥

उच्छ्रयस्वेत्यृगेका। समिद्धस्य श्रूयमाण इति द्वितीया। ऊर्ध्व ऊषुण इति तृतीया। ऊर्ध्वो नः पाहीति चतुर्थी। तास्ताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पकल्पन्ते तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्तव्यतास्मारणस्य कार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत्। मैवम्। प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक् प्रयोजनत्वात्। तस्मात् समुच्चयः ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पो ऽथ समुच्चयः।
जपैक्यादादिमो ऽन्त्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः ॥१॥

दीक्षितस्य वाङ्नियमनात् पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते। सारस्वतीमनूच्य वाग्यन्तव्येति। एवमाग्नावैष्णवी बार्हस्पत्ये उदाहार्य्ये। अत एव सूत्रकारः। अथ वै केषामाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति। तत्रानुवचनशब्दाभिधेयस्य जपकार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। जपस्यादृष्टार्थप्रकारभेदे सति कार्य्यनानात्वात् समुच्चयः। एवं जपमन्त्रवत् स्तुत्याशीरभिधानमन्त्रेषु सजातीयैः

समुच्चयोऽनुष्टयः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

इदंवादिद्वयोः किंस्यात्साहित्यंवाविकल्पनम्।
साहित्यपूर्वेवत्रैवंदेवताबोधनेकृतः॥२॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रा बृह स्पतीत्यादिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते। तयोः सारस्वत्यादिवत् समुच्चय इति चेत् मैवम्। दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात्। तस्माद्विकल्पः। तृतीयाधिकरणमारचयति॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्याविकल्प्यावासमुच्चयः।
पुरेवाद्यःसमाख्यानाद्वचनाच्चसमुच्चयः॥३॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् याज्ययोर्यथा विकल्पः तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत्। मैवम्। पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः। किञ्चपुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षेण हविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते तस्मात् समुच्चयः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

क्रयणेषुविकल्पःस्यात्साहित्यंवाग्रिमोयतः।
कार्यैकमाननेलोभाद्दशोक्तेश्चसमुच्चयः॥४॥

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्याम्नातानि। तेषां कार्यैक्याद् विकल्पइति चेन्मैवम्। बहुद्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्दशभिःक्रीणातीति संख्योक्तेश्च समुच्चयः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

गुदोपयजनेकिंस्याद्विकल्पोऽथसमुच्चयः।
आद्यःस्यादर्थकर्मत्वान्नशेषप्रतिपत्तितः॥५॥

अग्नीषोमीये गुदेनोपयजतीति श्रूयते। एकादशिनेषु तच्चोदकप्राप्तम्। तत्रोपयजनस्यार्थकर्मत्वं गुदेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते। तस्य चार्थकर्मण एकेन सिद्धत्वादेकादशानां गुदानां विकल्पइति चेन्मैवम्। प्रयाजशेषन्यायेन तृती

या श्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्तिसंस्कारविधानात्। तस्मात् समुच्चयः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

एकादेयासमुच्चेयं विकल्पं वाद्यआहतेः।
सौत्तभ्यादन्तिमौनैरपेक्ष्यात्संख्यान्तरादपि।६॥

आधानेश्रूयते। एकादेया षट्देया द्वादशदेया इत्यादि। तत्र सोमक्रयन्यायेनाहतेः सौलभ्यात् समुच्चयइति चेन्न। संख्यानां व्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् समुच्चयेश्रूयमाणाभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च। तस्माद्विकल्पः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

समुच्चयोजाघनीनां नवा चोगुदवत्ततः।
प्रकृतौनियमादर्थकर्मतोऽत्रतथात्वतः॥७॥

एकादशिनादिगणेषु जाघन्या पत्नी संयाजनं चोदकप्राप्तम्। तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वाज्जाघनीनां गुदानामिव समुच्चयइति चेन्मैवम्। दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजरूपेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनीद्रव्ये विकल्पेन विहिते ते चोभे अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन प्राप्ते। तत्र जाघन्यायां प्राप्तायां पुनरपि जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति विहितम्। सच पुनर्विधिः स्वैयर्थ्यपरिहारायाति देशप्राप्तमर्थकर्मत्वं वारयित्वा प्रतिकर्मत्वं प्रापयतीति पूर्वपक्षीकृत्य विकल्पेनातिदिष्टाया जाघन्या नियमेन पुनर्विधेश्चरितार्थत्वान्नार्थकर्मत्वं निवारणीयमिति सिद्धान्तनीयम्। ततः प्रकृतावग्नीषोमीयपशावर्थकर्मत्वेन विकृतिष्वर्थकर्मत्वादर्थकर्मणश्चैकजाघन्या निष्पत्तेर्गुदवत्तासम्भवाज्जाघनीनां विकल्पः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

नित्योखाग्नौ काम्यवह्निः संयुज्येतान्यबाधकः।
कार्यभेदादादिमोऽन्त्यः कामो नान्यप्रसञ्जनात्।८॥

अग्निचयने कर्मण्युखां निष्पाद्य तस्यामुखायामग्निर्धियते सनित्योऽग्निः। तत प्रकरणे काम्योऽग्निः पठ्यते। दृसाप्रात।

ज्वलनो ब्रह्मवर्जेसकामस्याहन्यावदध्यादिति। तत्र नित्यस्या ग्नेर्होमः कार्य्यः। काम्यस्यतु फलाय धारणम् अतः कार्य्यभेदा न् समुच्चय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। फलाय धृतेनाग्निना होम स्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो बाध्यते। तयासति कामिनो वह्निन्त रमकामिनो नित्योऽग्निरिति व्यवस्थितो विकल्पः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

सोऽग्निराहवनीयो नो वाद्य आहुतियोगतः।
अन्योऽन्याश्रयतो मैवं संस्काराच्चेन्नसोऽत्र हि। ९॥

सपूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति। कुतः त न्निवर्त्तनीयस्याहुतियोगस्य तस्मिन् सम्भवात्। आगत्य हूयतेऽस्मिन्नित्याहवनीयो। हूयते चात्र काम्याहुतयः। त स्मादाहवनीयधर्माः गतश्री धारणादयस्तत्र कर्त्तव्याः। ते च कल्पसूत्रकारेण दर्शिताः। नक्तमाहवनीयं धारयति नि त्यो गतश्रिय इति चेत्। मैवम्। अन्योऽन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। सिद्धेह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः यदाहवनीये जुहोतीति सि द्धे होमाधारत्वे पश्चादाहवनीयादिकल्पनेति परस्पराश्रयत्व म्। यद्याधानसंस्कारादाहवनीयत्वम्। तर्हि त्रास्यसंस्कारस्य भावान्नाहवनीयत्वम्॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

अस्त्वाधानादिनो वात्र सर्वशेषत्वतोऽस्तितत्।
नसंस्कृतस्थानपातान्मथनस्याप्यसम्भवात्॥ १०॥

अत्र पूर्वोक्ते वह्नावाधानादिकमस्ति। कुतः। आधानस्य स र्वकर्मशेषत्वात्। नैतद्युक्तम्। आधानादिभिः संस्कृतं नित्य मग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वेनागत्युतपादकसंस्का रानुपयोगात्। नच ज्वलनो वृक्षाग्राद्दाहृतस्यारण्मिन्थने नोत्पत्तिः सम्भवति। तस्मान्नास्याधानादि॥ १०

एकादशाधिकरणमारचयति॥

धृतिर्विकल्पितोऽस्यास्य किंवानेवास्ति धारणम्।
निषेधात्तस्य च विधितश्चाद्यो नप्राप्तिवारणात्। ११॥

अग्निचयने योऽयं नित्य उख्योऽग्निस्तस्य सार्वकालिकं धारणं विकल्पितम्। कुतः। विधिनिषेधयोरुभयोः सद्भावात्। प्रतिषेधस्तावदेवं श्रूयते। न प्रतिसमिद्धो यत् प्रतिसमिद्धो भ्रातृव्यमस्मिन् जनयेदिति। सोऽयं प्रतिषेधः प्राप्तिमन्तरेणानुपपन्नः प्रापकविधिं कल्पयति। तस्माद्विकल्प इति चेत्। न। निषेधस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात्। आहवनीयविषयं नित्यधारणङ्गतश्रियो यद्विहितम्। तच्चोदकेनोख्याग्नौ प्रापितत्वात् प्रतिषिध्यते। तथा सति विधेरकल्पितत्वात् केवलेन प्रतिषेधेन धारणाभाव एव प्रतिनियतः॥

द्वादशाधिकरणमारचयति॥

शुक्रस्पर्शोऽधिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित्।
अविशेषादादिमोऽन्त्यस्तावतैवार्थसिद्धितः॥१४॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारभते यजमानसम्मितौदुम्बरी भवतीति विहितं यत्तत् सर्वेषां यजमानानां भवेत्। कुतः। यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वादिति चेत्। मैवम्। एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् न ह्येते यजमानसंस्कारार्थाः येन प्रतियजमानमावर्त्तेरन् तस्मादेक एव कुर्यात्॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

अहीने सत्रवच्छुक्रस्पृगेको स नियम्यते।
न वाद्यः सम्भवात्तमेव विशेषानवधारणात्॥१५॥

यथा सत्रे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहणं स्पृशति तथाऽहीनेऽप्येक एवेति पूर्वन्यायेन स्थिते सति स एकः किं नियतः उत यः कोऽपीति संशये सति नियमस्य सत्रे वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः इति मन्दः पूर्वपक्षः। विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वाद्यः कोऽपीति सिद्धान्तः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

कश्चिद्गृहपतिर्वास्यात् सत्रे कश्चिदहीनवत्।
इतरेषां तदार्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः॥१६॥

पूर्वोक्ते नाहीनन्यायेन सत्रे यः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं कुर्य्यादिति चेन्मैवम्। गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानीमार्त्विज्यकार्य्ये विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शाद्यसम्भवात् विलम्बेन आर्त्विज्य शुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत। तस्मादविलम्बार्थं गृहपतिरेव तत् कुर्य्यात्॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा समाख्यया।
आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिनां मताः॥१७॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन गृहपतित्वसमाख्याया उत्पन्नत्वादिति चेन्मैवम्। फलित्व प्रयोजकाः एते संस्काराः फलित्वञ्च सर्वेषां यजमानानाम्। यत्तु गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोतीति तद्वाचनिकं न तु संस्काराधिक्यकृतम्। समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिव कर्मकरत्वादुपपद्यते। तस्मात् सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्य्याः॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

याजमानार्त्विज्ययोः किं वलवत्पूर्वमुत्तरं। ० ।
उताऽऽद्यः श्वोदकप्राप्तेरन्त्यः प्रत्यक्षतो विधेः॥१८॥

सत्रे यत्र याजमानार्त्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिस्तत्र याजमानं वलवच्छ्वोदकप्राप्तत्वादिति चेत्। मैवम्। ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यार्त्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात्। तस्मादार्त्विज्यं वलवत्

सप्तदशाधिकरणमारचयति

आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्यमेव वाग्रिमः।
विद्यावत्त्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृतेः॥१९॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानामधीतवेदानां विद्यावत्त्वादार्त्विज्यमस्तीति चेत्। न। विप्रस्यैवार्त्विज्य स्मरणात्। तथाच याज्ञवल्क्यः। प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाऽध्यापने तथेति। एवमेव स्मृत्यन्तराण्युदाहरणानि। तस्माद्विप्रस्यैवार्त्विज्यम्॥ ६॥ ६॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥

वेदानां स्थितिकृत्पुरा हरिहरोऽभूत्सूत्रकृज्जैमिनि·
स्तद्भाष्यं शावरोऽप्यधाद्गदितवांस्तद्विस्तरं माधवः।
सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रजनकप्रज्ञाधिपत्यस्थिति·
दीर्घायुः सह बन्धुभिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम्॥१॥

इतिश्री मन्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोम
याजिभट्टश्रीमाधवविरचिते जैमिनीयन्यायमा
लाविस्तरे द्वादशाध्यायः समाप्तः॥
सम्पूर्णम्·॥६॥
सिद्धिरस्तु·॥